श्रीगणेशाय नमः । श्रीसीतारामचंद्राय नमः । श्रीमद्राघवपादपद्मयुगलं पद्मार्चितं पद्मया पद्मस्थेन तु पद्मजेन विनुतं पद्माश्रयस्याप्तये ॥ यद्देवैश्च नुतं सुखैकनिलयं सर्वाश्रयं निष्क्रियं शश्वच्छं
करशंकरं मुहुरहो सन्नौमि तल्लब्धये ॥ १ ॥ श्रीमद्ब्रह्म तदेव बीजममलं यस्यांकुरश्चिन्मयः कांडैः सप्तभिरन्वितोतिविततो कृ[illegible]वालोदितः ॥ पत्रैस्तत्त्वसहस्रकैः सुविलसच्छाखाशतैः पंचभि
श्चात्मप्राप्तिफलप्रदो विजयते रामायणस्वस्तरुः ॥ २ ॥ वाल्मीकिगिरिसंभूता रामांभोनिधिसंगता ॥ श्रीमद्रामायणी गंगा पुनाति भुवनत्रयम् ॥ ३ ॥ वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथात्मजे ॥ वेदः
प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना ॥ ४॥ रामं रामानुजं सीतां भरतं भरतानुजम् ॥ सुग्रीवं वायुसूनुं च प्रणमामि पुनः पुनः ॥५॥ कूजंतं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम् ॥ आरुह्य कविताशाखां
वंदे वाल्मीकिकोकिलम् ॥६॥ वाल्मीकेर्मुनिसिंहस्य कवितावनचारिणः ॥ शृण्वन् रामकथानादं को न याति परां गतिम् ॥७॥ यः पिबन्सततं रामचरितामृतसागरम् ॥ अतृप्तस्तं मुनिं वंदे प्राचे
तसमकल्मषम् ॥ ८ ॥ गोष्पदीकृतवारीशं मशकीकृतराक्षसम् ॥ रामायणमहामालारत्नं वंदेऽनिलात्मजम् ॥९॥ अंजनानंदनं वीरं जानकीशोकनाशनम् ॥ कपीशमक्षहंतारं वंदे लंकाभयंकरम्
॥१०॥ उल्लंघ्य सिंधोः सलिलं सलीलं यः शोकवह्निं जनकात्मजायाः ॥ आदाय तेनैव ददाह लंकां नमामि तं प्रांजलिरांजनेयम् ॥ ११ ॥ मनोजवं मारुततुल्यवेगं जितेंद्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठ
[illegible] श्रीरामदूतं शिरसा नमामि ॥१२॥
नंदनो रामः ॥ दशवदननिधनकारी [illegible] रामाय रामभद्राय रामचंद्राय वेधसे ॥ रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः ॥१३॥ जयति रघुवंशतिलकः कौसल्याहृदय
र्तकः ॥ रामायणस्य तिलकं कुरुते रामतुष्टये ॥१६॥ ननु रामा[illegible] ॥१४॥ जितं भगवता तेन हरिणा लोकधारिणा ॥ अजेन विश्वरूपेण निर्गुणेन गुणात्मना ॥१५॥ नत्वा रामं शिवं सांबं रामो रामप्रव
[illegible]फलदत्वे मानाभावात् किं तद्व्याख्यानेनेति चेन्न । इदं पवित्रं पापघ्नमित्यादि । जनश्च शूद्रोपि महत्त्वमीयादित्यं
तश्लोकैरैहिकार्थसाधकत्वस्य स्पष्टमत्रैव श्रूयमाणत्वात् । शृण्वन् रामायणं भक्त्या यः पादं पदमेव वा । स याति ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मणा पूज्यते सदेति मूलरामायणवचनेन ब्रह्मलोकावाप्तेः
फलस्य स्पष्टमुक्तत्वाच्च । अपि च गायत्र्या ब्रह्मानुसंधानाद्ब्रह्मलोकावाप्तिवत्तत्प्रतिपाद्यस्य लीलावताररूपतया रामस्य विभववैभवानुसंधानेन ब्रह्मलोकावाप्तिरुचितैव । न च काव्यालापांश्च व
र्जयेदिति निषेधप्रसक्तिः । तस्य अनृषिप्रणीतपुरुषार्थासाधनकाव्यविषयत्वात् । तत्रास्याध्ययने त्रैवर्णिकस्याधिकारः । गायत्रीप्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकत्वात् । श्रवणे तु स्त्रीशूद्रादीनामप्यधिका
रः । अथादिकविर्वाल्मीकिः सर्वोत्तमवस्तुवर्णनाय कृतसंकल्पो दिव्यतत्काव्यकृतिशक्तिलाभाय तादृशवस्तुज्ञानाय च कृतकष्टसमाधिसाधितपरमपुण्यचयस्तत्पुण्यचयसुप्रीतभगवन्नियोगसमु
पागतं देवर्षिं नारदमभ्यर्च्य को न्वस्मिन्नित्यादि पप्रच्छ स च देवर्षी रामकथामुदितमना रामचरितमनुसृत्य संक्षेपत उपदिश्य यथागतं जगाम । ततस्तदनुग्रहलब्धं रामचरितरहस्यं निरवशेषं
तत्प्रसादादेव सम्यग्विज्ञाय भूलोकवर्तिनां चतुर्णां वर्णानां तापत्रयविमोचनाय ब्रह्मांशभूत एव भगवान् प्राचेतसो वाल्मीकिः स्वकृत[illegible]कोटिरामायणसारभूतं चतुर्विंशत्यक्षरगायत्र्याख्यपरम
ब्रह्मविद्याविलासभूतं रामायणं चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकरूपं कुशलवाभ्यामपाठयत् । तस्यास्य दिव्यकाव्यस्य आद्यः सर्गो वाल्मीकेर्नारदस्योपदेशरूपः । तत्र नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयादितिन्याये
नापेक्षितप्रश्नोपक्षेपः तपःस्वाध्यायनिरतमित्यादि श्रुत्वा चैतदित्यंतेन संबंधः । तपस्त्वेन श्रुतः स्वाध्यायः तपःस्वाध्यायः । तपःस्वाध्याय इति ब्राह्मणमित्यापस्तंबोक्तेः । स्वाध्यायशब्देनाप्रायत्यान
ध्ययनकालदेशपरिहारादिनियमापेक्षितया फलवदर्थावबोधपर्यंतं स्वशाखाध्ययनमुच्यते । तस्मिन्निरतः तदभ्यासनिरत इतियावत् । यत्तु तपश्च स्वाध्यायश्च तपःस्वाध्यायौ तयोर्निरतः
तपःशब्देन चित्तप्रसादहेतुभूतं व्रतनियमादिकर्मोच्यते । यद्वा यस्य ज्ञानमयं तप इति श्रुतेस्तपःशब्देन ब्रह्मविषयज्ञानमुच्यत इति तन्न । तपोविशिष्टपुंविशेषप्रसिद्धमुनिपुंगवशब्देनैव
उक्ततपःसंपत्तेः सिद्धत्वादिति कतककृतः । एवं हि तपोनिरतमित्येव सिद्धे स्वाध्यायपदवैयर्थ्यापत्ति[illegible]शब्देन निदिध्यासनजन्यपरिपाकवद्ब्रह्मज्ञानमुच्यते । मुनि पुंगवशब्देन
क्षण[illegible] ः पूर्णमासलक्ष

मननजन्यपरिपाकवत्त्वमेवोच्यत इति न तेन गतार्थतेत्यन्ये । वाग्विदां स्वरूपतोर्थतश्च शब्दब्रह्मतत्त्वविदां [illegible] जल्यादीनां मध्ये वरं श्रेष्ठम् । मुनिशब्द उक्तार्थः तेषु पुगंवं श्रेष्ठं एवं विशिष्टं नारदम् । तपस्वी कृच्छ्रैकाव्युपवासादिलक्षणं मुख्यं तपः । तपो नानशनात्परमिति श्रुतेः । स्वाध्यायरूपं च तपः । समनस्केंद्रियाणामैकाग्र्यरूपं च तपः । तद्वान्वाल्मीकिः वल्मीकस्यापत्यम् । वल्मीकप्रभवो यस्मात्तस्माद्वाल्मीकिरित्यसाविति ब्रह्मवैवर्तोक्तेः । वल्मीकप्रभवत्वेन गोणीपुत्रादिवत् गौणस्य वल्मीकापत्यत्वं गृहीत्वेञ् साधुरपत्यार्थः । यद्वा वल्मीक इति ऋषिविशेषस्य संज्ञेत्याहुः । नारदं नराणामिदं नारं अज्ञानं तत् द्यति खंडयति ज्ञानोपदेशेनेति नारदः । गायन्नारायणकथां सदा पापभयापहाम् । नारदो नाशयन्नेति नृणामज्ञानजं तम इति नारदीयोक्तेः । तं पप्रच्छेत्यन्वयः । अत्र प्रष्टुरुक्तविशेषणेन दिव्यार्थविषयश्रवणाधिकारसंपद्युक्ता । वक्तुरपि उक्तविशेषणैः सार्वज्ञ्यादिप्रतिपादितम् । ग्रहणधारणहेतुशिष्यानुग्रहशक्तिमत्त्वं च प्रतिपादितम् ॥ १ ॥ अथ प्रश्नमभिनयति को न्विति । नुशब्दो वितर्के । सांप्रतं वर्तमानकाले अस्मिन् लोके भूलक्षणे को नु गुणवान् प्रशस्तबहुगुणवानित्यर्थः । भूमप्रशंसादौ मतुप् । अस्यैव प्रपंचः कश्च वीर्यवानित्यादि । दिव्यास्त्रबलादिजशक्तिविशेषेण पराभिभवसामर्थ्यं वीर्यं तद्वान् । कश्च श्रौतस्मार्तसकलधर्मरहस्यज्ञः । बह्वीमप्यपकृतिमुपेक्ष्यैकामप्युपकृतिं बह्वीं मन्यते इति

ॐतपःस्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदां वरम् ॥ नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुंगवम् ॥ १ ॥
को न्वस्मिन्सांप्रतं लोके गुणवान् कश्च वीर्यवान्॥ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यवाक्यो दृढव्रतः ॥ २ ॥
चारित्रेण च को युक्तः सर्वभूतेषु को हि[illegible]॥ विद्वान् कः कः समर्थश्च कश्चैकप्रियदर्शनः ॥ ३ ॥
[illegible]धो द्युतिमान् कोनसूयकः॥ कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे॥ ४॥

कृतज्ञः । सत्यवाक्यः सर्वावस्थास्वपि यथाश्रुतदृष्टतत्त्वार्थवक्ता । दृढव्रतः आपद्यपि धर्माय परिगृहीतव्रतविशेषस्य [illegible]गरहितः ॥ २ ॥ चारित्रेणेति । चरित्रमेव चारित्रं स्वार्थिकोण् । वृत्तसंपदनेनोच्यते । सर्वभूतेषु सर्वप्राणिषु मध्ये कः पुमान् हितः ऐहिकामुष्मिकहितवहः अशत्रुभ्यः । यत्तु सर्वप्राणिषु सापराधिष्वपि हितकरणशील इति व्याचक्षते । तत्तु हितयोगे चतुर्थ्यापत्तेरयुक्तं । विद्वान् आत्मानात्मसकलपदार्थतत्त्वज्ञः । समर्थः लौकिकव्यवहारे प्रजारंजनादौ चातुर्यं सामर्थ्यं तद्वान् । कामाधिकसौंदर्यवत्त्वेन नित्यसुखरूपत्वेन च एकप्रियं केवलप्रियं दुःखासंभिन्नप्रियत्ववद्दर्शनं यस्य सः । यत्तु एकं प्रतिप्रियं दर्शनं यस्येति तदयुक्तं । सर्वप्रियत्वस्याप्रतिपादनात् । एकः अद्वितीयः स चासौ प्रियदर्शनश्चेत्यर्थ इति तीर्थः ॥ ३ ॥ आत्मवानिति । वशीकृतांतःकरण इत्यर्थः । जितक्रोधः निंदाहिंसादिजनकचित्तवृत्तिविशेषरहितः । क्रोधोत्र कामादीनामप्युप[illegible]क्षणं । द्युतिः सर्वलोकस्य दिदृक्षाजनको देहकांतिविशेषस्तद्वान् । अनसूयकः विद्यैश्वर्यादितपःसु परोन्नत्यासहनमसूया तद्रहितः । असूयतेः कंड्वादियगंतादुपतापार्थात् ण्वुल् । संयुगे युद्धकाले [illegible]रोषस्य कस्य रोषात् देवाश्च देवा अपि इंद्रादयोपि अपि[illegible]तोस्मानप्यस्य क्रोधः संहरिष्यतीति भयं प्राप्नुवंतीर्थः । कस्येति संबंधसामान्ये षष्ठीत्यन्ये । कस्य संयुगे कस्माद्बिभ्यतीति तीर्थः ॥ ४ ॥

एतदिति । उक्तगुणसामान्यापेक्षया नपुंसकं । एतद्दिव्यपुरुषगुणजातं कस्यास्तीति श्रोतुमहमिच्छामि । उक्तगुणसामग्र्यस्य एकत्र दुर्लभत्वात्तादृशपुरुषविशेषज्ञाने मे परं सर्वस्मादपि कौतुकां
तराडुत्कटं कौतुकं वर्तते । नन्वेवंविधनरो मयापि दुर्ज्ञेयो नेत्याह । हि यतः महर्षे अपरोक्षीकृताशेषार्थत्वं एवंविधं उक्तगुणवंतं नरं दिव्यपुरुषं ज्ञातुं समर्थोसि सर्वलोकप्रसिद्धसामर्थ्योसि त
स्मात्त्वत्त एव श्रोतुमिच्छामीति पूर्वेण संबंधः ॥ ५ ॥ श्रुत्वेति । एतदुक्तप्रश्नजातं त्रिलोकज्ञः भूर्भुवःस्वर्लोकलक्षणान् त्र्यवयवलोकान् तत्रत्यवृत्तांतं जानातीत्यर्थः । एवं च द्विगुत्वाभावा
न्न ङीप् । नारदो वाल्मीकेरेतद्वचः श्रुत्वा श्रूयतामिति च आमंत्र्य ऐकाग्र्यसिद्धये अभिमुखीकृत्य स्वगतस्यार्थस्य चिरं प्रतिपिपादयिषितस्य जिज्ञासुलाभेन प्रहृष्टो भूत्वा वक्ष्यमाणं वाक्य
मब्रवीत् ॥ ६ ॥ बहव इति ये बहवो गुणास्त्वया कीर्तितास्ते एकत्र प्राकृतपुरुषमात्रे दुर्लभा एव । चः पादपूरणे । अथापि हे मुने यस्तैर्युक्तस्तं बुद्धा स्मृत्वा अहं वक्ष्यामि तादृशो नरः श्रू
यतां । प्राप्तकाले लोट् । तस्य श्रवणं ते प्राप्तकालमित्यर्थः ॥ ७ ॥ इक्ष्वाकिति । इक्ष्वाकुवंशात्प्रभवः आविर्भावो यस्य स तथा । रामो नाम राम इति नाम्ना प्रसिद्धो जनैश्च श्रुतोऽस्ति

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ महर्षे त्वं समर्थोसि ज्ञातुमेवंविधं नरम् ॥ ५ ॥ श्रुत्वा चैतत्त्रिलोकज्ञो वाल्मीकेर्नारदो वचः ॥ श्रूयतामिति
चामंत्र्य प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥ बहवो दुर्लभाश्चैव ये त्वया कीर्तिता गुणाः ॥ मुने वक्ष्याम्यहं बुद्ध्वा तैर्युक्तः श्रूयतां नरः ॥ ७ ॥ इक्ष्वाकुवंश
प्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः ॥ नियतात्मा महावीर्यो द्युतिमान् धृतिमान्वशी ॥ ८ ॥ बुद्धिमान्नीतिमान्वाग्मी श्रीमाञ्छत्रुनिबर्हणः ॥ विपुलांसो
महाबाहुः कंबुग्रीवो महाहनुः ॥ ९ ॥

तस्मिन्नेव एकत्र सर्वे त्वत्पृष्टा गुणा अ गुणा इति शेषः । तच्चेदं यौगिकं नाम रमंते योगिनोस्मिन् । यद्वा रमयति स्वकानिति योगस्य प्रदर्शनात् । तत्रांत्ये नारकपुरुषादिवदन्येषामपि दृ
श्यत इति दीर्घः । तानेव गुणानाह । ॰॰मा निगृहीतांतःकरणः । वीर्यं व्याख्यातं । द्युतिः कांतिः आपत्संपदोरविकृतिश्चित्तस्य धृतिस्तद्वान् वशी जिताशेषबहिरिंद्रियः ॥ ८ ॥ बुद्धि
मानिति । प्रशस्तबुद्धिः । बुद्धेः प्राशस्त्यं सकृद्गृहीताविस्मरणावापोद्वापादिशक्तिमत्त्वं । सर्वत्र प्रशंसादौ मतुप् । नीतिः कामंदकादिप्रसिद्धराजनीतिस्तद्वान् तज्ज्ञाता । वाग्मी प्रशस्तवाक्
श्रीमान्सर्वातिशायिशोभैश्वर्यादियुक्तः यद्वा । ऋचः सामानि यजूंषि साहि श्रीरमृता सतामित्युक्तश्रौतश्रीमान् । शत्रूणां बाह्यांतराणां निबर्हणः नाशकर्ता । बाहुलकात् कर्तरि ल्युट् । वि
पुलांस इत्यादिना सामुद्रिकलक्षणमुच्यते । विपुलौ मांसलोन्नतौ अंसौ भुजशिरसी यस्य सः । स्कंधो भुजशिरोंस इति कोशः । अस्य सुलक्षणत्वं च वररुचिनोक्तं । कक्षः कुक्षिश्च वक्ष
श्च घ्राणस्कंधौ ललाटिका । सर्वत्र निर्दिष्टा उन्नतास्ते सुखप्रदा इति । महाबाहुः आन्महत इत्यात्वं । शिरो ललाटश्रवणे ग्रीवा वक्षश्च हृत्तथा । उदरं पाणिपादं च पृष्ठं दश महत्सुखमि
ति ब्राह्मे अस्य सुलक्षणत्वमुक्तं । ग्रीवः कंबुवत् रेखात्रयविशिष्टग्रीवः । महाहनुः मांसलकपोलापरभागः पूर्णमांसलहनुस्तु भूपतिरिति संहिता ॥ ९ ॥

महोरस्क इति महद्विशालमुरो य सः उरः शिरो ललाटं चेत्युपक्रम्य विशालास्ते सुखप्रदा इत्युक्तेः। महेष्वासः महानिष्वासो धनुरस्य। गूढजत्रुः गूढे मांसलत्वान्निमग्ने जत्रुणी वक्षोंससं
धिगते अस्थिनी यस्य। अरिंदमः जभक्तानामरीन् कामादीन् निजभक्त्यंतरायकर्तृपापानि वा दमयतीत्यरिंदमः। यद्वा अरिंदम इति राज्ञोऽन्वर्थसंज्ञा शत्रुंजय इतिवत्। आजानुबाहुः जा
नुपर्यंतदीर्घबाहुः। दीर्घभ्रूबाहुमुष्क चिरंजीवी धनी नर इति ब्राह्मे। सुशिराः। समवृत्तशिराश्चैव च्छत्राकारशिरास्तथा। एकच्छत्रां महीं भुंक्ते दीर्घमायुश्च विंदतीति नारदः। सुललाटः रेखा
धिकललाटः। ललाटे यस्य दृश्यंतेचतुस्त्रिद्व्येकरेखिकाः। शतद्वयं शतं षष्टिस्तस्यायुर्विंशतिस्तथेति कात्यायनः। सुविक्रमः गजसिंहादिगतिसदृशगतिः विक्रमः पादविक्षेपः। स्वरो गतिश्च
नाभिश्च गंभीरः स प्रशस्यत इति ब्र ॥१०॥ सम इति। समः नातिदीर्घो नातिह्रस्वः। षण्णवत्यंगुलोत्सेधो यो नांशः स दिवौकसामित्युक्तेः। समानि अन्यूनानधिकपरिमाणानि विभक्तानि
पृथग्भूतानि अंगानि अवयवा यस्य। भ्रुवौ नासापुटे नेत्रे कर्णावोष्ठौ च चूचुकौ॥ कूर्परौ मणिबंधौ च जानुनी वृषणौ कटी॥ करौ पादौ स्फिजौ यस्य समौ ज्ञेयः स भूपतिरित्युक्तेः। स्नि

महोरस्को महेष्वासो गूढजत्रुररिंदमः॥ आजानुबाहुः सुशिराः सुललाटः सुविक्रमः ॥ १० ॥
समः सविभक्तांगः स्निग्धवर्णः प्रतापवान्॥ पीनवक्षा विशालाक्षो लक्ष्मीवाञ्छुभलक्षणः॥ ११ ॥
धर्मज्ञः सत्यसंधश्च प्रजानां च हिते रतः॥ यशस्वी ज्ञानसंपन्नः शुचिर्वश्यः समाधिमान्॥ १२ ॥

ग्धवर्णः स्निग्धश्यामलवर्ण इत्यर्थः। स्निग्धेनीलवर्णस्तु भोगं विंदति पुष्कलमित्युक्तेः। प्रतापः स्मृतिमात्रेण रिपुहृदयविदारणक्षमं पौरुषं तद्वान्। प्रतापौ पौरुषातपाविति कोशः। पीनवक्षाः
मांसलसमोन्नतवक्षाः विशालाक्षः विस्तृतायतनेत्रः। नासिका चक्षुषी कर्णौ यस्यायतावित्युक्तेः। लक्ष्मीवान् सीतारूपलक्ष्मीशक्तिमान् सर्वावयवसौंदर्यवान्वा। मोपधत्वाद्वत्वम्। एवमुक्तरीत्या
शुभानि सामुद्रिकशास्त्रोक्तानि लक्षणानि यस्य स शुभलक्षणः॥ ११ ॥ धर्मज्ञ इति। सत्या अमोघा संधा। सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं ममेत्या
दिरूपिणी प्रतिज्ञा यस्य। यशस्वी रावणवधादिना दिव्ययशःसंपन्नः। ज्ञानसंपन्नः ब्रह्मज्ञानपरिपूर्णः अतएव जटायुषं प्रति मया त्वं समनुज्ञातो गच्छ लोकाननुत्तमानित्युक्तिः संगच्छते। ब्रह्म
ज्ञस्यैव ब्रह्मोपदेशे अधिकारात् विना ब्रह्मोपदेशमनुत्तमलोकावाप्त्यसंभवात् न विद्यंते उत्तमा येभ्यस्ते अनुत्तमाः। आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजमित्यादिवचस्तु मायामात्र
मित्यन्यत्र विस्तरः। शुचिः प्रातःस्नानादिना प्राणायामाभ्यासादिना प्रत्याहारादिजन्यरागद्वेषहानेन च मायिकशरीरत्वाच्च नित्यं बाह्यांतरशुद्धः वश्यः पित्राचार्यदेवेषु विनीतः समाधिमा
न्निजतत्त्वसमाधिमान्॥ १२ ॥

प्रजापतीति प्रजापतिसमः। यद्यपि रामो ब्रह्मैव तथापि मानुषधर्माणां शोकमोहादीनां मायिकानां तत्र दर्शनेन औपाधिकभेदमादाय तत्समत्वोक्तिः। भार्गवलोकप्रतिबंधरूपात् जटायुमोक्षप्रदानरूपात् स्वेन सह सर्वायोध्यावासिजनस्य सशरीरस्य ब्रह्मलोकनयनरूपाच्च कारणात्तत्समत्वम् । सर्वथा स्वतंत्रस्यैवेदृशेषु योग्यत्वात् श्रीमानित्येवमादीनां पौनःपुन्यं सकलैश्वर्यादिसत्वबोधनार्थं। धाता पितेव सर्वप्रजाधारणपोषणसामर्थ्ययुक्तः। रिपुनिषूदनः आश्रितजनरिपुनाशकः कामादिरिपुनाशकश्च अन्यथा जगद्गुरोर्भगवतो रिपोरेवाभावेनैतद्विशेषणासंगतिः स्यात्। बाहुलकात्कर्तरि ल्युट्। जीवलोकस्य प्राणिसमूहस्य सकलव्यवहारप्रवर्तकत्वेन रक्षिता। धर्मस्य तत्तद्वर्णाश्रमधर्मस्य मर्यादापरिपालनद्वारा रक्षिता ॥ १३ ॥ रक्षितेति। स्वस्य धर्मस्य यज्ञाध्ययनदानद्वयुद्धादिरूपस्य रक्षिता सादरमनुष्ठाता। स्वजनस्य स्वभक्तजनस्य अवश्यभाविनोप्यनिष्टस्य निरासपूर्वकं परमेष्टमोक्षदानेन रक्षिता तच्चांबरीषप्रह्लादध्रुवादीनां रक्षणेन प्रसिद्धमेव। वेदानां ऋग्यजुःसामाथर्वणां छंदःकल्पव्याकरणज्योतिषनिरुक्तशिक्षारूपवेदांगानां च तत्त्वज्ञः पाठतोऽर्थतश्च ज्ञाता शस्त्रास्त्रादिप्रतिपादकं शास्त्रं धनुर्वेदः तस्मिन्निष्ठितः सम्यक् तज्ज्ञाता ॥ १४ ॥ सर्वेति। सांख्ययोगतर्कपूर्वोत्तरमीमांसासूत्राणि सव्याख्यानानि शास्त्राणि स्मृतय उपस्मृतयश्च तत्त्वार्थशासकत्वाच्छास्त्रम् सर्वमूलशब्दशासकत्वाद्व्याकरणं च शास्त्रम् तथैव कामंदकादीन्यपि

प्रजापतिसमः श्रीमान् धाता रिपुनिषूदनः॥ रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य परिरक्षिता ॥ १३ ॥ रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता ॥
वेदवेदांगतत्त्वज्ञो धनुर्वेदे च निष्ठितः॥ १४ ॥ सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान्प्रतिभानवान् ॥ सर्वलोकप्रियः साधुरदीनात्मा विचक्षणः॥ १५॥
सर्वदाभिगतः सद्भिः समुद्र इव सिंधुभिः॥ आर्यः सर्वसमश्चैव सदैव प्रियदर्शनः॥ १६॥ स च सर्वगुणोपेतः कौसल्यानंदवर्धनः॥ समुद्र इव
गांभीर्ये धैर्येण हिमवानिव॥ १७॥

नीतिशास्त्राणि सर्वेषामेषामर्थतत्त्वज्ञः। स्मृतिमान् उक्ताधीतवेदशास्त्रार्थविस्मरणरहितः। प्रतिभानवान् व्यवहारकाले श्रुतस्याश्रुतस्य च उचितार्थस्य शीघ्रं प्रतिभासः प्रतिभानं तद्वान्। तदुक्तम् प्रज्ञां नवनवोन्मेषशालिनीं प्रतिभां विदुरिति। सर्वलोकप्रियः द्रष्टृस्मर्तृलोकानामिहामुत्र हितावहः साधुः मृदुमधुरस्वभावः अदीनात्मा सहजासाधारणक्षात्रभावेन अदीनस्वभावः अतिव्यसनपरंपरायामपि अक्षुभितांतःकरणो वा। विचक्षणः यथोचितलौकिकालौकिकसर्वक्रियासु कुशलः॥ १५ ॥ सर्वदेति सर्वदा होमदेवपूजासभाधिष्ठानकालेषु तत्तत्कालोचितैः सद्भिः सात्त्विकस्वभावैः पुरोहितद्विजमंत्रिप्रधानादिभिः सिंधुभिर्नदीभिः समुद्र इव अभिगतः सेवितः। यद्वा सद्भिर्भक्तैः सदा सेवितः भगवत्सेवायां कालनियमाभावात्। दृष्टांतेन तं प्राप्तानां सतां भक्तानां तेन सह ऐक्यं ध्वनयति आर्यः सर्वपूज्यः सर्वेषु सुखदुःखोदर्केषु समः हर्षविषादरहितः शत्रुमित्रोदासीनेषु वैषम्यरहितः तत्तत्कार्यानुरूपफलदातेत्यर्थ इत्यन्ये। सदैव सर्वावस्थासु मुहुर्मुहुरनुभवेपि अननुभूतपूर्ववद्विस्मयनीयदर्शनः॥ १६ ॥ स चेति। स रामः सर्वैर्गुणैर्युक्तः उक्तैर्वक्ष्यमाणैश्च कौसल्यानंदवर्धनत्वेन महाकुलप्रसूतत्वप्रधानमहिषीपुत्रत्वादिरूपस्याभिषेकोचितधर्मस्य सत्ता दर्शिता। गांभीर्यमगाधाशयत्वं तत्र समुद्रतुल्यः धैर्यं मनसाप्यधृष्यत्वं इष्टवियोगादौ अनभिभूतचित्तत्वं चरणे अचलतया सहायाभावेपि स्थितिश्च तेन हिमवत्सदृशः॥ १७॥

विष्णुनेति । यद्यपि रामो विष्णुरेव सर्वरूपश्च तथापि मानुषोपाधिभेदात्सर्वत्र सादृश्यं द्रष्टव्यम् । यद्वा विष्णुना सदृश इति अनन्वयालंकारः । चंद्रवत्प्रजाव्यवहारनिरीक्षणकाले सौम्यदर्शनः क्रोधे युद्धकालिके कालाग्निसदृशः परैरधृष्य इतियावत् । क्षमा प्रतीकारसामर्थ्येपि अपकारसहिष्णुता तया पृथिवीतुल्यः ॥ १८ ॥ धनदेनेति । त्यागे धनत्यागे धर्मार्थं धनव्ययविषये अपेक्षितधनसंपत्तौ धनदेन नवनिधीशेन समः अस्मिन्नेवांश उपमा न तु त्यागांशे तस्य धनसंग्रह एव प्रवृत्तेः । धनदव्यवहारस्तु कतिपयत्रिदशेभ्यो भगवदाज्ञया कतिपयधनदानमात्रादिति बहवः । सत्ये सत्यवचने अपरो धर्म इव धर्मस्य मूर्त्यंतरमिवेत्युत्प्रेक्षा । एतदंतं बालकांडीयार्थसंग्रहः । तमेवमित्यादिना अयोध्याकांडीयार्थसंग्रह आरभ्यते । तत्र इक्ष्वाकुवंशप्रभव इत्यनेन भगवदाविर्भावः सूचितः । महावीर्यः शत्रुनिबर्हण इत्यनेन विश्वामित्रानुग्रहजशस्त्रास्त्रसंपत्तिताटकावधादि सूचितम् । लक्ष्मीवानित्यनेन सीतापरिणयः सूचितः । सत्यपराक्रममित्यनेन भार्गवलोकप्रतिबंधादि सूचितम् । एवंगुणसंपन्नं प्रागुक्तरीत्या सकलकल्याणगुणयुक्तम् सत्यपराक्रमं अमोघपराक्रमम् ॥ १९ ॥ ज्येष्ठमिति । ज्येष्ठगुणैः यौवराज्याभिषेकार्हगुणैः युक्तम् प्रकृतीनां प्रजानां हितैः

विष्णुना सदृशो वीर्ये सोमवत्प्रियदर्शनः ॥ कालाग्निसदृशः क्रोधे क्षमया पृथिवीसमः ॥ १८ ॥ धनदेन समस्त्यागे सत्ये धर्म इवापरः ॥ तमेवं गुणसंपन्नं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ १९ ॥ ज्येष्ठं ज्येष्ठगुणैर्युक्तं प्रियं दशरथः सुतम् ॥ प्रकृतीनां हितैर्युक्तं प्रकृतिप्रियकाम्यया ॥ २० ॥ यौवराज्येन संयोक्तुमैच्छत्प्रीत्या महीपतिः ॥ तस्याभिषेकसंभारान्दृष्ट्वा भार्याथ कैकयी ॥ २१ ॥ पूर्वं दत्तवरा देवी वरमेनमयाचत ॥ विवासनं च रामस्य भरतस्याभिषेचनम् ॥ २२ ॥

इहामुत्र हितावहैः युक्तम् ज्येष्ठं सुतं रामम् प्रकृतिप्रियकाम्यया प्रकृतीनां प्रियं कर्तुमिच्छया । छांदसः काम्यजिति प्राञ्चः । प्रकृतिसंबंधेन आत्मनः प्रियं कर्तुमिच्छया युवराजेन हि प्रजाकृत्ये संपादिते सति व्यवहारादिनिरीक्षणजन्यश्रमनिवृत्तिरूपं प्रियं स्वस्य भवतीति वयम् ॥ २० ॥ यौवराज्येनेति । युवराजस्य भावो यौवराज्यम् । पितरि राज्यं कुर्वत्येव सर्वराज्यव्यापारे अभिषेकपूर्वकमधिकृतः पुत्रो युवराजः । संयोक्तु योजयितुम् महीपतिः दशरथः ऐच्छत् । अथ तस्य रामस्य यौवराज्याभिषेके अपेक्षितान्संभारान् । औदुंबर्यासंदीतस्यैप्रादेशमात्राःपादाःस्युरित्यादिना बह्वृचब्राह्मणेन उपदिश्यमानान् दधिमधुसर्पिरादीन्संभृतान्दृष्ट्वा मंथरावचनाज्ज्ञात्वा कैकयी राज्ञः कनीयसी भार्या। अत्र कैकेयीत्येव यद्यपि केकयशब्दादत्रि केकयमित्रय्विल्यादिना यादेरियादेशे गुणे आदिवृद्धौ ङीपि यस्येति लोपे साधु तथापि अपि माषं मषं कुर्याच्छंदो भंगं न कारयेदितिन्यायेन कैकयीति प्रयोगः । पुंयोगलक्षणे ङीषि केकयीतिपाठ इत्यन्ये ॥ २१ ॥ पूर्वं पूर्वस्मिन्काले इंद्रसहायार्थं प्रवृत्तदशरथस्य दैत्यैर्युद्धकाले दशरथेतरप्रयुक्तामासुरीं मायां धवलांगमुनिदत्तविद्यया निवारयित्र्यै कैकेय्यै तुष्टेन दशरथेन दत्तौ वरौ यस्यै सा देवी सैव राज्याभिषेकसमये प्राप्ताभिषेका देवी तद्वत्प्रियतमा एनं वक्ष्यमाणलक्षणं वरं प्राप्तकालत्वादयाचत राजानम् । याचेर्द्विकर्मकत्वात् । वरद्वयमाह समस्य राज्यादुद्वासनं भरतस्य स्वपुत्रस्य अभिषेचनम् ॥ २२ ॥

स इति । सत्यवचनात् धर्मपरनिर्देशेन सत्यप्रतिज्ञत्वादित्यर्थः । अतो हेतोः सत्यरूपेण धर्मपाशेन संयतः बद्धः सन् दशरथः प्रियं सुतमपि विवासयामास ॥ २३ ॥ स इति । वीरः अनेकैरपरा
ङ्मुखतया योद्धापि स रामः पितुः प्रतिज्ञां सत्यतया स्वविवासनेन अनुपालयन् । यद्वा कैकेयीसन्निधौ पितृवचनपरिपालनविषयां स्वकृतां प्रतिज्ञां परिपालयन् पितृवचनकृतान्निर्देशात् आ
ज्ञातः मातुश्च कैकेय्याः प्रियकारणात् प्रियसिद्धिनिमित्तं वनं जगाम । अनेन पितृतत्पत्नीसंतोषकरणमेव सर्वात्मना पुत्रस्य धर्म इति भगवता उपदिष्टम् ॥ २४ ॥ तमिति । व्रजंतं भ्रातरम् प्रि
यः रामे सहजप्रीतिमान् ॥ २५॥ भ्रातरमिति । भ्रातुः रामस्य दयितः प्रियः सौभ्रात्रं सुभ्रातृभावं स्नेहमितियावत् स्नेहादेव जगाम न पित्रादिनिर्देशादिति भावः । अथ रामस्य दयिता इष्टा प्रा
णसमा निरतिशयप्रेमास्पदम् हिता नित्यं हितकारिणी ॥ २६ ॥ जनकस्य कुले अन्वये जाता । यद्यप्येषा अयोनिजा तथापि सीरध्वजस्य देवयजनलांगलपद्धतावाविर्भूतत्वादेवमुक्तिः । अत

स सत्यवचनाद्राजा धर्मपाशेन संयतः ॥ विवासयामास सुतं रामं दशरथः प्रियम् ॥ २३ ॥ स जगाम वनं वीरः प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ पितु
र्वचननिर्देशात्कैकेय्याः प्रियकारणात् ॥ २४ ॥ तं व्रजंतं प्रियो भ्राता लक्ष्मणोनुजगामह ॥ स्नेहाद्विनयसंपन्नः सुमित्रानंदवर्धनः ॥ २५ ॥ भ्रा
तरं दयितो भ्रातुः सौभ्रात्रमनुदर्शयन् ॥ रामस्य दयिता भार्या नित्यं प्राणसमाहिता ॥ २६ ॥ जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मिता ॥ सर्वल
क्षणसंपन्ना नारीणामुत्तमा वधूः ॥ २७ ॥ सीताप्यनुगता रामं शशिनं रोहिणी यथा ॥ पौरैरनुगतो दूरं पित्रा दशरथेन च ॥ २८ ॥ शृंगवेरपुरे
सूतं गंगाकूले व्यसर्जयत् ॥ गुहमासाद्य धर्मात्मा निषादाधिपतिं प्रियम् ॥ २९ ॥ गुहेन सहितो रामो लक्ष्मणेन च सीतया ॥ ते वनेन वनं गत्वा
नदीस्तीर्त्वा बहूदकाः ॥ ३० ॥ चित्रकूटमनुप्राप्य भरद्वाजस्य शासनात् ॥ रम्यमावसथं कृत्वा रममणा वने त्रयः ॥ ३१ ॥ देवगंधर्वसंकाशास्त
त्र ते न्यवसन्सुखम् ॥ चित्रकूटं गते रामे पुत्रशोकातुरस्तथा ॥ ३२ ॥

एवाह देवमायेवेति । सेव अचिंत्योदयस्थितिलया देवैरेव स्वकार्यसिद्ध्याकांक्षिभिर्निर्मिता आविर्भाविता । यद्वा इवशब्द एवार्थे । देवेन भगवता आविर्भाविता स्वमायैव भगवतोऽनायंता
सर्वकार्यसहायभूता सहजशक्तिरेव हि माया । यत्तु तिलोत्तमादिवद्देवमायेव स्थितेति तन्न निर्मितपदवैयर्थ्यापत्तेः सर्वैः स्त्रीलक्षणैः संपन्ना युक्ता ॥ २७ ॥ सीतेति । सीतालांगलपद्धतिः तद्व
त्यत्वात्सीता शशिनं रोहिणीव राममनुगता ॥ २८ ॥ शृंगेति । गंगाकूले वर्तमानशृंगवेरपुरे स्थितं निषादाधिपतिं प्रियं इष्टं गुहं आसाद्य तत्सहितो लक्ष्मणादिसहितश्च रामः सूतं रथेन स्वप्राप
णार्थमागतं गंगाकूले व्यसर्जयत् परावर्तितवान् ॥ २९ ॥ गुहेनेति पूर्वार्धं पूर्वश्लोकान्वयि । अथ ते सीतारामलक्ष्मणाः वनेन पुरोवर्तिप्राप्तवनद्वारेण परं अपरं वनं गत्वा तेवनं पादचारस्तेन
वनं गत्वेत्यर्थ इति संप्रदायः ॥ ३० ॥ चित्रेति । अनु पश्चात् भरद्वाजस्य शासनात् चित्रकूटं प्राप्य तत्र रम्यं आवसथं पर्णशालां कृत्वा तत्र वने रममाणास्त्रयः देवगंधर्वसदृशाः सुखं न्यवस
न्नित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ तथा पुत्रशोकातुरः अनिर्वाच्य पुत्रवियोगजन्यशोकपीडितः ॥ ३२ ॥

राजेति। तस्मिन्दशरथे गते लोकांतरं गते मृते वसिष्ठाद्यैर्द्विजैस्त्रैवर्णिकैः इदमुपलक्षणम् तत्सहितैर्मंत्रिवृद्धैरित्यपि बोध्यम् ॥ ३३ ॥ राज्याय राज्यं कर्तुं तैर्नियुज्यमानः प्रेर्यमाणो महाबलः समर्थोपि सौभ्रात्राद्राज्यं नैच्छत् ततः रामपादप्रसादकः पूज्यं रामं प्रसादयितुं वनं जगाम पादशब्दः पूज्यवाची ॥ ३४ ॥ गत्वेति । स भरतः महात्मानं सत्यप्रतिज्ञत्वादिधर्मैर्महावैभवं भ्रातरं रामं गत्वा आर्यभावपुरस्कृतः विनीतवेषः तं रामं राज्याय प्रतिनिवृत्तिं अयाचत् याचिर्द्विकर्मकः ॥ ३५ ॥ ननु पितृमातृदत्तं राज्यं तवैव योग्यमिति मम प्रतिनिवृत्तिरनुचिता । इत्यत्राह त्वमेवेति। सर्वगुणश्रेष्ठे ज्येष्ठे सति कनिष्ठो न राज्यार्ह इति धर्मं त्वमेव जानासि इति त्वमेव राजा इति वचो राममब्रवीत् रामोपि रमयतीति व्युत्पत्त्या आश्रितचित्तरंजकोपि पितुरादेशात् राज्यं नैच्छदित्युत्तरेणान्वयः। अत्र हेतुगर्भं विशेषणम् परमोदारः स्वसुखसाधनस्य परस्मै दानमौदार्यं तद्युतः सुमुखः राज्यादपि वने अम्लान्याद्यधिकमुखप्रसादयुक्तः सुमहायशाः प्रतिज्ञापालनरूपयशोभंगभिया नैच्छदिति कतककृतः। तीर्थस्तु परमोदारः याचकाभीष्टप्रदाननिरतः अर्थिलाभेन प्रसन्नमुखः सुमहायशाः अर्थ्यवैमुख्येन प्रसिद्धकीर्तिरपि पित्राज्ञयैव भरतवाक्यं नैच्छदित्याह

राजा दशरथः स्वर्गं जगाम विलपन्सुतम् ॥ गते तु तस्मिन् भरतो वसिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः ॥ ३३ ॥ नियुज्यमानो राज्याय नैच्छद्राज्यं महाबलः ॥ स जगाम वनं वीरो रामपादप्रसादकः ॥ ३४ ॥ गत्वा तु स महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ अयाचद्भ्रातरं राममार्यभावपुरस्कृतः ॥ ३५ ॥ त्वमेव राजा धर्मज्ञ इति रामं वचोब्रवीत् ॥ रामोपि परमोदारः सुमुखः सुमहायशाः ॥ ३६ ॥ न चैच्छत्पितुरादेशाद्राज्यं रामो महाबलः ॥ पादुके चास्य राज्याय न्यासं दत्त्वा पुनः पुनः ॥ ३७ ॥ निवर्तयामास ततो भरतं भरताग्रजः ॥ स काममनवाप्यैव रामपादावुपस्पृशन् ॥ ३८ ॥ नंदिग्रामेऽकरोद्राज्यं रामागमनकांक्षया ॥ गते तु भरते श्रीमान्सत्यसंधो जितेंद्रियः ॥ ३९ ॥ रामस्तु पुनरालक्ष्य नागरस्य जनस्य च ॥ तत्रागमनमेकाग्रो दंडकान्प्रविवेश ह ॥ ४० ॥

॥३६॥ ततः अस्य भरतस्य राज्याय राज्यरक्षणसामर्थ्यं लब्धुं अहल्यादौ दृष्टशक्तिकाचिंत्यवैभवस्वपदस्पृष्टे पादुके न्यासरूपेण दत्त्वा पुनःपुनः प्रतिनिवृत्तिं याचमानं भरतं चतुर्दशसमानंतरं सर्वथा प्रतिनिवर्तितव्यमित्यभ्युपेत्य निवर्तयामास । अस्येति राज्यापेक्षया षष्ठी दत्त्वेत्यत्र अस्मै इत्यर्थलभ्यम् दत्त्वेत्यन्वयेपि संप्रदानस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठीत्यन्ये। यत्तु निक्षेपे मुख्यदानाभावान्न चतुर्थी दत्त्वेत्यन्वयेपीति तन्न खंडिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीति महाभाष्यप्रयोगविरोधात् ॥ ३७ ॥ स भरतः रामप्रतिनिवृत्तिरूपं काममनवाप्यैव रामपादौ नमस्कुर्वन् प्रतिनिवृत्त इति शेषः ॥३८॥ ततो नमस्कृत्य प्रतिनिवृत्तो नंदिग्रामे स्थित्वा रामश्चतुर्दशसमारूपप्रतिज्ञातसमयानंतरं राज्याय आगमिष्यतीति रामागमनकांक्षया पादुके पुरस्कृत्य राज्यमकरोत् । उत्तरार्धं स्पष्टं ॥ ३९ ॥ राम इति उक्तगुणविशिष्टो रामस्तु अत्यासन्नतया नागरस्य मंत्रिवृद्धादिपौरजनस्य भरतस्य च तत्र चित्रकूटे आगमनमालक्ष्य संभाव्य तेषां प्रतिनिवर्तनप्रयासाद्दूरमितोपि दूरगमनमिति संचित्य दंडकान् दंडकारण्यानि । अवांतरवनबहुत्वाद्बहुवचनम् ।तेषां रक्षश्चोरादिभूयिष्ठत्वादेकाग्रः सज्जो भूत्वा प्रविवेश हेति प्रसिद्धौ ॥४०॥

॥४॥

प्रविश्येति । महारण्यमिति । अरण्यकांडकथासंग्रहः राजीवं पद्मम् अनेन राक्षसयुद्धारंभकृतहर्षो ध्वनितः । शरभंगाद्या ऋषयः ॥ ४१ ॥ चापीति निपातसमुच्चयः पद्यपूरकः । अगस्त्यभ्राता इध्मवाहननामेति केचित् । ततो मुनेरगस्त्यस्य भ्रातागस्त्य इति श्रुतः । स चिन्वन्कानने वन्यं सखीभिः कोपितोशपदिति मार्कंडेयपुराणे श्रूयते । दिव्यं धनुरादिकं कार्याय प्रतिगृहाणेत्येवंरूपादगस्त्यवचनात् ऐंद्रं इंद्रादगस्त्यस्यागतं शरासनं धनुर्जग्राह । पूर्वं भार्गवं जित्वा ततः प्राप्तं यद्वैष्णवं धनुर्भगवता रामेण वरुणे न्यस्तं तदिंद्रेण वरुणादानीयागस्त्ये स्थापितमित्यग्रे अरण्यकांडे स्फुटम् । यद्वा इंद्रो विष्णुः ॥ ४२ ॥ खड्गं चेति । अनुरूपनिजायुधलाभात्परमप्रीतः अक्षयाः सायकाः बाणाः ययोस्तौ तूणी इषुधी वनचरैः वानप्रस्थैः ॥ ४३ ॥ ऋषय इति । तद्वने वसतो रामस्यांतिकं असुराः कबंधादयः रक्षांसि खरादयः तेषां वधाय वधं प्रार्थयितुं सर्वे ऋषयः अभ्यागमन् । स रामः तेषां राक्षसानां वधं तस्मिन्वने तेभ्यो ऋषिभ्यः प्रतिशुश्राव प्राप्तकालमसुररक्षो योधयिष्ये नोपे

प्रविश्य तु महारण्यं रामो राजीवलोचनः ॥ विराधं राक्षसं हत्वा शरभंगं ददर्श ह ॥ ४१ ॥ सुतीक्ष्णं चाप्यगस्त्यं च अगस्त्यभ्रातरं तथा ॥ अगस्त्यवचनाच्चैव जग्राहैंद्रं शरासनम् ॥ ४२ ॥ खड्गं च परमप्रीतस्तूणी चाक्षयसायकौ ॥ वसतस्तस्य रामस्य वने वनचरैः सह ॥ ४३ ॥ ऋषयोभ्यागमन्सर्वे वधायासुररक्षसाम् ॥ स तेषां प्रतिशुश्राव राक्षसानां तदा वने ॥ ४४ ॥ प्रतिज्ञातश्च रामेण वधः संयति रक्षसाम् ॥ ऋषीणामग्निकल्पानां दंडकारण्यवासिनाम् ॥ ४५ ॥ तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी ॥ विरूपिता शूर्पणखा राक्षसी कामरूपिणी ॥ ४६ ॥ ततः शूर्पणखावाक्यादुद्युक्तान्सर्वराक्षसान् ॥ खरं त्रिशिरसं चैव दूषणं चैव राक्षसम् ॥ ४७ ॥ निजघान रणे रामस्तेषां चैव पदानुगान् ॥ वने तस्मिन्निवसता जनस्थाननिवासिनाम् ॥ ४८ ॥ रक्षसां निहतान्यासन्सहस्राणि चतुर्दश ॥ ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्छितः ॥ ४९ ॥

क्षिप्ये इति तद्वचोंगीकृतवानित्यर्थः ॥ ४४ ॥ प्रतिज्ञात इति अग्निकल्पानां अग्निसदृशानां ऋषीणां सन्निधाविति शेषः । अपेक्षित इति वा शेषः । संयति युद्धे आचिंत्यामितनिजशक्तिवैभवाद्रक्षसां वधः प्रतिज्ञातश्चेति संबंधः ॥ ४५ ॥ तेनेति । तेन रामेण तत्रैव दंडकारण्यदक्षिणप्रदेशवर्तिपंचवट्याश्रमे जनस्थानं नाम दंडकारण्ये रावणस्य बलनिवेशस्थानम् । कामरूपिणी इच्छया नानारूपधारिणी । यद्वा पुंसां काम्यमानरूपवती । विरूपिता कर्णनासाछेदेन वैरूप्यं प्रापिता । शूर्पणखेत्यत्र नखमुखात्संज्ञायां डीष्निषेधः पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । विरुद्धं रूपं विरूपं तत्संजातमस्या इति तारकादित्वादितच् ॥ ४६ ॥ तत इति । ततः तद्वैरूप्यकरणानंतरम् सर्वराक्षसान् जनस्थाननिवासिन इति शेषः उद्युक्तान् युद्धार्थं सन्नद्धान् ॥ ४७ ॥ पदानुगान् अनुचरान् निवसता रामेणेति शेषः उत्तरश्लोकान्वयी ॥ ४८ ॥ रक्षसामिति । चतुर्दशसहस्राणि तत्संख्यासंख्यातानि सैन्यानि इति शेषः । ज्ञातयः खरादयः खरादयो हि रावणस्य वैमात्रेयाः श्रुत्वा शूर्पणखामुखादिति शेषः । मूर्छितः व्याप्तचित्तः ॥ ४९ ॥

क्रोधेन व्याप्तः स रावणः मारीचेन बहुशः बहुवारं परदारहरणस्य परमाधर्मत्वं बलवद्विरोधस्य निजनाशांतत्वमतस्तेन रामेण बलवता विश्वामित्राश्रमे मदनुभूतबलेन ते तव विरोधो न क्षमो न युक्तः न हितश्च इति वार्यमाणोपि मारीचं नाम प्रसिद्धं राक्षसं सीताहरणे सहायं वरयामास । वृञ् वरणे इति स्वार्थे ण्यंतोपि ॥ ५० ॥ नेतिपूर्वार्धं पूर्वान्वयि । कालचोदितः मृत्युप्रेरितः रावणः तद्वाक्यं मारीचवाक्यं तु अनादृत्य ॥५१॥ सहमारीचः मारीचसहितः वोपसर्जनस्येति विकल्पात् सहस्य सादेशाभावः । तस्य खरादिहंतृत्वेन प्रसिद्धस्य रामस्य आश्रमपदं आश्रमस्थानं जगाम ततः तेन मायाविना मारीचेन तौ नृपात्मजौ रामलक्ष्मणौ दूरं अपवाह्य अपसार्य ॥ ५२ ॥ जहारेति । हत्वा हतप्रायं कंठगतप्राणं कृत्वा रामस्य भार्यां जहारेति संबंधः । निहतं निहतप्रायम् श्रुत्वा गृध्रमुखादिति शेषः ॥ ५३ ॥ विललाप पर्यदेवयत् आकुलेंद्रियः शोकपरवशेंद्रियः तेनैव शोकेन निवृत्तिहेतुमप्राप्तेन अभिभूयमान एव सन् गृध्रं रावणेन सीता अपहृतेति

सहायं वरयामास मारीचं नाम राक्षसम् ॥ वार्यमाणः सुबहुशो मारीचेन स रावणः ॥ ५० ॥ न विरोधो बलवता क्षमो रावण तेन ते ॥ अनादृत्य तु तद्वाक्यं रावणः कालचोदितः ॥ ५१ ॥ जगाम सहमारीचस्तस्याश्रमपदं तदा ॥ तेन मायाविना दूरमपवाह्य नृपात्मजौ ॥ ५२ ॥ जहार भार्यां रामस्य गृध्रं हत्वा जटायुषम् ॥ गृध्रं च निहतं दृष्ट्वा हृतां श्रुत्वा च मैथिलीम् ॥ ५३ ॥ राघवः शोकसंतप्तो विललापाकुलेंद्रियः ॥ ततस्तेनैव शोकेन गृध्रं दग्ध्वा जटायुषम् ॥ ५४ ॥ मार्गमाणो वने सीतां राक्षसं संददर्श ह ॥ कबंधं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनम् ॥ ५५ ॥ तं निहत्य महाबाहुर्ददाह स्वर्गतश्च सः ॥ स चास्य कथयामास शबरीं धर्मचारिणीम् ॥ ५६ ॥ श्रमणां धर्मनिपुणामभिगच्छेति राघव ॥ सोभ्यगच्छन्महातेजाः शबरीं शत्रुसूदनः ॥ ५७ ॥ शबर्या पूजितः सम्यग्रामो दशरथात्मजः ॥ पंपातीरे हनुमता संगतो वानरेण ह ॥ ५८ ॥ हनुमद्वचनाच्चैव सुग्रीवेण समागतः ॥ सुग्रीवाय च तत्सर्वं शंसद्रामो महाबलः ॥ ५९ ॥

निवेद्य मृतं दग्ध्वा विधिना संस्कृत्य ॥ ५४ ॥ सीतां वने मार्गमाणः मार्गयमाण इत्यर्थः । रूपेण विकृतं कबंधं राक्षसं ददर्शेति संबंधः ॥ ५५ ॥ तमिति । तं कबंधं निहत्य ददाह महाबाहू रामः स च कबंधः स्वर्गतः स्वर्गगमनयोग्यं स्वीयं गंधर्वरूपं प्राप्तवान् ततः तेन रूपेण अस्य रामस्य ॥ ५६ ॥ श्रमणां तापसीम् धर्मनिपुणां सकलधर्मज्ञाम् । धर्मचारिणीमित्यस्य तु सकलधर्मानुष्ठात्रीमित्यर्थः । श्रमणामित्यत्र कर्तरि ल्युट् तपसा श्राम्यतीत्यर्थात् । तामभिगच्छेति कथयामासेत्यन्वयः ॥५७॥ शबर्येति । सम्यक्पूजितः यथाविधि अर्घ्याद्युपचारैः पूजितः । पंपेत्यादिना किष्किंधाकांडकथासंग्रहः । संगतः मिलितः ॥ ५८ ॥ हनुमद्वचनात् सुग्रीवो युष्मन्मैत्रीमपेक्षते इत्यादिरूपात् समागतः मैत्रीं कृतवान् । हनुशब्दो ह्रस्वांतो दीर्घांतश्च । सुग्रीवायेति संगतायेति शेषः । शंसत् अकथयत् । छांदसोऽडभावः । महाबलः सुग्रीवेण स्वकार्यसाधकमहाबलवत्त्वेनावगतः ॥५९ ॥

आदित इति जन्मारभ्येत्यर्थः । तत्प्रसिद्धं वृत्तं स्वीयं सीतायाश्च वृत्तं विशिष्य रावणापहारांतं अशंसत् । यद्यपि महाबलत्वाद्विनापि सहायं सर्वनिर्वाहकः तथापि लोकरीतिमनुसृत्य सुग्रीव मैत्रीमुद्दिश्य सर्वमकथयदिति बोद्धव्यम् । वानरः सुग्रीवोपि रामस्य संबंधि तत्सर्वं श्रुत्वा ॥ ६० ॥ स्वसमानदुःखमहाबलसंबंधलाभात्प्रीतः सुग्रीवः अग्निसाक्षिकं अग्निरेव साक्षाद्द्रष्टा यस्य तादृशं सख्यं चकार । ततो वैरानुकथनं वालिनस्तव च वैरे किं कारणमिति । रामकृतप्रश्नं प्रति प्रश्नोत्तरमितियावत् ॥ ६१ ॥ रामाय यत्प्रत्युत्तरमावेदितव्यं तत्सर्वं रामवद्दारापहारांतकष्टैः संजातदुःखेन सुग्रीवेण प्रणयाद्रामाय आवेदितम् तदा तद्वृत्तांतश्रवणानंतरकाले रामेण वालिवधं प्रति वालिवधमुद्दिश्य अवश्यं वालिनं वधिष्यामीति प्रतिज्ञातम् ॥ ६२ ॥ वालिनश्चेति । तत्र ऋष्यमूकपर्वते वानरः सुग्रीवो वालिनो बलं अरुणोदयानंतरं सूर्योदयात्प्रागेव रावणं गृहीत्वा चतुःसमुद्रलंघनादिरूपं कथयामास । किं च सुग्रीवः रामो वालितुल्यो न वेति शंकितः संजा

आदितस्तद्यथावृत्तं सीतायाश्च विशेषतः ॥ सुग्रीवश्चापि तत्सर्वं श्रुत्वा रामस्य वानरः ॥ ६० ॥ चकार सख्यं रामेण प्रीतश्चैवाग्निसाक्षिकम् ॥ ततो वानरराजेन वैरानुकथनं प्रति ॥ ६१ ॥ रामायावेदितं सर्वं प्रणयाद्दुःखितेन च ॥ प्रतिज्ञातं च रामेण तदा वालिवधं प्रति ॥ ६२ ॥ वालिनश्च बलं तत्र कथयामास वानरः ॥ सुग्रीवः शंकितश्चासीन्नित्यं वीर्येण राघवे ॥ ६३ ॥ राघवप्रत्ययार्थं तु दुंदुभेः कायमुत्तमम् ॥ दर्शयामास सुग्रीवो महापर्वतसन्निभम् ॥ ६४ ॥ उत्स्मयित्वा महाबाहुः प्रेक्ष्य चास्थि महाबलः ॥ पादांगुष्ठेन चिक्षेप संपूर्णं दशयोजनम् ॥ ६५ ॥ बिभेद च पुनः शालान्सप्तैकेन महेषुणा ॥ गिरिं रसातलं चैव जनयन्प्रत्ययं तदा ॥ ६६ ॥ ततः प्रीतमनास्तेन विश्वस्तः स महाकपिः ॥ किष्किंधां रामसहितो जगाम च गुहां तदा ॥ ६७ ॥ ततो गर्जद्धरिवरः सुग्रीवो हेमपिंगलः ॥ तेन नादेन महता निर्जगाम हरीश्वरः ॥ ६८ ॥

तशंक आसीत् ॥ ६३ ॥ राघवेति । राघवस्य वालिमहाबलत्वे विश्वासार्थमुत्तमं बलप्रत्यायनोत्तमसाधनं महापर्वतसदृशं दुंदुभेर्दैत्यस्य शरीरं दर्शयामास यस्य काय इदानीमेतादृशस्तादृशो दुंदुभिर्वालिना हत्वा एतावद्दूरं प्रक्षिप्त इयुक्त्वा दर्शयामासेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ उत्स्मयित्वेति बाहुलकात्स्वार्थे णिच् । ईषत्स्मितं कृत्वा ॥ ६५ ॥ बिभेदेति । पुनश्च प्रत्ययं जनयन् स्वबलविश्वासमुत्पादयन् हेतौ शता फलमपि हेतुः तदा एकेनैव महेषुणा सकृत्प्रयोगेणैव सप्तशालान् सप्तशालवृक्षान् तत्समीपस्थं गिरिं पर्वतं रसातलं षष्ठमधोलोकं च बिभेद । अतलवितलसुतलतलातलमहातलरसातलपाताला इति सप्त अधोलोकाः । एकशालमात्रभेदने अस्य वालिसाम्यशंका जायेत तन्निवृत्त्यर्थमनुक्तानामप्यशालगिरिप्रस्थादीनां भेदनमिति मंतव्यम् ॥ ६६ ॥ तत इति ततः शालभेदानंतरं तेन अतिदुष्करेण कर्मणा वालिवधे विश्वासं प्राप्तः प्रीतमनाः कपिराज्यलाभोऽचिरादेवेति संतुष्टमनाः किष्किंधाख्यां गुहां रामसहितो जगाम ॥ ६७ ॥ तत इति । हरिवरः कपिश्रेष्ठः अगर्जत् सिंहनादं कृतवान् । हरीश्वरः वाली ॥ ६८ ॥

अन्विति। तदा अंगदमुखादव [illegible] त्वेन संयुगनिर्गमनं वारयंतीं तारां स्वस्त्रियं मया अकृतापकारो धर्मज्ञो रामो मह्यं नापकरिष्यति इत्यादिवचनैरनुमान्य अनुमतिं प्रापय्य कृतानुमतिकां कृत्वेतियावत्। सुग्रीवः [illegible] युद्धाय समागतोऽभवत् तत्र संयुगे एनं वालिनम् ॥६९॥ तत इति । सुग्रीववचनात् वालिनं जहि काकुत्स्थ मया बद्धोऽयमंजलिरित्येवंरूपात्सुग्रीववचनात् आहवे रणे प्रत्यपादय [illegible] न्। सुग्रीववचनादित्यनेन अनपकारिवालिवधस्यायुक्तत्वेपि मित्रापकारित्वेन तदुक्त्या हननमिति ध्वनितम् ॥७० ॥ स चेति। स सुग्रीवः दिदृक्षुः अन्वेषिषुः सर्वान्वानरान्समानीय [illegible] थापयामास ॥७१॥ तत इति। गृध्रस्य संपातेर्वचनात्। तस्यां वसति वैदेही दीना कौशेयवासिनीत्येवं रूपात्। पुप्लुवे उल्लंघितवान्। इतः सुंदरकांडकथासंग्रहः ॥ ७२ ॥ तत्रेति। [illegible] गतां प्रमदवनस्थितां ध्यायंतीं राममिति शेषः ॥ ७३ ॥ निवेदयित्वेति। अभिज्ञानं अंगुलीयकरूपम् प्रवृत्तिं रामसुग्रीवसख्यादिसर्ववृत्तांतम् समा

अनुमान्य तदा तारां सुग्रीवेण समागतः॥ निजघान च तत्रैनं शरेणैकेन राघवः॥ ६९॥ ततः सुग्रीववचनाद्धत्वा वालिनमाहवे॥ सुग्रीवमेव तद्राज्ये राघवः प्रत्यपादयत्॥ ७०॥ स च सर्वान्समानीय वानरान्वानरर्षभः॥ दिशः प्रस्थापयामास दिदृक्षुर्जनकात्मजाम्॥ ७१ ॥ ततो गृध्रस्य वचनात्संपातेर्हनुमान्बली ॥ शतयोजनविस्तीर्णं पुप्लुवे लवणार्णवम् ॥ ७२ ॥ तत्र लंकां समासाद्य पुरीं रावणपालिताम् ॥ ददर्श सीतां ध्यायंतीमशोकवनिकां गताम्॥ ७३ ॥ निवेदयित्वाभिज्ञानं प्रवृत्तिं विनिवेद्य च॥ समाश्वास्य च वैदेहीं मर्दयामास तोरणम्॥ ७४ ॥ पंचसेनाग्रगान्हत्वा सप्त मंत्रिसुतानपि॥ शूरमक्षं च निष्पिष्य ग्रहणं समुपागमत्॥ ७५॥ अस्त्रेणोन्मुक्तमात्मानं ज्ञात्वा पैतामहाद्वरात्॥ मर्षयन् राक्षसान् वीरो यंत्रिणस्तान्यदृच्छया॥ ७६ ॥ ततो दग्ध्वा पुरीं लंकामृते सीतां च मैथिलीम्॥ रामाय प्रियमाख्यातुं पुनरायान्महाकपिः॥ ७७ ॥

श्वास्य राघवस्य सर्वोपि व्यापारस्त्वत्प्रत्यापत्त्येकफलक इत्यादितत्त्वकथनेन वैदेहीं समाश्वास्य। गृहीत्वा प्रत्यभिज्ञानमितिपाठे प्रत्यभिज्ञानं सीतालकस्थितचूडामणिरूपम्। तोरणं अशोकवनिकागतप्रासादबहिर्द्वारसन्निवेशं चकारादशोकवनं च मर्दयामास ॥ ७४ ॥ पंचेति। सेनाग्रगाः सैन्यपतयः पिंगलनेत्रप्रभृतयः मंत्रिसुताः जंबुमाल्यादयः अक्षं रावणसुतं निष्पिष्य चूर्णीकृत्य ग्रहणं इंद्रजित्प्रयुक्तब्रह्मास्त्रकृतबंधनं समुपागमत्प्राप्तः॥ ७५ ॥ अस्त्रेणेति। मदस्त्रस्यामोघत्वात्तेन बंधनमात्रं चतुःपंचघटिकानंतरं पुनर्मोक्षश्चेति ब्रह्मदत्तवरात्। तावता कालेन ब्रह्मास्त्रमुक्तमात्मानं ज्ञात्वापि यदृच्छया कार्यांतरप्रसंगेन रावणदर्शनापेक्षया मंत्रिणः बद्ध्वा नेतॄन् तान् राक्षसान्प्रति वीरः हंतुं समर्थोपि मर्षयन् क्षमां कुर्वन् रावणसमीपं प्राप्तवानिति शेषः। ममर्षेति वा पाठः ॥ ७६ ॥ तत इति। ततः रावणदर्शनादिव्यापारानंतरं सीतामृते सीतावस्थानप्रदेशं विना लंकां दग्ध्वा रामाय प्रियं सीतादर्शनरूपप्रियवार्तामाख्यातुं पुनः रामांतिकं महाकपिः हनुमान् आयात् आगतः ॥ ७७ ॥

॥ ६ ॥

सोभीति । प्रदक्षिणं प्रदक्षिणादिमुख्यमुपचारम् महात्मानं परमात्मानम् अमेयात्मा अपरिच्छेद्यबलबुद्धिधैर्यादिवैभवः तत्त्वतः सार्वविभक्तिकस्तसिः । दृष्टा सीतेति तत्त्वं न्यवेदयदित्यर्थः । अत्र दृष्टेतिपदस्य प्रथमप्रयोगो रामस्य सीतेति श्रवणे तद्विषयक्रियापदसंशयो मा भूदित्यर्थः ॥ ७८ ॥ तत इति । ततो युद्धकांडकथासंग्रहः क्षोभयामास लंकागमनमार्गदाने औदासीन्यात्समुद्रमापातालमाकुली चकारेत्यर्थः ॥७९॥ दर्शयामासेति । समुद्रः शरक्षोभित इति शेषः । समुद्रवचनात् । एष सेतुं महोत्साहः करोतु मयि वानरः । तमहं धारयिष्यामीत्येवं रूपात् । नलं सेतुं अकारयत् नलेन सेतुं कारितवानित्यर्थः ॥८०॥ तेनेति । तेन सेतुना आहवे युद्धे अत्र क्वचिन्मध्येऽभ्यषिंचदित्यादिश्लोकद्वयम् अभ्यषिंचत्स लंकायां राक्षसेंद्रं विभीषणम् ॥ कर्मणा तेन महता देवा इंद्रपुरोगमाः ॥ १ ॥ स देवर्षिगणास्तुष्टा राघवं तेऽभ्यपूजयन् ॥ तथा परमसंतुष्टैः पूजितः सर्वदैवतैः ॥२॥ लंकायां राज्ये राक्षसेंद्रं तत्त्वव्यवहारविषयो भवति यथा तथाभ्यषिंचत् तेन कर्मणा

सोऽभिगम्य महात्मानं कृत्वा रामं प्रदक्षिणम् ॥ न्यवेदयदमेयात्मा दृष्टा सीतेति तत्त्वतः ॥ ७८ ॥ ततः सुग्रीवसहितो गत्वा तीरं महोदधेः ॥ समुद्रं क्षोभयामास शरैरादित्यसन्निभैः ॥७९॥ दर्शयामास चात्मानं समुद्रः सरितां पतिः ॥ समुद्रवचनाच्चैव नलं सेतुमकारयत् ॥ ८० ॥ तेन गत्वा पुरीं लंकां हत्वा रावणमाहवे ॥ रामः सीतामनुप्राप्य परां व्रीडामुपागमत् ॥ ८१ ॥ तामुवाच ततो रामः परुषं जनसंसदि ॥ अमृष्यमाणा सा सीता विवेश ज्वलनं सती ॥ ८२ ॥ ततोऽग्निवचनात्सीतां ज्ञात्वा विगतकल्मषाम् ॥ कर्मणा तेन महता त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ८३ ॥

रावणहननादिरूपेण सदेवर्षिगण [illegible] गणाः अर्थादृषिगणास्तत्सहिता देवा इत्यर्थः । तदिदं श्लोकद्वयं पूजितः सर्वदैवतैः अभिषिच्य चेत्यनेन पुनरुक्तमितिप्रक्षिप्तमेव बोध्यम् । सीतां प्राप्य अनु पश्चात्परां व्रीडां रक्षो [illegible] पुनर्गृहीतवानितिलोकापवादशंकया अतिशयितां लज्जामुपागमत् ॥ ८१ ॥ तामिति जनसंसदि वानरराक्षससभायां परुषं मर्मस्पृक् दीपो नेत्रातुरस्येव प्रतिकूलासि मे दृढ [illegible] वाच । लोकस्य नास्यां रामस्य कामस्य कामादिदोषतः पुनर्जिघृक्षास्तीति प्रत्यायनार्थं अमृष्यमाणा पातिव्रत्यसंशयजनितमुक्तवचनम् । सतीत्यनेन पातिव्रत्यबलान्निजेच्छया [illegible] शक्तिमत्त्वद्योतनमिति केचित् । लक्ष्मणप्रादुर्भावितो ज्वलन इत्यन्ये ॥ ८२ ॥ तत इति । अग्निवचनात् विशुद्धभावां निष्पापां प्रतिगृह्णीष्व राघवेत्येवंरूपात् विगतकल्मषां निष्पापां स्वयं ज्ञात्वा लोकस्य च तथात्वं प्रत्याय्य सीतामंगी चकारेति शेषः । क्वचित्तु अग्रहीदमलां रामो वचनाच्च गुरोस्तदेति पठ्यते । तत्रामलामिति पुनरुक्तमापद्यते ॥ ८३ ॥

तेन कर्मणा सीताप्रत्यानय षिदेवगणसहितचराचरप्रजासहितं त्रैलोक्यं तुष्टं तुतोष तत्संतोषेण च प्रहृष्टः संतोषवशादेव सर्वदैवतैः पूजितश्च रामो बभौ । अत्र केचित् अचराणां वृक्षादीनां रावणकृत रावणवधजन्यसंतोषाभावादेवं व्याचक्षते । देवऋषिगणमिति पाठः ऋत्यक इति प्रकृतिभावः । तत्र देवगणा इंद्रादयः ऋषिगणाः विश्वामित्रादयः एतद्रूपं यत्त्रैलोक्यं स जाः गतिभक्षणमात्रप्रधानाः तिर्यक्स्रोतसः पशुपक्ष्यादय ऐरावतादयः अचरप्रजाः चरप्रजाभिन्नाज्ञानयुक्तप्रजा अवाक्स्रोतसो मनुष्या एवं च स्वस्वशेषतिर्यगवाक् रूपं त्रैलोक्यं तुष्टम् रावणस्य मर्त्योपेक्षित्वात्प्राधान्येन देवर्षिग्रहणमित्याहुः ॥ ८४ ॥ अभिषिच्येति । राक्षसेंद्रं भावितत्त्वव्यवहारविषयम् कृतकृत्यः प्राक्प्रतिज्ञातविभीष स्यापि कृतत्वात्कृतकृत्यः अत एव विज्वरः विगतावश्यकर्तव्यविषयचिंतातापः । प्रमुमोदेतिच्छांदसं परस्मैपदम् ॥ ८५ ॥ देवताभ्य इति सुमोत्थितवदुत्तिष्ठंतु वानरा इत्ये जनितहर्षवशात्स्वदिदृक्षया समागताभ्यो देवताभ्यः प्राप्य सुहृद्भिः सुग्रीवविभीषणादिभिः संवृतः पुष्पकेण अयोध्यामुद्दिश्य प्रस्थितः जगाम

सदेवर्षिगणं तुष्टं राघ ॥ बभौ रामः संप्रहृष्टः पूजितः सर्वदैवतैः ॥ ८४ ॥ अभिषिच्य च लंकायां राक्षसेंद्रं विभीषणम् ॥ कृतकृत्यस्तदा रामो विज्वरः प्रमु ॥ देवताभ्यो वरं प्राप्य समुत्थाप्य च वानरान् ॥ अयोध्यां प्रस्थितो रामः पुष्पकेण सुहृद्वृतः ॥ ८६ ॥ भरद्वाजाश्रमं गत्वा रामः सत्यपराक्रमः ॥ भरतस्यांतिके रामो हनूमंतं व्यसर्जयत् ॥ ८७ ॥ पुनराख्यायिकां जल्पन्सुग्रीवसहितस्तदा ॥ पुष्पकं तत्समारुह्य नंदिग्रामं ययौ तदा ॥ ८८ ॥ नंदिग्रामे जटां हित्वा भ्रातृभिः सहितोनघः ॥ रामः सीतामनुप्राप्य राज्यं पुनरवाप्तवान् ॥ ८९ ॥ प्रहृष्टमुदितो लोकस्तुष्टः पुष्टः सुधार्मिकः ॥ निरामयो ह्यरोगश्च दुर्भिक्षभयवर्जितः ॥ ९० ॥

॥ ८६ ॥ भरद्वाजेति । चतुर्दशे तु संपूर्णे वर्षेहनि रघूत्तम । न द्रक्ष्यामि यदि त्वां तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनमिति भरतेन प्रतिज्ञातत्वात् । भरद्वाजाश्रमे चतुर्दशसमासमाप्त्यनंतरं मुनिवचनेन एकदिनविलंबस्य प्राप्तत्वात्स्वागमनप्रबोधनाय हनुमद्विसर्जनं । यद्वा महत्या वानरसेनया सहाकस्माद्गमने भरतादेः शंका मा भूदिति तद्विसर्जनम् ॥ ८७ ॥ पुनरिति । पुष्पकादवतीर्णत्वात्पुनस्तत्पुष्पकं समारुह्य आख्यायिकां पूर्ववृत्तविषयां कथां भरद्वाजाश्रमारोहात् पूर्वमिव जल्पन् कथयन् सुग्रीवेति विभीषणादेरुपलक्षणम् ॥ ८८ ॥ नंदिग्राम इति नंदिग्रामे भ्रातृभिः सह स्वस्यापि व्रतप्रयुक्तां जटां हित्वा त्यक्त्वा रामः सीतामनुप्राप्य मुनिवेषत्यागेन सीतानुरूपं रूपं प्राप्य । यद्वा मुनिवेषत्यागेन हृष्टां सीतां प्राप्य प्राप्तविसृष्टं राज्यं पुनरवाप्तवान् ॥ ८९ ॥ एतदंतचरितं वृत्तत्वेनोपदिश्य देवऋषिरतःपरमुत्तरकांडविषयं भविष्यत्त्वेनोपदिशति प्रहृष्टेति । अनेन च रावणवधानंतरं रामे राज्यं प्रशासति सति वाल्मीकेर्नारदं प्रति प्रश्न इति ज्ञायते । प्रहृष्टः प्रातिस्विकपुत्रपश्वादिसंपत्त्या मुदितः क्षोभराहित्येन मुदितांतःकरणः लोकः सर्वप्रजाः तुष्टः बहुप्रदाद्भगवतः सांसारिकपारमार्थिकार्थलाभात्तुष्टः अत एव पुष्टः दारिद्र्यकार्श्यरहितः आमयो मनःपीडा रोगो देहजो व्याधिः दुर्भिक्षणचोरादिभयेन च रहितः भविष्यतीति शेषः । यद्वा रामविरहेण दुःखितो राममिलनेन तुष्टः तथा तद्विरहेण कृशः तन्मिलनादेव पुष्टः ॥ ९० ॥

नेति। स्वपितृषु स्वेषु च जीवत्स्विति शेषः। अविधवा भर्त्रनुगमनाद्धवांशपुत्रसद्भावाद्वेति शेषः ॥ ९१ ॥ न चाग्निजमिति पादत्रयेण आधिदैविकदुःखनिवृत्तिरुच्यते। चतुर्थेनाध्यात्मिकनिवृ
त्तिः ॥ ९२ ॥ भौतिकदुःखाभावमाह न चापीति। क्षुद्भयं क्षुदुपशमोपायाभावजं न च नैव भविष्यतीत्यनुषंगः ॥९३ ॥ नित्यमिति। कृतयुगे स्वाभाविकादधर्मासंबंधान्नित्यं प्रजामोदः त्रेतायां
अधर्मस्य पादांशेन संबंधेपि रामपालनवैभवात्त[illegible]क्रमेण नित्यप्रमोदत्वं। अथ रामस्य भाविवृत्तांतरमाह अश्वेति। शतशब्दोनंतवाची इष्ट्वा दत्वेत्यादिस्वरूपकथनं न तु तेषां रामस्य स्वलोक
प्राप्तिं प्रति हेतुतेति बोध्यं। यत्तु कतकककृताश्वमे[illegible]धाद्यनुष्ठानस्य मानुषोपाधिप्रयुक्तावर्ज्याघशमनद्वारा ब्रह्मलोकप्राप्तौ हेतुत्वमित्युक्तं। तन्न भगवदवताराणां पुण्यपापसंबंधस्य सर्वतंत्रविरुद्ध
त्वात्। अश्वमेधाद्यनुष्ठानं तु लीलामात्रं लोको[illegible]पदेशायेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ राजवंशानिति। कामरूपकान्यकुब्जादितत्तद्राज्यपदस्थान् राजवंशान् शतगुणान् अनेकगुणवृद्धि

न पुत्रमरणं केचिद्द्रक्ष्यंति पुरुषाः क्वचित् ॥ नार्यश्चाविधवा नित्यं भविष्यंति पतिव्रताः ॥ ९१ ॥ न चाग्निजं भयं किंचिन्नाप्सु मज्जंति जंतवः ॥ न
वातजं भयं किंचिन्नापि ज्वरकृतं तथा ॥९२॥ न चापि क्षुद्भयं तत्र न तस्करभयं तथा ॥ नगराणि च राष्ट्राणि धनधान्ययुतानि च ॥ ९३ ॥ नित्यं
प्रमुदिताः सर्वे यथा कृतयुगे तथा ॥ अश्वमेधशतैरिष्ट्वा तथा बहुसुवर्णकैः ॥ ९४ ॥ गवां कोट्ययुतं दत्वा विद्वद्भ्यो विधिपूर्वकम् ॥ असंख्येयं धनं
दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो महायशाः ॥ ९५ ॥राजवंशान्शतगुणान्स्थापयिष्यति राघवः ॥ चातुर्वर्ण्यं च लोकेस्मिन्स्वे स्वे धर्मे नियोक्ष्यति ॥९६॥ दशवर्ष
सहस्राणि दशवर्षशतानि [illegible] राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति ॥ ९७ ॥ इदं पवित्रं पापघ्नं पुण्यं वेदैश्च संमितम् ॥ यः पठेद्रामचरितं
सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९[illegible] [illegible]ख्यानमायुष्यं पठन् रामायणं नरः ॥ सपुत्रपौत्रः सगणः प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥ ९९ ॥

र्यथा भवति तथा स्थापयिष्[illegible] [illegible]द्राज्यप्रदानेनेति शेषः। चातुर्वर्ण्यं चत्वारो वर्णाः। स्वार्थेष्यञ्। नियोक्ष्यति शंकितस्वधर्मभ्रंशमपीति शेषः ॥ ९६ ॥ अवतारत्यागकालमाह
दशेति। उपासित्वा नित्यवद[illegible] [illegible]ब्रह्मलोकं मायिकं वैकुंठादिलोकं अनेन निजनित्यकर्मयोगोपेतस्यैव साक्षात्परंपरया ब्रह्मलोकप्राप्तिरिति ध्वनिः ॥ ९७ ॥ अथ नारदः स्वोपदिष्ट
संक्षेपरामायणपाठफलमुप[illegible] [illegible]। पवित्रं चित्तशोधनं पुण्यं सकलपुण्यसाधनं वेदैः संमितं सकलरहस्यवेदार्थप्रतिपादकत्वाद्वेदतुल्यम् ॥ ९८ ॥ सर्वपापमोक्षद्वारा मोक्षफलकत्वमु
पपादितं। पुण्यस्यापि त्रि[illegible] [illegible]पापतुल्यतया हेयत्वादिति मुमुक्षुफलमुद्दिश्य मुमुक्षूणामपि प्रवृत्तये आह एतदिति। आयुष्यं आयुःकरणं आख्यानमाख्यायिका रामोऽयनं प्रति
पाद्यो यस्य तद्रामायणं [illegible] [illegible]र्णा दासीदासादयः तैः सह इह ऐहिकान् भोगान्भुक्त्वा प्रेत्य मृत्वा स्वर्गे महीयते स्वर्गिभिः सत्कृतो मोदते इत्यर्थः। पठन्निति हेतौ शता ॥ ९९ ॥

पठन्निति। द्विजः मुख्यद्विजो ब्र[illegible] ग्रृषभत्वं शब्दब्रह्मपारगत्वं प्राप्नुयात्। स्यादिति यद्यर्थे। यदि क्षत्रियः तदा रामायणं पठन् भूपतित्वमाप्नुयात् पण्यैः क्रयद्रव्यैः साध्यं मूलाद्विगुण वृद्ध्यादिरूपं फलं यस्य तत्त्वं प्रा[illegible] ऋद्धिं प्राप्नुयादिति फलितोर्थः। शूद्रोपि जनः त्रैवर्णिकदासः अत्र शृण्वन्नित्यध्याहारः महत्त्वं द्विजेतरसर्वप्रजाभ्यः श्रैष्ठ्यं महत्त्वं देहांते स्वोप रितनवर्णप्राप्तिलक्षणं च महत्त्वं [illegible] गायत्र्यर्थप्रतिपादकत्वध्वननाय गायत्र्यादिमाक्षरेणोपक्रम्य यादितिगायत्र्यंतिमाक्षरेण समापितवान् ॥१००॥ नानकमानः ॥ ॥ इति श्रीरा० श्रीरा०रा०वा०आ०बालकांडे [illegible] १ ॥ ७ ॥ ॥ नारदस्येति। विशारदः विशिष्टा व्याकरणसंस्कारादिविशेषवती विचित्रार्था च शारदा वाणी यस्य सः। सहशिष्य इत्यत्र वोप सर्जनस्येति वैकल्पिकत्वात्सत्वाभ[illegible] पं वाक्यगुणसमूहवच्च उत्तरं सम्यक् दत्तमिति पूजयामास अतिविचित्रं भगवद्वचनमित्यादिशब्दैः॥१॥यथावदिति। आपृच्छ्यैव साधु यामी

पठन् द्विजो वागृषभत्वमीयात्स्यात्क्षत्रियो भूमिपतित्वमीयात्॥ वणिग्जनः पण्यफलत्वमीयाज्जनश्च शूद्रोपि महत्त्वमीयात्॥१००॥ ओम्॥ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ नारदस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः॥ पूज
यामास धर्मात्मा सहशिष्यो महामुनिं॥ १ ॥ यथावत्पूजितस्तेन देवर्षिर्नारदस्तथा॥ आपृच्छ्यैवाभ्यनुज्ञातः स जगाम विहायसम्॥ २ ॥ स मु
हूर्तं गते तस्मिन्देवलोकं मुनिस्तदा ॥ जगाम तमसातीरं जाह्नव्यास्त्वविदूरतः॥ ३ ॥ स तु तीरं समासाद्य तमसाया मुनिस्तदा॥ शिष्यमाह स्थितं
पार्श्वे दृष्ट्वा तीर्थमकर्दमम्॥ ४ ॥ अकर्दममिदं तीर्थं भरद्वाज निशामय॥ रमणीयं प्रसन्नांबु सन्मनुष्यमनो यथा॥ ५ ॥ न्यस्यतां कलशस्तात दी
यतां वल्कलं मम॥ इदमेवावगाहिष्ये तमसातीर्थमुत्तमम् ॥ ६ ॥ एवमुक्तो भरद्वाजो वाल्मीकेन महात्मना॥ प्रायच्छत मुनेस्तस्य वल्कलं नियतो
गुरोः॥ ७ ॥ स शिष्यहस्तादादाय वल्कलं नियतेंद्रियः॥ विचचार ह पश्यंस्तत्सर्वतो विपुलं वनम्॥ ८ ॥

त्युक्त्वैव अभ्यनुज्ञातः यथासुखं विहरतामिति वाल्मीकिना अनुगमनपूर्वं अभ्यनुज्ञातः। अनेन गुरुशिष्ययोः स्नेहभक्तिप्रकाशनं विहायसमिति पुल्लिंगम्॥२॥स इति। स वाल्मीकिः तस्मिन्नारदे देवलोकं गते सति मुहूर्तं स्वाश्रमे स्थित्वा पश्चान्माध्याह्निकार्थं जाह्नव्या अविदूरतः समीपे वर्तमानं तमसातीरं जगाम। यत्तु मुहूर्तमात्रेण देवलोकं गत इत्यन्वय इति तन्न छांदसत्वकल्पने मा नाभावात् अव्ययत्वकल्पनस्याप्यगतिकगतिकत्वाच्च। मुहूर्तादितिपाठस्तु कल्पितः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अकर्दममिति। अवतरणप्रदेशस्य पंकराहित्यमनेनोच्यते तीर्थं ऋषिजुष्टजलं निशामय पश्य अतएव शमोदर्शन इति मित्वाभावादह्रस्वत्वं। रमणीयत्वे हेतुः प्रसन्नांब्विति। सन्मनुष्यचित्तस्य कामादिदोषराहित्येन नित्यप्रसन्नत्वात्सादृश्यम् ॥ ५॥ न्यस्यतामिति। वल्कला इतिपाठे छांदसं स्त्रीत्वं। वल्कलमस्त्रियामिति निघंटुः। इदमेव अत्यासन्नमपि गंगातीर्थं मध्याह्नकालातिक्रमादगत्वेति शेषः ॥ ६ ॥ एवमिति। वाल्मीकेनेति तस्येदमित्यण्। प्रायच्छतेति च्छांदसं। नियतः सेवापरः॥ ७ ॥ स इति। नियतेंद्रियः जितेंद्रियः विचचार अनुष्ठानयोग्यैकांतदेशनिरीक्षणायेति शेषः ॥ ८ ॥

तस्येति । तस्य वनस्य अभ्याशे समीपे चरन् भगवान् तद्वनाभ्याश एव चरंतं अनपायिनं आधिव्याधिरहितं अतएव चारुनिःस्वनं क्रौंचयोर्मिथुनं ददर्श । चरंतं अनपायिनमित्यार्षम् ॥ ९ ॥ तस्मादिति । मिथुनाद्विभक्तं एकं पुमांसं पापनिश्चयः तद्धननरूपपापनिश्चयः अतएव वैरनिलयः निजानपकारिष्वपि प्राणिषु अकारणवैराश्रयः स इव निषादः तस्य पश्यतः तं पश्यंतं अनादृत्य जघान । पश्यत इति षष्ठी चानादरे ॥ १० ॥ तमिति । चेष्टमानं लुठंतं निहतं दृष्ट्वा निषादेनेति शेषः । करुणां गिरं दीनं शब्दं रुराव अकरोदित्यर्थः । पाठांतरे खेपरिभ्रमा खेआकाशे परिभ्रमणं करोति सेत्यर्थः ॥ ११ ॥ वियुक्तेति । सहचारिणा अहोरात्रमिति शेषः । ताम्रशीर्षेण कुक्कुटादिवत्ताम्रवर्णशीर्षगतचूडायुक्तेन मत्तेन कामसंभोगवशादिति शेषः । अतएव पत्रिणा संभोगकालत्वाद्वितपक्षवता सहितेन स्वसंगतेन तेनापूर्णरतित्वादत्यंतं शोकः इत्थंभूतेन पतिना वियुक्ता रुरावेति पूर्वेणान्वयः ॥ १२ ॥ तथाविधं कामभोगवशम् धर्मात्मनः दयादाक्षिण्याहिंसादिधर्मप्रवणचित्तस्य कारुण्यं दया समपद्यत समजायत ॥ १३ ॥ तत इति । करुणवेदित्वात्संजातकरुणत्वात् । ह्रस्वश्छांदसः । विदेः सत्तार्थाल्लाभार्थाद्वा णिनिः । रुदतीं

तस्याभ्याशे तु मिथुनं चरंतमनपायिनम् ॥ ददर्श भगवांस्तत्र क्रौंचयोश्चारुनिःस्वनं ॥९॥ तस्मात्तु मिथुनादेकं पुमांसं पापनिश्चयः ॥ जघान वैरनिलयो निषादस्तस्य पश्यतः ॥१०॥ तं शोणितपरीतांगं चेष्टमानं महीतले ॥ भार्या तु निहतं दृष्ट्वा रुराव करुणां गिरम् ॥११॥ वियुक्ता पतिना तेन द्विजेन सहचारिणा ॥ ताम्रशीर्षेण मत्तेन पत्रिणा सहितेन वै ॥ १२ ॥ तथाविधं द्विजं दृष्ट्वा निषादेन निपातितम् ॥ ऋषेर्धर्मात्मनस्तस्य कारुण्यं समपद्यत ॥ १३ ॥ ततः करुणवेदित्वादधर्मोयमिति द्विजः ॥ निशाम्य रुदतीं क्रौंचीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ॥ यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ १५ ॥

क्रौंचीं निशाम्य दृष्ट्वा अयं काममोहितपक्षिवधरूपः अधर्म एवेति निश्चित्य क्रौंचीविषयकरुणावत्त्वेन अर्थात्तापकारिणि निषादे आविर्भूतरोषतया इदं वक्ष्यमाणं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ मा निषादेति । क्रौंचहंतृप्रत्यक्षदृश्यमाननिषादशापरूपोर्थस्तु स्पष्ट एव । किं च मा लक्ष्मीर्निषीदत्यस्मिन् तत्संबोधनं मानिषाद यद्यस्माद्धेतोः क्रौंचमिथुनात् मंदोदरीरावण[illegible]त् एकं काममोहितं रावणं अवधीः हतवानसि तस्मात्त्वं शाश्वतीः समाः अनेकान्संवत्सरान् अद्वितीयां प्रतिष्ठां अखंडैश्वर्यानंदावाप्तिं अगमः प्राप्नुहि । तेनार्थतः शब्दतोपि मनाक्काव्यार्थसूचनमित्युक्तेः श्रीरामकृतरावणवधरूपकाव्यार्थः । काव्यादौ अवश्यकर्तव्याशीर्वादश्च सूचित इति तीर्थः । कतककृत्तु प्रत्यक्षसंहंतृनिषादशापरूपोर्थस्तु स्पष्ट एव । किं च नितरां सदेवर्षिगणं त्रैलोक्यं सादयति पीडयतीति निषादः तस्य संबुद्धिः हे निषाद रावण यद्यस्मात् क्रौंचमिथुनात् । अल्पीभावार्थकुंचेः पचाद्यच् कुंचं ततः स्वार्थिकोण् क्रौंचम् । राज्यक्षयवनवासादिदुःखेन अत्यल्पीभूतं परमकार्श्यं गतं यत् मिथुनं सीतारामरूपं तस्मात् एकं सीतारूपं यस्मादवधीः वधाभ्यधिकपीडां प्रापितवानसि तस्मात्त्वं प्रतिष्ठां या लंकापुरे पुत्रपौत्रभृत्यगणवैशिष्ट्येन ब्रह्मणा प्रतिष्ठा दत्ता तां अतःपरं मागम इति काव्यार्थसूचनम् । त्रैलोक्यस्य परममंगलरूपं चेदं सत्यसरस्वत्या पुरस्तादाविर्भावितमित्याह । अत्रेदमवधेयम् रावणवधे

जाते अयोध्याराज्यप्राप्त्यनंतरं नारदं प्रति प्रश्न इति स्वयमेव व्याख्यातत्वात्तदुत्तरकालिकैतत्श्लोकस्य एवंविधिघटितस्योक्तार्थस्य कतकमते कथं संगतिः कथं वा सर्वज्ञा सत्यसरस्वती नृ
तमर्थमाशास्यत्वेन निर्दिशेदिति। तीर्थव्याख्यानेपि इदं काव्यार्थसूचनं कविना कार्यमिति तदुक्तसंमतिश्लोकार्थाद्गम्यते। तत्र वाल्मीकेस्तथातात्पर्ये किमिदं व्याहृतं मया इत्युक्तेरसंगतेः। न
चकिमिदमित्यस्य पद्यं गद्यं चेत्यर्थः। तदप्येष श्लोकोभिगीतो मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन्गृहे इत्यादि बहुशः श्रुतिषूपलंभेनेदृशाक्षरसन्निवेशस्य श्लोकत्वेन मुनेरज्ञानमित्यस्यात्यंतमनुचि
तत्वात् प्राक्तननारदऋषिसंवादस्यापि श्लोकरूपतया तत्रैव संदेहकरणौचित्याच्च तत्प्रश्नोत्तरं सर्वं केवलसंस्कृतैरेव। एतत् श्लोकोत्तरमेव श्लोकैस्तस्यापि निबंधनमिति कल्पना तु न युक्ता
मानाभावात् अन्यथोपपत्तेश्च अधर्मत्वबुद्धिपूर्वं कथितवचनस्येदृशेर्थे तात्पर्यसंभवस्याप्यभावाच्च माङो योगाभावेऽगम इत्येतावन्मात्रेण लुङा भूतत्वस्यैव प्रतीत्या आशिषोऽप्रतीतेश्च एतत्
श्लोकनिर्गमकाले कवेः काव्यं करिष्यामीति बुद्धेरप्यभावाच्च। ब्रह्मोपदेशानंतरमेव हि तथा बुद्धिर्वाल्मीकेः। मम तु प्रतिभाति। नारदात्स्वगुणश्रवणानंतरं मुनेः स्ववर्णनेच्छां ज्ञात्वा स्वचरित्रस्य
च करुणारसमयत्वेन तत्प्रधानकाव्येऽतिकरुणचित्तस्यैवाधिकारात् ऋषेः करुणचित्तत्वजिज्ञासयेव पूर्वभृगुदत्तशापस्य पुनरुक्तत्वकरणेन दार्ढ्यसंपादनाय च मुनेरीक्षणाय च भगवान् राम एव
निषादरूपेण पश्यतो मुनेः पुरतस्तमनादृत्य क्रौंचं रक्षोविशेषरूपं जघान। ततस्तदिच्छावशादंतर्यामितया तथाप्रेरणाच्च। महानधर्मोयमनेन कृत इति रुषा पापमते निषाद यत्त्वं काममोहितं क्रौं
चमिथुनात् मिथुनीभूतात् क्रौंचयुगात् विभक्तमेकमवधीः तत्त्वमपि शाश्वतीः समा आयुःशेषभूतानि बहूनि वर्षाणि प्रतिष्ठां स्वस्त्रीसाहित्येन स्थितिं इह लोके मागमः मा प्राप्नुहि। किं त्व
त्यल्पकालमेव तथावास एकमिथुनीभावपर्यंतमितियावत्। इति शप्तवान्मुनिः एकमवधीरित्युक्तेर्यथा स त्वया स्त्रीविरहितः कृतः सा च नायकहीना कृता तथा त्वमपि प्रियया स्वभार्यया
हीनो भव सा च त्वया हीना भवत्विति पर्यवसानम्। अगम इत्यडागमस्तु माङ्योगेप्यार्षत्वात्। तस्य रक्षोरूपत्वं तु एतदुत्तरं ब्रह्मणः सकाशात्सकलरामवृत्तांतज्ञानवरलाभोत्तरकालं कृते त
स्मात्तु मिथुनादेकमिति श्लोके वैरनिलय इति विशेषणेन सूचितम्। रक्षःस्वेव तस्य लोकदृष्ट्या वैरनिलयत्वप्रसिद्धेः। निषादस्यापि प्राणिषु न वैरं किं त्वाहाराद्यर्थमेव तद्धननमिति प्रसिद्धेश्च
अतएवारण्यकांडे मृगयाव्यसनमुपक्रम्य विना वैरं च रौद्रेति। तृतीयं यदिदं रौद्रं परप्राणाभिहिंसनम्। निर्वैरं क्रियते मोहात्तच्च ते समुपस्थितमिति च वक्ष्यति। त्रीण्येव व्यसनान्यत्र कामजा
नि भवंतु ते इति चोपक्रमे उक्तम्। नन्वीदृशोर्थस्त्वया केन मानेन निर्णीत इति चेच्छृणु ऋष्यक्षरस्वारस्यात्। तच्चाग्रे स्फुटम् तत्र संदेहश्चेत्स्वांतर्यामिणं पृच्छ। तदुक्तं पाद्मे शिवशिवासंवादे
रामवैभववर्णने चतुर्विंशे अध्याये। ततो जानपदः कश्चित्पामरः काष्ठविक्रयी स्ववधूगर्हणद्वारा रावणस्य गृहोषिताम्। गर्हयामास वैदेहीं दुर्वृत्तो लोकनिंदकः। तच्छ्रुत्वा देवि चारेभ्यो भीतो लो
कापवादतः। आहूय लक्ष्मणं प्राह रामो राजीवलोचनः। शृणु मे वचनं गुह्यं सीतासंत्यागकारणम्। वाल्मीकिनाथ भृगुणा शप्तोस्मि किल लक्ष्मण। तस्मादेनां त्यजाम्यत्र जनो नैवात्र
कारणमिति। तथा स्कांदे पातालखंडे अयोध्यामाहात्म्ये तत्रत्यतीर्थाश्रमवर्णनप्रस्तावे। शापोक्त्या हृदि संतप्तं प्राचेतसमकल्मषम्। प्रोवाच वचनं ब्रह्मा तत्रागत्य सुसत्कृतः। न निषादः स वै रामो
मृगयां चर्तुमागतः। तस्य संवर्णनेनैव सुश्लोक्यस्त्वं भविष्यसि। इत्युक्त्वा तं जगामाशु ब्रह्मलोकं सनातनः। ततः संवर्णयामास राघवं ग्रंथकोटिभिः। कोटिभिः शतकोटिभिः चरितं रघुनाथ
स्य शतकोटिप्रविस्तरमित्यन्यत्रोक्तेः। तच्च संपूर्णं ब्रह्मलोके इत्यैतिह्यम् इह तु कुशलवोपदिष्टा चतुर्विंशतिसहस्रीत्यलम्। योगवासिष्ठे तु शापांतराण्यप्युक्तानि तथाहि सनत्कुमारो निष्काम अ
वसद्ब्रह्मसद्मनि। वैकुंठादागतो विष्णुस्त्रैलोक्याधिपतिः प्रभुः। ब्रह्मणा पूजितस्तत्र सत्यलोकनिवासिभिः। विना कुमारं तं दृष्ट्वा ह्युवाच प्रभुरीश्वरः। सनत्कुमारस्तब्धोसि निष्कामो गर्वचेष्टया ॥ १४ ॥
अतस्त्वं भव कामार्तः शरजन्मेति नामतः। तेनापि शापितो विष्णुः सर्वज्ञत्वं तवास्ति यत्। किंचित्कालं हि तत्त्यक्त्वा त्वमज्ञानी भविष्यसि। शापितः शप्तः किंचित्कालमवतारांतरेऽत्यल्पकालं

तत्त्यक्त्वा तद्रूपं त्यक्त्वा अज्ञानी स इव। तथा भृगुर्भार्यां हतां दृष्ट्वा प्रोवाच क्रोधमूर्छितः विष्णो तवापि भार्याया वियोगो हि भविष्यति। तथा वृंदया शापितो विष्णुश्छलनं यत्त्वया कृतम्। अतस्त्वं स्त्रीवियोगं हि वचनान्मम याम्यसि। शापितः शप्तः। छलनं पतिवेषेण संभोगरूपम्। तथा भार्या हि देवदत्तस्य पयोष्णीतीरसंस्थिता। नृसिंहवेषधृग्विष्णुं दृष्ट्वा पंचत्वमागता। तेन शप्तो हि नृहरिर्दुःखार्तः स्त्रीवियोगतः। तवापि भार्यया सार्धं वियोगो हि भविष्यतीति दुखार्तः तृतीयार्थे आर्षी प्रथमा दुःखार्तेनेत्यर्थः। ताराशापोपि किष्किंधाकांडे तत्रैव वक्ष्यत इत्यलं विस्तरेण। प्राचेतसेन मुनिना रामो राजीवलोचनः। तमसोपवने शप्तो वेषधृक् जानकीपतिः ॥१॥ श्रीरामः प्राकृतां लीलां स्वीयां वर्णयितुं तदा। मंदोदर्याः पतिः क्रूरः क्रौंचवद्विनिपातितः ॥२॥ अंडजं निहतं दृष्ट्वा मुनिः शापमथाददौ। चिरं प्रतिष्ठा मा भूत्ते निषाद भुवि हिंसक ॥३॥ शापं श्रुत्वैव सर्वात्मा तत्रैवांतरधीयत। शोकाक्रांतस्तु वाल्मीकिर्ब्रह्मणाशु सुबोधित इति ॥४॥ त्यक्त्वा जीर्णदुकूलवद्वसुमतीं बद्धोंऽबुधिर्बिंदुवद्बाणाग्रेण जरत्कपोतक इव व्यापादितो रावणः। लंकाकापि विभीषणाय सहसा मुद्रेव हस्तेर्पिता श्रुत्वैवं रघुनायकस्य चरितं को वा नरो नांचति ॥५॥ १५॥ तस्येति। मया मुनिना शांतेन तपस्विना शकुनिशोकपीडितेनेदमीदृशं क्रूरं तपोनाशकरं किं व्याहृतमिति वीक्षतोंतर्यामिप्रेरणया निषादे सर्वतो महत्त्वसंभावनया दृश्यमानक्रौंचे तद्वैपरीत्यसंभावनयाः

तस्येत्थं ब्रुवतश्चिंता बभूव हृदि वीक्षतः ॥ शोकार्तेनास्य शकुनेः किमिदं व्याहृतं मया ॥ १६ ॥ चिंतयन्स महाप्राज्ञश्चकार मतिमान्मतिं ॥ शिष्यं चैवाब्रवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुंगवः ॥ १७ ॥ पादबद्धोक्षरसमस्तंत्रीलयसमन्वितः ॥ शोकार्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥ १८ ॥ शिष्यस्तु तस्य ब्रुवतो मुनेर्वाक्यमनुत्तमम् ॥ प्रतिजग्राह संतुष्टस्तस्य तुष्टोभवन्मुनिः ॥ १९ ॥ सोभिषेकं ततः कृत्वा तीर्थे तस्मिन्यथाविधि ॥ तमेव चिंतयन्नर्थमुपावर्तत वै मुनिः ॥ २० ॥

तिर्निंद्यमयशस्करं महापातकेभ्योप्यधिकं पापं वृत्तमिति चिंता बभूव। यद्यप्येतत्सर्वं वाल्मीकिकृतमेव तथापि कुशलवगेयतयास्य काव्यस्य करणात्तदुक्तितयैवमुक्तिः। अन्यथा स्वचिंतायाः स्वापरोक्षत्वाद्बभूवेति लिडसंगतिः स्यात्। यद्वा सर्गचतुष्टयमाद्यमुपोद्घातरूपं कस्यचिच्छिष्यस्य वाल्मीकीयोपोद्घातत्वाच्च वाल्मीकीयोक्तिः पारोक्ष्यमारोप्य स्वयमपि तथोक्तिरुपोद्घातत्वद्योतनायेत्यन्ये ॥ १६ ॥ चिंतयन्निति। महदयशस्करमिदं कर्म वृत्तमिति चिंतयन्सत्यसंकल्पतया इत्थं मतिं संकल्पं चकार तदभिलापकं वाक्यं शिष्यमब्रवीदिति संबंधः ॥१७॥ पादेति। अष्टाक्षरानुष्टुप्पादैर्बद्धः अक्षरसमः छंदःशास्त्रोक्तगुरुलघ्वक्षरवैषम्यरहितः तथा तंत्री वीणा लयस्तालमृदंगवेणुहस्ताभिनयानां समकालं विरामस्ताभ्यां युक्तः तंत्र्यामारोप्य वाद्यैः सह गातुं योग्य इति यावत्। अतः शोकार्तस्य शापरूपतयाऽनौचित्येन प्रवृत्तोपि मे मम श्लोको यशोरूपो भवतु अन्यथाऽयशोरूपो मा भूदित्यर्थः। अत्र भवत्विति पाठ एव बहुपुस्तकसंमतस्तीर्थसंमतश्च। श्लोको यशसि पद्येचेति निघंटुः ॥ १८ ॥ शिष्य इति एवं ब्रुवतस्तस्य ऋषेर्वाक्यं यशो भवत्वित्येवंरूपम् हृष्टः सन् तथैवेदं यशोरूपमेवेदमित्यनुमोदनेन प्रतिजग्राह अंगी चकार अयशोरूपेपि यशस्त्वानुमोदनेन गुरुस्तस्य तुष्टोभवदित्यर्थः ॥ १९ ॥ स इति अभिषेकमिति मध्याह्नकर्तव्यानुष्ठानोपलक्षणम् तमेवार्थं अवशतः शापार्थश्लोकोत्पत्तिरूपम् उपावर्तत न्यवर्तत ॥ २० ॥

श्रुतवान् बहुश्रुतः पृष्ठतः पृष्ठभागेन प्रसारितकरः परिपूर्णं कलशमादा[illegible] ः ॥२१॥ स इति । मुखतोन्याः कथाश्चकार मनसा तु शापार्थकश्लोकविषयं ध्यानमास्थितः । यत्तु ध्यानमंबाया गायत्र्याश्चतुर्मुखरुद्रप्राधान्येन ध्यानमास्थित इत्यर्थ इति । तन्न तदास्थितोन्याः कथाश्चकारेत्यस्यासंगतेरित्यलं । ध्यानपदार्थानभिज्ञदूषणाभिनिवेशेन ॥२२॥ अथ तच्चिंतां निवर्तयितुं । ब्रह्मागमनमाह आजगामेति । स्वयंप्रभुः अनन्यमुखनिरीक्षकतया सर्वलोकस्रष्ट्युपयोगिज्ञानैश्वर्यादिशक्तिमान् अत एव भूरादिलोकनिर्माता तं शापवाक्योच्चारणवशादतिचिंताक्रांतम् ॥ २३ ॥ वाग्यतः अतिसंभ्रमवशाद्यतवाङ्ह प्रयतोऽतिनम्रः ॥२४॥ पूजयामासेति । वंदनं स्तुतिः प्रणम्येति पृथगुक्तेः एनमित्याद्युत्तरान्वयि ॥ २५॥ एनं मुनिं ब्रह्मा अनामयं आमयः पीडा तद्रहितम् व्ययहीनमितियावत् तप इति शेषः । तत्पृष्ट्वा अनंतरं स्वयमासने उपविश्य ऋषये आसनं दिदेश आसने उपवेष्टुमनुमेने इत्यर्थः । वाल्मीकीये च ऋषय इति पाठः । एतेन

भरद्वाजस्ततः शिष्यो विनीतः श्रुतवान् गुरोः ॥ कलशं पूर्णमादाय पृष्ठतोऽनुजगाम ह ॥ २१ ॥ स प्रविश्याश्रमपदं शिष्येण सह धर्मवित् ॥ उपविष्टः कथाश्चान्याश्चकार ध्यानमास्थितः ॥ २२ ॥ आजगाम ततो ब्रह्मा लोककर्ता स्वयंप्रभुः ॥ चतुर्मुखो महातेजा द्रष्टुं तं मुनिपुंगवम् ॥ २३ ॥ वाल्मीकिरथ तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय वाग्यतः ॥ प्रांजलिः प्रयतो भूत्वा तस्थौ परमविस्मितः ॥ २४ ॥ पूजयामास तं देवं पाद्यार्घ्यासनवंदनैः ॥ प्रणम्य विधिवच्चैनं पृष्ट्वा चैव निरामयम् ॥ २५ ॥ अथोपविश्य भगवानासने परमार्चिते ॥ वाल्मीकये च ऋषये संदिदेशासनं ततः ॥ २६ ॥ ब्रह्मणा समनुज्ञातः सोऽप्युपाविशदासने ॥ उपविष्टे तदा तस्मिन्साक्षाल्लोकपितामहे ॥ २७ ॥ तद्गतेनैव मनसा वाल्मीकिर्ध्यानमास्थितः ॥ पापात्मना कृतं कष्टं वैरग्रहणबुद्धिना ॥ २८ ॥ यस्तादृशं चारुरवं क्रौंचं हन्यादकारणात् ॥ शोचन्नेव पुनः क्रौंचीमुपश्लोकमिमं जगौ ॥ २९ ॥ पुनरंतर्गतमना भूत्वा शोकपरायणः ॥ तमुवाच ततो ब्रह्मा प्रहसन्मुनिपुंगवम् ॥ ३० ॥

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रबंधुमनामयमित्युक्तेर्ब्राह्मणं प्रत्ययं प्रश्नः स्मार्ताचारविरुद्धः तं देवमित्यनेनैव सिद्धे एनमित्यस्य वैयर्थ्यापत्तिश्चेत्यपास्तम् ॥ २६॥ लोकपितामहे उपविष्टे सति तदनुज्ञया स्वयमुपाविशदिति संबंधः ॥२७॥ तद्गतेन क्रौंचगतेन वैरं गृह्णाति सा चासौ बुद्धिस्तद्वता । कर्तरि ल्युट् बाहुलकात् । निषादेनेति शेषः । कष्टं कृतम् क्रौंचवधरूपं तपोनाशसंपादकशापनिः सारणेन कष्टं कृतम् मयेति शेषः ॥२८॥ कष्टमेवाह य इति । हन्यात् हतवानित्यर्थे छांदसम् । अकारणात् दृश्यमानकारणं विना उप समीपे ब्रह्मणः समीपे ॥२९॥ शोकपरायणः क्रौंचवधकृतक्रौंचीदुःखदर्शनजेन स्वस्य मुखतस्तपोहानिकरशापार्थकश्लोकस्यावशतो निःसरणजेन च शोकेन व्याप्तः अतएवांतर्गतमना अंतर्गते श्लोकार्थ एव दत्तचित्तः श्लोकं जगाविति संबंधः । तं तथाशोकग्रस्तम् प्रहसन् मदिच्छयावतीर्णां सरस्वतीं न जानातीति हासं कुर्वन् ॥ ३० ॥

तद्वचनमेवाह श्लोक एवास्त्वयमिति । अयं त्वया बद्धः श्लोको यशोरूप एवास्तु । श्लोकशब्दस्य पद्यपरतया योजनेऽस्त्विति पाठस्यासंगत्यापत्तेः अस्तीत्युक्तेरेव ब्रह्मण औचित्यात् । मम तु अयशोरूपस्य यशोरूपताशीर्दानमिति नासंगतिः । श्लोक एव त्वयेतिपाठेपि यशोरूप एवायं त्वया बद्धोऽत्र तव विचारः संदेहो मास्तु । मद्वचनात्त्वत्संकल्पाच्चास्य तथाभावप्राप्तेरित्याशयः । ननु भवतु त्वदाशिषा तथात्वमस्याः परंतु शांतस्वभावस्य ऋषेर्ममेदृशी वागत्यंतमनुचितेत्यपि मा विषादं कुर्वित्याह मच्छंदादिति । मत्संकल्पादित्यर्थः । विष्णोरवतारभूतस्य रामस्य संकल्पोपि स्वसंकल्पत्वेनोक्तः । एका मूर्तिस्त्रयो देवा रुद्रविष्णुपितामहा इति हरिवंशोक्तेः । नन्वीदृशसंकल्पो ब्रह्मणोपि किमर्थ इति चेच्छृणु । येषां परस्य दारवियोगादिजनकं कर्म स्वस्य दारवियोगादिकं जनयितुं नालं तेषामपि ब्रह्मशापस्तज्जननेऽलमिति लोके ब्राह्मणमाहात्म्यं सूचयितुम् । एवं राज्यादिसत्त्वेपि कामजय एवोत्तमो न तु तद्भोगचापलमिति च स्वव्यवहारेण शिक्षयितुं तत्प्राय श्चित्तविधया स्वकीर्तिवर्णनेन मुनेर्यशोदृढार्थं भगवद्विषयमहापापप्रायश्चित्तत्वात्कैमुतिकन्यायेनेतरजनानां सर्वपापप्रायश्चित्तं रामायणश्रवणादीत्यर्थतत्त्वं बोधयितुं चेति गृहाण । एतदृप्य

श्लोक एवास्त्वयं बद्धो नात्र कार्या विचारणा ॥ मच्छंदादेव ते ब्रह्मन्प्रवृत्तेयं सरस्वती ॥ ३१ ॥ रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरु त्वमृषिसत्तम ॥ धर्मा त्मनो भगवतो लोके रामस्य धीमतः ॥ ३२ ॥ वृत्तं कथय धीरस्य यथा ते नारदाच्छ्रुतम् ॥ रहस्यं च प्रकाशं च यद्वृत्तं तस्य धीमतः ॥ ३३ ॥ राम स्य सह सौमित्रे राक्षसानां च सर्वशः ॥ वैदेह्याश्चैव यद्वृत्तं प्रकाशं यदि वा रहः ॥ ३४ ॥ तच्चाप्यविदितं सर्वं विदितं ते भविष्यति ॥ न ते वागनृ ता काव्ये काचिदत्र भविष्यति ॥ ३५ ॥ कुरु रामकथां पुण्यां श्लोकबद्धां मनोरमां ॥ यावत्स्थास्यंति गिरयः सरितश्च महीतले ॥ ३६ ॥ तावद्रा मायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ॥ यावद्रामस्य च कथा त्वत्कृता प्रचरिष्यति ॥ ३७ ॥

क्षरस्वारस्यबलेन मया योजितमतो निरीर्ष्य सहृदया विचारयंतु ॥ ३१ ॥ एवं परवशप्रवृत्तस्यापि शापस्य भगवद्विषयतयेतरसकलमन्वाद्युक्तप्रायश्चित्तानिवर्त्यस्य यं प्रत्यसौ शापस्तच्च रितवर्णनरूपं प्रायश्चित्तमुपदिशति रामस्य चरितमिति । लोके रामस्य रमते इति रामः । बाहुलकात्कर्तरि घञ् । तेन लोकाधिष्ठातुर्लोकांतर्यामिणश्चेत्यर्थः । कुरु वर्णयस्व । धर्मात्मन इत्यनेन रा वणादिवधवत् क्रौंचवधोपि धर्मफलक एव लोकव्यवहारेण लोकहितत्वात्त्वद्रक्षकत्वाच्चेति सूचितम् ॥ ३२ ॥ वृत्तमिति । अस्य नारदोक्तविशेषपरत्वादपौनरुक्त्यम् । धियमीरयतीति धीरः ते न बुद्धिप्रेरकस्येत्यर्थः । तेन गायत्र्यर्थभूतस्येत्युक्तम् ॥ ३३ ॥ रामलक्ष्मणयो राक्षसानां सीतायाश्च यत्प्रकाशं तदीयानां प्रकाशं तवाविदितम् यदि वा यदपि तदीयानामपि रहः अविदित नव नु सुनरामविदितं तदपि सर्वं ते विदितं भविष्यति । अनेन तत्करणयोग्यतादानम् । यच्च । मा निषादेतिवदपर्यालोच्यापि वाक् त्वत्तो निःसरिष्यति सापि नान्यथा भविष्यति । तेनास्या अपि सत्यत्वं भावीति ध्वनितम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ एवं सामर्थ्यं दत्वोपसंहरति कुर्विति यावदित्याद्युत्तरान्वयि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

तावदिति। यावत्त्वत्कृतकथाप्रचारस्तावदधश्च त्वं दयापूर्वमपि अतिमहति क्रोधकरणात् अधोगमनयोग्यापि त्वं ऊर्ध्वं सर्वोर्ध्वं वर्तमानेषु मल्लोकेषु निवासं प्राप्स्यसि। ततो मया सह मोक्ष्यस इत्यर्थः। लोकेष्विति। तदवयवाभिप्रायं बहुवचनं ऊर्ध्वमधश्च विद्यमानेषु मल्लोकेषु मन्निर्मितलोकेषु निवत्स्यसि सर्वत्राप्रतिहतगतिः संचरिष्यसि। ततः परं मुक्तिं प्राप्स्यसीति तीर्थः। तत्र मल्लोकेष्वित्यस्य चारितार्थ्यं चिंत्यम्। इतीति। तत्रैवांतर्धानेनास्याप्यंतर्यामिरूपतोक्ता ॥ ३८ ॥ तत इति। विस्मयं आश्चर्यं तस्येति। प्रीयमाणाः आश्चर्यमिदमस्मद्गुरोः पद्यं यद्ब्रह्मणाप्यनुमोदितम प्राहुश्च वक्ष्यमाणमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ तदेवाह समेति। साम्यं गुरुलघ्वक्षरराहित्यम् यः ऋषिणा गीतः सः अनु अतिशयितशोकोत्पत्त्यनंतरं व्याहरणाद्भूयः शोकः विपुलः शोक एव श्लोकत्वं प्राप्त इति वयं मन्यामहे इति प्राहुरिति संबंधः। उत्प्रेक्षा चेयम् तेनास्य श्लोकस्य करुणरसमयत्वं ध्वनितम्। अत्र नष्टक्रौंचालंबनकः क्रौंचीविरावानुदीपितो निषादविषयक्रोधव्यभिचारिको मा निषादेत्यादिवाक्यानुभावकः करुणो रस इति बोध्यम्। यत्तु पूर्वश्लोके प्राहुरित्यस्य पठंतीत्यर्थकरणम् पुनःपुनः पाठेनानंदवंतोऽभूवन्निति फलितार्थकथनम् अत्र च श्लोके भूयोनुव्याहरणान्मुहुर्मुहुः शिष्यैः पुनः पाठाल्लोके शोकः श्लोकत्वेन प्रतिबद्धोभवत् श्लोकत्वं प्राप्त इति तीर्थादिव्याख्यानं तदतिनिःसारमिति स्पष्टमेव ॥ ४० ॥ तस्येति। ईदृशैर्मानिषादेतिवत्करुणा

तावदूर्ध्वमधश्च त्वं मल्लोकेषु निवत्स्यसि ॥ इत्युक्त्वा भगवान्ब्रह्मा तत्रैवांतरधीयत ॥ ३८ ॥ ततः सशिष्यो भगवान्मुनिर्विस्मयमाययौ ॥ तस्य शिष्यास्ततः सर्वे जगुः श्लोकमिमं पुनः ॥ मुहुर्मुहुः प्रीयमाणाः प्राहुश्च भृशविस्मिताः ॥ ३९ ॥ समाक्षरैश्चतुर्भिर्यः पादैर्गीतो महर्षिणा ॥ सोनुव्याहरणाद्भूयः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥ ४० ॥ तस्य बुद्धिरियं जाता महर्षेर्भावितात्मनः ॥ कृत्स्नं रामायणं काव्यमीदृशैः करवाण्यहम् ॥ ४१ ॥ उदारवृत्तार्थपदैर्मनोरमैस्तदास्य रामस्य चकार कीर्तिमान् ॥ समाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो यशस्करं काव्यमुदारदर्शनः ॥ ४२ ॥ तदुपगतसमाससंधियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् ॥ रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशामयध्वम् ॥ ४३ ॥

रसप्रधानैरित्यर्थः। अनेनान्ये रसा अत्र गुणीभूता इति ध्वनितम् ॥ ४१ ॥ उदारेति। उदारस्य यद्वृत्तं चरितं उदारं वा यच्चरितं तद्रूपार्थबोधकैः पदैः मनोरमैः श्रुतिकटुत्वादिदोषरहितैः अस्य यशस्विनो रामस्य दाशरथे रामस्य नारदोपदिष्टस्य श्लोकशतैरिति। शतशब्दोनंतवाची ॥४२॥ एवं काव्यनिर्माणमुक्त्वा तत्र श्रोतॄनभिमुखी करोति तदिति। समासस्तत्पुरुषादिः संधिरेकादेशादिजः योगः प्रकृतिप्रत्यययोः एते उपगता यथाव्याकरणालंकारशास्त्रमर्यादं यस्मिन्काव्ये तादृशं काव्यं रघुवरचरितं तद्वर्णनरूपं समः पतत्प्रकर्षादिदोषरहितो मधुरः करुणारसयुक्तत्वेन माधुर्यगुणप्रधानः उपनतः प्रसन्नतयोपलभ्यमानो योऽर्थस्तद्बोधकवाक्यैर्निबद्धं। उपनतत्वेन प्रसादगुणवत्ता दर्शिता समुदायेन वैदर्भीरीतिमत्त्वं ध्वनितं। रघेर्गत्यर्थान्निष्पन्नरघुवरशब्देन तस्य सर्वांतर्यामित्वं ध्वनितं। ईदृशस्यापि मिथ्यार्थकत्वेऽनुपादेयत्वं स्यादत आह मुनिप्रणीतं ब्रह्मानुग्रहप्राप्तसत्यवागृषिप्रणीतं पुरुषार्थस्वर्गमोक्षादिसाधनत्वं तु रघुवरचरितमित्यनेनोक्तप्रायमेव। दशशिरसश्च वधमित्यनेन वनांतमिदं श्रोतव्यमिति सूचितं। तेनैव सूचितफललाभात्। उत्तरकांडं त्वस्य खिलं भारतस्य हरिवंशवत्। अत एवाग्रिमसर्गे वनसंचरणपर्यंतवृत्तान्वेषणमेव समाधिना ऋषेर्वक्ष्यतीति प्राञ्चः। परे तु दशशिरसो वधं चेत्यन्वयः। चेन सीतात्यागादिरूपोत्तरकांडीयवृत्तांतसंग्रह इत्याहुः ॥ ४३ ॥ ॥ लघुमानः ॥

॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रुत्वेति । नारदात्काव्यविषयं रामचरितरूपं वस्तु श्रुत्वा समयं प्रकाशरहस्यसहितं कुर्विति च ब्रह्ममुखाच्छ्रुत्वा तस्य धीमतो रामस्य यद्वृत्तं चरितं सरहःप्रकाशं तत् भूयः पुनः व्यक्तं साक्षात्कारविषयो यथा भवति तथा कर्तुं अन्वेषते उद्युंक्त स्मेति शेषः । धर्मार्थेति । त्रिवर्गोपलक्षणं फलत्वेन तत्सहितं हितं मोक्षफलकम् ॥ १ ॥ उद्योगमेवाह उपेति ।आचम्येत्यर्थः । सम्यक् स्मृत्युक्ताचमनरीत्या इदमन्येषामपि प्रायत्यसंपादकानामुपलक्षणं प्रागग्रेषु दर्भेषु स्थित्वा धर्मेण योगजेन ब्रह्मप्रसादरूपेण च गतिं रामादीनां चरितरूपां अन्वेषते अतियत्नेन पश्यति स्म ॥ २ ॥ रामेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यं भार्याः कौसल्याद्याः तत्सहितेन दशरथेन रामादिभिश्च यत्प्राप्तं संबद्धं चरितं राज्यपालनादिरूपं हसितादिरूपं च तत्सर्वं तत्र समाधौ तत्त्वतः धर्मवीर्येण योगजबलेन पश्यति स्म ॥ ३ ॥ ४॥ अयोध्यावासकालिकं वृत्तं नि

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रुत्वा वस्तु समग्रं तद्धर्मार्थसहितं हितम् ॥ व्यक्तमन्वेषते भूयो यद्वृत्तं तस्य धीमतः ॥ १ ॥ उपस्पृश्योदकं सम्यङ्मुनिः स्थित्वा कृतांजलिः ॥ प्राचीनाग्रेषु दर्भेषु धर्मेणान्वेषते गतिम् ॥ २ ॥ रामलक्ष्मणसीताभी राज्ञा दशरथेन च ॥ सभार्येण सराष्ट्रेण यत्प्राप्तं तत्र तत्त्वतः ॥ ३ ॥ हसितं भाषितं चैव गतिर्यावच्च चेष्टितम् ॥ तत्सर्वं धर्मवीर्येण यथावत्संप्रपश्यति ॥ ४॥ स्त्रीतृतीयेन च तथा यत्प्राप्तं चरता वने ॥ सत्यसंधेन रामेण तत्सर्वं चान्ववेक्षत ॥ ५॥ ततः पश्यति धर्मात्मा तत्सर्वं योगमास्थितः ॥ पुरा यत्तत्र निर्वृत्तं पाणावामलकं यथा ॥ ६ ॥ तत्सर्वं तत्त्वतो दृष्ट्वा धर्मेण स महामतिः ॥ अभिरामस्य रामस्य तत्सर्वं कर्तुमुद्यतः ॥ ७॥ कामार्थगुणसंयुक्तं धर्मार्थगुणविस्तरम् ॥ समुद्रमिव रत्नाढ्यं सर्वश्रुतिमनोहरम् ॥ ८॥ स यथा कथितं पूर्वं नारदेन महात्मना ॥ रघुवंशस्य चरितं चकार भगवान्मुनिः ॥ ९ ॥

रीक्ष्य तदनंतरं वनकालिकं च निरीक्षितमित्याह स्त्रीतृतीयेनेति । द्वितीयो लक्ष्मणः तत्सर्वं चेति चस्य तदुत्तरकालिकमुत्तरकांडस्थं चेत्यर्थ इत्यपरे ॥ ५ ॥ नेदं दर्शनं स्वप्नवदित्याह तत इति । पूर्वाचरितयोगाभ्यासादित्यर्थः । योगं समाधिं तत्र समाधौ पुरा पश्यति अपश्यदित्यर्थः । यन्निर्वृत्तं जातं इदमुपलक्षणं यच्च भावि तच्चरित्रं पश्यति स्मेतियावत् ॥६॥ तदिति । धर्मेण योगजेन अतएव महामतिः तत्सर्वमतीतमनागतं च तद्विषयं काव्यं अभिरामस्येत्यनेन तादृशकाव्यकरणस्य रागप्राप्ततोक्ता ॥७॥ कामेति । कामरूपो योर्थः पुरुषार्थस्तद्रूपेण गुणेन फलेन युक्तं धर्मार्थरूपपुरुषार्थफलेन विस्तरवत् विस्तरेण तदुभयप्रतिपादकं तद्दातृ चेत्यर्थः । रत्नैः काव्यगुणालंकारव्यंग्यैराढ्यं पूर्णं सर्वश्रुतीनां मनोभूताः सारभूताः उपनिषदस्तासां हरं तदर्थप्रतिपादकं तेन मोक्षफलकत्वं । व्याख्यानांतरं । त्वचमत्कारीत्युपेक्षितम् ॥८॥ स इति । रघुवंशस्य तद्वंशावतीर्णरामस्य नारदकथनक्रमेणैव तच्चरितं तत्प्रतिपादकं काव्यं चकारेत्यर्थः ॥ ९ ॥

विस्तरेण वर्णनीयानर्थान्। इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणमित[illegible]पेणाह जन्मेत्यादिना। वीर्यं स्वयमक्षतस्य पराभिभवसामर्थ्यं सर्वानुकूलतां सर्वेषामनुवर्तनरूपां प्रियतां विश्लेषासहत्वपर्यवसायिनी वस्तुसौंदर्यबलाद्विषयलाभेप्यनिवर्त्याविद्यमानानामपि दोषाणामदर्शनकरी व्यसनसहस्रसंपातेप्यनिवर्त्या या अनुपस्कृतवस्तुमात्रालंबिनी इच्छा प्रेमपदवाच्या तत्प्रियतां एवं भगवति रामे मायाशबले जातं प्रेम चित्तशुद्धिद्वारा शुद्धविषयं प्रेमोत्पाद्य निदिध्यासनद्वारा मुक्तिजनकज्ञानपर्यवसायीति बोध्यं। क्षांतिं। उच्यमानोपि परुषं नोत्तरं प्रतिपद्यते इत्युक्तरूपां सौम्यतां अक्रूरदर्शनताम् ॥१०॥ नानेति। विश्वामित्रसहायने विश्वामित्रेण सहगमने तदुपस्थितिकाले सभायां मार्गे गमनकाले च चित्रा नानाकथा अन्याश्च कथा योगवासिष्ठोक्ता ब्रह्मप्रतिपादिकाः कथा अत्र ग्रंथे उक्ता गंगादिकथाश्चेत्यर्थः। एतेनात्र श्लोके नानेति अन्या इति च व्यर्थमित्यपास्तं। जानक्याश्चेति चेनोर्मिलादिसंग्रह ॥११॥ रामेति। द्वितीयः परशुरामः

जन्म रामस्य सुमहद्वीर्यं सर्वानुकूलताम् ॥ लोकस्य प्रियतां क्षांतिं सौम्यतां सत्यशीलताम् ॥ १० ॥ नानाचित्राः कथाश्चान्या विश्वामित्रसहायने ॥ जानक्याश्च विवाहं च धनुषश्च विभेदनम् ॥११॥ रामरामविवादं च गुणान्दाशरथेस्तथा ॥ तथाभिषेकं रामस्य कैकेय्या दुष्टभावताम् ॥१२॥ विघातं चाभिषेकस्य रामस्य च विवासनम् ॥ राज्ञः शोकं विलापं च परलोकस्य चाश्रयम् ॥ १३ ॥ प्रकृतीनां विषादं च प्रकृतीनां विसर्जनम् ॥ निषादाधिपसंवादं सूतोपावर्तनं तथा ॥ १४ ॥ गंगायाश्चापि संतारं भरद्वाजस्य दर्शनम् ॥ भरद्वाजाभ्यनुज्ञानाच्चित्रकूटस्य दर्शनम् ॥ १५ ॥ वास्तुकर्म निवेशं च भरतागमनं तथा ॥ प्रसादनं च रामस्य पितुश्च सलिलक्रियाम् ॥ १६ ॥ पादुकाग्र्याभिषेकं च नंदिग्रामनिवासनम् ॥ दंडकारण्यगमनं विराधस्य वधं तथा ॥ १७ ॥ दर्शनं शरभंगस्य सुतीक्ष्णेन समागमम् ॥ अनसूयासमास्यां च अंगरागस्य चार्पणम् ॥ १८ ॥ दर्शनं चाप्यगस्त्यस्य धनुषो ग्रहणं तथा ॥ शूर्पणख्याश्च संवादं विरूपकरणं तथा ॥ १९ ॥ वधं खरत्रिशिरसोरुत्थानं रावणस्य च ॥ मारीचस्य वधं चैव वैदेह्या हरणं तथा ॥ २० ॥

गुणान्विनयजयरूपान् ॥१२॥ विघातं चेति। विवासनं वनं प्रति प्रस्थापनं परलोकस्य चाश्रयं परलोकगमनं मरणमिति यावत् ॥१३॥ प्रकृतीनामिति। प्रकृतीनां वंचनापूर्वकविसर्जनमयोध्यां प्रति परावर्तनं निषादाधिपो गुहः सूतः सुमंत्रः ॥१४॥ गंगाया इति। अभ्यनुज्ञानं संमतिः ॥ १५ ॥ वास्त्विति वास्तुकर्म चित्रकूटे गृहनिर्माणं निवेशं तत्र गृहे अवस्थानं प्रसादनं भरतकर्तृकम् ॥ १६ ॥ पादुकेति। श्रेष्ठपादुकयोर्भरतकृतं अभिषेकं नंदिग्रामस्य नितरां अतिशयेन वासनं भरते तत्र गते सर्वप्रजास्तत्रैव वासं कृतवत्य इत्यर्थः ॥१७॥ दर्शनमिति। अनसूयासमास्यां अनसूयया सह सीतायाः समास्या सहासनं। यद्यप्येतद्विराधवधात्पूर्वमेव तथापि क्रमे तात्पर्याभावात् व्यत्ययेनाभिधानं। अंगरागः चंदनादिः ॥ १८ ॥ दर्शनमिति। अगस्त्यसकाशाद्धनुषो ग्रहणम् ॥ १९ ॥ वधमिति। उत्थानं जानकीहरणोद्योगम् ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ ऋष्येति । प्रत्ययोत्पादनं शालभेदादिभिः सुग्रीवस्य विश्वासजननं विग्रहं युद्धम् ॥ २३ ॥ वालीति । सुग्रीवप्रतिपादनं सुग्रीवस्य राज्ये स्थापनं समयं शरदि यात्रा कर्तव्येति रामसुग्रीवयोः संकेतं । वर्षेति । वर्षाकालिकवासांगीकरणम् ॥२४॥ कोपमिति । उपसंग्रहं वानराणां मेलनं पृथिव्याश्च निवेदनं सुग्रीवेण वानरान्प्रति पृथ्वीसंस्थानकथनम् ॥२५॥ अंगुलीयकदानं रामकर्तृकं हनुमति प्रायोपवेशनं प्रायेण अनशनेन वानराणामुवेशनं समुद्रसमीपे वासः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ एकस्यापि विचिंतनं असहायस्य कर्तव्यार्थविचारं चेत्यर्थः। अवरोधों

राघवस्य विलापं च गृध्रराजनिबर्हणम्॥ कबंधदर्शनं चैव पंपायाश्चापि दर्शनम् ॥ २१ ॥ शबरीदर्शनं चैव फलमूलाशनं तथा ॥ प्रलापं चैव पंपायां हनूमद्दर्शनं तथा ॥ २२ ॥ ऋष्यमूकस्य गमनं सुग्रीवेण समागमम्॥ प्रत्ययोत्पादनं सख्यं वालिसुग्रीवविग्रहम्॥ २३ ॥ वालिप्रमथनं चैव सुग्रीवप्रतिपादनम् ॥ ताराविलापं समयं वर्षरात्रनिवासनम्॥ २४ ॥कोपं राघवसिंहस्य बलानामुपसंग्रहम्॥ दिशः प्रस्थापनं चैव पृथिव्याश्च निवेदनम्॥ २५॥ अंगुलीयकदानं च ऋक्षस्य बिलदर्शनम् ॥ प्रायोपवेशनं चैव संपातेश्चापि दर्शनम्॥ २६ ॥ पर्वतारोहणं चैव सागरस्यापि लंघनम् ॥ समुद्रवचनाच्चैव मैनाकस्य च दर्शनम् ॥ २७ ॥ राक्षसीतर्जनं चैव च्छायाग्राहस्य दर्शनम् ॥ सिंहिकायाश्च निधनं लंकामलयदर्शनम्॥ २८॥ रात्रौ लंकाप्रवेशं च एकस्यापि विचिंतनम् ॥ आपानभूमिगमनमवरोधस्य दर्शनम् ॥ २९ ॥ दर्शनं रावणस्यापि पुष्पकस्य च दर्शनम् ॥ अशोकवनिकायानं सीतायाश्चापि दर्शनम् ॥ ३० ॥ अभिज्ञानप्रदानं च सीतायाश्चापि भाषणम् ॥ राक्षसीतर्जनं चैव त्रिजटास्वप्नदर्शनम् ॥ ३१ ॥ मणिप्रदानं सीताया वृक्षभंगं तथैव च॥ राक्षसीविद्रवं चैव किंकराणां निबर्हणम् ॥ ३२ ॥ ग्रहणं वायुसूनोश्च लंकादाहाभिगर्जनम् ॥ प्रतिप्लवनमेवाथ मधूनां हरणं तथा ॥ ३३॥ राघवाश्वासनं चैव मणिनिर्यातनं तथा ॥ संगमं च समुद्रेण नलसेतोश्च बंधनम् ॥ ३४ ॥ प्रतारं च समुद्रस्य रात्रौ लंकावरोधनम्॥ विभीषणेन संसर्गं वधोपायनिवेदनम् ॥ ३५॥ कुंभकर्णस्य निधनं मेघनादनिबर्हणम्॥ रावणस्य विनाशं च सीतावाप्तिमरेः पुरे ॥ ३६॥ विभीषणाभिषेकं च पुष्पकस्य च दर्शनम् ॥ अयोध्यायाश्च गमनं भरद्वाजसमागमम् ॥ प्रेषणं वायुपुत्रस्य भरतेन समागमम् ॥ ३७॥

तःपुरम् ॥ २९ ॥ यानं गमनम् ॥ ३० ॥ अभिज्ञानं रामदत्तांगुलीयकम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ग्रहणमिति । लंकाया दाहेन तत्रत्यानामाक्रंदनं लंकादाहे हनूमद्गर्जनमित्यर्थो वा । अभिमर्दनमिति पाठे लंकायाः दाहेन अभितो मर्दनमित्यर्थः । प्रतिप्लवनं पुनः सागरोत्तरणम् ॥ ३३ ॥ मणिनिर्यातनं सीतया दत्तस्य स्वशिरोरत्नस्य राघवे दानं नलसेतोः नलनिर्मितसेतोः ॥३४॥ प्रतारं सेनाया इति शेषः ॥ ३५ ॥ निबर्हणं मारणं अरेः रावणस्य ॥ ३६ ॥ अयोध्यायाश्च गमनं तदुद्देश्यकं गमनम् ॥ ३७ ॥

रामाभिषेकाभ्युदयं रामाभिषेकोत्सवं । सर्वत्र चकारेत्यनुकृष्यते ॥३८॥ अनागतं चेति यत्किंचिदित्यनेन सीताविसर्जनात्पूर्वकालिकस्य भूयस्त्वं अनंतरकालस्य अल्पता द्योत्यते । तत्सर्वमुत्तरे सर्वतो विशिष्टे काव्ये चकार निबबंधेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ झलमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ॥ श्री ॥ प्राप्तेति । अनेन रावणवधोत्तरमेतत्काव्यकरणमिति सूचितं । वाल्मीकिस्तद्विषयवासी ऋषिरित्यर्थादवगंतव्यं । चरितं तत्प्रतिपादकं काव्यं अर्थवद्ध्वन्यलंकारादिप्रशस्तार्थं । आत्मवानिनिपाठे अवहितांतःकरणः । प्राशस्त्ये मतुप् । आत्मशब्दश्चांतःकरणवाची ॥ १ ॥ चतुर्विंशदिति । चतुर्विंशतिरित्यर्थकश्छांदसः । शतानिति पुल्लिंगोप्येवं । तत्र पंचशतरूपसर्गसंख्या षट्कांडानामेव श्लोकसंख्या तु सोत्तराणामित्याहुः । कतककृतस्तु उक्तसंख्यापेक्षया षट्त्रिंशत्सर्गसंख्याधिक्यदर्शनात् चतुर्विंशत्सहस्रापेक्षया श्लोकसंख्याया अप्याधिक्यदर्शनाच्च उत्तरकांडीयसर्गसंख्यानु

रामाभिषेकाभ्युदयं सर्वसैन्यविसर्जनम् ॥ स्वराष्ट्ररंजनं चैव वैदेह्याश्च विसर्जनम् ॥ ३८ ॥ अनागतं च यत्किंचिद्रामस्य वसुधातले ॥ तच्चकारोत्तरे काव्ये वाल्मीकिर्भगवानृषिः ॥ ३९ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० बा० तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ॥ प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवानृषिः ॥ चकार चरितं कृत्स्नं विचित्रपदमर्थवत् ॥ १ ॥ चतुर्विंशत्सहस्राणि श्लोकानामुक्तवानृषिः ॥ तथा सर्गशतान्पंच षट् कांडानि तथोत्तरम् ॥ २ ॥ कृत्वा तु तन्महाप्राज्ञः सभविष्यसहोत्तरम् ॥ चिंतयामास को न्वेतत्प्रयुंजीयादिति प्रभुः ॥ ३ ॥ तस्य चिंतयमानस्य महर्षेर्भावितात्मनः ॥ अगृह्णीतां ततः पादौ मुनिवेषौ कुशीलवौ ॥ ४ ॥ कुशीलवौ तु धर्मज्ञौ राजपुत्रौ यशस्विनौ ॥ भ्रातरौ स्वरसंपन्नौ ददर्शाश्रमवासिनौ ॥ ५ ॥ स तु मेधाविनौ दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ ॥ वेदोपबृंहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः ॥ ६ ॥

केश्च प्रक्षिप्तोयं श्लोको न त्वार्ष इत्याहुः ॥२॥ कृत्वा त्विति । सहशब्दः सहितपरः भविष्येण सह सहितं विशिष्टं यदुत्तरं तेन सहितमिदं काव्यं ब्रह्मनियोगात्तत्प्रसादाच्च कृत्वा को नु प्रभुः समर्थः एतत्प्रयुंजीयात् सभासु पठन् श्रावयेत् सभ्यानिति तु चिंतयामास । सहोत्तरमित्यत्रोत्तरपदार्थस्य सभविष्यमितिसविशेषणत्वेप्यार्षः समासः । भविष्यं च सीताविसर्जनमारभ्येत्येके । तस्याः भूप्रवेशोत्तरकालिकमिति परे । प्रयुंजीयादिति च्छांदसम् ॥३॥ तस्येति । भावितात्मनः रामचरितबंधनेन शुद्धचित्तस्य । अगृह्णीतामिति च्छांदसम् । आवां गातारावित्युक्त्वा पादग्रहणं कृतवंतौ मुनिवेषौ राजकुमारावप्याश्रमस्थितिवशात्तथाभूतौ कुशीलवौ कुशलवौ कुशशब्दस्य कुशीभावः पृषोदरादित्वात् । ददर्श काव्यग्रहणे योग्यतयाऽपश्यदित्यर्थः ॥ ५ ॥ स त्विति । धीर्धारणावती मेधा परिनिष्ठितौ जातवेदाध्ययनौ उपबृंहणं वेदस्य तत्तदर्थे तात्पर्यग्रहणं तद्रूपायार्थाय प्रयोजनाय अनेन श्रुतितात्पर्यविषयीभूतार्थप्रतिपादकतया प्रामाण्यमस्योपादेयत्वं च सूचितम् ॥ ६ ॥ ॥ १३ ॥

काव्यमिति । रामस्यायनं चरितं तत्प्रतिपादकं च महत्काव्यं पौलस्त्यवधमित्येवंनामकं चकार तत्तावदग्राहयतेति पूर्वेण संबंधः । यथा कृष्णचरितवर्णनरूपमाघकाव्यस्य शिशुपालवध इति
नाम ॥ ७ ॥ पाठ्ये इति । इतः श्लोकचतुष्टयमेकान्वयं पाठ्यगेययोर्भावे ण्यद्यतौ । तेन पाठे गाने चेत्यर्थः । गानं तंत्रीनाडीसमुत्थश्रुतिभेदोपेतं उभयत्रापि मधुरं श्रोतृसुखजनकं प्रमाणानि
द्रुतमध्यविलंबितानि सप्तजातयः षड्जादयः सप्तस्वराः सप्तस्वरविशिष्टगानानुरोधीतियावत् ॥ ८ ॥ रसैरिति । वीरादीत्यादिना बीभत्साद्भुतशांतसंग्रहः शृंगारादिरसैश्च युक्तं नवरसयोगीनिया
वत् । ईदृशं काव्यं तावगायताम् ॥ ९ ॥ तौ विशेषयति तौ त्विति । गांधर्वस्य समयनाट्यस्य तत्त्वज्ञौ स्थानं च मूर्छना च तयोः समाहारः स्थानमूर्छनं तत्र कोविदौ तत्तत्त्वज्ञौ । यदूर्ध्वं हृदयग्रं
थेः कपोलफलकादधः ॥ प्राणसंचारणस्थानं स्थानमित्यभिधीयते ॥ उरः कंठः शिरश्चेति तत्पुनस्त्रिविधं भवेत् । मंद्रं मध्यं च तारं चेति शांडिल्यः । तथा यत्रैव स्युः स्वराः पूर्णा मूर्छना सेत्युदाहृते

काव्यं रामायणं कृत्स्नं सीतायाश्चरितं महत् ॥ पौलस्त्यवधमित्येवं चकार चरितव्रतः ॥ ७॥ पाठ्ये गेये च मधुरं प्रमाणैस्त्रिभिरन्वितम् ॥ जातिभिः
सप्तभिर्युक्तं तंत्रीलयसमन्वितम् ॥ ८॥ रसैः शृंगारकरुणहास्यरौद्रभयानकैः ॥ वीरादिभी रसैर्युक्तं काव्यमेतदगायतां ॥ ९ ॥ तौ तु गांधर्वतत्त्वज्ञौ
स्थानमूर्छनकोविदौ ॥ भ्रातरौ स्वरसंपन्नौ गंधर्वाविव रूपिणौ ॥ १० ॥ रूपलक्षणसंपन्नौ मधुरस्वरभाषिणौ ॥ बिंबादिवोत्थितौ बिंबौ रामदेहा
त्तथा परौ ॥ ११ ॥ तौ राजपुत्रौ कार्त्स्न्येन धर्म्यमाख्यानमुत्तमम् ॥ वाचो विधेयं तत्सर्वं कृत्वा काव्यमनिंदितौ ॥ १२॥ ऋषीणां च द्विजातीनां सा
धूनां च समागमे ॥ यथोपदेशं तत्त्वज्ञौ जगतुस्तौ समाहितौ ॥ १३ ॥ महात्मानौ महाभागौ सर्वलक्षणलक्षितौ ॥ तौ कदाचित्समेतानामृषीणां भा
वितात्मनां ॥ १४ ॥ मध्येसभं समीपस्थाविदं काव्यमगायतां ॥ तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे बाष्पपर्याकुलेक्षणाः ॥ १५॥

ति च । यत्र गीतविशेषे इत्यर्थः । रूपिणौ प्रशस्तरूपवंतौ ॥१०॥ रूपेति । अत्र रूपमवयवसंस्थानं । उक्तस्य स्वरसपन्नावित्यस्यैव विवरणं मधुरस्वरेति । बिंबात्सूर्यादेरुत्थितौ बिंबाविव प्रतिबिं
बाविव तथा रामदेहात् उत्थितौ परौ रामदेहावित्यर्थः ॥ ११ ॥ ताविति । धर्म्यं धर्मादनपेतं वाचो विधेयं विनापि पुस्तकं पाठयोग्यम् ॥ १२ ॥ ऋषीणां द्विजातीनामिति गोबलीवर्दन्यायेन
साधूनां द्विजेतराणामपि यथोपदेशं जगतुः । तत्त्वज्ञौ काव्यस्य गानादेश्च तत्त्वज्ञौ सुसमाहितौ सुतरां स्थिरचित्तौ ॥ १३ ॥ लक्ष्यलक्षणेतिपाठे सामुद्रिकवद्भिर्लक्ष्यं परीक्ष्यं लक्षणं सुलक्षणं
तेन लक्षितौ युतौ । अतएव महात्मानौ महाभागौ च भागो भाग्यमत्र । गीयतामिदमाख्यानं भवद्भ्यामृषिसंसदि । राजर्षीणां पुण्यकृतां साधूनां च समागमे । गुरुणेवमनुज्ञातौ प्रकृत्या मधुरस्वरा
विति क्वचित्पठ्यते । तदनन्वयीतिं स्पष्टमेव । भावितात्मनां शुद्धचित्तानाम् ॥ १४ ॥ मध्येसभमित्यव्ययीभावः । समीपस्थौ सहिताविस्यर्थः । तत् गानम् ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ प्रशस्तव्याविति इडभावनलोपौ छांदसौ । अहो आश्चर्यम् ॥ १७ ॥ चिरेति । एतत् रावणवधांतचरितं एवं ऋषिप्रशंसोत्तरं पुनस्तयोर्गानमाह भावं काव्याभिप्रायं तत्तद्रसरूपं प्रविश्य तन्मयीभूय सुष्ठु यथा श्रोतॄणां रसाविर्भावो भवति तथा गायतामित्यर्थः ॥ १८ ॥ सहिताविति । मधुरं पाठतो गानतश्च रक्तं उच्चैः स्वरसंपदा षड्जादिस्वरसंपदा संपन्नं यथा भवति तथाऽगायतामिति पूर्वेण संबंधः । एवं अहो गीतस्येत्याद्युक्तरीत्या ॥ १९ ॥ संरक्ततरमत्युच्चतरं तथाप्यत्यर्थं मधुरं ततो रामायणगानश्रवणानंदपरवशानां मुनीनां चेष्टा आह प्रीत इति । संस्थितः

साधुसाध्विति तावूचुः परं विस्मयमागताः॥ ते प्रीतमनसः सर्वे मुनयो धर्मवत्सलाः॥ १६॥ प्रशशंसुः प्रशस्तव्यौ गायमानौ कुशीलवौ॥ अहो गीतस्य माधुर्यं श्लोकानां च विशेषतः॥ १७॥ चिरनिर्वृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिव दर्शितम्॥ प्रविश्य तावुभौ सुष्ठु तथाभावमगायतां॥ १८॥ सहितौ मधुरं रक्तं संपन्नं स्वरसंपदा॥ एवं प्रशस्यमानौ तौ तपःश्लाघ्यैर्महर्षिभिः॥ १९ ॥ संरक्ततरमत्यर्थं मधुरं तावगायतां॥ प्रीतः कश्चिन्मुनिस्ताभ्यां संस्थितः कलशं ददौ॥ २० ॥ प्रसन्नो वल्कलं कश्चिद्ददौ ताभ्यां महायशाः॥ अन्यः कृष्णाजिनमदाद्यज्ञसूत्रं तथापरः ॥ २१ ॥ कश्चित्कमंडलुं प्रादान्मौंजीमन्यो महामुनिः॥ बृसीमन्यस्तदा प्रादात्कौपीनमपरो मुनिः॥ २२॥ ताभ्यां ददौ तदा हृष्टः कुठारमपरो मुनिः॥ काषायमपरो वस्त्रं चीरमन्यो ददौ मुनिः॥ २३ ॥ जटाबंधनमन्यस्तु काष्ठरज्जुं मुदान्वितः॥ यज्ञभांडमृषिः कश्चित्काष्ठभारं तथापरः॥ २४ ॥ औदुंबरीं बृसीमन्यः स्वस्ति केचित्तदाऽवदन्॥ आयुष्यमपरे प्राहुर्मुदा तत्र महर्षयः॥ २५ ॥ ददुश्चैवं वरान्सर्वे मुनयः सत्यवादिनः ॥ आश्चर्यमिदमाख्यानं मुनिना संप्रकीर्तितम्॥ २६ ॥ परं कवीनामाधारं समाप्तं च यथाक्रमम्॥ अभिगीतमिदं गीतं सर्वगीतिषु कोविदौ॥ २७॥ आयुष्यं पुष्टिजननं सर्वश्रुतिमनोहरम्॥ प्रशस्यमानौ सर्वत्र कदाचित्तत्र गायकौ॥ २८ ॥ रथ्यासु राजमार्गेषु ददर्श भरताग्रजः॥ स्ववेश्म चानीय ततो भ्रातरौ स कुशीलवौ॥ २९ ॥ पूजयामास पूजार्हौ रामः शत्रुनिबर्हणः॥ आसीनः कांचने दिव्ये स च सिंहासने प्रभुः॥ ३० ॥

सभायामिति शेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ बृसी ऋषीणामासनम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ स्वस्तीत्याद्याशीः ॥ २५ ॥ आश्चर्यमित्यादिमनोहरमित्यंतमेकं वाक्यम् ॥ २६ ॥ परमिति कवीनामाधारं वर्णनीयार्थस्य प्रकारभेदलाभद्वारा हे सर्वगीतिषु कोविदौ कुशीलवौ इदं गीतं गायनयोग्यं वस्तु अभिगीतं सुष्ठु गीतं यथाक्रमं समाप्तं समापितं च । अविगीतमितिपाठे अनवद्यं यथा तथा गीतमित्यर्थः ॥ २७ ॥ आयुष्यं आयुर्जनकं पुष्टिरभ्युदयः सर्वश्रुतिमनोहरं सर्वश्रुतीनां मनांसि उपनिषदस्तदर्थहरमित्यनेन मोक्षदं गीतमित्येवं सर्वत्र प्रशस्यमानौ तत्रायोध्यायाम् ॥२८॥ रथ्यासु स्वल्पवीथिषु राजमार्गेषु च गायमानौ तौ कदाचिद्भरताग्रजो रामो ददर्शेत्यन्वयः ॥ २९ ॥ ३० ॥

उपोपविष्टसचिव इतिपाठे उप समीपे उपविष्टाः सचिवा यस्येत्यर्थः। उपोपविष्टैः सचिवैरितिपाठे समीपस्थैर्मंत्रिभिर्भ्रातृभिश्च समन्वित इत्यर्थः। आत्मरूपसंपन्नाविति पाठे आत्मसदृशा वित्यर्थः। दृष्ट्वा तु रूपसंपन्नाविति प्रचुरः पाठः॥ ३१ ॥ अनयोः सकाशादेतदाख्यानं श्रूयतामिति लक्ष्मणादीनुवाच ॥ ३२ ॥ विचित्रार्थपदमिति पूर्वान्वयि। ततो गायकौ गातुं प्रेरयत् स्व चित्तायतनिःस्वनं स्वस्य श्रोतृचित्तस्य च अनुरूप आयतः तारः निःस्वनो नादो यत्र तथा स्वबलानुरूपं श्रोतृचित्ताह्लादकं च यथा भवति तावदुच्चस्वरमिति फलितम्॥ ३३ ॥ तंत्रीलयवत् तंत्रीशब्दसदृशम् विश्रुतार्थं विशेषतः श्रुतमात्रेण अर्थबोधजनकं यथा भवति तथा अतिशयेनागायतामित्यन्वयः। सर्वगात्राणि श्रोतॄणां सर्वगात्राणि ह्लादयत् रोमांचादिप्रादुर्भावेण आनंदानु भावसमर्थानि कुर्वत्। मनसआह्लादो नाम निद्रायामिव विस्मृतान्यव्यापारता। हृदयानि हृदयमिति हृदयमित्युपनिषन्निर्वचनात् हृदयं प्रत्यगात्मा उपाधिभेदाद्बहुवचनम् तस्य ह्लादो नाम तत्सु खभोगः॥३४॥ श्रोत्रं कर्णशष्कुली तदाश्रयं श्रोत्रेंद्रियं तस्य सुखम्। अथाख्यानस्य श्रवणे प्रयोजनमुपदिशन् पुनरपि लक्ष्मणादीनत्यादरेण श्रवणार्थं प्रेरयति इमाविति। तत् तस्मात् महा तपस्विनौ आश्रमवासात्तपोयुक्तौ। स्वरूपतस्तु आजानुबाहुत्वादिपार्थिवलक्षणान्वितौ मुनिशिष्यत्वाच्च मुनी इमौ प्रबंधस्य गायकौ चरितं गेयं काव्यं च महानुभावं शब्दार्थालंकारललित

उपोपविष्टैः सचिवैर्भ्रातृभिश्च समन्वितः॥ दृष्ट्वा तु रूपसंपन्नौ विनीतौ भ्रातरावुभौ॥ ३१ ॥ उवाच लक्ष्मणं रामः शत्रुघ्नं भरतं तथा॥ श्रूयतामेत दाख्यानमनयोर्देववर्चसोः॥ ३२ ॥ विचित्रार्थपदं सम्यग्गायकौ समचोदयत्॥ तौ चापि मधुरं रक्तं स्वचित्तायतनिःस्वनम्॥ ३३ ॥ तंत्रीलयवद त्यर्थं विश्रुतार्थमगायतां॥ ह्लादयत्सर्वगात्राणि मनांसि हृदयानि च॥ श्रोत्राश्रयसुखं गेयं तद्बभौ जनसंसदि॥ ३४ ॥ इमौ मुनी पार्थिवलक्षणा न्वितौ कुशीलवौ चैव महातपस्विनौ॥ ममापि तद्भूतिकरं प्रचक्षते महानुभावं चरितं निबोधत॥३५॥ ततस्तु तौ रामवचःप्रचोदितावगायतां मा र्गविधानसंपदा॥ स चापि रामः परिषद्गतः शनैर्बुभूषयासक्तमना बभूव॥ ३६ ॥

संदर्भत्वादिवैभवेन सार्वभौमविषयत्वेन च महावैभवम् अतः निबोधत आदरेण शृणुत। किं च यतः तत् काव्यं तच्छ्रवणं च ममापि भूतिकरं इहामुत्राभ्युदयकरं प्रचक्षते। अनेककल्पजीविनो वृद्धाः पूर्वपूर्वरामायणस्य तैस्तत्फलत्वोक्त्या अस्यापि तत्फलकत्वमिति भाव इति प्राञ्चः। वस्तुतो मम चरितं मत्संबंधि तच्चरितं मच्चरितार्थप्रतिपादकं तत् लोकोत्तरं काव्यं निबोधत। यत स्तत् श्रोतॄणां भूतिकरमपि भुक्तिमुक्तिदमपि प्रचक्षते। पूर्ववत् श्रवणमात्रेण सर्वगात्राह्लादाद्यपि शब्दग्राह्यम्। अतएव महानुभावं महाप्रभावम् अस्य श्लोकस्य लक्ष्मणादीनामेतच्छ्रवणप्रवर्त कार्थकत्वेनैवमेवास्य व्याख्योचितेति द्रष्टव्यम्॥ ३५ ॥ तत इति। रामवचःप्रेरितौ तौ मार्गविधानसंपदा गानं द्विविधं मार्गो देशी चेति। तत्र प्राकृतावलंबि गानं देशी संस्कृतावलंबि तु गानं मार्गः। तयोर्मध्ये मार्गाख्यगानमार्गावलंबनसामग्र्या अगायताम्। परिषद्गतः सभागतः स रामोपि बुभूषया स्वचरितस्य चिरकालं स्थितीच्छया प्रबंधस्य गीतश्रवणे आसक्तमना बभूव। शनैः पदेन उत्तमपुरुषत्वात्स्वप्रशंसार्थके अत्र काव्ये शनैः प्रवृत्तिरिति ध्वन्यते। स्वयं श्रवणे चोत्तरोत्तरं लोकानामुपादेयत्वबुद्ध्या श्रवणे प्रवृत्तौ तस्य स्थिरत्वं भवतीति तदाशयः। स्वप्रवर्तितक विकृतत्वाच्चैवमिच्छा भगवत इति बोध्यम्। इहामुत्र स्वाभ्युदयेच्छयेति व्याख्यानं त्वयुक्तम्। भगवतः स्वाभ्युदयेच्छाया बाधात्। एतेन राज्ञां कविकृतस्वकाव्यश्रवणमावश्यकमिति सूचि तम्॥ ३६ ॥ चलमानः॥ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ एवं सर्गचतुष्टयेनोपोद्घातं कृत्वा वस्तु निर्दिशति सर्वेति । कृत्स्ना इयं वसुंधरा प्रजापतिं वैवस्वतं मनुमुपादाय उपक्रम्य जयशालिनां जयेन शोभावतां नृपाणां सर्वापूर्वं ऐहिकामुष्मिकसर्वापूर्वसाधनं यथा भवति तथा आसीत् । सर्वापूर्वशब्दो ह्युपादेयपरो नियतनपुंसकलिंग इति केचित् ॥ १ ॥ किं च येषां वंशे स सगरो नाम अभूत् । सागर इत्यादिना समुद्रे सागरशब्दप्रवृत्तिस्तदधीनेति सूचितम् । षष्टिगुणितानि पुत्रसहस्राणि षष्टिपुत्रसहस्राणि । क्वचित्तु षष्टिरिति पृथक्पदपाठः । अनेन तदुद्धारार्थं तद्वंश्येन जगत्पवित्रीकरणसमर्था गंगा यद्वंशेवतारितेति व्यज्यते । तेन चातिशयितं तद्वंशमाहात्म्यं सूचितम् । तद्वंशस्य गंगापरनामकब्रह्मद्रवदवतारयोग्यता च तेन सूचिता ॥ २ ॥ तेषां इक्ष्वाकूणां वंशे वंशविषये रामायणमितिनाम्ना प्रसिद्धं महदाख्यानमुत्पन्नमिति योजना । इक्ष्वाकपत्येषु इक्ष्वाकुत्वारोपादिक्ष्वाकूणामित्युक्तिः

॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० बालकांडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ सर्वापूर्वमियं येषामासीत्कृत्स्ना वसुंधरा ॥ प्रजापतिमुपादाय नृपाणां जयशालिनाम् ॥ १ ॥ येषां स सगरो नाम सागरो येन खानितः ॥ षष्टिपुत्रसहस्राणि यं यांतं पर्यवारयन् ॥ २ ॥ इक्ष्वाकूणामिदं तेषां राज्ञां वंशे महात्मनाम् ॥ महदुत्पन्नमाख्यानं रामायणमिति श्रुतम् ॥ ३ ॥ तदिदं वर्तयिष्यावः सर्वं निखिलमादितः ॥ धर्मकामार्थसहितं श्रोतव्यमनसूयता ॥४॥ कोशलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान् ॥ निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥५॥ अयोध्या नाम नगरी तत्रासील्लोकविश्रुता ॥ मनुना मानवेंद्रेण या पुरी निर्मिता स्वयम् ॥ ६ ॥ आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ॥ श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा ॥ ७ ॥ राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिता ॥ मुक्तपुष्पावकीर्णेन जलसिक्तेन नित्यशः ॥ ८ ॥

॥ ३ ॥ तदिति । तदिदं बुद्धिस्थम् आदितः आदिमारभ्य निखिलं उत्तरकांडांतं सर्वम् । सर्वशब्दोऽवयवकात्स्न्ये । सर्वावयवकम् वर्णपदच्युतिरहितमितियावत् । धर्मकामार्थाः सहिता यस्मात्तत् । सहिता इत्यत्र केनेत्याकांक्षायां मोक्षेणेति गम्यते । तेन पुरुषार्थचतुष्टयसाधनमिति फलितम् । वर्तयिष्यावः गास्यावः तत् अनसूयता असूयामकुर्वता श्रोतव्यम् । अनेन असूयाराहित्यमेव एतच्छ्रवणाधिकारिविशेषणमित्युक्तम् । सर्वपुरुषार्थसाधनत्वाच्च श्रवणे अत्यादरः सूचितः ॥ ४ ॥ कोशल इति । मुदितः राजभिर्धर्मतः परिपालनात् स्फीतः उत्तरोत्तरं वृद्धिं प्राप्तः सरयूतीरे तदुपलक्षितदेशे निविष्टः स्थितः जनपदः अस्तीति शेषः ॥ ५ ॥ अयोध्येति । तत्र कोशलजनपदे अयोध्या नाम लोकविश्रुता नगरी अस्ति । या मानवेंद्रेण मनुना स्वयं निर्मिता आसीत् । पुरी सप्तपुर्यंतर्गता ॥ ६ ॥ आयतेति । सरयूतीरोपश्लेषेण द्वादशयोजनदीर्घा । त्रीणि योजनानीति शेषः विस्तीर्णा तिर्यग्विस्तारवती महापथो बहिर्मार्गः ॥ ७ ॥ राजेति । राजमार्गः सर्वपण्यशोभितो राजद्वारात्पुरः प्रवृत्तः मुक्तपुष्पाणि विकसितपुष्पाणि ॥ ८ ॥

तां त्विति । दिवि देवपतिरिंद्रः पुरीं अमरावतीं यथा आवासयामास । एवं राजा दशरथस्तां पुरीं आवासयामास पूर्वाधिकलोकवसतिमतीं चकार । धर्मन्यायबलेन पोषणान्महतो राष्ट्रस्य विशेषेण वर्धनकर्ता ॥ ९ ॥ कपाटेति । तोरणं बहिर्द्वारालंकारदारुबंधः सुविभक्तं अंतरं येषां तादृशा आपणा यस्यां सा सर्वयंत्रायुधवतीं प्राकारोपरीति शेषः । उषितां कृतवासाम् ॥ १० ॥ सूतेति । सूताः स्तुतिपाठकाः मागधाः वंशावलिकथकाः अट्टालाः उपरिगृहाः शतघ्न्यो नाम प्राकारसंरक्षणार्थमयोभारनिर्मिताः प्राकारोपरि स्थापिताः आयुधविशेषाः ॥ ११ ॥ वध्विति वधूनां नाटकशालासमूदायैः सर्वतो युक्तां उद्यानानि क्रीडार्थं पुष्पवाटिकाः सालः प्राकारः सालवनं वा ॥ १२ ॥ दुर्गेति । जलदुर्गेण गंभीरा अगाधा परिखा यस्यां तां अतएव दुर्गां मित्रै

तां तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविवर्धनः ॥ पुरीमावासयामास दिवि देवपतिर्यथा ॥ ९ ॥ कपाटतोरणवतीं सुविभक्तांतरापणाम् ॥ सर्वयंत्रायुधवतीमुषितां सर्वशिल्पिभिः ॥ १० ॥ सूतमागधसंबाधां श्रीमतीमतुलप्रभाम् ॥ उच्चाट्टालध्वजवतीं शतघ्नीशतसंकुलाम् ॥ ११ ॥ वधूनाटकसंघैश्च संयुक्तां सर्वतः पुरीम् ॥ उद्यानाम्रवणोपेतां महतीं सालमेखलाम् ॥ १२ ॥ दुर्गगंभीरपरिखां दुर्गामन्यैर्दुरासदाम् ॥ वाजिवारणसंपूर्णां गोभिरुष्ट्रैः खरैस्तथा ॥ १३ ॥ सामंतराजसंघैश्च बलिकर्मभिरावृताम् ॥ नानादेशनिवासैश्च वणिग्भिरुपशोभिताम् ॥ १४ ॥ प्रासादै रत्नविकृतैः पर्वतैरिव शोभिताम् ॥ कूटागारैश्च संपूर्णामिंद्रस्येवामरावतीम् ॥ १५ ॥ चित्रामष्टापदाकारां वरनारीगणायुताम् ॥ सर्वरत्नसमाकीर्णां विमानगृहशोभिताम् ॥ १६ ॥ गृहगाढामविच्छिद्रां समभूमौ निवेशिताम् ॥ शालितंडुलसंपूर्णामिक्षुकांडरसोदकाम् ॥ १७ ॥ दुंदुभीभिर्मृदंगैश्च वीणाभिः पणवैस्तथा ॥ नादितां भृशमत्यर्थं पृथिव्यां तामनुत्तमाम् ॥ १८ ॥ विमानमिव सिद्धानां तपसाधिगतं दिवि ॥ सुनिवेशितवेश्मांतां नरोत्तमसमावृताम् ॥ १९ ॥

रपि दुःखगम्यां अन्यैः शत्रुभिर्दुरासदां अशक्यसमीपगमनामपि वारणा गजाः ॥ १३ ॥ सामंतेति । समंताद्भवैः राजसमूहैः बलिः करः तद्दानरूपं कर्म येषां तादृशैः ॥ १४ ॥ रत्नविकृतैः रत्ननिर्मितैः पर्वतसदृशैः प्रासादैः शोभितां कूटाख्यैः अगारैः गृहैः स्त्रीणां क्रीडागृहैरितियावत् । कूटाः शालाः अगारं गृहं इत्यन्ये ॥ १५ ॥ चित्रामिति । अष्टापदं सुवर्णं तज्जलेन कृतः आकारः अलंकारो यस्या इत्येके । द्यूतफलकाकारामित्यन्ये । विमानगृहं सप्तभूमिगृहं । विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमौ च सद्मनीति निघंटुः ॥ १६ ॥ गृहेति । गृहैः पौरकुटुंबिगृहैः गाढां निबिडां अतएव अविच्छिद्रां इक्षुकांडरससमानस्वादूदकवतीं ॥ १७ ॥ भृशं नादितां पृथिव्यां अत्यर्थं अत्यंतं अनुत्तमामिति बहुव्रीहिः ॥ १८ ॥ तपसा प्राप्तं दिवि सिद्धानां विमानमिव पृथिव्यामनुत्तमामिति संबंधः । सुष्ठु निवेशितः वेश्मनां अंतः बाह्यप्रदेशो यस्यां ताम् ॥ १९ ॥

ये चेति । विविक्तं स्वसमूहाद्भ्रष्टं सहायरहितं अपरापरं परे पित्रादयः अपरे पुत्रादयः तैर्हीनं वंशस्यैकतंतुमित्येके । परकीयस्वकीयभिन्नं केवलप्रेक्षकमित्यन्ये । तथा शब्दमात्रानुमितसत्तया वेधयोग्यं प्रच्छन्नमितियावत् । तथा विततं च विरुध्य युद्धं कृत्वा पश्चात्ततं पलायितं । ईदृशान् शक्यवेधानपि ये बाणैर्न विध्यंति ये च लघुहस्ताः शीघ्रवेधिनः विशारदाः अस्त्रशस्त्रप्रयोगसमर्थाः तेषां सहस्रैः पूर्णामित्युत्तरेण संबंधः ॥ २० ॥ सिंहेति । बाहुबलैरपि मल्लयुद्धैरपि ॥२१॥ महारथैः । आत्मानं सारथिं चाश्वान् रक्षन्युध्येत यो नरः । स महारथसंज्ञः स्यात् । एको दशसहस्रैर्योद्धा च आवासयामास । तेषामावासेन तैः पूर्णां चकारेत्यर्थः ॥ २२ ॥ तामिति । अग्निमद्भिः आहिताग्निभिः गुणाः शमदमादयः वेदानां षडंगानां च पारगैः महर्षिकल्पैः महर्षिसदृशैः केवलैः मुख्यैः ऋषिभिर्मंत्रद्रष्टृभिश्च आवृतां व्याप्ताम् ॥ २३ ॥ गरमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रा०वा०आ०बा०पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तस्यामिति ।

ये च बाणैर्न विध्यंति विविक्तमपरापरम् ॥ शब्दवेध्यं च विततं लघुहस्ता विशारदाः ॥ २० ॥ सिंहव्याघ्रवराहाणां मत्तानां नदतां वने ॥ हंतारो निशितैः शस्त्रैर्बलाद्बाहुबलैरपि ॥ २१ ॥ तादृशानां सहस्रैस्तामभिपुर्णां महारथैः ॥ पुरीमावासयामास राजा दशरथस्तदा ॥ २२ ॥ तामग्निमद्भिर्गुणवद्भिरावृतां द्विजोत्तमैर्वेदषडंगपारगैः ॥ सहस्रदैः सत्यरतैर्महात्मभिर्महर्षिकल्पैर्ऋषिभिश्च केवलैः ॥ २३ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तस्यां पुर्यामयोध्यायां वेदवित्सर्वसंग्रहः ॥ दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ॥ १ ॥ इक्ष्वाकूणामतिरथो यज्वा धर्मपरो वशी ॥ महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २ ॥ बलवान्निहतामित्रो मित्रवान्विजितेंद्रियः ॥ धनैश्च संचयैश्चान्यैः शक्रवैश्रवणोपमः ॥ ३ ॥ यथा मनुर्महातेजा लोकस्य परिरक्षिता ॥ तथा दशरथो राजा लोकस्य परिरक्षिता ॥ ४ ॥ तेन सत्याभिसंधेन त्रिवर्गमनुतिष्ठता ॥ पालिता सा पुरी श्रेष्ठा इंद्रेणेवामरावती ॥ ५ ॥ तस्मिन्पुरवरे हृष्टा धर्मात्मानो बहुश्रुताः ॥ नरास्तुष्टा धनैः स्वैः स्वैरलुब्धाः सत्यवादिनः ॥ ६ ॥ नाल्पसन्निचयः कश्चिदासीत्तस्मिन्पुरोत्तमे ॥ कुटुंबी यो ह्यसिद्धार्थोऽगवाश्वधनधान्यवान् ॥ ७ ॥

वेदवित् त्रैवर्णिकमात्रस्य आद्योयं गुणः सर्वसंग्रहः सर्वेषामपरिमितचतुरंगबलराष्ट्रदुर्गादीनां संग्राहकः । एवं सामादिप्रयोगे एवं फलं भविष्यतीत्यादिदीर्घदर्शनशीलः तेजः प्रतापः ॥ १ ॥ अतिरथः दशसहस्रमहारथैर्योद्धा वशी स्वाधीनः ॥ २ ॥ धनं हिरण्यादि अन्यैः संचयैः धान्यादिसंचयैः ॥ ३ ॥ ४ ॥ तेनेति । सत्याभिसंधः सत्यप्रतिज्ञः धर्मकामार्थैस्त्रिवर्गस्तत्संपादककर्मानुष्ठानप्राधान्येन पालिता अभवदिति योजना ॥ ५ ॥ धर्मात्मानः धर्मवासनावच्चित्ता बहुश्रुता इति बहुव्रीहिः ॥ ६ ॥ नाल्पेति । सतां उत्कृष्टवस्तूनां निचयः सन्निचयः अल्पः सन्निचयो यस्य स नास्ति अभावमुखेन सर्वेषां बहुधनवत्ता सूच्यते । योपि अगवादिमान् अर्थाभावेऽव्ययीभावे नञ्तत्पुरुषे वा ततो मतुप् । अतएवासिद्धार्थः असिद्धैहिकामुष्मिकप्रयोजनः ईदृशः कुटुंबी न कश्चिदासीदिति योजना । एवमग्रेपि ॥ ७ ॥

कामी कामैकतत्परः । कदर्यः आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयेत । लोभाढ्यः पितरौ भ्रातॄन्स कदर्य इति स्मृतः । नृशंसो घातुकः क्रूरः शक्यमिति सामान्ये नपुंसकम् । अत्र नञ् आवृत्त्या काम्यादिषु संबध्यते । तेनैकगुणवतां समुदितगुणवतां च तत्र सत्ता निषिध्यते ॥ ८ ॥ सर्वे इति । सुसंयताः सुष्ठु निगृहीतेंद्रियाः ॥ ९ ॥ भोगो धर्माविरुद्धः कामभोगः अमृष्टोऽनिर्मलः । न नलिप्तांग इतिपाठः । नलिप्तांग इति सुप्सुपेति समासः । लेपश्चंदनादिना । तदाह नासुगंध इति ॥ १० ॥ निष्कः उरोभूषणम् अनात्मवान् अजितांतःकरणः ॥ ११ ॥ अयज्वा सोमयागरहितः क्षुद्रः अल्पविद्यैश्वर्यादिमान् अवृत्तः सदाचाररहितः न संकरः कुंडगोलकादिः । न च निर्वृत्तसंकर इतिपाठे निर्वृत्तं अनुष्ठितं सांकर्यं परक्षेत्रे बीजावापादिरूपं येन स इत्यर्थः । संकरशब्दो भावप्रधानः ॥ १२ ॥ स्वेति । दानं नित्यप्राप्तं यथाशक्ति विधिना परदत्तस्य स्वीकारः प्रतिग्रहस्तत्र संयताः संकुचिताः निषिद्धप्रतिग्रहरहिता इत्यर्थः ॥ १३ ॥ नास्तिकः नास्ति परलोक इतिबु

कामी वा न कदर्यो वा नृशंसः पुरुषः क्वचित् ॥ द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नाविद्वान्न च नास्तिकः ॥ ८ ॥ सर्वे नराश्च नार्यश्च धर्मशीलाः सुसंयताः ॥ मुदिताः शीलवृत्ताभ्यां महर्षय इवामलाः ॥ ९ ॥ नाकुंडली नामुकुटी नास्रग्वी नाल्पभोगवान् ॥ नामृष्टो न नलिप्तांगो नासुगंधश्च विद्यते ॥ १० ॥ नामृष्टभोजी नादाता नाप्यनंगदनिष्कधृक् ॥ नाहस्ताभरणो वापि दृश्यते नाप्यनात्मवान् ॥ ११ ॥ नानाहिताग्निर्नायज्वा न क्षुद्रो वा न तस्करः ॥ कश्चिदासीदयोध्यायां न चावृत्तो न संकरः ॥ १२ ॥ स्वकर्मनिरता नित्यं ब्राह्मणा विजितेंद्रियाः ॥ दानाध्ययनशीलाश्च संयताश्च प्रतिग्रहे ॥ १३ ॥ नास्तिको नानृती वापि न कश्चिदबहुश्रुतः ॥ नासूयको न चाशक्तो नाविद्वान्विद्यते क्वचित् ॥ १४ ॥ नाषडंगविदत्रास्ति नाव्रतो नाबहुश्रुतः ॥ न दीनः क्षिप्तचित्तो वा व्यथितो वापि कश्चन ॥ १५ ॥ कश्चिन्नरो वा नारी वा नाश्रीमान्नाप्यरूपवान् ॥ द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नापि राजन्यभक्तिमान् ॥ १६ ॥ वर्णेष्वग्र्यचतुर्थेषु देवतातिथिपूजकाः ॥ कृतज्ञाश्च वदान्याश्च शूरा विक्रमसंयुताः ॥ १७ ॥ दीर्घायुषो नराः सर्वे धर्मं सत्यं च संश्रिताः ॥ सहिताः पुत्रपौत्रैश्च नित्यं स्त्रीभिः पुरोत्तमे ॥ १८ ॥ क्षत्रं ब्रह्ममुखं चासीद्वैश्याः क्षत्रमनुव्रताः ॥ शूद्राः स्वकर्मनिरतास्त्रीन्वर्णानुपचारिणः ॥ १९ ॥

द्धिमान् । अनृती असत्यवचनः । अनृत इतिपाठेपि अर्शआद्यचा स एवार्थः । अशक्तः स्वीयैहिकामुष्मिकार्थसाधनासमर्थः ॥ १४ ॥ नेति । व्रतमेकादश्यादिव्रतम् क्षिप्तचित्त इति । उन्मादादिनेति शेषः । व्यथितः आधिव्याधिपीडितः ॥ १५ ॥ कश्चिदिति । नार्या नाश्रीमतीत्याद्यूह्यम् । श्रीः शोभा कांतिः रूपं गौरत्वादि । राजा दशरथस्तस्मिन् भक्तिः स्नेहस्तद्भाववान् नाभूत् ॥ १६ ॥ प्रथमं राजानं स्तुत्वा तस्मिन्पुरवरे इत्यादिभिर्ब्राह्मणप्रशंसा कृता । इदानीं क्षत्रियादिसाधारण्येन वर्णाः प्रशंस्यंते वर्णेष्वितित्रिभिः । अग्र्यचतुर्थेषु अग्र्यो ब्राह्मणः स चतुर्थो येषां तेषु सर्वे वर्गा इति शेषः । वदान्यो दानशौंडः स्यादिति विश्वः । सर्वत्रासन्निति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ ब्रह्ममुखं ब्राह्मणप्रधानम् तदाज्ञावर्तीत्यर्थः । शूद्राणां स्वकर्माह त्रीनिति । उपचारः सेवा ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ योधानामिति । शौर्यातिशयात् अग्नितुल्यानाम् पेशलानामकुटिलानाम् अमर्षिणां कृताभिभवासहिष्णूनाम् कृतविद्यानां अभ्यस्तास्त्रशस्त्रादिविद्यानाम् योधानां संघैः संपूर्णेति योजना ॥ २१ ॥ कांबोजविषये कांबोजदेशे बाह्लीकैस्तद्देशजैः । बाह्लीजैरिति क्वचित्पाठः । वनायुर्देशविशेषः । हरिरिंद्रस्तस्य हय उच्चैःश्रवास्तद्वदुत्तमैः नदीजैः सिंधुनदसमीपोद्भवैः ॥ २२ ॥ हैमवतैर्हिमवत्पर्वतजातैः मातंगैर्गजैः ॥ २३ ॥ ऐरावतादयो दिग्गजाः ॥२४॥ भद्रैरिति । भद्रा मंद्रा मृगाश्चेति विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः । क्रमेण हिमवद्विंध्यसह्यजाः भद्रमंद्रमृगाः त्रिस्वभावाः संकीर्णा गजाः भद्रमंद्रादयो द्विस्वभावाः ॥ २५ ॥ नित्येति । द्वियोजने द्वयोर्योजनयोः । अत्यंतसंयोगे द्वितीया । भूयः अभ्यधिकं सत्यनामा योद्धुमशक्येत्यन्वर्थनामा । राज्ञो मूलधाम एतावत्

सा तेनेक्ष्वाकुनाथेन पुरी सुपरिरक्षिता ॥ यथा पुरस्तान्मनुना मानवेंद्रेण धीमता ॥ २० ॥ योधानामग्निकल्पानां पेशलानाममर्षिणाम् ॥ संपूर्णा कृतविद्यानां गुहा केसरिणामिव ॥ २१ ॥ कांबोजविषये जातैर्बाह्लीकैश्च हयोत्तमैः ॥ वनायुजैर्नदीजैश्च पूर्णा हरिहयोत्तमैः ॥ २२ ॥ विंध्यपर्वतजैर्मत्तैः पूर्णा हैमवतैरपि ॥ मदान्वितैरतिबलैर्मातंगैः पर्वतोपमैः ॥ २३ ॥ ऐरावतकुलीनैश्च महापद्मकुलैस्तथा ॥ अंजनादपि निष्क्रांतैर्वामनादपि च द्विपैः ॥ २४ ॥ भद्रैर्मंद्रैर्मृगैश्चैव भद्रमंद्रमृगैस्तथा ॥ भद्रमंद्रैर्भद्रमृगैर्मृगमंद्रैश्च सा पुरी ॥ २५ ॥ नित्यमत्तैः सदा पूर्णा नागैरचलसन्निभैः ॥ सा योजने द्वे च भूयः सत्यनामा प्रकाशते ॥ २६ ॥ तां पुरीं स महातेजा राजा दशरथो महान् ॥ शशास शमितामित्रो नक्षत्राणीव चंद्रमाः ॥ २७ ॥ तां सत्यनामां दृढतोरणार्गलां गृहैर्विचित्रैरुपशोभितां शिवाम् ॥ पुरीमयोध्यां नृसहस्रसंकुलां शशास वै शक्रसमो महीपतिः ॥ २८ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आदि० बालकांडे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तस्यामात्या गुणैरासन्निक्ष्वाकोः सुमहात्मनः ॥ मंत्रज्ञाश्चेंगितज्ञाश्च नित्यं प्रियहिते रताः ॥ १ ॥ अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः ॥ शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यशः ॥ २ ॥ धृष्टिर्जयंतो विजयः सुराष्ट्रो राष्ट्रवर्धनः ॥ अकोपो धर्मपालश्च सुमंत्रश्चाष्टमोऽर्थवित् ॥ ३ ॥

॥ २६ ॥ तामिति । शमिता नाशिता अमित्रा येन नक्षत्राणि नक्षत्रलोकान् ॥ २७ ॥ तामिति । अर्गलं नाम कपाटावष्टंभकतिर्यक्स्थापितदारुविशेषः ॥ २८ ॥ दरमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ अथ तस्य मंत्रिसंपदुच्यते तस्येति । गुणैरमात्यापेक्षितैर्गुणैर्युक्ताः । इक्ष्वाकोस्तद्वंशजस्य दशरथस्य गुणानाह मंत्रज्ञाः मंत्रः कार्यविचारः इंगितं पराभिप्रायं प्रियस्य राज्ञः हिततत्पराः ॥ १ ॥ अष्टाविति । शुचयः असत्यस्वामिद्रोहादिरूपवाङ्मनसाशुचित्वरहिताः नित्यशः आत्मप्रयोजनसमयेपि राजकृत्येषु तदनुष्ठानेषु अनुरक्ताः तत्पराः ॥ २ ॥ तान्नामत आह धृष्टिरित्यादि ॥ ३ ॥

अभिमतौ ऋत्विजौ मुख्यर्त्विजौ अपरे उक्ताष्टप्रधानमंत्रिव्यतिरिक्ता इत्येके । परे मंत्रिण इत्युक्त्या वसिष्ठवामदेवयोर्मंत्रित्वमपि सूच्यत इति तीर्थः । तन्न मंत्रिणश्च तथेतिपाठे परेषामृत्वि क्त्वलाभेपि वसिष्ठवामदेवयोर्मंत्रित्वस्य शब्दमर्यादया व्यंग्यमर्यादया चालाभात् । वस्तुतस्तथापरे इत्यस्य ऋत्विज इत्यर्थः । मंत्रिणश्चेत्यस्य वसिष्ठाद्या इति शेषः । अमात्याः देशादिकार्य निर्वाहकाः मंत्रिणो व्यवहारद्रष्टार इति भेदः ॥ ४ ॥ परानेवाह सुयज्ञ इत्यादि । सुयज्ञ ऋषिविशेषः ॥ ५ ॥ एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्नित्यं सहितास्तस्य ऋत्विज इत्यनेन सर्वथा कर्मसाद्गुण्यं दर्शितं । पौर्वकाः परंपरागता इत्यर्थकममात्यर्त्विजां विशेषणं । विद्येति । विद्यया सह विनीताः विद्याविनयोभयसंपन्ना इत्यर्थः । यथायोग्यं वक्ष्यमाणानि विशेषणानि अमात्येषु मंत्रिषु च योजनी यानि ॥ ६ ॥ शस्त्रज्ञाः शस्त्रप्रतिपादकधनुर्वेदविदः प्रणिहिताः सर्वराजकार्येषु सावधानाः यथावचनकारिणः राज्ञ इति शेषः ॥७॥ कामार्थहेतोरिति । द्वंद्वगर्भः कर्मधारयः ॥ ८ ॥ स्वेषु मित्रेषु

ऋत्विजौ द्वावभिमतौ तस्यास्तामृषिसत्तमौ । वसिष्ठो वामदेवश्च मंत्रिणश्च तथापरे ॥ ४ ॥ सुयज्ञोप्यथ जाबालिः काश्यपोप्यथ गौतमः ॥ मार्कंडेयस्तु दीर्घायुस्तथा कात्यायनो द्विजः ॥ ५ ॥ एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्नित्यमृत्विजस्तस्य पौर्वकाः ॥ विद्याविनीता ह्रीमंतः कुशला नियतेंद्रियाः ॥ ६ ॥ श्रीमंतश्च महात्मानः शस्त्रज्ञा दृढविक्रमाः ॥ कीर्तिमंतः प्रणिहिता यथावचनकारिणः ॥ ७ ॥ तेजःक्षमायशःप्राप्ताः स्मितपूर्वाभिभाषिणः ॥ क्रोधात्कामार्थहेतोर्वा न ब्रूयुरनृतं वचः ॥ ८ ॥ तेषामविदितं किंचित्स्वेषु नास्ति परेषु वा ॥ क्रियमाणं कृतं वापि चारेणापि चिकीर्षितम् ॥ ९ ॥ कुशला व्यवहारेषु सौहृदेषु परीक्षिताः ॥ प्राप्तकालं यथादंडं धारयेयुः सुतेष्वपि ॥ १० ॥ कोशसंग्रहणे युक्ता बलस्य च परिग्रहे ॥ अहितं चापि पुरुषं न हिंस्युरविदूषकम् ॥ ११ ॥ वीराश्च नियतोत्साहा राजशास्त्रमनुष्ठिताः ॥ शुचीनां रक्षितारश्च नित्यं विषयवासिनाम् ॥ १२ ॥ ब्रह्मक्षत्रमहिंसंतस्ते कोशं समपूरयन् ॥ सुतीक्ष्णदंडाः संप्रेक्ष्य पुरुषस्य बलाबलम् ॥ १३ ॥ शुचीनामेकबुद्धीनां सर्वेषां संप्रजानताम् ॥ नासीत्पुरे वा राष्ट्रे वा मृषावादी नरः क्वचित् ॥ १४ ॥

परेषु शत्रुषु चारेण करणेन कृतं क्रियमाणमपि वा अपि चिकीर्षितं च तेषां न किंचिदविदितमभूदिति शेषः ॥ ९ ॥ सौहृदं विषयविशेषगतदोषान् दोषत्वेनागृह्णंश्चित्तवृत्तिविशेषस्तत्र परीक्षिताः राज्ञेति शेषः । प्राप्तः सापराधत्वलक्षणः कालो यस्य तं धारयेयुः कुर्युरित्यर्थः ॥ १० ॥ कोशसंग्रहणं चतुरंगबलपरिग्रहे हेतुः अहितं स्वहिताचरणरहितं शत्रुमपि अविदूषकं अनपराधिनं न हिंस्युः ॥ ११ ॥ राजशास्त्रं नीतिशास्त्रं अनुष्ठिताः अनुसारिणः । शुचीनामिति । स्तेयानृतरहिताः शुचयः विषयो देशः ॥ १२ ॥ ब्रह्मेति । अभिपूरयन्नितिपाठे अडभावः आर्षः । सुतीक्ष्णेति । बलाबलं अपराधतारतम्यं पुरुषस्येत्युपलक्षणं देशादीनां च बलाबलं संप्रेक्ष्येत्यर्थः । देशकालवयःशक्तीः संचिंत्या दंडकर्मणीतिवचनात् । अयं कोशपूरणहेतुः ॥ १३ ॥ एकबुद्धीनां परस्परमेकबुद्धीनां संप्रजानतां पुरराष्ट्रवृत्तांतं विचारयतां तेषां विचारविषये पुरादौ मृषावादित्वगुणविशिष्टः कोपि नासीत् ॥ १४ ॥

प्रेति। मन्त्रिणां नीत्या सर्वं प्रशांतं निर्बाधमासीदित्यर्थः ॥१५॥ नरेंद्रस्य हितार्थाः हितप्रयोजनाः सर्वत्रासां ... ॥ १६ ॥ गुरोः संबंधसामान्ये षष्ठी। गुरुणा स्वस्वाचार्येण राज्ञा च अ
आद्यजंतगुणशब्देन गुणवत्तया गृहीता इत्यर्थः। तेन गुर्वनुग्रहप्राप्तसर्वैश्वर्यत्वं च सूचितं। गुणागुणगृहीता इतिपाठे गुणदोषग्रहीतार इत्यर्थः। बहुव्रीहिः आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातो नि
ष्ठांतस्य। विदेशेष्वपि सर्वतो विज्ञातत्वे हेतुः। बुद्धिनिश्चया बुद्धिसंपन्नाः ॥ १७ ॥ अभितो गुणवंतः सर्वदेशे सर्वकाले च गुणवंतः। संधीति। संध्यादिविषयकशास्त्रतत्त्वज्ञाः प्रकृत्या त्रिगुण
या संपदान्विताः तत्र सात्विक्या संपदा शिष्टपालने तामस्या संपदा दुष्टनिग्रहकाले भोगकाले राजस्या संपदा धनधान्यदासीदासशिबिकाश्वगजादिरूपया ॥ १८ ॥ संवरणं रक्षणं बुद्धिषु वि

क्वचिन्न दुष्टस्तत्रासीत्परदाररतिर्नरः॥ प्रशांतं सर्वमेवासीद्राष्ट्रं पुरवरं च तत्॥ १५ ॥ सुवाससः सुवेषाश्च ते च सर्वे शुचिव्रताः॥ हितार्थाश्च नरेंद्रस्य
जाग्रतो नयचक्षुषा॥ १६ ॥ गुरोर्गुणगृहीताश्च प्रख्याताश्च पराक्रमैः॥ विदेशेष्वपि विज्ञाताः सर्वतो बुद्धिनिश्चयाः॥ १७ ॥ अभितो गुणवंतश्च
न चासन्गुणवर्जिताः॥ संधिविग्रहतत्त्वज्ञाः प्रकृत्या संपदान्विताः॥ १८ ॥ मंत्रसंवरणे शक्ताः शक्ताः सूक्ष्मासु बुद्धिषु॥ नीतिशास्त्रविशेषज्ञाः सततं
प्रियवादिनः॥ १९ ॥ ईदृशैस्तैरमात्यैश्च राजा दशरथोनघः॥ उपपन्नो गुणोपेतैरन्वशासद्वसुंधराम्॥ २० ॥ अवेक्ष्यमाणश्चारेण प्रजाधर्मेण रक्ष
यन्॥ प्रजानां पालनं कुर्वन्नधर्मं परिवर्जयन्॥ २१ ॥ विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु वदान्यः सत्यसंगरः॥ स तत्र पुरुषव्याघ्रः शशास पृथिवीमिमाम्॥ २२ ॥
नाध्यगच्छद्विशिष्टं वा तुल्यं वा शत्रुमात्मनः॥ मित्रवान्नतसामंतः प्रतापहतकंटकः॥ स शशास जगद्राजा दिवि देवपतिर्यथा॥ २३ ॥ तैर्मंत्रिभिर्मं
त्रहिते निविष्टैर्वृतोऽनुरक्तैः कुशलैः समर्थैः॥ स पार्थिवो दीप्तिमवाप युक्तस्तेजोमयैर्गोभिरिवोदितोऽर्कः॥ २४॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये
आ० बा० सप्तमः सर्गः॥७॥ ॥ ७ ॥ ॥ तस्य चैवंप्रभावस्य धर्मज्ञस्य महात्मनः॥ सुतार्थं तप्यमानस्य नासीद्वंशकरः सुतः॥ १ ॥

चारेषु ॥ १९ ॥ ईदृशैः प्रागुक्तरूपैः अमात्यैश्च चादृत्विङ्मंत्रिभिः अतएव गुणोपेतैः उपपन्न इति योजना ॥ २० ॥ चारेण स्वपरदेशवृत्तांतं प्रजाधर्मेण युक्ता यथा भवंति तथा पुरुषं रक्षयन्।
सर्वत्र हेतौ शता ॥ २१ ॥ अतो हेतोर्विश्रुतः सत्यसंगरः रणे सत्यप्रतिज्ञः तत्र अयोध्यायाम् ॥ २२ ॥ अधिगमः प्राप्तिः नताः सामंता यस्य कंटकाः शत्रवश्चोराश्च ॥ २३ ॥ तैरिति। मंत्रो
विचारस्तत्साध्यं हितं उभयत्र निविष्टैः कुशलैः सूक्ष्मार्थदर्शननिपुणैः समर्थैः तत्साधनशक्तैः तेजोमयैः प्रचुरतेजोवद्भिः। तेजः पराभिभवसामर्थ्यं गोभिः किरणैर्युक्त उदितोर्क इव। गवामपि ते
जोमयैरित्यत्यंतस्वार्थिकमयडंतं विशेषणमित्येके तदपुष्टम् ॥ २४ ॥वरमानः॥ ॥ इति श्रीरा०श्रीरा०रा०वा०आ०बालकांडे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवं समग्रगुणस्या
प्यपुत्रत्वेनाजितपितृलोकत्वात्पुत्रार्थमश्वमेधप्रस्तावः तस्येति। तप्यमानस्य तपः कुर्वतः ॥ १ ॥

चिंतयानस्य। मुगभावच्छांदसः। तपसाप्यसाध्यपुत्रोत्पत्त्युपायं मार्गमाणस्य एवं वक्ष्यमाणा ॥२॥ स नीति। यष्टव्यमिति मंत्रिभिः सह निश्चितां मतिं कृत्वेत्यन्वयः। सुमंत्रमानयामासेति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ तत इति। विक्रमो गमनं सर्वान् तान् गुरून् समस्तान्वेदपारगान् अगुरूंश्च ॥ ५ ॥ सुयज्ञादयो विद्यागुरवः वसिष्ठस्यैव पुरोहितत्वेनोपनेतृतयोपनेतुरेवाध्यापकतया गुरुत्वेपि स्वसमशिष्याणां स्वतपोव्याक्षेपभिया तेनैवाध्यापने नियोगात्तेषामपि विद्यागुरुत्वमक्षतं। अन्ये अश्वमेधार्त्विज्याद्युपयुक्ताः ॥ ६ ॥ धर्मेणार्थेन च सहितं श्लक्ष्णं मधुरम् ॥ ७ ॥ ममेति। सुतार्थं सुतमुद्दिश्य लालप्यमानस्य पुनःपुनः भृशं च विलपतो राज्यादिनापि सुखं न भवति। तातप्यमानस्येतिपाठे पुनःपुनर्भृशं च तपः कुर्वत इत्यर्थः। अयमेव पाठो युक्तः। पूर्वं सुतार्थं तप्य

चिंतयातनस्य तस्यैवं बुद्धिरासीन्महात्मनः॥ सुतार्थं वाजिमेधेन किमर्थं न यजाम्यहम्॥ २ ॥ स निश्चितां मतिं कृत्वा यष्टव्यमिति बुद्धिमान्॥ मंत्रिभिः सह धर्मात्मा सर्वैरपि कृतात्मभिः॥ ३ ॥ ततोब्रवीन्महातेजाः सुमंत्रं मंत्रिसत्तमम्॥ शीघ्रमानय मे सर्वान्गुरूंस्तान्सपुरोहितान्॥ ४ ॥ ततः सुमंत्रस्त्वरितं गत्वा त्वरितविक्रमः॥ समानयत्स तान्सर्वान्समस्तान्वेदपारगान्॥ ५ ॥ सुयज्ञं वामदेवं च जाबालिमथ काश्यपम्॥ पुरोहितं वसिष्ठं च ये चाप्यन्ये द्विजोत्तमाः॥ ६ ॥ तान्पूजयित्वा धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा॥ इदं धर्मार्थसहितं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत्॥ ७ ॥ मम लालप्यमानस्य सुतार्थं नास्ति वै सुखम्॥ तदर्थं हयमेधेन यक्ष्यामीतिमतिर्मम॥ ८ ॥ तदहं यष्टुमिच्छामि शास्त्रदृष्टेन कर्मणा॥ कथं प्राप्स्याम्यहं कामं बुद्धिरत्र विचिंत्यताम्॥ ९ ॥ ततः साध्विति तद्वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन्॥ वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य मुखेरितम्॥ १० ॥ ऊचुश्च परमप्रीताः सर्वे दशरथं वचः॥ संभाराः संभ्रियंतां ते तुरगश्च विमुच्यताम्॥ ११ ॥ सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम्॥ सर्वथा प्राप्स्यसे पुत्रानभिप्रेतांश्च पार्थिव॥ १२ ॥ यस्य ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता॥ ततस्तुष्टोभवद्राजा श्रुत्वैतद्द्विजभाषितम्॥ १३ ॥ अमात्यानब्रवीद्राजा हर्षव्याकुललोचनः॥ संभाराः संभ्रियंतां मे गुरूणां वचनादिह॥ १४ ॥ समर्थाधिष्ठितश्चाश्वः सोपाध्यायो विमुच्यताम्॥ सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम्॥ १५ ॥

मानस्येत्युक्ते अनस्तदर्थं पुत्रार्थं मतिरध्यवसायः ॥ ८ ॥ तदिति। शास्त्रप्रोक्तेन कर्मणा विधिना केन प्रकारेणाचरणेन अहं कामं पुत्ररूपं प्राप्स्यामीत्यत्र बुद्धिरुपायविषया विचार्यतां क्रियताम् ॥ ९ ॥ तत इति। प्रतिपूजा स्तुतिः। पार्थिवस्य मुखेरितं साक्षाद्राज्ञा स्वयमेवोक्तम् ॥ १० ॥ संभारा अश्वमेधप्रसिद्धाः एकविंशतियूपादिरूपाः संभ्रियंतां संपाद्यंताम् ॥ ११ ॥ सरय्वा इति। चौ त्वर्थे। अभिप्रेतान् मनोभिप्रेतगुणयुक्तान् ॥ १२ ॥ धार्मिकी धर्मप्रयोजना सर्वथा प्राप्स्यसे इति प्रतिज्ञानात्संतोषः ॥ १३ ॥ हर्षजनितानंदाश्रुपारिप्लवनेत्रः ॥ १४ ॥ समर्थेति। चतुःशता रक्षंतीति श्रुतेः। रक्षणसमर्थैश्चतुःशतराजपुत्रै रक्षितः सोपाध्यायः उपाध्यायपदेन प्रधानर्त्विजः अश्वस्य मेध्यस्य पदे पदे जुहोतीत्युक्तहोमनिर्वाहाय तत्साहित्यम् ॥ १५ ॥

शांतयः विघ्ननिवारककर्माणि वर्धतां । छांदसो णिलोपः । यथाकल्पं यथाक्रमं । क्रमस्तु कथ्यते कल्प इति भागुरिः । यथाविधिशास्त्रोक्तविध्यनतिक्रमेण शक्य इति काकुरत्र । सर्वेण सर्व गुणयुक्तेनापि राज्ञा अयं यज्ञः प्राप्तुं शक्योपि तु नेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तदेवाह नेति । यद्यत्र यज्ञे कष्टो महाप्रायश्चित्तनाश्योपराधो विध्यपराधः क्रियालोपादिरूपो न स्यात्स्यादपि अन्यः प्राप्यः स त्वत्रातियत्नसाध्योऽतो न सर्वसुलभः । हि यतः यज्ञादिषु मंत्रक्रियालोपादिना राक्षसत्वं प्राप्ता ब्राह्मणा ब्रह्मराक्षसा विद्वांसो यज्ञतंत्रज्ञाश्छिद्रमपचारं मृगयंते । ते चेषदपचारं दृष्ट्वा स्वयं तेषु प्रविश्यापचारधारां संपादयंते । अतो न सर्वप्राप्यः॥१७॥ किंच विधिहीनस्य यज्ञस्य कर्ता यजमान ऋत्विक्संघश्च सद्यो विनश्यति । तत्ततो हेतोर्यथा मे एष यज्ञो विधिपूर्वं शास्त्रोक्तप्रका

शांतयश्चापि वर्धतां यथाकल्पं यथाविधि ॥ शक्यः प्राप्तुमयं यज्ञः सर्वेणापि महीक्षिता ॥१६॥ नापराधो भवेत्कष्टो यद्यस्मिन् क्रतुसत्तमे ॥ छिद्रं हि मृगयंते स्म विद्वांसो ब्रह्मराक्षसाः ॥१७॥ विधिहीनस्य यज्ञस्य सद्यः कर्ता विनश्यति ॥ तद्यथा विधिपूर्वं मे क्रतुरेष समाप्यते॥१८॥ तथा विधानं क्रियतां समर्थाः साधनेष्विति ॥ तथेति चाब्रुवन्सर्वे मंत्रिणः प्रतिपूजिताः॥१९॥ पार्थिवेंद्रस्य तद्वाक्यं यथापूर्वं निशम्यते॥ तथा द्विजास्ते धर्मज्ञा वर्धयंतो नृपोत्तमम्॥२०॥ अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जग्मुर्यथागतम् ॥ विसर्जयित्वा तान्विप्रान्सचिवानिदमब्रवीत् ॥२१॥ ऋत्विग्भिरुपसंदिष्टो यथावत्क्रतुराप्यताम् ॥ इत्युक्त्वा नृपशार्दूलः सचिवान् समुपस्थितान् ॥ २२ ॥ विसर्जयित्वा स्वं वेश्म प्रविवेश महामतिः ॥ ततः स गत्वा ताः पत्नीर्नरेंद्रो हृदयंगमाः ॥ २३ ॥ उवाच दीक्षां विशत यक्ष्येहं सुतकारणात् ॥ तासां तेनातिकांतेन वचनेन सुवर्चसाम् ॥ २४ ॥ मुखपद्मान्यशोभंत पद्मानीव हिमात्यये ॥ २५ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० बा० अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एतच्छ्रुत्वा रहः सूतो राजानमिदमब्रवीत् ॥ श्रूयतां तत्पुरावृत्तं पुराणे च मया श्रुतम् ॥ १ ॥

रेण न तु तदपचारेण यथा समाप्यते तथा विधानं यत्नः क्रियतां । नन्वेवं चेदशक्यमेतत्तत्राह यूयं तथाकरणेषु समर्थाः शक्ता इति । इत्येवंप्रकारोत्साहनानि राजा चक्र इत्यर्थः । ते प्रतिपूजिता मंत्रिणस्तथेत्यवदन् । प्रत्यपूजयन्निति पाठे चेति शेषः ॥१८॥१९॥ पार्थिवेत्यर्धं पूर्वान्वयि । वर्धयंत इत्यस्य आशीर्भिरिति शेषः॥२०॥२१॥ उपसंदिष्ट इति त्रिपदं समित्यस्य आप्यतामित्यनेनान्वयः । व्यवहितप्रयोग आर्षः ॥ २२ ॥ ताः पत्नीर्यज्ञार्हाः ॥ २३ ॥ दीक्षां दीक्षाविषयदृढनिश्चयं विशत कुरुत । वर्चः कांतिः ॥ २४ ॥ मुखपद्मानीति रूपकं वसंतकालावच्छिन्नपद्मोपमा च ॥ २५ ॥ मखमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये श्रीरामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एतदिति । हयमेधं सुतार्थं करिष्यामीति राजवाक्यं सूतः सुमंत्रः स हि राज्ञ उभयधर्मा सूतो मंत्री च पुरावृत्तमितिहासः । य इतिहासः पुराणे च येन ऋषिकथ्यमानकथासंग्रहः मया श्रुतः स श्रूयताम् ॥१॥

ऋत्विगिति । ऋत्विग्भिरयमश्वमेधरूपः पुत्रोपाय उपदिष्टः मया त्वितिहासविषयः किंचिद्विशेषविशिष्टः श्रुत इत्यर्थः । तमाह सनदित्यादिना । कथां सर्वज्ञत्वाद्भविष्यद्विषयाम् ॥२॥३॥ ख्यातो भविष्यतीति ऋष्यश्रृंग इति ख्यास्यमानः । धातुसंबंधे इति साधुत्वं । नित्यसंवृद्धः पित्रा वने नित्यं वर्धित इत्यर्थः । सर्वथा पौरादिव्यवहारानभिज्ञत्वं नित्यपदेन सूचितं । अत एव पितुर्न क्वापि त्वया गंतव्यमित्याज्ञानुवर्तनाद्वनचरत्वम् ॥ ४ ॥ नान्यमिति । जानातीति भविष्यति वर्तमानसामीप्यात् पित्रनुवर्तनात् पित्रा सहवासात् । ब्रह्मचर्यस्य द्वैविध्यं मेखलाजिनादिधारणरूपं मुख्यं ब्रह्मचर्यं । दारेषु ऋतुगमनरूपं परं गौणं । तत्प्रकारद्वयमपि अस्य भविष्यति । द्विविधशब्दाद्बहुव्रीहेः ष्यञ् ॥५ ॥ लोकेष्वित्यर्धं पूर्वान्वयि । एवं पित्रग्न्यादिसेवया । समभिवर्ततेति भविष्यति

ऋत्विग्भिरुपदिष्टोयं पुरावृत्तो मया श्रुतः॥ सनत्कुमारो भगवान्पूर्वं कथितवान्कथाम्॥ २॥ ऋषीणां सन्निधौ राजंस्तव पुत्रागमं प्रति॥ काश्यपस्य च पुत्रोस्ति विभांडक इति श्रुतः॥३॥ ऋष्यश्रृंग इति ख्यातस्तस्य पुत्रो भविष्यति ॥ स वने नित्यसंवृद्धो मुनिर्वनचरः सदा ॥ ४ ॥ नान्यं जानाति विप्रेंद्रो नित्यं पित्रनुवर्तनात् ॥ द्वैविध्यं ब्रह्मचर्यस्य भविष्यति महात्मनः ॥ ५ ॥ लोकेषु प्रथितं राजन्विप्रैश्च कथितं सदा ॥ तस्यैवंवर्तमानस्य कालः समभिवर्तत ॥ ६ ॥ अग्निं शुश्रूषमाणस्य पितरं च यशस्विनम् ॥ एतस्मिन्नेव काले तु रोमपादः प्रतापवान् ॥ ७ ॥ अंगेषु प्रथितो राजा भविष्यति महाबलः॥ तस्य व्यतिक्रमाद्राज्ञो भविष्यति सुदारुणा ॥ ८ ॥ अनावृष्टिः सुघोरा वै सर्वलोकभयावहा ॥ अनावृष्ट्यां तु वृत्तायां राजा दुःखसमन्वितः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणाञ्छ्रुतसंवृद्धान्समानीय प्रवक्ष्यति ॥ भवंतः श्रुतकर्माणो लोकचारित्रवेदिनः ॥ १० ॥ समादिशंतु नियमं प्रायश्चित्तं यथा भवेत् ॥ इत्युक्तास्ते ततो राज्ञा सर्वे ब्राह्मणसत्तमाः ॥ ११ ॥ वक्ष्यंति ते महीपालं ब्राह्मणा वेदपारगाः॥ विभांडकसुतं राजन्सर्वोपायैरिहानय ॥ १२ ॥ आनाय्य तु महीपाल ऋष्यश्रृंगं सुसत्कृतम् ॥ विभांडकसुतं राजन्ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥ १३ ॥ प्रयच्छ कन्यां शांतां वै विधिना सुसमाहितः ॥ तेषां तु वचनं श्रुत्वा राजा चिंतां प्रपत्स्यते ॥ १४ ॥ केनोपायेन वै शक्यमिहानेतुं स वीर्यवान् ॥ १५ ॥

लङ् अडभावश्चार्षः ॥ ६ ॥ ७॥ व्यतिक्रमात् राजोचितधर्मविलोपनात् । दारुणत्वं बहुकालव्यापित्वात् ॥८॥ घोरत्वं सर्वराष्ट्रव्यापनात् । वृत्तायां जातायां ॥९॥ श्रुतेन वेदाध्ययनेन संवृद्धान् श्रुतकर्माणः अनावृष्टिकरश्रुतमत्कर्माणः यतो भवंतो लोकव्यवहारज्ञाः ॥ १० ॥ समेति । तस्य मत्पापस्य प्रायश्चित्तं यथा भवति तथा नियममनुष्ठेयांशं समादिशंत्वित्यन्वयः । उक्ताः पृष्टाः ॥ ११ ॥ ते च शुद्धब्रह्मचारिणे कन्यादानं प्रायश्चित्तमूचुरित्याह वक्ष्यंतीति ॥ १२ ॥ आनाय्य त्विति पाठः । महीपाल ऋष्येति प्रकृतिभावः ॥ १३ ॥ १४ ॥ राज्ञश्चिंतामभिनयति केनेति । वीर्यं जितेंद्रियत्वं विद्यावृत्ततपोवीर्यं च ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ ते त्विति । व्यथिता अशक्यार्थनियोगतः खिन्नाः वनताननाः नम्रमुखाः अवस्यादेर्लोपः । ऋषेर्विभांडकात् भीता न गच्छेमेत्युक्त्वाऽशक्यार्थत्वादेतन्नियोगाकरणं क्षंतव्यमित्यनुने ष्यंति ॥ १७ ॥ एवमनुनीय अथ क्षमानुचितान् गणिकाप्रेषणादिरूपानुपायान्विचार्य राजानं वक्ष्यंति । यद्यस्मदुक्तं श्रोष्यसि तदा तमानेष्यामः । दोषोस्माकं शापादिरूपस्तस्य तपोवैकल्या दिरूपो वा सर्वथा न भविष्यति ॥१८॥ एवममात्यपुरोहितवचनाद्गणिकाभिस्तद्वारा ऋषिसुत आनीतः । देव इंद्रः पर्जन्यमवर्षयत् तद्देशे शांता चास्मै प्रदीयते प्रदत्ता । वर्तमानसामीप्ये लट् । यद्यपि सनत्कुमारोक्त्यनुवादेन भविष्यन्निर्देश उचितस्तथापि राज्ञः संतोषाधिक्याय स्वप्रोच्यमानकाले वृत्तमेव तदिति बोधयितुं भूतनिर्देशः ॥ १९ ॥ ऋष्यशृंगेति । अंगराजमित्रत्वस्य राज्ञि वक्ष्यमाणत्वेन मित्रजामाता स्वस्यापि जामातैवेत्यतो जामातेत्युक्तिः । बीजांतरमप्यग्रे वक्ष्यते एतदुक्तेः । एवं सनत्कुमारकथितं पुत्रोत्पत्त्युपायरूपं वस्तु मया तुभ्यं व्याहृतं अग्रे देवः प्रमाणमि

ततो राजा विनिश्चित्य सह मंत्रिभिरात्मवान् ॥ पुरोहितममात्यांश्च प्रेषयिष्यति सत्कृतान् ॥ १६ ॥ ते तु राज्ञो वचः श्रुत्वा व्यथिता वनताननाः ॥ न गच्छेम ऋषेर्भीता अनुनेष्यंति तं नृपम् ॥ १७ ॥ वक्ष्यंति चिंतयित्वा ते तस्योपायांश्च तान् क्षमान् ॥ आनेष्यामो वयं विप्रं न च दोषो भविष्य ति ॥ १८ ॥ एवमंगाधिपेनैव गणिकाभिर्ऋषेः सुतः ॥ आनीतोऽवर्षयद्देवः शांता चास्मै प्रदीयते ॥ १९ ॥ ऋष्यशृंगस्तु जामाता पुत्रांस्तव वि धास्यति ॥ सनत्कुमारकथितमेतावद्व्याहृतं मया ॥ २० ॥ अथ हृष्टो दशरथः सुमंत्रं प्रत्यभाषत ॥ यथर्ष्यशृंगस्त्वानीतो येनोपायेन सोच्यताम् ॥ २१ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० बालकांडे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सुमंत्रश्चोदितो राज्ञा प्रोवाचेदं व चस्तदा ॥ यथर्ष्यशृंगस्त्वानीतो येनोपायेन मंत्रिभिः ॥ तन्मे निगदितं सर्वं शृणु मे मंत्रिभिः सह ॥ १ ॥ रोमपादमुवाचेदं सहामात्यः पुरोहितः ॥ उ पायो निरपायोयमस्माभिरभिचिंतितः ॥ २ ॥ ऋष्यशृंगो वनचरस्तपःस्वाध्यायसंयुतः ॥ अनभिज्ञस्तु नारीणां विषयाणां सुखस्य च ॥ ३ ॥ इं द्रियार्थैरभिमतैर्नरचित्तप्रमाथिभिः ॥ पुरमानाययिष्यामः क्षिप्रं चाध्यवसीयताम् ॥ ४ ॥

ति शेषः ॥ २० ॥ अथेति । हृष्टः नियतपुत्रप्राप्त्युपायलाभात्तस्य सन्निहितत्वश्रवणाच्च तुष्टः । ये तु पूर्वोत्तरश्लोके आनयनादिसर्वं भविष्यत्त्वेनैव व्याचक्षते । तेषां कथमानीत इति राजप्रश्नानुप पत्तिरित्याहुः । सोच्यतां स उच्यतामित्यर्थः । संधिरार्षः । यद्वा सा तद्विषया कथोच्यतामित्यर्थः ॥ २१ ॥ पठमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आ दिकाव्ये बालकांडे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सुमंत्र इति । चोदितः तादृशतपस्विनो गणिकाभिरानयनमत्याश्चर्यमिति विस्तरेण कथनाय प्रेरितः । मंत्रिभिः सह संमंत्र्य रो मपादेन यथर्ष्यशृंग आनीतो येन चोपायेनानीतस्तन्मया निगदितं सर्वं प्रकारं मे मत्तो मंत्रिभिः सह शृण्विति योजना ॥ १ ॥ रोमेति । सहामात्यः पुरोहितः तमुवाच । निरपायोऽव्यभिचा रिफलः ॥ २ ॥ नारीणां नारीसंबंधिविषयाणां शब्दादीनां तत्संबंधिसुखस्य चेत्यर्थः ॥ ३ ॥ अभिमतैः प्राणिमात्रस्येति शेषः । इंद्रियार्थैस्तद्विषयैर्दिव्यगीत्यादिभिः अध्यवसीयतां अस्मदुक्त करणाय यत्यतां ॥ ४ ॥

तदाह गणिका इति। सत्कृताः विचित्रांबराभरणान्नपानादिभिः ॥ ५ ॥ श्रुत्वेति। राजा पुरोहितं तथेति त्वयैव तथा कर्तव्यमिति प्रत्युवाच अत्यल्पविषयत्वाद्राज्ञ एवंवादः। अथ पुरोहितस्य विप्रत्वात् गणिकाभिः संवादोऽनुचित इति सोपि मंत्रिणः प्रत्युवाच मंत्रिणश्च ते तथा चक्रुः साक्षाद्गणिकाः प्रैरयन् ॥ ६ ॥ वारेति। तन्मंत्रिवचः अस्मिन्वने युष्मज्जनपदप्रांतवर्तिनि शृंगवेरपुरवने आश्रमस्य विभांडकाश्रमस्य अविदूरे निकटे स्थित्वा ऋषिपुत्रस्य धीरत्वादिगुणविशिष्टस्य दर्शने यत्नं कुर्वंति स्म चक्रुः। पितुरुपलालनादिभिर्नित्यसंतुष्टः स आश्रमान्नातिचक्राम आश्रमाद्दूरं न निरगात् ॥७॥ ८॥ नेति। स्त्र्यादिकं जन्मप्रभृति दृष्टपूर्वं न भवति यथा तथा व्यवह्रियत इति शेषः। नगरजं सत्त्वं अश्वगजादि राष्ट्रजं सूकरकुक्कुटादि ॥ ९ ॥ तत इति तं देशं वारस्त्रीसंचारदेशम्। यदृच्छया दैववशात् ॥ १० ॥ ११ ॥ क इति। कस्त्वं किंजातिः कस्य पुत्र इति च किंनामा च किं वर्तसे किंकर्मासि अपि च एकः संस्त्वं विजने दूरे जन।

गणिकास्तत्र गच्छंतु रूपवत्यः स्वलंकृताः ॥ प्रलोभ्य विविधोपायैरानेष्यंतीह सत्कृताः ॥ ५ ॥ श्रुत्वा तथेति राजा च प्रत्युवाच पुरोहितम् ॥ पुरोहितो मंत्रिणश्च तदा चक्रुश्च ते तथा ॥ ६ ॥ वारमुख्यास्तु तच्छ्रुत्वा वनं प्रविविशुर्महत् ॥ आश्रमस्याविदूरेस्मिन्यत्नं कुर्वंति दर्शने ॥ ७ ॥ ऋषेः पुत्रस्य धीरस्य नित्यमाश्रमवासिनः ॥ पितुः स नित्यसंतुष्टो नातिचक्राम चाश्रमात् ॥ ८ ॥ न तेन जन्मप्रभृति दृष्टपूर्वं तपस्विना ॥ स्त्री वा पुमान्वा यच्चान्यत्सत्त्वं नगरराष्ट्रजम् ॥ ९ ॥ ततः कदाचित्तं देशमाजगाम यदृच्छया ॥ विभांडकसुतस्तत्र ताश्चापश्यद्वरांगनाः ॥ १० ॥ ताश्चित्रवेषाः प्रमदा गायंत्यो मधुरस्वरम् ॥ ऋषिपुत्रमुपागम्य सर्वा वचनमब्रुवन् ॥ ११ ॥ कस्त्वं किं वर्तसे ब्रह्मन् ज्ञातुमिच्छामहे वयम् ॥ एकस्त्वं विजने दूरे वने चरसि शंस नः ॥ १२ ॥ अदृष्टरूपास्तास्तेन काम्यरूपा वने स्त्रियः ॥ हार्दात्तस्य मतिर्जाता आख्यातुं पितरं स्वकम् ॥ १३ ॥ पिता विभांडकोस्माकं तस्याहं सुत औरसः ॥ ऋष्यशृंग इति ख्यातं नाम कर्म च मे भुवि ॥ १४ ॥ इहाश्रमपदोस्माकं समीपे शुभदर्शनाः ॥ करिष्ये वोत्र पूजां वै सर्वेषां विधिपूर्वकम् ॥ १५ ॥ ऋषिपुत्रवचः श्रुत्वा सर्वासां मतिरास वै ॥ तदाश्रमपदं द्रष्टुं जग्मुः सर्वास्ततोऽगनाः ॥ १६ ॥

वासरूपयामादिभ्यो दूरे वने किमर्थं चरसीति प्रश्नत्रयम्॥ १२॥ अदृष्टेति। स्त्रिय इत्यस्य दृष्टा इति शेषः। अनेन हार्दमूलभूता चलस्य चेतसो या स्यादुदासीनेषु वस्तुषु। अवारणीया वृत्तिः सा दृष्टिशब्देन कथ्यत इत्युक्तलक्षणा दृष्टिरुक्ता। ततः सर्वांशेऽनुपेक्षात्मकज्ञानरूपः परिचयोपि मध्ये ज्ञेयः। अतस्तासु हार्दात् दर्शनजस्नेहात् दोषानालोकिनी प्रीत्याख्यचित्तवृत्तिर्हार्दमित्युक्तेः। स्वकं स्वीयम् अदृष्टरूपाः प्रागदृष्टैवंरूपाः काम्यरूपाः कमनीयरूपाः एतद्द्वयं च स्नेहकारणम् ॥ १३॥ पितेति। नामेत्यंतमाद्यप्रश्नोत्तरम् द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह कर्म च मदीयं भुवि प्रसिद्धम् तपोरूपमित्यर्थः ॥ १४ ॥ तृतीयप्रश्नोत्तरमाह इहेति। इ वने आश्रमपदः। आर्षं पुंस्त्वम्। वर्तत इति शेषः। सर्वेषामिति निर्देशो वस्तुमात्राभिप्रायेण अनेन स्त्रीस्वरूपापरिज्ञानं सूचितम् ॥ १५ ॥ ऋषीति। आसेत्यार्षं बभूवेत्यर्थः। तद्द्रष्टुं मतिर्बभूवेत्यन्वयः ॥ १६ ॥

नोस्माकम् भक्ष्यमिति शेषः ॥ १७ ॥ प्रतीति । समुत्सुकाः ऋष्यशृंगस्य तदाश्रमतो नयने ऋषेर्विभांडकात् ॥ १८ ॥ मुख्यानि प्रशस्तास्वादवंति प्रतारणार्थं मोदका एव मुच्यंते । प्रतिगृहाण ते भद्रं कल्याणम् भक्षयस्व च फलानीति शेषः । माचिरम् ऋषेरागमनात्पूर्वमेव भक्षणीयमित्याशयः ॥१९॥ तत इति । समालिंग्य स्पर्शेनापि वशीकर्तुमालिंगनम् हर्षसमन्विताः बालब्रह्मचारितो गाढतरालिंगनप्राप्त्या स्वकार्यानुकूलस्पर्शप्राप्त्या च ॥ २० ॥ तानीति । ताभिः प्रीत्या दत्तानि तेजस्वी वारवनितास्पर्शेप्यूर्ध्वरेतस्त्वाद्ब्रह्मज्ञत्वाच्चाहीनतेजाः मन्यते यो मन्यते स इव व्यवहरतीत्यर्थः । पूर्वमनास्वादितानि अनास्वादितपूर्वाणि नित्यनिवासिनामिति कर्तरि शेषे षष्ठी ॥ २१ ॥ व्रतचर्यां मिथ्यैव किंचिद्व्रतमनुष्ठेयमस्माकमिति निवेद्य ज्ञापयित्वा तस्मादपदेशाद्व्या

गतानां तु ततः पूजामृषिपुत्रश्चकार ह॥ इदमर्घ्यमिदं पाद्यमिदं मूलं फलं च नः॥ १७ ॥ प्रतिगृह्य तु तां पूजां सर्वा एव समुत्सुकाः॥ ऋषेर्भीताश्च शीघ्रं तु गमनाय मतिं दधुः॥ १८॥ अस्माकमपि मुख्यानि फलानीमानि हे द्विज॥ गृहाण विप्र भद्रं ते भक्षयस्व च माचिरम्॥१९॥ ततस्तास्तं समालिंग्य सर्वा हर्षसमन्विताः॥ मोदकान्प्रददुस्तस्मै भक्ष्यांश्च विविधान् शुभान्॥ २० ॥ तानि चास्वाद्य तेजस्वी फलानीति स्म मन्यते॥ अनास्वादितपूर्वाणि वने नित्यनिवासिनाम्॥ २१ ॥ आपृच्छ्य च तदा विप्रं व्रतचर्यां निवेद्य च॥ गच्छंति स्मापदेशात्ता भीतास्तस्य पितुः स्त्रियः॥२२॥ गतासु तासु सर्वासु काश्यपस्यात्मजो द्विजः॥ अस्वस्थहृदयश्चासीद्दुःखाच्च परिवर्तते॥ २३ ॥ ततोपरेद्युस्तं देशमाजगाम स वीर्यवान्॥ विभांडकसुतः श्रीमान्मनसा चिंतयन्मुहुः॥ २४॥ मनोज्ञा यत्र ता दृष्टा वारमुख्याः स्वलंकृताः॥ दृष्ट्वैव च ततो विप्रमायांतं हृष्टमानसाः॥ २५॥ उपसृत्य ततः सर्वास्तास्तमूचुरिदं वचः॥ एह्याश्रमपदं सौम्य अस्माकमिति चाब्रुवन्॥ २६ ॥ चित्राण्यत्र बहूनि स्युर्मूलानि च फलानि च॥ तत्राप्येष विशेषेण विधिर्हि भविता ध्रुवम्॥ २७॥ श्रुत्वा तु वचनं तासां सर्वासां हृदयंगमम्॥ गमनाय मतिं चक्रे तं च निन्युस्तथा स्त्रियः॥ २८ ॥ तत्र चानीयमाने तु विप्रे तस्मिन्महात्मनि॥ ववर्ष सहसा देवो जगत्प्रह्लादयंस्तदा॥ २९॥

जात् तस्य पितुर्विभांडकाद्भीताः स्त्रियः गच्छंति स्म गताः ॥ २२ ॥ अस्वस्थहृदयः अप्रसन्नचित्तः आसीत् दुःखात् तादृशचाक्षुषादिविषयसुखविश्लेषजात् । परिवर्तनं एकदेशानवस्थिति ॥२३॥ तत इति । उक्ताद्धेतोः मनसा चिंतयन् तासां दर्शनस्पर्शनगमनादिप्रकारान्स्मरन्नित्यर्थः । तत्र गमनमेतद्द्वारकमवश्यंभावीति चिंतयन्नित्यर्थश्च ॥ २४॥ तं कं तत्राह मनोज्ञा इति ॥२५॥ उपसृत्य प्रत्युद्गम्य ॥२६॥ चित्राणीति । यद्यत्रैव चित्राणि मूलानि फलानि च भवेयुः । संभावनायां लिङ् । अतः तत्र गमनं व्यर्थमिति चेत्तत्रापि एष विधिः विचित्रफलमूलभक्षणविधिर्विशेषेण इतोप्याधिक्येन भविष्यति ॥ २७ ॥ श्रुत्वा त्विति । गंगायां पूर्वस्थापितां नावमारोप्य प्रवाहेणैव अंगदेशं निन्युरिति महाभारते ॥ २८ ॥ तत्रेति अंगदेशे ॥ २९ ॥

वर्षेणेति । वर्षेण सहैव विषयं स्वदेशमागतं विप्रं प्रत्युद्गम्य प्रह्वः अंजल्यादिपूर्वं नम्रो जात इति शेषः । शिरसा महीं गतश्च साष्टांगनमस्कारं च कृतवानित्यर्थः ॥३०॥ अर्घ्यं चेति । अर्घ्यादिपू जिताद्विप्रेंद्रादृष्यशृंगात् प्रसादं मयि सापराधेपि भवान्नित्यप्रसन्नोस्त्वित्येवं सौमुख्यं वव्रे । किमर्थमित्यत आह मेति । अतिजुगुप्सितं गणिकाभिः स्वानयनं व्यवहारकाले ज्ञात्वा तं विप्रं ऋष्य शृंगं तत्पितरं विभांडकं च मन्युः क्रोध आविशेत् स मा प्रविशत्वित्यर्थमिति भावः ॥ ३१ ॥ अंतरिति । प्रसन्नत्वादेव तदनुज्ञया अंतःपुरं प्रवेश्य हर्षं दृष्टिजमृषिसंबंधजं च ॥३२ ॥ एवमिति । ननु गणिकास्पर्शतत्स्पृष्टफलभक्षणादिभिरस्य । तपोहानौ कथं तद्गमनमात्रेण वृष्टिः न च स्त्रीत्वाद्यज्ञानान्न तपोहानिः । ईषद्दोषस्तु तपसैव दग्ध इति वाच्यम् । निर्मलब्रह्मचर्येण विदितनिखिलवेद शास्त्रतत्त्वस्य शास्त्रतः स्त्रीस्वरूपज्ञानस्य ब्रह्मचर्ये तत्परिहारज्ञानस्य च दुर्निवारत्वात् वने वनचरस्त्रीणामनुभवाच्च सर्वथा अज्ञत्वे अनुग्रहशक्त्यभावापत्तेश्चेति चेन्न । निर्मलब्रह्मचर्येण ब्रह्मज्ञत या सर्वत्र ब्रह्मदृष्ट्या च दोषलेशस्याप्यस्पर्शात् प्रारब्धवशात्क्षत्रियस्त्री संबंधं भाविनं तद्द्वारकं जानन्नेव गणिकाभिस्तथा व्यवजह्रे तासां भयानुत्पत्तये अत एव न तेनेति नवमश्लोके तथा

वर्षेणैवागतं विप्रं तापसं स नराधिपः॥ प्रत्युद्गम्य मुनिं प्रह्वः शिरसा च महीं गतः॥ ३०॥ अर्घ्यं च प्रददौ तस्मै न्यायतः सुसमाहितः॥ वव्रे प्रसादं विप्रेंद्रात्मा विप्रं मन्युराविशेत्॥ ३१॥ अंतःपुरं प्रवेश्यास्मै कन्यां दत्वा यथाविधि॥ शांतां शांतेन मनसा राजा हर्षमवाप सः॥ ३२॥ एवं स न्यवसत्तत्र सर्वकामैः सुपूजितः॥ ऋष्यशृंगो महातेजाः शांतया सह भार्यया॥ ३३॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बाल कांडे दशमः सर्गः॥ १०॥ ॥ ९॥ ॥ भूय एव हि राजेंद्र शृणु मे वचनं हितम्॥ यथा स देवप्रवरः कथयामास बुद्धिमान्॥ १॥ इक्ष्वाकूणां कुले जातो भविष्यति सुधार्मिकः॥ नाम्ना दशरथो राजा श्रीमान्सत्यप्रतिश्रवः॥ २॥ अंगराजेन सख्यं च तस्य राज्ञो भविष्यति॥ कन्या चास्य महाभागा शांता नाम भविष्यति॥ ३॥

व्यवह्रियते इति शेषः पूरितोस्माभिः प्राक् । एतत्सर्वं जानन् पितापि तमनुयाय न शप्तवान् राजानमित्येवात्र तत्त्वम् । अनेन तत्त्वज्ञस्य सर्वदोषासंबंधो ध्वनितः । ब्रह्मज्ञे दानसंकल्पमात्रेण फलसि द्धिरित्यादि च सूचितम् । यत्तु क्वचिद्विभांडकस्य पुत्रान्वेषणं क्रोधेन ततो मार्गे ऋष्यशृंगाय शांतादानादिवृत्तांतलाभेन पुनराश्रमं परावृत्यागमनवर्णनं तदपि तत्त्वज्ञत्व एवोपपद्यते । अन्यथा स्वपुत्रस्य गणिकाद्वारकब्रह्मचर्यविलोपकृतो रोषो ज्ञस्य तस्य केनाप्युपायेन वारयितुमशक्य इत्यलम् ॥ ३३ ॥ बलमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे दशमः सर्गः ॥ १० ॥ ॥ ९ ॥ ॥ एवं सनत्कुमारोक्तकथां तत्प्रसंगे ऋष्यशृंगानयनकथां च सांप्रतिकीमुक्त्वा तदानयनार्थं महाराजेनैव गंतव्यमिति बोधयितुमनेकयुग वृद्धः सुमंत्रः पुनरपि तदर्थगर्भां सनत्कुमारोक्तां कथामाह भूय एवेति । देवप्रवरः सनत्कुमारः । यथेति यदित्यर्थे ॥ १ ॥ सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञः ॥ २ ॥ अंगेति । अंगराजो रोमपादः । तस्य दशरथस्य अस्य रोमपादस्य ॥ ३ ॥

कोसावंगराज इत्यत्राह पुत्र इति । अंगस्य अंगनामकस्य तं रोमपादं [illegible] ऋष्यश्रृंगानयनार्थमिति शेषः । तमित्यस्य प्रतीति शेषः ॥४॥ गमनप्रयोजनमाह अनपत्य इति । आहरते निर्वहेत् । चकारेण धर्माद्यर्थं च ॥५॥ श्रुत्वेति । अस्य राज्ञो दशरथस्यैतद्वाक्य श्रुत्वा मनसा च तस्य अवश्यकर्तव्यतां विचिंत्य निश्चित्य पुत्रवंतं शांताभर्तारं प्रदास्यते इत्यन्वयः । पुत्रवंतमित्यनेन जातपुत्रः कृष्णकेशोग्नीनादधीतेति विध्युक्तमग्न्याधानाधिकारित्वं सूचितम् । तेनाहिताग्नित्वेनार्त्विज्याधिकारस्तस्य उक्तः । शांतासहितं भर्तारमित्यर्थकेन शांताभर्तारमित्यनेन शांतासाहित्यमपि सूचितम् ॥ ६ ॥ तं यज्ञं पुत्रकामेष्टिरूपम् ॥ ७ ॥ वरयिष्यति वरणं करिष्यति । तत्करोतीति णिच् ॥ ८ ॥ वरणविषयमाह यज्ञेति । यज्ञः प्रसवकारणं प्रसवः स्वर्गकारणमिति बोध्यम् । लभते

पुत्रस्त्वंगस्य राज्ञस्तु रोमपाद इति श्रुतः ॥ तं स राजा दशरथो गमिष्यति महायशाः ॥ ४ ॥ अनपत्योस्मि धर्मात्मन् शांताभर्ता मम क्रतुम् ॥ आहरेत त्वयाज्ञप्तः संतानार्थं कुलस्य च ॥ ५ ॥ श्रुत्वा राज्ञोथ तद्वाक्यं मनसा च विचिंत्य च ॥ प्रदास्यते पुत्रवंतं शांताभर्तारमात्मवान् ॥ ६ ॥ प्रतिगृह्य च तं विप्रं स राजा विगतज्वरः ॥ आहरिष्यति तं यज्ञं प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ ७ ॥ तं च राजा दशरथो यशस्कामः कृतांजलिः ॥ ऋष्यश्रृंगं द्विजश्रेष्ठं वरयिष्यति धर्मवित् ॥ ८ ॥ यज्ञार्थं प्रसवार्थं च स्वर्गार्थं च नरेश्वरः ॥ लभते च स तं कामं द्विजमुख्याद्विशांपतिः ॥ ९ ॥ पुत्राश्चास्य भविष्यंति चत्वारोमितविक्रमाः ॥ वंशप्रतिष्ठानकराः सर्वभूतेषु विश्रुताः ॥ १० ॥ एवं स देवप्रवरः पूर्वं कथितवान्कथाम् ॥ सनत्कुमारो भगवान् पुरा देवयुगे प्रभुः ॥ ११ ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल समानय सुसत्कृतम् ॥ स्वयमेव महाराज गत्वा सबलवाहनः ॥ १२ ॥ सुमंत्रस्य वचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथोभवत् ॥ अनुमान्य वसिष्ठं च सूतवाक्यं निशाम्य च ॥ १३ ॥ सांतःपुरः सहामात्यः प्रययौ यत्र स द्विजः ॥ वनानि सरितश्चैव व्यतिक्रम्य शनैःशनैः ॥ १४ ॥ अभिचक्राम तं देशं यत्र वै मुनिपुंगवः ॥ आसाद्य तं द्विजश्रेष्ठं रोमपादसमीपगम् ॥ १५ ॥

लप्स्यते तं कामं प्रार्थितं काम्ययज्ञम् ॥९॥ पुत्रा इति । वंशप्रतिष्ठानं वंशाविच्छेदस्तत्कराः ॥१०॥ एवमिति । पूर्वं पूर्वस्मिन्काले कस्मिन्पूर्वकाले तत्राह पुरा देवयुगे एतच्चतुर्युगीप्राक्तनचतुर्युग्याद्ये सत्ययुगे इत्यर्थः ॥ ११ ॥ एतत्कथाकथनस्य विवक्षितमर्थमाह स इति । स्वयमेवेति नतु पुरोहितादिद्वारा ॥ १२ ॥ अनुमान्य कृतानुमतिकं कृत्वा अन्यथा मयि पुरोहिते स्थिते यज्ञार्थं कथमन्यानयनमिति तस्य क्रोधः स्यात् । अनुमतौ हेतुः सूतवाक्यं निशाम्येति श्रावयित्वेत्यर्थः ॥ १३ ॥ यत्र रोमपादराष्ट्रे ॥१४॥ अभिचक्राम जगाम तं देशं आसाद्य प्राप्य अथो अनंतरं रोमपादसमीपे द्विजश्रेष्ठं ऋषिपुत्रं ददर्श । ततस्तदागमनानंतरं राजा रोमपादस्तस्य राज्ञो दशरथस्य यथान्यायं यथाविधि विशेषतः अत्यादरेण पूजां चक्रे इत्यन्वयः । आदरे हेतुः सखित्वम् ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥१७॥ सख्यमिति। सख्यं स्वमैत्री संबंधकं यौनादिसंबंधः ऋषिपुत्राय रोमपादेन आख्यातं कथितम्। तदा तच्छ्रवणानंतरकाले तं दशरथं प्रत्यपूजयत् ऋष्यशृंग इति शेषः। तेन सह रोमपादेन सह संबंधश्चायं तादृशो येन दशरथस्यापि जामातृत्वव्यवहारयोग्य ऋष्यशृंगः एतदेवाभिप्रेत्योक्तं प्राक्तवजामातेति । क्वचिच्चैवं पठ्यतेपि। अनेन मेऽनपत्याय दत्तेयं वरवर्णिनी। या चते पुत्रतुल्यैषा शांता प्रियतरात्मजा। सोयं ते श्वशुरो ब्रह्मन्यथैवाहं तथा नृप इति। अत्र याचते इति चतुर्थ्यंतम्। अत एव प्राक् सांतःपुरस्यांगदेशे गमनमुक्तम् कन्यास्नेहाद्धि तासां गमन

ऋषिपुत्रं ददर्शाथो दीप्यमानमिवानलम्॥ ततो राजा यथान्यायं पूजां चक्रे विशेषतः॥ १६ ॥ सखित्वात्तस्य वै राज्ञः प्रहृष्टेनांतरात्मना॥ रोमपा
देन चाख्यातमृषिपुत्राय धीमते॥ १७ ॥ सख्यं संबंधकं चैव तदा तं प्रत्यपूजयत्॥ एवं सुसत्कृतस्तेन सहोषित्वा नरर्षभः॥ १८ ॥ सप्ताष्टदिवसान्
राजा राजानमिदमब्रवीत्॥ शांता तव सुता राजन्सह भर्त्रा विशांपते॥ १९ ॥ मदीयं नगरं यातु कार्यं हि महदुद्यतम्॥ तथेति राजा संश्रुत्य गमनं
तस्य धीमतः॥ २० ॥ उवाच वचनं विप्रं गच्छ त्वं सह भार्यया॥ ऋषिपुत्रः प्रतिश्रुत्य तथेत्याह नृपं तदा॥ २१ ॥ स नृपेणाभ्यनुज्ञातः प्रययौ सह
भार्यया॥ तावन्योन्यांजलिं कृत्वा स्नेहात्संश्लिष्य चोरसा॥ २२ ॥ ननंदतुर्दशरथो रोमपादश्च वीर्यवान्॥ ततः सुहृदमापृच्छ्य प्रस्थितो रघुनंद
नः॥ २३ ॥ पौरेषु प्रेषयामास दूतान्वै शीघ्रगामिनः॥ क्रियतां नगरं सर्वं क्षिप्रमेव स्वलंकृतम्॥ २४ ॥ धूपितं सिक्तसंमृष्टं पताकाभिरलंकृतम्॥
ततः प्रहृष्टाः पौरास्ते श्रुत्वा राजानमागतम्॥ २५ ॥ तथा चक्रुश्च तत्सर्वं राज्ञा यत्प्रेषितं तदा॥ ततः स्वलंकृतं राजा नगरं प्रविवेश ह॥ २६ ॥ शंख
दुंदुभिनिर्ह्रादैः पुरस्कृत्वा द्विजर्षभम्॥ ततः प्रमुदिताः सर्वे दृष्ट्वा वै नागरा द्विजम्॥ २७ ॥ प्रवेश्यमानं सत्कृत्य नरेंद्रेणेंद्रकर्मणा॥ यथा दिवि सुरेंद्रे
ण सहस्राक्षेण काश्यपम्॥ २८ ॥ अंतः पुरं प्रवेश्यैनं पूजां कृत्वा च शास्त्रतः॥ कृतकृत्यं तदात्मानं मेने तस्योपवाहनात्॥ २९ ॥ अंतःपुराणि सर्वा
णि शांतां दृष्ट्वा तथागतां॥ सह भर्त्रा विशालाक्षीं प्रीत्यानंदमुपागमन्॥ ३० ॥

मिति भाति ॥ १८ ॥ १९ ॥ उद्यतं उपक्रांतम् संश्रुत्य प्रति[illegible] ॥ प्रतिश्रुत्य आकर्ण्य ॥ २१ ॥ सः ऋष्यशृंगः तौ रोमपाददशरथौ ॥ २२ ॥ सुहृदं रोमपादं ॥ २३ ॥ २४ ॥ स्वलंकृतत्वप्रकारमाह धूपितमित्यादि। आदौ सिक्तं तोयैः पश्चात्स[illegible] प्रेषितमित्यस्य उक्तत्वेत्यादिः ॥ २६ ॥ द्विजं ऋष्यशृंगम् ॥ २७ ॥ इंद्रकर्मणा इंद्रसहायार्थं कर्म यस्य तादृशेन राज्ञा सत्कृत्य प्रवेश्यमानं द्विजं दृष्ट्वा देवेंद्रेण स्वनगरं प्रवेश्यमा[illegible]नं दृष्ट्वा यथा स्वर्गवासिनो मुदितास्तथात्र नागरा मुदिता इति पूर्वेणान्वयः। इंद्रकर्मणेत्यनेन राज्ञः समयो महिमातिशयो ध्वनितः ॥ २८ ॥ उपवाहनात् स्वसमीपानयनात् ॥ २९ ॥[illegible]व व्याचष्टे सह भर्त्रेति। प्रीत्या शांतायां प्रीत्या बहुकालविश्लेषोत्तरं मिलितत्वाच्चानंदातिरंतःपुरस्य ॥ ३० ॥

सहद्विजा सपुत्रभर्तृकेतियावत् ॥ ३१ ॥ कलमानः ॥ ॥ इति श्री[illegible] श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥
एवं निश्चितमवगतं पुत्रदातृत्वं यस्य तादृशे ऋष्यशृंगे आनीते सकलपापक्षयकारितया पूर्वसंकल्पितत्वेन च अश्वमेधं प्रस्तौति तत इति । बहुतिथे अनल्पे काले गत इति शेषः । सुमनोहरे

पूज्यमाना तु ताभिः सा राज्ञा चैव विशेषतः॥ उवास तत्र सुखिता कंचित्कालं सहद्विजा॥ ३१ ॥ ॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे एकादशः सर्गः॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ततः काले बहुतिथे कस्मिंश्चित्सुमनोहरे॥ वसंते समनुप्राप्ते राज्ञो यष्टुं मनोऽभवत्॥ १ ॥ततः प्रणम्य शिरसा तं विप्रं देववर्णिनम्॥ यज्ञाय वरयामास संतानार्थं कुलस्य च ॥ २ ॥ तथेति च स राजानमुवाच वसुधाधिपम् ॥ संभाराः संभ्रियंतां ते तुरगश्च विमुच्यताम्॥ ३ ॥ सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयतां॥ ततोऽब्रवीन्नृपो वाक्यं ब्राह्मणान्वेदपारगान्॥ ४ ॥ सुमंत्रावाहय क्षिप्रमृत्विजो ब्रह्मवादिनः॥ सुयज्ञं वामदेवं च जाबालिमथ काश्यपम्॥ ५ ॥ पुरोहितं वसिष्ठं च ये चान्ये द्विजसत्तमाः॥ ततः सुमंत्रस्त्वरितं गत्वा त्वरितविक्रमः॥ ६ ॥ समानयत्स तान्सर्वान्समस्तान्वेदपारगान्॥ तान्पूजयित्वा धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा॥ ७ ॥ धर्मार्थसहितं युक्तं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत्॥ मम तातप्यमानस्य पुत्रार्थं नास्ति वै सुखम् ॥८॥ पुत्रार्थं हयमेधेन यक्ष्यामीतिमतिर्मम॥ तदहं यष्टुमिच्छामि हयमेधेन कर्मणा॥ ९ ॥ ऋषिपुत्रप्रभावेण कामान्प्राप्स्यामि चाप्यहम्॥ ततः साध्विति तद्वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन्॥ १० ॥ वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य मुखाच्च्युतम्॥ ऋष्यशृंगपुरोगाश्च प्रत्यूचुर्नृपतिं तदा॥ ११ ॥ संभाराः संभ्रियंतां ते तुरगश्च विमुच्यताम्॥ सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम्॥ १२ ॥ सर्वथा प्राप्स्यसे पुत्रांश्चतुरोऽमितविक्रमान्॥ यस्य ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता॥ १३॥ ततः प्रीतोऽभवद्राजा श्रुत्वा तु द्विजभाषितम्॥ अमात्यानब्रवीद्राजा हर्षेणेदं शुभाक्षरम्॥ १४ ॥ गुरूणां वचनाच्छीघ्रं संभाराः संभ्रियंतु मे॥ समर्थाधिष्ठितश्चाश्वः सोपाध्यायो विमुच्यताम्॥ १५ ॥ सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम्॥ शांतयश्चाभिवर्धंतां यथाकल्पं यथाविधि॥ १६ ॥

शास्त्रोक्तदोषरहिते मनः अभवत्प्रावर्तत ॥ १ ॥ तत इति । देववर्णिनं देववर्चसं कुलस्य संतानार्थं कुलाविच्छेदरूपप्रयोजनमुद्दिश्य तेन स्वर्गार्थं च यज्ञाय यज्ञार्थं च विप्रं ऋष्यशृंगम् ॥२॥३॥ ॥ ४ ॥ आवाहय मत्समीपं प्रापय ॥ ५ ॥ तत इत्यादि व्याख्यातप्रायम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ पुत्रार्थं हयमेधेन कर्मणा तदाख्येन कर्मणा अनुष्ठानारंभाय च पुनरुपन्यासः ॥ ९ ॥ ऋषिपुत्रो ऋष्यशृंगः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ धार्मिकी प्रजासंरक्षणरूपधर्मप्रयोजना ॥ १३ ॥ १४ ॥ संभ्रियंतु संपाद्यंतां । गुरूणामित्यादयो व्याख्यातप्रायाः ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१॥ गतानामिति । गतेषु द्विजादिष्वित्यर्थः सप्तम्यर्थेषष्ठी । विसर्जयित्वा संवत्सरांते यागार्थमिति शेषः ॥२२॥ रेखामानः॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथ संवत्सरांते दीक्षेतेतिसूत्रात् । पूर्ववसंतविसृष्टाश्वस्य पुनः संवत्सरांते वसंते प्राप्ते दीक्षाप्रवृत्तिरुपदिश्यते पुनरिति । प्रसवरूपफलं हयमेधेन भावयितुं गतो वसिष्ठांतिकमिति शेषः ॥ १ ॥ वसिष्ठं च चादरुंधतीं प्रश्रितं विनययुक्तम् ॥ २ ॥ यथोक्तं शास्त्रोक्तप्रकारानतिक्रमेण यज्ञांग

शक्यः कर्तुमयं यज्ञः सर्वेणापि महीक्षिता ॥ नापराधो भवेत्कष्टो यद्यस्मिन् क्रतुसत्तमे ॥ १७॥ छिद्रं हि मृगयंत्येते विद्वांसो ब्रह्मराक्षसाः॥ विधिहीनस्य यज्ञस्य सद्यः कर्ता विनश्यति ॥ १८ ॥ तद्यथा विधिपूर्वं मे क्रतुरेष समाप्यते ॥ तथा विधानं क्रियतां समर्थाः करणेष्विह ॥ १९ ॥ तथेति च ततः सर्वे मंत्रिणः प्रत्यपूजयन् ॥ पार्थिवेंद्रस्य तद्वाक्यं यथाज्ञप्तमकुर्वत ॥ २० ॥ ततो द्विजास्ते धर्मज्ञमस्तुवन्पार्थिवर्षभम् ॥ अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जग्मुर्यथागतम् ॥ २१ ॥ गतानां तेषु विप्रेषु मंत्रिणस्तान्नराधिपः ॥ विसर्जयित्वा स्वं वेश्म प्रविवेश महामतिः ॥ २२ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पुनः प्राप्ते वसंते तु पूर्णः संवत्सरोभवत् ॥ प्रसवार्थं ततो यष्टुं हयमेधेन वीर्यवान् ॥ १ ॥ अभिवाद्य वसिष्ठं च न्यायतः प्रतिपूज्य च ॥ अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं प्रसवार्थं द्विजोत्तमम् ॥ २ ॥ यज्ञो मे क्रियतां ब्रह्मन्यथोक्तं मुनिपुंगव ॥ यथा न विघ्नाः क्रियंते यज्ञांगेषु विधीयतां ॥ ३ ॥ भवान्स्निग्धः सुहृन्मह्यं गुरुश्च परमो महान् ॥ वोढव्यो भवता चैव भारो यज्ञस्य चोद्यतः ॥ ४ ॥ तथेति च स राजानमब्रवीद्द्विजसत्तमः॥ करिष्ये सर्वमेवैतद्भवता यत्समर्थितम् ॥ ५ ॥ ततोब्रवीद्द्विजान् वृद्धान् यज्ञकर्मसु निष्ठितान् ॥ स्थापत्ये निष्ठितांश्चैव वृद्धान्परमधार्मिकान् ॥ ६ ॥ कर्मांतिकान् शिल्पकारान्वर्धकीन् खनकानपि ॥ गणकान् शिल्पिनश्चैव तथैव नटनर्तकान् ॥ ७ ॥

षु अश्वादिषु यथा ब्रह्मराक्षसादिभिर्विघ्ना न क्रियंते तथा विधीयतां क्रियतामित्यर्थः ॥३॥ भवानिति । सुहृदः स्निग्धत्वाव्यभिचारादतिशयप्रतिपत्तये पुनः स्निग्धेतिविशेषणं । मह्यमिति षष्ठ्यर्थे । परमो महानित्यपि स्निग्धपदवत् विसृष्टपुनःप्राप्ताश्वकत्वादुद्यतः आरब्धो यज्ञसंबंध्यंगानुष्ठानरूपो भारः भवतैव सर्ववेदशास्त्रज्ञेन वोढव्यः वोढुमर्हः ॥४॥ समर्थितं सम्यक्प्रार्थितम् ॥ ५ ॥ अब्रवीदिति । वसिष्ठोत्र कर्ता । स्थापत्यं स्थपते रथकारस्य कर्म तत्र निष्ठितान्प्रवीणान् ॥६॥ कर्मांतिकान् आसमाप्तिकर्मनिर्वाहकान् भृत्यान् शिल्पकारान् शिल्पं चित्रादि वर्धकीन् तक्ष्णः खनकाः कूपवापीनिर्मातारः गणकान् ज्योतिर्विदः शिल्पिनश्चर्मकाराद्याः नटाः सूत्रधाराः नर्तकाः नृत्यकारिणः ॥ ७ ॥

समीहंतां कर्म कुर्वंत्वित्यब्रवीदिति पूर्वेणान्वयः । यज्ञकर्मेत्यस्य निर्वर्तयितुमिति शेषः॥८॥इष्टका इति । बहुसाहस्री बहुसहस्रसंख्येया इत्यर्थः । जातावेकवचनं । राज्ञो योग्याः उपकार्याः गज
सद्मानि गुणाः अन्नपानाद्युपकरणानि सर्वत्र अब्रवीदित्यनुकर्षः ॥ ९ ॥ सुनिष्ठिताः महावर्षवातादिनिवारणक्षमाः ॥ १० ॥ कर्तव्या इत्यस्यावासा इति शेषः । पार्थिवानामल्पमांडलिकानाम
॥ ११ ॥ वैदेशिकनिवासिनां वैदेशिकानां स्वदेशनिवासिनां चेत्यर्थः । महदावासा इत्यत्रात्वाभाव आर्षः ॥ १२ ॥ सर्वकामैरुपस्थिताः काम्यमानैः सर्वपदार्थैर्युक्ताः जनस्य इतरक्षुद्रजनस्यापि
बहुशोभनं यथा भवति तथा आवासाः कार्या इत्यर्थः ॥१३॥ दातव्यमिति । सत्कृत्य परलोकप्रयोजनबुद्ध्या शास्त्रोक्तसत्कारपूर्वकं देयमित्यर्थः न तु लीलया उत्सवमात्रबुद्ध्या अनादरेण । यथा

तथा शुचीन् शास्त्रविदः पुरुषान्सुबहुश्रुतान् ॥ यज्ञकर्म समीहंतां भवंतो राजशासनात् ॥ ८ ॥ इष्टका बहुसाहस्री शीघ्रमानीयतामिति ॥ उपकार्याः
क्रियंतां च राज्ञो बहुगुणान्विताः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणावसथाश्चैव कर्तव्याः शतशः शुभाः ॥ भक्ष्यान्नपानैर्बहुभिः समुपेताः सुनिष्ठिताः ॥ १० ॥ तथा पौ
रजनस्यापि कर्तव्याश्च सुविस्तराः ॥ आगतानां सुदूराच्च पार्थिवानां पृथक्पृथक् ॥ ११ ॥ वाजिवारणशालाश्च तथा शय्यागृहाणि च ॥ भटानां
महदावासा वैदेशिकनिवासिनां ॥ १२ ॥ आवासा बहुभक्ष्या वै सर्वकामैरुपस्थिताः ॥ तथा पौरजनस्यापि जनस्य बहुशोभनम् ॥ १३ ॥ दातव्यमन्नं
विधिवत्सत्कृत्य न तु लीलया ॥ सर्वे वर्णा यथा पूजां प्राप्नुवंति सुसत्कृताः ॥ १४ ॥ न चावज्ञा प्रयोक्तव्या कामक्रोधवशादपि ॥ यज्ञकर्मसु येऽव्य
ग्राः पुरुषाः शिल्पिनस्तथा ॥ १५ ॥ तेषामपि विशेषेण पूजा कार्या यथाक्रमम् ॥ ये स्युः संपूजिताः सर्वे वसुभिर्भोजनेन च ॥ १६ ॥ यथा सर्वं सुवि
हितं न किंचित्परिहीयते ॥ तथा भवंतः कुर्वंतु प्रीतियुक्तेन चेतसा ॥ १७ ॥ ततः सर्वे समागम्य वसिष्ठमिदमब्रुवन् ॥ यथेष्टं तत्सुविहितं न किंचित्परि
हीयते ॥ १८ ॥ यथोक्तं तत्करिष्यामो न किंचित्परिहास्यते ॥ ततः सुमंत्रमाहूय वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥ निमंत्रयस्व नृपतीन्पृथिव्यां ये च धा
र्मिकाः ॥ ब्राह्मणान् क्षत्रियान्वैश्यान् शूद्रांश्चैव सहस्रशः ॥ २० ॥

पूजां प्राप्नुवंति पूजां मन्यंते तथा सुसत्कृताः कार्या इत्यर्थः ॥ १४ ॥१५॥ तेषामपीति । अपिस्त्वर्थे यथाक्रमं ज्येष्ठानुक्रमेण । तत्र उपपत्तिमाह ये वसुभिर्धनैर्भोजनादिभिश्च पूजिताः सेवका
स्तेषां सर्वं कार्यं सुविहितं भवति किंचिदपि कार्यं न परिहीयते न हीनं भवति तस्मान्मयि प्रीतियुक्तेन चित्तेन भवंतस्तथा कुर्वंतु । यथा सर्वे सुहृदस्ते च शिल्प्यादयश्च वस्त्रादिभिः पूजिताः
स्युरिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ यथोक्तमिति । यत्त्वया उक्तं त्वदुक्तानतिक्रमेण सुविहितं । न किंचित्तत्र लुप्यते इति शेषः । किं चोक्तं भावे क्तः । वचनं यथा कथयिष्यसि तच्च तथैव
करिष्यामः । तत्रापि न किंचिद्धीनं भविष्यति ततः नियोजनानंतरम् ॥ १९ ॥ २० ॥

मानवाः चतुर्वर्णातिरिक्ताः संकरादयः ॥ २१ ॥ तमिति । मिथिलाधिपं स्वयमेव आनयेति संबंधः । न तु दूतमात्रप्रेषणेन । कुत एवं विशेषः कुतश्च तदानयनस्य प्रथममुपदेशस्तत्राह पूर्वं संबधिनं पूर्वस्मिन्नेव काले भाविनं संबंधिनं । समस्तपाठे मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । तं योगबलेन ज्ञात्वा ततो हेतोः भाविसंबंधित्वाद्धेतो सर्वेभ्यः पूर्वं पूर्वकाले तदानयनं ब्रवीमीत्यर्थः ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ केकयराजानमिति अनित्यत्वात्समासांताभावः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ सत्कृतं यथा भवति तथानयस्वेति शेषः ॥ २७ ॥ प्राचीनान्प्राग्देशवर्तिनः सौराष्ट्रे भवानित्यर्थे ठगार्थः

समानयस्व सत्कृत्य सर्वदेशेषु मानवान् ॥ मिथिलाधिपतिं शूरं जनकं सत्यवादिनम् ॥ २१ ॥ तमानय महाभागं स्वयमेव सुसत्कृतम् ॥ पूर्वं संबंधिनं ज्ञात्वा ततः पूर्वं ब्रवीमि ते ॥ २२ ॥ तथा काशिपतिं स्निग्धं सततं प्रियवादिनम् ॥ सद्वृत्तं देवसंकाशं स्वयमेवानयस्व ह ॥ २३ ॥ तथा केकयराजानं वृद्धं परमधार्मिकम् ॥ श्वशुरं राजसिंहस्य सपुत्रं तमिहानय ॥ २४ ॥ अंगेश्वरं महेष्वासं रोमपादं सुसत्कृतम् ॥ वयस्यं राजसिंहस्य सपुत्रं तमिहानय ॥ २५ ॥ तथा कोसलराजानं भानुमंतं सुसत्कृतम् ॥ मगधाधिपतिं शूरं सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ २६ ॥ प्राप्तिज्ञं परमोदारं सत्कृतं पुरुषर्षभम् ॥ राज्ञः शासनमादाय चोदयस्व नृपर्षभान् ॥ २७ ॥ प्राचीनान्सिंधुसौवीरान्सौराष्ट्रेयांश्च पार्थिवान् ॥ २८ ॥ दाक्षिणात्यान्नरेंद्रांश्च समस्तानानयस्व ह ॥ संति स्निग्धाश्च ये चान्ये राजानः पृथिवीतले ॥ २९ ॥ तानानय यथा क्षिप्रं सानुगान्सहबांधवान् ॥ एतान्दूतैर्महाभागैरानयस्व नृपाज्ञया ॥ ३० ॥ वसिष्ठवाक्यं तच्छ्रुत्वा सुमंत्रस्त्वरितं तदा ॥ व्यादिशत्पुरुषांस्तत्र राज्ञामानयने शुभान् ॥ ३१ ॥ स्वयमेव हि धर्मात्मा प्रयातो मुनिशासनात् ॥ सुमंत्रस्त्वरितो भूत्वा समानेतुं महामतिः ॥ ३२ ॥ ते च कर्मांतिकाः सर्वे वसिष्ठाय महर्षये ॥ सर्वं निवेदयंति स्म यज्ञे यदुपकल्पितम् ॥ ३३ ॥ ततः प्रीतो द्विजश्रेष्ठस्तान्सर्वान्मुनिरब्रवीत् ॥ अवज्ञया न दातव्यं कस्यचिल्लीलयापि वा ॥ ३४ ॥ अवज्ञया कृतं हन्याद्दातारं नात्र संशयः ॥ ततः कैश्चिदहोरात्रैरुपयाता महीक्षितः ॥ ३५ ॥ बहूनि रत्नान्यादाय राज्ञो दशरथस्य ह ॥ ततो वसिष्ठः सुप्रीतो राजानमिदमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ उपयाता नरव्याघ्र राजानस्तव शासनात् ॥ मयापि सत्कृताः सर्वे यथार्हं राजसत्तम ॥ ३७ ॥ यज्ञियं च कृतं सर्वं पुरुषैः सुसमाहितैः ॥ निर्यातु च भवान्यष्टुं यज्ञायतनमंतिकात् ॥ ३८ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ यथा यथायोग्यदूतप्रेषणेन ॥ ३० ॥ ३१ ॥ स्वयमेवेति । वसिष्ठेन विशिष्योक्तानिति शेषः ॥ ३२ ॥ ते चेति । पूर्वनियुक्ता इत्यर्थः । वसिष्ठाय महर्षय इति पाठः ॥ ३३ ॥ अवज्ञया अनादरेण लीलया अश्रद्धया आवश्यकत्वादेतत्पुनः शिक्षितम् ॥ ३४ ॥ तदेवाह अवज्ञयेति ॥ ३५ ॥ रत्नानि उत्तमवस्तूनि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ यज्ञियं यज्ञोपयोगि स्रुक्स्रुवादिसंज्ञारूपम् अंतिकात्समीपे वर्तमानमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

मनसेवेति । क्षिप्रसिद्धत्वोपकरणसौष्ठवज्ञापनायोत्प्रेक्षेयम् ॥ ३९ ॥ वसिष्ठवचनादित्यत्र वसिष्ठेति लुप्तविभक्तिकं पृथक्पदम् । वसिष्ठस्य ऋष्यशृंगस्य च प्रत्येकं उभयोश्च मिलितयोर्वचनात् ॥ ४० ॥ आरभन्निति च्छांदसम् ॥ ४१ ॥ यज्ञवाटमित्यर्धं पूर्वान्वयि । शास्त्रं कल्पसूत्रादि विधिस्तदुक्तप्रकारः ॥ ४२ ॥ रवमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ अथेति । अश्वोत्सर्गानंतरम् वर्षे पूर्णे तस्मिन् अश्वे सदः प्राप्ते सति कर्म प्रावर्ततेत्यर्थः । अत्र त्रिंशद्दिनात्मकसा

सर्वकामैरुपहृतैरुपेतं वै समंततः ॥ द्रष्टुमर्हसि राजेंद्र मनसेव विनिर्मितम् ॥ ३९ ॥ तथा वसिष्ठवचनादृष्यशृंगस्य चोभयोः ॥ दिवसे शुभनक्षत्रे निर्यातो जगतीपतिः ॥ ४० ॥ ततो वसिष्ठप्रमुखाः सर्व एव द्विजोत्तमाः ॥ ऋष्यशृंगं पुरस्कृत्य यज्ञकर्मारभंस्तदा ॥ ४१ ॥ यज्ञवाटं गताः सर्वे यथाशास्त्रं यथाविधि ॥ श्रीमांश्च सह पत्नीभी राजा दीक्षामुपाविशत् ॥ ४२ ॥ ॥इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० बा० त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

॥ ७ ॥ ॥ अथ संवत्सरे पूर्णे तस्मिन्प्राप्ते तुरंगमे ॥ सरय्वाश्चोत्तरे तीरे राज्ञो यज्ञोऽभ्यवर्तत ॥ १ ॥ ऋष्यशृंगं पुरस्कृत्य कर्म चक्रुर्द्विजर्षभाः ॥ अश्वमेधे महायज्ञे राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः ॥ २ ॥ कर्म कुर्वंति विधिवद्याजका वेदपारगाः ॥ यथाविधि यथान्यायं परिक्रामंति शास्त्रतः ॥ ३ ॥ प्रवर्ग्यं शास्त्रतः कृत्वा तथैवोपसदं द्विजाः ॥ चक्रुश्च विधिवत्सर्वमधिकं कर्म शास्त्रतः ॥ ४ ॥ अभिपूज्य तदा हृष्टाः सर्वे चक्रुर्यथाविधि ॥ प्रातःसवनपूर्वाणि कर्माणि मुनिपुंगवाः ॥ ५ ॥ ऐंद्रश्च विधिवद्दत्तो राजा चाभिषुतोऽनघः ॥ मध्यंदिनं च सवनं प्रावर्तत यथाक्रमम् ॥ ६ ॥ तृतीयसवनं चैव राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः ॥ चक्रुस्ते शास्त्रतो दृष्ट्वा यथा ब्राह्मणपुंगवाः ॥ ७ ॥

वनमासपरिच्छिन्नो वत्सरः ॥१॥ ऋष्यशृंगमिति । अनेन प्रधानार्त्विज्यं ब्रह्मत्वं तस्य गम्यते इति कतकः । अग्रे पुत्रेष्टाविष्टिं तेहं करिष्यामीति ऋष्यशृंगोक्तेर्जुहावाग्नौ च तेजस्वीति ऋष्यशृंगं प्रक्रम्य वाल्मीक्युक्तेश्चाध्वर्यवमस्येति युक्तम् ॥ २ ॥ कर्मेति । वेदपारगाः अधीतस्य वेदस्य पारं फलवदर्थावबोधं गच्छंति प्राप्नुवंति ते याजकाः ऋत्विजः यथाविधि कल्पसूत्रार्थकश्रुत्यनतिक्रमेण न्यायोऽत्र तन्निर्वाहिका पूर्वमीमांसा तं चानतिक्रम्य परिक्रामंति शास्त्रोक्तस्वस्वक्रियाक्रमकालमविस्मृत्य प्रवर्तंते ॥३॥ प्रवर्ग्यं आराडुपकारकं कर्मविशेषम् उपसदं इष्टिविशेषम् अधिकं प्रकृत्युपदिष्टांगातिदेशात् तत्तद्विकृत्यपेक्षितो विशेषोऽधिकं कर्म ॥ ४ ॥ अभिपूज्येति । तत्तत्कर्मपूजादेवतामिति शेषः । यथा यथाविधि प्रातःसवनादिकर्मविशेषः ॥ ५ ॥ ऐंद्रः इंद्रदेवताको हविर्भागो दत्तः राजा सोमलता च अभिषुतः यावभिः संक्षुद्य निःसारितसारः ॥ ६ ॥ तृतीयेति । यथेत्यस्य यथाविधीत्यर्थः ॥ ७ ॥

शिक्षाक्षरसमन्वितैः शिक्षा अभ्यासकालः तत्र गृहीतानि अक्षराणि शिक्षाक्षराणि तत्समन्वितैः स्वरतो वर्णतश्च अहीनैरितियावत् । ऋष्यश्रृंगादय इत्यत्रादिशब्दः प्रधानवाची । भीष्मादिश्च सुयोधन इतिवत् ॥ ८ ॥ गीतिभिः सामभिः ॥ ९ ॥ न चेति । अद्भुतं अन्यथाकृतम् स्खलितं अज्ञानतो न किमपि कर्म त्यक्तम् ब्रह्मवत् मंत्रवत् क्षेमयुक्तं क्षेमो विघ्यपराधराहित्यम् । यद्वा क्षेमो विघ्नराहित्यम् ॥ १० ॥ नेति । श्रांतः स्वस्वार्त्विज्याशक्तः अशतानुचरः शतसेवकरहितः ॥ ११ ॥ ब्राह्मणा इति त्रैवर्णिकोपलक्षणं द्विजत्वात् । नाथवंतः दासाः शूद्रा इतियावत् । तापसाः अदासाः शैवादिमार्गमाश्रिताः शूद्राः श्रमणाः बौद्धसंन्यासिनः । यद्वा श्रमणपदं संन्यास्युपलक्षणम् ॥ १२ ॥ न तृप्तिरुपलभ्यते भोज्यसौष्ठवात् उदरपूर्तावपि रसातिशयलोभेन मानसी तृप्तिर्नोपलभ्यन

आह्वयांचक्रिरे तत्र शक्रादीन्विबुधोत्तमान् ॥ ऋष्यश्रृंगादयो मंत्रैः शिक्षाक्षरसमन्वितैः ॥ ८ ॥ गीतिभिर्मधुरैः स्निग्धैर्मंत्राह्वानैर्यथार्हतः ॥ होतारो ददुरावाह्य हविर्भागान्दिवौकसाम् ॥ ९ ॥ न चाद्भुतमभूत्तत्र स्खलितं वा न किंचन ॥ दृश्यते ब्रह्मवत्सर्वं क्षेमयुक्तं हि चक्रिरे ॥ १० ॥ न तेष्वहःसु श्रांतो वा क्षुधितो वा न दृश्यते ॥ नाविद्वान्ब्राह्मणः कश्चिन्नाशतानुचरस्तथा ॥ ११ ॥ ब्राह्मणा भुंजते नित्यं नाथवंतश्च भुंजते ॥ तापसा भुंजते चापि श्रमणाश्चैव भुंजते ॥ १२ ॥ वृद्धाश्च व्याधिताश्चैव स्त्रीबालाश्च तथैव च ॥ अनिशं भुंजमानानां न तृप्तिरुपलभ्यते ॥ १३ ॥ दीयतां दीयतामन्नं वासांसि विविधानि च ॥ इति संचोदितास्तत्र तथा चक्रुरनेकशः ॥ १४ ॥ अन्नकूटाश्च दृश्यंते बहवः पर्वतोपमाः ॥ दिवसे दिवसे तत्र सिद्धस्य विधिवत्तदा ॥ १५ ॥ नानादेशादनुप्राप्ताः पुरुषाः स्त्रीगणास्तथा ॥ अन्नपानैः सुविहितास्तस्मिन्यज्ञे महात्मनः ॥ १६ ॥ अन्नं हि विधिवत्स्वादु प्रशंसंति द्विजर्षभाः ॥ अहो तृप्ताः स्म भद्रं ते इति शुश्राव राघवः ॥ १७ ॥ स्वलंकृताश्च पुरुषा ब्राह्मणान्पर्यवेषयन् ॥ उपासंते च तानन्ये सुमृष्टमणिकुंडलाः ॥ १८ ॥ कर्मांतरे तदा विप्रा हेतुवादान्बहूनपि ॥ प्राहुः सुवाग्मिनो धीराः परस्परजिगीषया ॥ १९ ॥ दिवसे दिवसे तत्र संस्तरे कुशला द्विजाः ॥ सर्वकर्माणि चक्रुस्ते यथाशास्त्रं प्रचोदिताः ॥ २० ॥

इत्यर्थः । यद्वा अनिशं भुंजानेष्वपि जनेषु यजमानस्य तृप्तिरलंबुद्धिर्नासीदित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ अन्नेति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदम् । तस्य सिद्धस्येति पक्वस्येत्यर्थकं विशेषणम् । विधिवत्सूदशास्त्रोक्तप्रकारेण सिद्धस्येत्यन्वयः ॥ १५ ॥ सुविहिताः सुविहिततृप्तिकाः ॥ १६ ॥ अन्नमिति । स्वाद्वन्नं भुक्त्वेति शेषः । प्रशंसाकारमाह अहो तृप्ताः स्म भद्रं त इति इतिप्रशंसां राघवः शुश्रावेत्यन्वयः । यद्वा विधिवत् स्वादु इत्यपि प्रशंसाकारः ॥ १७ ॥ स्वलंकृता इति । अनेन राजकृतो यज्ञपरिचारकसत्कारो ध्वनितः । तान्परिवेषयितॄन् अन्ये तत्सहायभूताः भोक्तृबाहुल्येन परिवेषणस्य अल्पायासाध्यत्वात् पाकशालातोन्नप्रापकास्तत्सहायाः अतएव तस्य रूयसाध्यत्वात्पुरुषकर्तृकत्वम् ॥ १८ ॥ कर्मांतरे इति एकसवनं समाप्य पुनः सवनांतरारंभकालागमात् पूर्वस्मिन्नंतरालकाले हेतुवादान् हेतूपन्यासपूर्वकान्वादांश्चक्रुः ॥ १९ ॥ संस्तरे यज्ञे प्रचोदिताः शास्त्रीयैः ब्रूहिप्रेष्यादिशब्दैः प्रेरिता इत्यर्थः ॥ २० ॥

सदस्या विधिदर्शिनः ॥ २१ ॥ यूपोच्छ्रये यूपोत्क्षेपणप्रेषकाले तथा खादिरास्तावंतः षट्संख्याका बिल्वसहिताः एकैकबिल्वयूपसमीपे स्थिताः परे अन्ये पर्णिनः पालाशा यूपास्तेपि षडि
ति तथाशब्दार्थः ॥ २२ ॥ श्लेष्मातको रज्जुदालस्तन्मय एको यूपः अश्वमेधे दिष्ट उपदिष्ट इत्यर्थः । श्लेष्मातकमयोग्निष्ठ इतिपाठे अग्निष्ठः अग्न्यभिमुखः तथा देवदारुमयोप्यस्ति यूपः स
च नैको नापि षट् किं तु द्वौ तौ च व्यस्तबाहुभ्यां प्रसारितभुजाभ्यां तावदायामेन परिग्रहः स्वीकारो ययोस्तौ एवं चैकविंशतिरश्वमेधे यूपा इत्युक्तं । ते च तत्सूत्रश्रुत्योः प्रसिद्धा इत्यन्यत्र
विस्तरः ॥ २३ ॥ कांचनालंकृता भवन्नित्यत्र अडभावश्छांदसः । शास्त्रज्ञैः शास्त्रं शिल्पशास्त्रं शुल्बशास्त्रं च ॥२४॥ महोच्छ्रायपरीणाहो यूपोन्यः सर्वकांचनः । यज्ञे समभवत्तत्र शोभार्थमुपक
ल्पित इति क्वचित्पाठः । एकेति । अरत्निर्नाम चतुर्विंशत्यंगुलयः ॥ २५ ॥ अष्टास्रयः अस्रिः कोणः तक्षणविशेषेण श्लक्ष्णस्पर्शवता स्वरूपेण युक्ताः॥२६॥ यथा सप्तर्षयो विराजंत तथा यूपा

नाषडंगविदत्रासीन्नाव्रतो नाबहुश्रुतः॥ सदस्यास्तस्य वै राज्ञो नावादकुशलो द्विजः ॥ २१ ॥ प्राप्ते यूपोच्छ्रये तस्मिन्षड्बैल्वाः खादिरास्तथा॥ तावंतो बिल्वसहिताः पर्णिनश्च तथा परे॥ २२ ॥ श्लेष्मातकमयो दिष्टो देवदारुमयस्तथा॥ द्वावेव तत्र विहितौ बाहुव्यस्तपरिग्रहौ॥ २३ ॥ कारिताः सर्व एवैते शास्त्रज्ञैर्यज्ञकोविदैः॥ शोभार्थं तस्य यज्ञस्य कांचनालंकृता भवन्॥२४॥ एकविंशतियूपास्ते एकविंशत्यरत्नयः॥ वासोभिरेकविंशद्भिरेकैकं समलंकृताः॥ २५ ॥ विन्यस्ता विधिवत्सर्वे शिल्पिभिः सुकृता दृढाः॥ अष्टास्रयः सर्व एव श्लक्ष्णरूपसमन्विताः॥ २६ ॥ आच्छादितास्ते वासोभिः पुष्पैर्गंधैश्च पूजिताः॥ सप्तर्षयो दीप्तिमंतो विराजंते यथा दिवि॥ २७॥ इष्टकाश्च यथान्यायं कारिताश्च प्रमाणतः॥ चितोग्निर्ब्राह्मणैस्तत्र कुशलैः शिल्पकर्मणि॥ २८ ॥ सचित्यो राजसिंहस्य संचितः कुशलैर्द्विजैः ॥ गरुडो रुक्मपक्षो वै त्रिगुणोष्टादशात्मकः ॥ २९ ॥ नियुक्तास्तत्र पशवस्तत्तदुद्दिश्य दैवतम् ॥ उरगाः पक्षिणश्चैव यथाशास्त्रं प्रचोदिताः ॥ ३० ॥ शामित्रे तु हयस्तत्र तथा जलचराश्च ये॥ ऋषिभिः सर्वमेवैतन्नियुक्तं शास्त्रतस्तदा॥ ३१ ॥

व्यराजंतेत्यर्थः ॥ २७ ॥ इष्टका इति । यथान्यायं यथासूत्रं अर्धेष्टकामंडलेष्टकादयश्च कारिताः शुल्बवद्भिरिति शेषः । अग्निः अग्न्याधारभूतो देशः स ब्राह्मणैः इष्टकाभिश्चितो बद्ध इत्य
र्थः । शुल्बकर्मणीति पाठे शुल्बसूत्रोक्तकर्मणीत्यर्थः । केचित्तु तत्र इष्टकाबद्धे देशे अग्निश्चितः स्थापित इत्यर्थ इत्याहुः ॥ २८ ॥ सचित्यः अग्निः संचितः स्थापितः कथं संचितः इत्यत्राह
गरुडः गरुडसंस्थानः रुक्मपक्षः सहस्रं हिरण्यशल्कैः प्रतिदिशमग्निं प्रोक्षतीति सूत्राद्रुक्मपक्षत्वमिति केचित् ।अत्र पक्षे त्रिगुणोष्टादशात्मक इत्यस्य असामंजस्यं मत्वा चितदेशविशेषणानीमा
नि स्वर्णेष्टकाभिः पक्षनिर्माणाद्रुक्मपक्षत्वमित्यन्ये । त्रिगुणः प्रस्तारः तदेवाह अष्टादशात्मक इति । षट्चितयो भवंतीति प्रकृतौ उक्तेरिति भावः ॥२९॥ यथाशास्त्रं इंद्राय राज्ञे इत्याद्यनुवा
कैः प्रतिपादिताः ॥ ३० ॥ शामित्रे मारणविशसनादिकर्मणि ॥ ३१ ॥

नियतं बद्धं अश्वरत्नेषूत्तमं श्रेष्ठं नियतमित्यनुकर्षः ॥ ३२ ॥ कौसल्येति । परिचर्य प्रोक्षणादिना संस्कृत्य त्रिभिः कृपाणैः असिभिः एनं अश्वं विशशास । अस्य विशसनं कृतवती । महिष्य श्वासिना कल्पयंतीति सूत्रात् ॥ ३३ ॥ पतत्रिणेति । पुरा अश्वानां पक्षाः संतीति प्रसिद्ध्या एवंवादः । पतत्रिणा गरुडवेगेनेत्यर्थ इत्यन्ये । सुस्थितेन स्थिरेण चेतसा उपलक्षिता सती कौस ल्या धर्मेच्छया एकां रजनीं अश्वेन सह अवसत् ॥ ३४ ॥ अथ होत्रादयः महिष्या कृताभिषेकया परिवृत्त्या राज्ञो भोगाद्बहिष्कृतया दास्या च सह वावातां राज्ञोवल्लभां भुजिष्यां अ श्वेन समयोजयन्निति संबंध इति केचित् । अपरे तु वावाताशब्दो राज्ञो मध्यमजातीयद्वितीयभार्यावाची तदुक्तमैतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीयपंचिकास्थद्वाविंशतिखंडस्थवावातेतिप्रती कव्याख्यानावसरे राज्ञां हि त्रिविधाः स्त्रिय उत्तममध्यमाधमजातीयास्तासां मध्ये उत्तमजातेः क्षत्रियाया महिषीति नाम मध्यमजातेर्वैश्याया वावातेति अधमजातेः शूद्रायाः परिवृत्तिरिति ।

पशूनां त्रिशतं तत्र यूपेषु नियतं तदा ॥ अश्वरत्नोत्तमं तत्र राज्ञो दशरथस्य ह ॥ ३२ ॥ कौसल्या तं हयं तत्र परिचर्य समंततः ॥ कृपाणैर्विशशासैनं त्रिभिः परमया मुदा ॥ ३३ ॥ पतत्रिणा तदा सार्धं सुस्थितेन च चेतसा ॥ अवसद्रजनीमेकां कौसल्या धर्मकाम्यया ॥ ३४ ॥ होताऽध्वर्युस्तथोद्गाता हयेन समयोजयन् ॥ महिष्या परिवृत्त्याथ वावातामपरां तथा ॥ ३५ ॥ पतत्रिणस्तस्य वपामुद्धृत्य नियतेंद्रियः ॥ ऋत्विक्परमसंपन्नः श्रपयामास शास्त्रतः ॥ ३६ ॥ धूमगंधं वपायास्तु जिघ्रति स्म नराधिपः ॥ यथाकालं यथान्यायं निर्णुदन्पापमात्मनः ॥ ३७ ॥ हयस्य यानि चांगानि तानि सर्वाणि ब्राह्मणाः ॥ अग्नौ प्रास्यंति विधिवत्समस्ताः षोडशर्त्विजः ॥ ३८ ॥ प्लक्षशाखासु यज्ञानामन्येषां क्रियते हविः ॥ अश्वमेधस्य यज्ञस्य वैतसो भाग इष्यते ॥ ३९ ॥ त्र्यहोऽश्वमेधः संख्यातः कल्पसूत्रेण ब्राह्मणैः ॥ चतुष्टोममहस्तस्य प्रथमं परिकल्पितम् ॥ ४० ॥ उक्थ्यं द्वितीयं संख्यातमतिरात्रं तथोत्तरम् ॥ कारितास्तत्र बहवो विहिताः शास्त्रदर्शनात् ॥ ४१ ॥

अतएवाश्वलायनसूत्रे दशमाध्यायेऽष्टमखंडस्थवावातेति प्रतीकं गृहीत्वा द्वितीया भार्येति व्याख्यातं नारायणवृत्तिकृता ॥ ३५ ॥ वपां चंद्राख्यं मेदः । चंद्रं नाम मेदोस्ति तदुद्धरति ना स्य वपा विद्यते इति सूत्रात् । परमेण श्रौतप्रयोगचातुर्येण संपन्नो युक्तः ॥ ३६ ॥ नराधिपो दशरथः ॥ ३७ ॥ हयस्येति । सर्वाणि ब्राह्मणा इत्यत्र गुरोरपि लघूच्चारणतया लघुकार्यकर त्वस्य च्छंदःशास्त्रे उक्तत्वान्न च्छंदोभंगः ॥ ३८ ॥ प्लक्षेति । अन्येषां अश्वमेधातिरिक्तयज्ञानां पाशुकं हविः प्लक्षशाखासु निधाय अवदीयते । अश्वमेधे प्रधानस्य पशोरश्वस्य हविर्भागो वैतसे कटे निधाय अवदातव्य इष्यते ॥ ३९ ॥ त्र्यह इति । अश्वमेधस्य त्रीणि सवनीयान्यहानि इति कल्पसूत्रेण । तन्मूलब्राह्मणैश्च अश्वमेधस्त्र्यहः संख्यात उक्तः सवनीयाह्नां प्राधान्या त् तानि त्र्यहोरात्राणि गणयति चतुष्टोमशब्देन अग्निष्टोमः ॥ ४० ॥ उत्तरं तृतीयशास्त्रदर्शनाद्विहिता बहवः प्रधानाः क्रतवस्तत्र कारिताः ॥ ४१ ॥

तानाह ज्योतिरित्यादि । आयुरायुष्टोमः अतिरात्राविति द्विवचनात् अतिरात्रस्य द्विःप्रयोगः । यथा आप्तोर्यामाविति । महाक्रतुरिति जातावेकवचनं । एते महाक्रतव इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ प्राचीमिति ॥ ४३ ॥ विनिर्मिता कल्पेषु विहिता स्वयंभूविहिते प्रजापतिरश्वमेधमसृजतेति श्रुतेः ॥ ४४ ॥ क्रतुमिति । धरां चतुर्दिगवच्छिन्नाम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ भवानिति । भोगैकप्रयोजनत्वाद्भूमेस्तयास्माकं न किंचित्प्रयोजनं नापि चोरादिभ्यो रक्षणे वयं शक्ताः ॥ ४७ ॥ तत्र हेतुमाह रता इति । स्वाध्यायो वेदाध्ययनं तेन दंडादावस्माकमधिकारोपि नेति ध्वनितं । भूमिपेत्यनेन तवैवैषा योग्येति त्वमेव निष्क्रयेण पुनरिमां गृहाणेति सूचितं । तदाह निष्क्रयमिति । मूल्यमित्यर्थः । ननु भुवो मूल्यं दातुमशक्यं अतः किंचिदेवेति ॥४८॥ किंचित्पदार्थानाह मणिरत्नं अ

ज्योतिष्टोमायुषी चैवमतिरात्रौ च निर्मितौ॥ अभिजिद्विश्वजिच्चैवमाप्तोर्यामौ महाक्रतुः॥ ४२॥ प्राचीं होत्रे ददौ राजा दिशं स्वकुलवर्धनः॥ अध्वर्यवे प्रतीचीं तु ब्रह्मणे दक्षिणां दिशम्॥ ४३॥ उद्गात्रे तु तथोदीचीं दक्षिणैषा विनिर्मिता॥ अश्वमेधे महायज्ञे स्वयंभूविहिते पुरा ॥ ४४॥ क्रतुं समाप्य तु तदा न्यायतः पुरुषर्षभः॥ ऋत्विग्भ्यो हि ददौ राजा धरां तां कुलवर्धनः॥ ४५॥ एवं दत्त्वा प्रहृष्टोभूच्छ्रीमानिक्ष्वाकुनंदनः ॥ ऋत्विजस्त्वब्रुवन् सर्वे राजानं गतकिल्बिषम् ॥ ४६॥ भवानेव महीं कृत्स्नामेको रक्षितुमर्हति ॥ न भूम्या कार्यमस्माकं न हि शक्ताः स्म पालने ॥ ४७॥ रताः स्वाध्यायकरणे वयं नित्यं हि भूमिप ॥ निष्क्रयं किंचिदेवेह प्रयच्छतु भवानिति ॥४८॥ मणिरत्नं सुवर्णं वा गावो यद्वा समुद्यतम्॥ तत्प्रयच्छ नृपश्रेष्ठ धरण्या न प्रयोजनम्॥ ४९॥ एवमुक्तो नरपतिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः॥ गवां शतसहस्राणि दश तेभ्यो ददौ नृपः ॥ ५० ॥ दश कोटिं सुवर्णस्य रजतस्य चतुर्गुणम् ॥ ऋत्विजस्तु ततः सर्वे प्रददुः सहिता वसु ॥ ५१ ॥ ऋष्यश्रृंगाय मुनये वसिष्ठाय च धीमते॥ ततस्ते न्यायतः कृत्वा प्रविभागं द्विजोत्तमाः ॥ ५२ ॥ सुप्रीतमनसः सर्वे प्रत्यूचुर्मुदिता भृशम्॥ ततः प्रसर्पकेभ्यस्तु हिरण्यं सुसमाहितः॥ ५३॥ जांबूनदं कोटिसंख्यं ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा॥ दरिद्राय द्विजायाथ हस्ताभरणमुत्तम् ॥ ५४॥

नर्घ्यरत्नं तस्यापि राजार्हत्वादाह सुवर्णमिति । यद्वा समुद्यतं उपस्थितं यत्किंचिदेव भवच्छक्यमित्यर्थः ॥ ४९ ॥ शतसहस्राणि दशलक्षमितियावत् ॥ ५० ॥ सुवर्णं षोडशमाषकं चतुर्गुणं चत्वारिंशत्कोटिं । ततः सर्वे ऋत्विजः सहिताः दक्षिणाप्राप्तं सर्वं वसु धनमंगीकृत्य विभागाय ऋष्यश्रृंगवसिष्ठाभ्यां प्रददुस्तस्य पुरो न्यस्तवंतः ॥ ५१ ॥ तदाह ऋष्येति । प्रविभागं कृत्वा वसिष्ठादिद्वारा विभज्य गृहीत्वेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ सुप्रीतेति । संतुष्टाः संतः अत्यंतं मुदिताः स्म इत्यूचुः राजानमिति शेषः । प्रसर्पकेभ्यः अभ्यागतेभ्यः ॥ ५३ ॥ जांबूनदं जंबूनदीप्रभवं सुवर्णं कोटिशब्दोऽनंतवाची । अथ सर्वदक्षिणादानानंतरं याचमानाय दरिद्राय कस्मैचिद्दातव्यवस्त्वंतराभावात् हस्ताभरणमेव ददौ ॥ ५४ ॥

ततः तेन हस्ताभरणदानेनेत्यर्थः ॥ ५५ ॥ विविधाः आशिषः आब्रह्मन्नायुष्मंत इत्याद्याः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ स्वर्नयनं स्वर्गप्रापकं दुस्तरं प्राकृतै राजभिरप्राप्तसमाप्तिकम् ॥ ५८ ॥ कुलस्य वर्धनं तादृशं कर्म ॥ ५९ ॥ ६० ॥ पुनरप्युवाच पुत्रजननकर्मणे पुनरपि प्रेरयामासेत्यर्थः । यद्यपि पुत्रकामेष्ट्यैव पुत्रावाप्तिः संभवति तथापि तपोरतस्य वैश्यस्य श्रावणस्य वधे तद्वियोगातुरतपोरततन्मातापितृमरणेन च ब्रह्मवधसमपापोत्पत्त्या तत्प्रायश्चित्तत्वेनाश्वमेधानुष्ठानं बोध्यम् ॥ ६१॥ याचमानः ॥ ॥ इति श्रीरामा० श्रीरा० रा० वा० आ० बा० चतुर्दशः सर्गः ॥१४॥ ॥श्री॥ मेधावीति । मेधावी अशेषवेदशाखाधारणयोग्यबुद्धिमान् वेदज्ञः स्वरूपतोर्थतश्च वेदतत्त्ववित् स ऋष्यशृंगः प्रतिश्रुतार्थनिर्वाहाय किं कर्तव्यमिति निश्चेतुं किंचित्कालं ध्यात्वा समाधिं

कस्मैचिद्याचमानाय ददौ राघवनंदनः॥ ततः प्रीतेषु विधिवद्द्विजेषु द्विजवत्सलः ॥ ५५ ॥ प्रणाममकरोत्तेषां हर्षव्याकुलितेंद्रियः ॥ तस्याशिषोथ विविधा ब्राह्मणैः समुदाहृताः ॥ ५६ ॥ उदारस्य नृवीरस्य धरण्यां पतितस्य च ॥ ततः प्रीतमना राजा प्राप्य यज्ञमनुत्तमम् ॥ ५७॥ पापापहं स्वर्नयनं दुस्तरं पार्थिवर्षभैः॥ ततोब्रवीदृष्यशृंगं राजा दशरथस्तदा ॥ ५८ ॥ कुलस्य वर्धनं तत्तु कर्तुमर्हसि सुव्रत ॥ तथेति च स राजानमुवाच द्विजसत्तमः ॥ ५९ ॥ भविष्यंति सुता राजंश्चत्वारस्ते कुलोद्वहाः ॥ ६० ॥ स तस्य वाक्यं मधुरं निशम्य प्रणम्य तस्मै प्रयतो नृपेंद्रः ॥ जगाम हर्षं परमं महात्मा तमृष्यशृंगं पुनरप्युवाच ॥ ६१ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० बालकांडे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ मेधावी तु ततो ध्यात्वा स किंचिदिदमुत्तरम् ॥ लब्धसंज्ञस्ततस्तं तु वेदज्ञो नृपमब्रवीत् ॥ १ ॥ इष्टिं तेऽहं करिष्यामि पुत्रीयां पुत्रकारणात् ॥ अथर्वशिरसि प्रोक्तैर्मंत्रैः सिद्धां विधानतः ॥ २ ॥ ततः प्राक्रमदिष्टिं तां पुत्रीयां पुत्रकारणात् ॥ जुहावाग्नौ च तेजस्वी मंत्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ३ ॥ ततो देवाः सगंधर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः॥ भावप्रतिग्रहार्थं वै समवेता यथाविधि ॥ ४ ॥ ताः समेत्य यथान्यायं तस्मिन्सदसि देवताः ॥ अब्रुवँल्लोककर्तारं ब्रह्माणं वचनं ततः ॥ ५॥ भगवंस्त्वत्प्रसादेन रावणो नाम राक्षसः॥ सर्वान्नो बाधते वीर्याच्छासितुं तं न शक्नुमः ॥ ६॥ त्वया तस्मै वरो दत्तः प्रीतेन भगवंस्तदा ॥ मानयंतश्च तं नित्यं सर्वं तस्य क्षमामहे ॥ ७॥

कृत्वा इदमुत्तरं इदमिह उत्तरानुष्ठेयकृत्यमिति निश्चित्य पश्चाल्लब्धसंज्ञः समाध्युत्थितस्तं नृपमब्रवीत् ॥ १ ॥ किमब्रवीत्तदाह इष्टिमिति । पुत्रीयां पुत्रप्राप्तिकारणभूतां पुत्रकारणात् पुत्रप्राप्तिहेतोः अथर्ववेदप्रोक्तैर्मंत्रैर्विधानतः कल्पसूत्रतः सिद्धां नियतफलत्वेन प्रसिद्धामिष्टिं करिष्यामीत्युक्त्वेति शेषः ॥२ ॥ तत इति । मंत्रदृष्टेन मंत्रपूर्वकतया कल्पसूत्रे दृष्टेन ॥ ३ ॥ तत इति । नत्रेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ता इति । समेत्य अतर्धानशक्त्या इतरानवलोकमिति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ कुतस्तस्य युष्मद्बाधनक्षमवीर्यलाभ इत्यत आह त्वयेति । मानयंतः सर्वदेवतावध्यत्वरूपत्वद्दत्तवरं परिपालयंत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

उच्छ्रितान्संपत्त्यादिभिरधिकान् त्रिदशराजानमिति । समासांतोऽनित्यत्वान्न कृतः । प्रधर्षयितुमिच्छतीत्युक्तेरेतदुत्तरकालमिंद्रजित्कृत इंद्रबंध इति ज्ञायते ॥८॥ असुरान् राहुप्रमुखान् ॥९॥ प्रतपति प्रतापयतीत्यर्थः । क्रौर्यातिशयद्योतकमेतज्जातीयं न वाति नाधिकं वाति चंचलोर्मिमालास्वभावोपि न कंपते इति विरोधालंकारः ॥ १० ॥ तत्तस्मात्कारणात् तस्मादुक्तगुणविशिष्टात् ॥११॥ एवमिति । भगवान्ब्रह्मेति शेषः । हंतेत्यनुकंपायाम् ॥ १२ ॥ तेनेति । तत्तथास्त्वित्युक्तमिति योजना ॥१३॥ नेति । तदा वरणसमये मृत्युर्मृत्युजनकः ॥१४॥१५॥ एतस्मिन्नंतरे सर्वदेवनासंतोषकाले विष्णुः सदा भूभारोद्धारादिकर्ता ॥ १६ ॥ वैनतेयो गरुडः केयूरं बाहुभूषणम् ॥ १७ ॥ ब्रह्मणा चेति । वंद्यमान इत्यनुकृष्यते समागत्येति । स ब्रह्मभिर्देवैर्मिलित्वा समाहितो देव

उद्वेजयति लोकांस्त्रीनुच्छ्रितान्द्वेष्टि दुर्मतिः ॥ शक्रं त्रिदशराजानं प्रधर्षयितुमिच्छति ॥८॥ ऋषीन्यक्षान्सगंधर्वान्ब्राह्मणानसुरांस्तदा ॥ अतिक्रामति दुर्धर्षो वरदानेन मोहितः ॥ ९ ॥ नैनं सूर्यः प्रतपति पार्श्वे वाति न मारुतः ॥ चलोर्मिमाली तं दृष्ट्वा समुद्रोपि न कंपते ॥१०॥ तन्महन्नो भयं तस्माद्राक्षसाद्घोरदर्शनात् ॥ वधार्थं तस्य भगवन्नुपायं कर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ एवमुक्तः सुरैः सर्वैश्चिंतयित्वा ततोब्रवीत् ॥ हंतायं विदितस्तस्य वधोपायो दुरात्मनः ॥ १२ ॥ तेन गंधर्वयक्षाणां देवतानां च रक्षसां ॥ अवध्योऽस्मीति वागुक्ता तथेत्युक्तं च तन्मया ॥ १३ ॥ नाकीर्तयदवज्ञानात्तद्रक्षो मानुषांस्तदा ॥ तस्मात्स मानुषाद्वध्यो मृत्युर्नान्योस्य विद्यते ॥ १४ ॥ एतच्छ्रुत्वा प्रियं वाक्यं ब्रह्मणा समुदाहृतम् ॥ देवा महर्षयः सर्वे प्रहृष्टास्तेभवंस्तदा ॥ १५ ॥ एतस्मिन्नंतरे विष्णुरुपयातो महाद्युतिः ॥ शंखचक्रगदापाणिः पीतवासा जगत्पतिः ॥ १६ ॥ वैनतेयं समारुह्य भास्करस्तोयदं यथा ॥ तप्तहाटककेयूरो वंद्यमानः सुरोत्तमैः ॥ १७ ॥ ब्रह्मणा च समागत्य तत्र तस्थौ समाहितः ॥ तमब्रुवन्सुराः सर्वे तमभिष्टूय सन्नताः ॥ १८ ॥ त्वां नियोक्ष्यामहे विष्णो लोकानां हितकाम्यया ॥ राज्ञो दशरथस्य त्वमयोध्याधिपतेर्विभो ॥ १९ ॥ धर्मज्ञस्य वदान्यस्य महर्षिसमतेजसः ॥ अस्य भार्यासु तिसृषु ह्रीश्रीकीर्त्युपमासु च ॥ २० ॥ विष्णो पुत्रत्वमागच्छ कृत्वात्मानं चतुर्विधम् ॥ तत्र त्वं मानुषो भूत्वा प्रवृद्धं लोककंटकम् ॥ २१ ॥

कार्यतत्परः समभिष्टूय सम्यक् स्तुत्वा सन्नताः प्रणताः ॥ १८ ॥ त्वामिति । अस्मद्दुःखहरणस्य त्वदेकसाध्यत्वात् अवतर्तुं नियोक्ष्यामहे तदेवाह राज्ञ इत्यादिना ॥ १९ ॥ धर्मज्ञस्येत्यादिराजविशेषणानि ह्रीश्रीत्यादि राजपत्नीविशेषणं च अवतारयोग्यता ध्वननाय ॥ २० ॥ आत्मानं सोपकरणमात्मानं । अन्येद्युः पांचजन्यात्मा कैकेय्यां भरतोभवत् । तदन्येद्युः सुमित्रायामनंतात्मा च लक्ष्मणः । सुदर्शनात्मा शत्रुघ्नो द्वौ जातौ युगपत्प्रिये इति पाद्मोक्तेः । अत्रात्मानमित्युक्त्या शंखचक्रानंतानामपि भगवद्रूपता सूचिता । हुंकारेण भवानिव पांचजन्यः शब्दमात्रेण सकलभुवनक्षोभकत्वाद्विष्णुतुल्य एवेति बोध्यं । चतुर्विधमिति । चातुर्विध्यविधानं रावणेंद्रजिल्लवणगंधर्ववधादीनां प्रत्येकं देवकार्यरूपाणां सद्भावात् ॥ २१ ॥

कुतो ममैव नियोगस्तत्राह अवध्यमिति ॥ २२ ॥ २३ ॥ रौद्रेण कृत्याकृत्यविचारशून्येन । वधार्थं वधप्रार्थनार्थम् ॥२४॥२५॥ वधायेति । नृणां लोके इत्यस्य अवतरितुमिति शेषः ॥२६॥ धर्मसंहितान् धर्मसहितानित्यर्थः । धर्मसंहितमिति वा पाठः ॥ २७ ॥ २८ ॥ हत्वेति । हत्वा वत्स्यामीति योजना ॥ २९ ॥ ३० ॥ मानुष्ये इति । मनुष्यलोके यथा दैवैराज्ञप्तं तथा आत्मनो जन्मभूमिं चिंतयामास योग्यत्वेन विचारयामास । ततः विचारानंतरम् ॥ ३१ ॥ रोचयामास ऐच्छत् स्तुतिभिस्तुष्टुवुः ॥३२॥ स्तुत्वा च यदूचुस्तदाह तमिति । रावणं उद्धर समूलमुन्मूलय

अवध्यं दैवतैर्विष्णो समरे जहि रावणम् ॥ स हि देवान्सगंधर्वान्सिद्धांश्च ऋषिसत्तमान् ॥ २२ ॥ राक्षसो रावणो मूर्खो वीर्योद्रेकेण बाधते ॥ ऋषय श्च ततस्तेन गंधर्वाप्सरसस्तथा ॥ २३ ॥ क्रीडंतो नंदनवने रौद्रेण विनिपातिताः ॥ वधार्थं वयमायातास्तस्य वै मुनिभिः सह ॥ २४ ॥ सिद्धगंधर्वय क्षाश्च ततस्त्वां शरणं गताः ॥ त्वं गतिः परमा देव सर्वेषां नः परंतप ॥ २५ ॥ वधाय देवशत्रूणां नृणां लोके मनः कुरु ॥ एवं स्तुतस्तु देवेशो विष्णुस्त्रि दशपुंगवः ॥ २६ ॥ पितामहपुरोगांस्तान्सर्वलोकनमस्कृतः ॥ अब्रवीत्त्रिदशान्सर्वान्समेतान्धर्मसंहितान् ॥ २७ ॥ भयं त्यजत भद्रं वो हितार्थं युधि रावणम् ॥ सपुत्रपौत्रं सामात्यं समंत्रिज्ञातिबांधवम् ॥ २८ ॥ हत्वा क्रूरं दुराधर्षं देवर्षीणां भयावहम् ॥ दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥ २९ ॥ वत्स्यामि मानुषे लोके पालयन्पृथिवीमिमाम् ॥ एवं दत्वा वरं देवो देवानां विष्णुरात्मवान् ॥ ३० ॥ मानुष्ये चिंतयामास जन्मभूमिमथात्मनः ॥ ततः पद्मपलाशाक्षः कृत्वात्मानं चतुर्विधम् ॥ ३१ ॥ पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम् ॥ ततो देवर्षिगंधर्वाः सरुद्राः साप्सरोगणाः ॥ स्तुतिभि र्दिव्यरूपाभिस्तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ॥ ३२ ॥ तमुद्धतं रावणमुग्रतेजसं प्रवृद्धदर्पं त्रिदशेश्वरद्विषम् ॥ विरावणं साधुतपस्विकंटकं तपस्विनामुद्धरतं भया वहम् ॥ ३३ ॥ तमेव हत्वा सबलं सबांधवं विरावणं रावणमुग्रपौरुषम् ॥ स्वर्लोकमागच्छ गतज्वरश्चिरं सुरेंद्रगुप्तं गतदोषकल्मषम् ॥ ३४ ॥

॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे पंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ६ ॥

विरावणं विशेषेण त्रिलोकीक्रंदनं तपस्विनां भयावहमित्यन्वयः । रावणस्मरणेनातिभीतचित्तानां देवानामुक्तौ तमित्यस्य पुनरुक्तिर्न दोषाय । अत्र इंद्रादिदेवानां सपितामहानां नियोजकत्वं विष्णोश्च नियोज्यत्वं न दोषो लीलात्वादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३३ ॥ तमिति । तं हत्वैवेत्यन्वयः । सबांधवमित्यनेन लवणादिवधसूचनं । हे सुरेंद्र उपेंद्र गुप्तं अर्थात्त्वयेति शेषः । गतदोषकल्मषं दोषा रागादयस्तद्रूपकल्मषहीनं स्वर्लोकं वैकुंठाख्यं गतज्वरः स्वभावतो निवृत्ताशेषतापः ॥ ३४ ॥ वलमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभि० श्रीरा० रा० वा० आ० बा० पंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ६ ॥

तत इति । नियुक्तः प्रार्थितः । यद्वा आज्ञप्त इत्यर्थः । अतएव जानन्नपि वधोपायमज्ञ इव तेषामविनीतत्वलज्जापरिहाराय तान्पप्रच्छेत्यर्थः । जानन्वधोपायमिति शेषः ॥ १ ॥ उपाय इति । यमुपायमास्थाय तमहं निहन्यां स तस्य वधे उपायः क इत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ स हीति । लोकपूर्वजः सर्वलोकस्रष्टित्वात् । हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे इति श्रुतेश्च । यद्वा ब्रह्मा चतुर्मुखः लोकपूर्वजत्वं च हिरण्यगर्भतादात्म्याध्यासेन ॥ ४ ॥ संतुष्ट इति । मानुषभिन्नेभ्यः प्राणिमात्रेभ्यो भयं न भवेदितिवरं ददावित्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ दृष्टः निश्चितः ॥ ७ ॥ ८ ॥ स चापीति । दशरथोपीत्यर्थः । तस्मिन्काले भगवदवतितीर्षाकाले । पुत्रियामिति ह्रस्वश्छांदसः ॥ ९ ॥ स इति । निश्चयं अवतारविषयम् आमंत्र्य साधयामीत्युक्त्वेत्यर्थः । अंतर्धानं गत इति तस्मादेव सत्रा

ततो नारायणो विष्णुर्नियुक्तः सुरसत्तमैः ॥ जानन्नपि सुरानेवं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ उपायः को वधे तस्य राक्षसाधिपतेः सुराः ॥ यमहं तं स मास्थाय निहन्यामृषिकंटकम् ॥ २ ॥ एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्विष्णुमव्ययम् ॥ मानुषं रूपमास्थाय रावणं जहि संयुगे ॥ ३ ॥ स हि तेपे तपस्तीव्रं दीर्घकालमरिंदमः ॥ येन तुष्टोभवद्ब्रह्मा लोककृल्लोकपूर्वजः ॥ ४ ॥ संतुष्टः प्रददौ तस्मै राक्षसाय वरं प्रभुः ॥ नानाविधेभ्यो भूतेभ्यो भयं नान्यत्र मानुषात् ॥ ५ ॥ अवज्ञाताः पुरा तेन वरदाने हि मानवाः ॥ एवं पितामहात्तस्माद्वरदानेन गर्वितः ॥ ६ ॥ उत्सादयति लोकांस्त्रीन्स्त्रियश्चाप्युपकर्षति ॥ तस्मात्तस्य वधो दृष्टो मानुषेभ्यः परंतप ॥ ७ ॥ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा सुराणां विष्णुरात्मवान् ॥ पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम् ॥ ८ ॥ स चाप्यपुत्रो नृपतिस्तस्मिन्काले महाद्युतिः ॥ अयजत्पुत्रियामिष्टिं पुत्रेप्सुररिसूदनः ॥ ९ ॥ स कृत्वा निश्चयं विष्णुरामंत्र्य च पितामहम् ॥ अंतर्धानं गतो देवैः पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ १० ॥ ततो वै यजमानस्य पावकादतुलप्रभम् ॥ प्रादुर्भूतं महद्भूतं महावीर्यं महाबलम् ॥ ११ ॥ कृष्णं रक्तांबरधरं रक्तास्यं दुंदुभिस्वनम् ॥ स्निग्धहर्यक्षतनुजश्मश्रुप्रवरमूर्धजम् ॥ १२ ॥ शुभलक्षणसंपन्नं दिव्याभरणभूषितम् ॥ शैलशृंगसमुत्सेधं दृप्तशार्दूलविक्रमम् ॥ १३ ॥ दिवाकरसमाकारं दीप्तानलशिखोपमम् ॥ तप्तजांबूनदमयीं राजतांतपरिच्छदाम् ॥ १४ ॥

जादिति शेषः ॥ १० ॥ तत इति । अंतर्धानानंतरमित्यर्थः । अंतर्धाय भगवानेव स्वतेजःसंभृतपायसमादाय हुताग्नेः सकाशात्प्रादुर्भवति स्म । न ह्यन्यस्य भगवत्तेजोधारणे शक्तिरस्ति । तदेवाह महद्भूतमिति । एको विष्णुर्महद्भूतमित्युक्तेः । अतुलप्रभं विद्युदादिवत् दृष्टिप्रतिघातकतेजोवत् भूतं प्राणी ॥ ११ ॥ कृष्णं कृष्णवर्णम् स्निग्धाश्चिक्कणाः हर्यक्षस्य सिंहस्येव तनुजाः लोमानि श्मश्रुप्रवराः मूर्द्धजाः केशाश्च यस्य तत् मुखस्थरोमाणि श्मश्रुप्रवरो मुखस्थं व्यात्तं रोम ॥ १२ ॥ समुत्सेध उच्छ्रायः दृप्तशार्दूलवत् विक्रमः पादविन्यासो यस्य तत् ॥ १३ ॥ दिवाकरेति । तद्वत्प्रभामंडलव्याप्तम् । तैक्ष्ण्ये दृष्टांतो दीप्तानलेत्यादि तप्तेति । राजतो रजतविकारः अंतपरिच्छदः पिधानपात्रं यस्यास्ताम् ॥ १४ ॥

पात्रीति । लिंगसामान्यादुत्प्रेक्षते पत्नीमिवेति । प्रगृह्येति स्वयं दोर्भ्यां प्रगृह्य प्रादुर्भूतमित्यन्वयः । मायामयीमिव इवशब्द एवार्थे भगवतो मायैवेत्यर्थः ॥१५॥ दशरथं समवेक्ष्येत्यन्वयः । प्राजा पत्यं प्रजापतिना प्रेषितम् प्रजापतेः प्रजापालकाद्विष्णोः संभूतम् तद्रूपमित्यर्थः ॥ १६ ॥ ततःपरं प्राजापत्यं मां विद्धीतितदुक्त्यनंतरम् पूर्वं कृत्यात इव भीत एव तद्वचनश्रवणोत्तरं निर्भय उ वाचेत्यर्थः ॥ १७ ॥ देवानर्चयता हयमेधेनेति शेषः ॥ १८ ॥ देवनिर्मितं देवेन प्रजापतिना निर्मितम् । धन्यं प्रशस्तम् ॥ १९ ॥ भार्याणाम् संबंधसामान्ये षष्ठी भार्याभ्य इत्यर्थः । आनुरूप्यं

दिव्यपायससंपूर्णां पात्रीं पत्नीमिव प्रियाम् ॥ प्रगृह्य विपुलां दोर्भ्यां स्वयं मायामयीमिव ॥ १५ ॥ समवेक्ष्याब्रवीद्वाक्यमिदं दशरथं नृपम् ॥ प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप ॥ १६ ॥ ततः परं तदा राजा प्रत्युवाच कृतांजलिः ॥ भगवन्स्वागतं तेस्तु किमहं करवाणि ते ॥ १७ ॥ अथो पुनरिदं वाक्यं प्राजापत्यो नरोब्रवीत् ॥ राजन्नर्चयता देवानद्य प्राप्तमिदं त्वया ॥ १८ ॥ इदं तु नृपशार्दूल पायसं देवनिर्मितम् ॥ प्रजाकरं गृहाण त्वं धन्यमारोग्यवर्धनम् ॥ १९ ॥ भार्याणामनुरूपाणामश्नीतेति प्रयच्छ वै ॥ तासु त्वं लप्स्यसे पुत्रान्यदर्थं यजसे नृप ॥ २० ॥ तथेति नृपतिः प्रीतः शिरसा प्रतिगृह्य ताम् ॥ पात्रीं देवान्नसंपूर्णां देवदत्तां हिरण्मयीम् ॥ २१ ॥ अभिवाद्य च तद्भूतमद्भुतं प्रियदर्शनम् ॥ मुदा परमया युक्तश्चकाराभिप्रदक्षिणम् ॥ २२ ॥ ततो दशरथः प्राप्य पायसं देवनिर्मितम् ॥ बभूव परमप्रीतः प्राप्य वित्तमिवाधनः ॥ २३ ॥ ततस्तदद्भुतप्रख्यं भूतं परमभास्वरम् ॥ संवर्तयित्वा तत्कर्म तत्रैवांतरधीयत ॥ २४ ॥ हर्षरश्मिभिरुद्योतं तस्यांतःपुरमाबभौ ॥ शारदस्याभिरामस्य चंद्रस्येव नभोंशुभिः ॥ २५ ॥ सोंतःपुरं प्रविश्यैव कौसल्यामिदमब्रवीत् ॥ पायसं प्रतिगृह्णीष्व पुत्रीयं त्विदमात्मनः ॥ २६ ॥ कौसल्यायै नरपतिः पायसार्धं ददौ तदा ॥ अर्धादर्धं ददौ चापि सुमित्रायै नराधिपः ॥ २७ ॥ कैकेय्यै चावशिष्टार्धं ददौ पुत्रार्थकारणात् ॥ प्रददौ चावशिष्टार्धं पायसस्यामृतोपमम् ॥ २८ ॥

महिषीत्वयशःशीलगुणादिना ॥ २० ॥ हिरण्मयीं हिरण्यविकाराम् ॥ २१ ॥ मुदेति । अभिप्रदक्षिणं पुनः पुनः प्रदक्षिणम् ॥ २२ ॥ वित्तं धनम् ॥ २३ ॥ अद्भुतप्रख्यं अद्भुताकारम् संवर्तयित्वा समाप्य कर्म पायसदानरूपम् तत्रैव अग्निकुंड एव ॥२४॥ हर्षरश्मिभिर्हर्षोद्भूतमुखकांतिभिः उद्योतं द्योतमानं अंतःपुरं तद्वर्तिस्त्रीजातं शारदचंद्रस्य अंशुभिर्नभ इवेत्यन्वयः ॥२५॥२६॥ कौसल्यायै इति । अर्धशब्दोत्र समप्रविभागवाची । अर्धादर्धं तुरीयांशमित्यर्थः ॥ २७ ॥ अवशिष्टार्धं अवशिष्टस्य चतुर्थांशस्य अर्धम् अष्टमांशमित्यर्थः । पुनरवशिष्टार्धं अष्टमांशम् ॥२८॥

अनुचिंत्येति । कैकेय्यपेक्षया ज्येष्ठत्वं कौसल्यापेक्षया कनिष्ठत्वं च सुमित्राया विचार्य पादोनांशार्धदानम् तस्यै कनिष्ठत्वाच्च कैकेय्यै अष्टमांशदानम् । वल्लभायां संभोगकर्मणि पक्षपातो न धर्मविभागकर्मणि । एवं च भरतशत्रुघ्नौ पादस्यार्धमर्धमित्याहुः । अपरे तु रामभरतौ प्रत्येकं त्र्यंशौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ च अष्टमांशौ । तथाहि कौसल्यायै दत्तार्धस्य अर्धादर्धं चतुर्थांशरूपं सुमित्रायै दत्तवान् कौसल्यया दापितवानित्यर्थः । एवं कैकेय्यै कौसल्यादत्तार्धावशिष्टमर्धं ददौ । ततः कौसल्यादत्तावशिष्टस्य कैकेय्यै दत्तस्य यदर्धं तदर्धं विचार्य पुनरपि सुमित्रायै ददौ तया दापयामासेत्यर्थः । अत्रार्धपदावृत्तिर्बोध्या । तदुक्तं कालिदासेन स तेजो वैष्णवं पत्न्योर्विभेजे चरुसंज्ञितम् । द्यावापृथिव्योः प्रत्यग्रमहर्पतिरिवातपम् । अर्चिता तस्य कौसल्या प्रिया केकयवंशजा । अतः संभावितां ताभ्यां सुमित्रामैच्छदीश्वरः । ते बहुज्ञस्य चित्तज्ञे पत्न्यौ पत्युर्महीक्षितः । चरोरर्धार्धभागाभ्यां तामयोजयतामुभे । सा हि प्रणयवत्यासीत्सपत्न्योरुभयोरपीति । अर्धार्धभागाभ्यामित्यस्य स्वस्वलब्धांशसंबंध्यर्धार्धभागाभ्यामित्यर्थः । पृथगिति । विभज्येति शेषः । कतकस्याप्येवं रीतिरेव संमतेत्याहुः । क्वचित्तु इत्युक्त्वा प्रददौ तस्यै हविषोर्धं नराधिपः ।

अनुचिंत्य सुमित्रायै पुनरेव महामतिः ॥ एवं तासां ददौ राजा भार्याणां पायसं पृथक् ॥ २९ ॥ ताश्चैवं पायसं प्राप्य नरेंद्रस्योत्तमस्त्रियः ॥ संमानं मेनिरे सर्वाः प्रहर्षोदितचेतसः ॥ ३० ॥ ततस्तु ताः प्राश्य तमुत्तमस्त्रियो महीपतेरुत्तमपायसं पृथक् ॥ हुताशनादित्यसमानतेजसोऽचिरेण गर्भान्प्रतिपेदिरे तदा ॥ ३१ ॥ ततस्तु राजा प्रतिवीक्ष्य ताः स्त्रियः प्ररूढगर्भाः प्रतिलब्धमानसः ॥ बभूव हृष्टस्त्रिदिवे यथा हरिः सुरेंद्रसिद्धर्षिगणाभिपूजितः ॥ ३२ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पुत्रत्वं तु गते विष्णौ राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ उवाच देवताः सर्वाः स्वयंभूर्भगवानिदम् ॥ १ ॥

स्वयमेव समं कृत्वा भागं भागवतां वरः । अर्धादर्धं ददौ चापि कैकेय्यै स नराधिपः । चतुर्भागं द्विधा कृत्वा सुमित्रायै ददौ तदेति दृश्यमानः पाठः । स त्वसांप्रदायिक एव तत्तद्दत्तभागजन्यस्य तत्तत्पुत्रैकवाक्यतौचित्येन । अपरे तु व्याख्यैवात्र ज्यायसी पाठांतरे व्याख्यांतरे च लक्ष्मणरामयोरेव भरतशत्रुघ्नयोरेवैकवाक्यतायां बीजालाभः । उक्तं च पाद्मे युगं बभूवतुस्तत्र सुस्निग्धौ रामलक्ष्मणौ । तथा भरतशत्रुघ्नौ पायसांशवशात्स्वत इतीति दिक् ॥ २९ ॥ ताश्चेति । प्राप्य प्रहर्षेण उदितं विकसितं चेतो यासां ताः स्त्रियः नरेंद्रस्य संमानं अपक्षपातेन यथोचितव्यवहारं मेनिरे इत्यन्वयः ॥ ३० ॥ तत इति । महीपतेः स्त्रिय इत्यन्वयः । उत्तमपायसं उत्तमत्वं च तस्य विष्णुतेजःसंभृतत्वात् हुताशनादित्यसमानतेजस इति गर्भाणां स्त्रीणां च तंत्रेण विशेषणम् ॥ ३१ ॥ प्रतिलब्धमानसः प्रतिलब्धशब्दः प्रतिलब्धस्वास्थ्यपरः तादृशं मानसं यस्येत्यर्थः । यद्वा पूर्णमनोरथ इत्यर्थः । यथाशब्दश्चार्थे । त्रिदिवे हरिरिंद्रश्च हृष्ट इत्यर्थः । सुरेंद्रेत्यादि राजविशेषणम् । भगवदंशगर्भसंभवेन तैः पूजितो मनसा स्तुतः ॥ ३२ ॥ खगमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ पुत्रत्वमिति । गते गंतुमुपक्रांते ॥ १ ॥

सहायान्सहायकरणसमर्थान् । ननु कदाचिद्भगवान्प्रतिज्ञायापि नावतरदत उक्तम् । सत्यसंधस्येति । सत्यप्रतिज्ञस्येत्यर्थः ॥२॥ मायाविदः असुरादिमायासंहारसमर्थदेवमायाशक्तिमतः । जवे वेग विषये ॥ ३ ॥ असंहार्यानिति । परैरिति शेषः । संहननं शरीरम् सर्वास्त्रगुणसंपन्नान्सर्वास्त्रनिवारणसामर्थ्यरूपगुणयुक्तान् । यद्वा प्रयोगोपसंहारादयस्तद्गुणाः अमृतप्राशना देवाः गंधर्व्यो गंधर्व पत्न्यः॥५॥वानरीणां तनूषु वानरीशरीरसदृशशरीरासु अप्सरःप्रभृतिष्वित्यर्थः । हरिरूपेणेति । तस्मान्मद्रूपसंयुक्ता मद्वीर्यसमतेजसः । उत्पत्स्यंति वधार्थं तु कुलस्य तव वानरा इति । रावणविष ये नंदिकेश्वरशापादेवमुक्तम् । तुल्यपराक्रमान् स्वस्वतुल्यपराक्रमानित्यर्थः ॥ ६॥ ननु त्वयापि स्वांशः स्रष्टव्य इति चेत्तत्राह पूर्वमेवेति । पूर्वयुगे इत्यर्थः । तदुत्पत्तिप्रकारमाह जृंभमाणस्येति ।

सत्यसंधस्य वीरस्य सर्वेषां नो हितैषिणः ॥ विष्णोः सहायान्बलिनः सृजध्वं कामरूपिणः ॥ २ ॥ मायाविदश्च शूरांश्च वायुवेगसमान् जवे ॥ नय ज्ञान्बुद्धिसंपन्नान्विष्णुतुल्यपराक्रमान् ॥ ३ ॥ असंहार्यानुपायज्ञान् दिव्यसंहननान्वितान् ॥ सर्वास्त्रगुणसंपन्नानमृतप्राशनानिव ॥ ४ ॥ अप्सरःसु च मुख्यासु गंधर्वीणां तनूषु च ॥ यक्षपन्नगकन्यासु ऋक्षविद्याधरीषु च ॥५॥ किन्नरीणां च गात्रेषु वानरीणां तनूषु च ॥ सृजध्वं हरिरूपेण पुत्रांस्तु ल्यपराक्रमान् ॥ ६ ॥ पूर्वमेव मया सृष्टो जांबवानृक्षपुंगवः ॥ जृंभमाणस्य सहसा मम वक्त्रादजायत ॥ ७ ॥ ते तथोक्ता भगवता तत्प्रतिश्रुत्य शासनम् ॥ जनयामासुरेवं ते पुत्रान्वानररूपिणः ॥ ८ ॥ ऋषयश्च महात्मानः सिद्धविद्याधरोरगाः ॥ चारणाश्च सुतान्वीरान्ससृजुर्वनचारिणः ॥ ९ ॥ वानरेंद्रं महेंद्राभमिंद्रो वालिनमात्मजम् ॥ सुग्रीवं जनयामास तपनस्तपतां वरः ॥ १० ॥ बृहस्पतिस्त्वजनयत्तारं नाम महाकपिम् ॥ सर्ववानरमुख्यानां बुद्धिमंतमनुत्तमम् ॥ ११ ॥ धनदस्य सुतः श्रीमान्वानरो गंधमादनः ॥ विश्वकर्मा त्वजनयन्नलं नाम महाकपिम् ॥ १२ ॥ पावकस्य सुतः श्रीमान्नीलोऽग्निसदृशप्रभः ॥ तेजसा यशसा वीर्यादत्यरिच्यत वीर्यवान् ॥ १३ ॥ रूपद्रविणसंपन्नावश्विनौ रूपसंमतौ ॥ मैंदं च द्विविदं चैव जनयामासतुः स्वयम् ॥ १४ ॥ वरुणो जनयामास सुषेणं नाम वानरम् ॥ शरभं जनयामास पर्जन्यस्तु महाबलः ॥ १५ ॥ मारुतस्यौ रसः श्रीमान्हनूमान्नाम वानरः ॥ वज्रसंहननोपेतो वैनतेयसमो जवे ॥ १६ ॥

सहसा तत्क्षणे ॥ ७ ॥ एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ ८ ॥ ९ ॥ वानरेंद्रमिति । ननु राघवसहायार्थं तत्तत्स्वावतारकरणप्रेरणाद्वालिनोवतारस्य तदसहायत्वात् किमर्थोयमवतार इति चेत् दुंदुभ्या दिवधार्थं तदवतारस्यावश्यकत्वात्पुत्रद्वारा तस्यापि राघवसहायत्वाच्च दुंदुभ्यादिवधेनापि तत्साहाय्यकरणाच्च अस्यापि भगवदवतारात्पुर्वमुत्पत्तिर्ज्ञेया । तपनः सूर्यः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ पा वकस्य अग्नेः अत्यरिच्यत ततोऽधिकोऽभवदित्यर्थः ॥ १४ ॥ रूपेति । रूपलक्षणेन द्रविणेन युक्तौ रूपसंमतौ रूपवत्त्वेन सर्वलोकसंमतावित्यर्थः ॥ १४ ॥ पर्जन्यस्तदभिमानिनी देवता धर्मपुत्रो ऽपरः सुषेण इति युद्धकांडे वक्ष्यति । अत्र तु वरुणपुत्र उक्तः ॥ १५ ॥ वज्रसंहननं वज्रवदभेद्यं शरीरं तेनोपेतो युक्तः ॥ १६ ॥

दशग्रीववधोद्यता इत्यस्य ये भविष्यंतीति शेषः ॥ १७ ॥ गजाचलसंकाशाः गजसदृशः पर्वतसदृशाश्चेत्यर्थः ॥ १८ ॥ गोपुच्छा वानरविशेषाः क्षिप्रमेव तत्तद्योनौ देवानां रत्यव्यवहितोत्तरका लमेव । रूपं वर्णः । वेषः संस्थानविशेषः ॥ १९ ॥ तस्य तत्पुत्रस्य तेन तदीयरूपवेषादिकं पृथक् पृथगसांकर्येणाजायत । किंचिदुन्नतविक्रमा देवावस्थातोपि किंचिदधिकपराक्रमा इत्यर्थः ॥ २० ॥ ऋक्षीषु ऋक्षशरीरासु चस्त्वर्थे किंनरीषु त्वित्यर्थः । एवमग्रेपि तार्क्ष्यस्तार्क्ष्यवंशजाः ॥ २१ ॥ नागाः सर्पाः ॥ २२ ॥ चारणा देवबंदिनः वनचारिणः वनवासिन इत्येकत्र परत्र वन

सर्ववानरमुख्येषु बुद्धिमान्बलवानपि ॥ ते सृष्टा बहुसाहस्रा दशग्रीववधोद्यताः ॥ १७ ॥ अप्रमेयबला वीरा विक्रांताः कामरूपिणः ॥ ते गजा चलसंकाशा वपुष्मंतो महाबलाः ॥ १८ ॥ ऋक्षवानरगोपुच्छाः क्षिप्रमेवाभिजज्ञिरे ॥ यस्य देवस्य यद्रूपं वेषो यश्च पराक्रमः ॥ १९ ॥ अजायत समं तेन तस्य तस्य पृथक् पृथक् ॥ गोलांगूलेषु चोत्पन्नाः किंचिदुन्नतविक्रमाः ॥ २० ॥ ऋक्षीषु च तथा जाता वानराः किन्नरीषु च ॥ देवा मह र्षिगंधर्वास्तार्क्ष्ययक्षा यशस्विनः ॥ २१ ॥ नागाः किंपुरुषाश्चैव सिद्धविद्याधरोरगाः ॥ बहवो जनयामासुर्हृष्टास्तत्र सहस्रशः ॥ २२ ॥ चारणाश्च सुतान्वीरान्ससृजुर्वनचारिणः ॥ वानरान्सुमहाकायान्सर्वान्वै वनचारिणः ॥ २३ ॥ अप्सरःसु च मुख्यासु तथा विद्याधरीषु च ॥ नागकन्यासु च तदा गंधर्वीणां तनूषु च ॥ कामरूपबलोपेता यथाकामविचारिणः ॥ २४ ॥ सिंहशार्दूलसदृशा दर्पेण च बलेन च ॥ शिलाप्रहरणाः सर्वे सर्वे पर्व तयोधिनः ॥ २५ ॥ नखदंष्ट्रायुधाः सर्वे सर्वे सर्वास्त्रकोविदाः ॥ विचालयेयुः शैलेंद्रान्भेदयेयुः स्थिरान्द्रुमान् ॥ २६ ॥ क्षोभयेयुश्च वेगेन समुद्रं स रितां पतिं ॥ दारयेयुः क्षितिं पद्भ्यामाप्लवेयुर्महार्णवान् ॥ २७ ॥ नभस्तलं विशेयुश्च गृह्णीयुरपि तोयदान् ॥ गृह्णीयुरपि मातंगान्मत्तान्प्रव्रजतो वने ॥ २८ ॥ नर्दमानांश्च नादेन पातयेयुर्विहंगमान् ॥ ईदृशानां प्रसूतानि हरीणां कामरूपिणाम् ॥ २९ ॥ शतं शतसहस्राणि यूथपानां महात्मनाम् ॥ ते प्रधानेषु यूथेषु हरीणां हरियूथपाः ॥ ३० ॥ बभूवुर्यूथपश्रेष्ठान्वीरांश्चाजनयन्हरीन् ॥ अन्ये ऋक्षवतः प्रस्थानुपतस्थुः सहस्रशः ॥ ३१ ॥ अन्ये नानाविधाञ्छैलान्काननानि च भेजिरे ॥ सूर्यपुत्रं च सुग्रीवं शक्रपुत्रं च वालिनम् ॥ ३२ ॥

स्थफलभक्षकानित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ सर्वास्त्रकोविदा इति । स्वयं प्रतिभातसर्वास्त्रपरिहारोपाया इत्यर्थः । शिलाप्रहरणा इत्याद्युक्तेस्तेषामस्त्रप्रयोक्तृत्वाभावात् । विचालयेयुरित्या दौ शक्यार्थे लिङ् । विचालनशक्ता इत्यर्थः ॥ २६ ॥ आप्लवेयुः संतरेयुः ॥ २७ ॥ प्रव्रजतः स्वच्छंदगतीन् ॥ २८ ॥ नादेनेत्यस्य पातयेयुरित्यनेनान्वयः ॥ २९ ॥ शतसहस्राणि कोटिरित्यर्थः ॥ ३० ॥ ते प्रागुक्ताः हरीणां प्रधानेषु यूथेषु मध्ये हरियूथपा बभूवुः । यूथपश्रेष्ठान्वीरांश्च हरीन् अजनयन्नित्यर्थः । ऋक्षवतः पर्वतविशेषस्य प्रस्थान्सानून् उपतस्थुः आसेवंते स्म ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

भ्रातरौ सुग्रीववालिनौ सर्वे च सर्वेपि उपतस्थुः । केचित्साक्षात् केचिन्नलादिद्वारेत्याह नलमित्यादि ॥३३॥ अर्दयन् आर्दयन्नित्यर्थः । अडभाव आर्षः ॥ ३४ ॥ वाली जुगोपेत्यन्वयः । देवराजावतारत्वादिति भावः ॥ ३५ ॥ विविधसंस्थानैः नानाप्रकारसन्निवेशैः नानाव्यंजनलक्षणैः परस्परभेदव्यंजकतत्तल्लक्षणयुतैः ॥ ३६ ॥ अचलकूटः पर्वतशृंगं यूथपाधिपैः यूथपानामधिपैरित्यर्थः । भीमशरीररूपैः भयजनकशरीराकृतिभिः ॥ ३७ ॥ सालमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे सप्तदशः सर्गः ॥१७॥ ॥श्री॥

भ्रातरावुपतस्थुस्ते सर्वे च हरियूथपाः ॥ नलं नीलं हनूमंतमन्यांश्च हरियूथपान् ॥ ३३ ॥ ते तार्क्ष्यबलसंपन्नाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ विचरंतोऽर्दयन्सर्वान्सिंहव्याघ्रमहोरगान् ॥ ३४ ॥ महाबलो महाबाहुर्वाली विपुलविक्रमः ॥ जुगोप भुजवीर्येण ऋक्षगोपुच्छवानरान् ॥ ३५ ॥ तैरियं पृथिवी शूरैः सपर्वतवनार्णवा ॥ कीर्णा विविधसंस्थानैर्नानाव्यंजनलक्षणैः ॥३६॥ तैर्मेघवृंदाचलकूटसन्निभैर्महाबलैर्वानरयूथपाधिपैः ॥ बभूव भूर्भीमशरीररूपैः समावृता रामसहायहेतोः ॥ ३७ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे सप्तदशः सर्गः ॥१७॥ ॥ छ

निर्वृत्ते तु क्रतौ तस्मिन्हयमेधे महात्मनः ॥ प्रतिगृह्यामरा भागान्प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥ १ ॥ समाप्तदीक्षानियमः पत्नीगणसमन्वितः ॥ प्रविवेश पुरीं राजा सभृत्यबलवाहनः ॥ २ ॥ यथार्हं पूजितास्तेन राज्ञा च पृथिवीश्वराः ॥ मुदिताः प्रययुर्देशान्प्रणम्य मुनिपुंगवम् ॥ ३ ॥ श्रीमतां गच्छतां तेषां स्वगृहाणि पुरात्ततः ॥ बलानि राज्ञां शुभ्राणि प्रहृष्टानि चकाशिरे ॥ ४ ॥ गतेषु पृथिवीशेषु राजा दशरथः पुनः ॥ प्रविवेश पुरीं श्रीमान्पुरस्कृत्य द्विजोत्तमान् ॥ ५ ॥ शांतया प्रययौ सार्धमृष्यशृंगः सुपूजितः ॥ अनुगम्यमानो राज्ञा च सानुयात्रेण धीमता ॥ ६ ॥ एवं विसृज्य तान्सर्वान् राजा संपूर्णमानसः ॥ उवास सुखितस्तत्र पुत्रोत्पत्तिं विचिंतयन् ॥ ७ ॥ ततो यज्ञे समाप्ते तु ऋतूनां षट् समत्ययुः ॥ ततश्च द्वादशे मासे चैत्रे नावमिके तिथौ ॥ ८ ॥ नक्षत्रेऽदितिदैवत्ये स्वोच्चसंस्थेषु पंचसु ॥ ग्रहेषु कर्कटे लग्ने वाक्पताविंदुना सह ॥ ९ ॥

प्रासंगिकदेवतावतारमुक्त्वा प्रकृतः प्रधानावतार उच्यते निर्वृत्ते इत्यादि । निर्वृत्ते समाप्ते पुत्रोत्पत्तिं विचिंतयन्नित्यंतो वृत्तानुवादः । हयमेधे इत्यस्य पुत्रेष्टियुत इति शेषः ॥१॥ प्रविवेश प्रवेशाभिमुखो बभूव ॥ २ ॥ मुनिपुंगवं वसिष्ठं ऋष्यशृंगं च ॥ ३ ॥ शुभ्राणि दशरथदत्तवस्त्राभरणादिनाऽत्युज्ज्वलानि अत एव प्रहृष्टानि ॥ ४ ॥ द्विजोत्तमान्वसिष्ठादीन् ॥ ५ ॥ सानुयात्रेण सभृत्येन राज्ञा दशरथेन अनुगम्यमान ऋष्यशृंगः प्रययौ स्वस्थानमिति शेषः ॥ ६ ॥ सर्वान्वसिष्ठादीनपि तत्र पुरे ॥ ७ ॥ ऋतूनामिति । प्रथमार्थे षष्ठी समत्ययुः समतीताः नावमिके नवम्यां तिथौ । स्वार्थे ठक् । अदितिदैवत्ये पुनर्वसौ पंचसु रविभौमशनिगुरुशुक्रेषु उच्चसंस्थेषु मेषमकरतुलाकर्कमीनस्थेषु सचंद्रगुरौ कर्कटे लग्ने स्थिते सति ॥ ९ ॥

प्रोद्यमाने तत्र लग्ने उदयं गच्छति सतीत्यर्थः । सर्वलोकनमस्कृतं अस्य सर्वलोकरूपश्चासौ नमस्कृतश्च तमित्यप्यर्थः । तेनादौ प्रादुर्भावसमये मात्रा विराड्रूपस्य दर्शनं ततस्तद्रूपदर्शनविस्मया त्तया नमस्कृतः सन्मायया बालभावं दधाविति सूचितम् ॥ १० ॥ विष्णोः शंखचक्रानंतविशिष्टस्य विष्णोरित्यर्थः । शंखचक्रादेरभावादिति भावः ॥ ११ ॥ देवानां वरेण देवश्रेष्ठेन ॥ १२ ॥ चतुर्भागः चतुर्न्यूनो भागश्चतुर्भागः पायसार्धस्य चतुर्थांशन्यूनो भागः अत एव साक्षाद्विष्णोः सर्वैर्गुणैः समुदितः युक्तः । अस्य पांचजन्यावतारतया स्वधारकस्य विष्णोः साक्षाद्विष्णुत्वमुक्तं । अनेन पांचजन्यस्यापि विष्णुत्वमेवेति सूचितं । तदीयसर्वगुणवत्तासूचनेनास्यापि रामतुल्यत्वं रामपायसांशसमपायसांशजन्यत्वं च सूचितम् ॥ १३ ॥ विष्णोरर्द्धेति । विष्णोः रामस्य अर्धश

प्रोद्यमाने जगन्नाथं सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ कौसल्याऽजनयद्रामं दिव्यलक्षणसंयुतम् ॥ १० ॥ विष्णोरर्धं महाभागं पुत्रमैक्ष्वाकुनंदनम् ॥ लोहिताक्षं महाबाहुं रक्तोष्ठं दुंदुभिस्वनम् ॥ ११ ॥ कौसल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा ॥ यथा वरेण देवानामदितिर्वज्रपाणिना ॥ १२ ॥ भरतो नाम कैकेय्यां जज्ञे सत्यपराक्रमः ॥ साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ १३ ॥ अथ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राऽजनयत्सुतौ ॥ वीरौ सर्वास्त्रकुशलौ विष्णोरर्धसमन्वितौ ॥ १४ ॥ पुष्ये जातस्तु भरतो मीनलग्ने प्रसन्नधीः ॥ सार्पे जातौ तु सौमित्री कुलीरेऽभ्युदिते रवौ ॥ १५ ॥ राज्ञः पुत्रा महात्मानश्चत्वारो जज्ञिरे पृथक् ॥ गुणवंतोनुरूपाश्च रुच्या प्रोष्ठपदोपमाः ॥ १६ ॥ जगुः कलं च गंधर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ देवदुंदुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खात्पतत् ॥ १७ ॥ उत्सवश्च महानासीदयोध्यायां जनाकुलः ॥ रथ्याश्च जनसंबाधा नटनर्तकसंकुलाः ॥ १८ ॥ गायनैश्च विराविण्यो वादनैश्च तथा परैः ॥ विरेजुर्विपुलास्तत्र सर्वरत्नसमन्विताः ॥ १९ ॥ प्रदेयांश्च ददौ राजा सूतमागधवंदिनाम् ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं गोधनानि सहस्रशः ॥ २० ॥

ब्दोत्र भागवाची न समांशवाची तेन पायसाष्टमांशौ लक्ष्मणशत्रुघ्नाविति बोध्यं ॥ १४ ॥ सार्पे आश्लेषा कुलीरः कर्कटः अभ्युदिते इत्यस्य उच्चस्थे इत्यर्थः । सौमित्री इति द्विवचनेन तयोर्यमजत्वं सूच्यते ॥ १५ ॥ राज्ञ इति पृथक्गुणवंतः प्रत्येकं अनन्यसाधारणगुणवंतः अनुरूपाः ज्येष्ठकनिष्ठत्वादियोग्यव्यवहारवंतः रुच्या कांत्या प्रोष्ठपदा इति पूर्वाभाद्रपदोत्तराभाद्रपदो र्नाम तयोश्च प्रत्येकं द्वे द्वे तारे इति ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धं । तैत्तिरियश्रुतिरपि चत्वार एकमभिकर्मदेवाः । प्रोष्ठपदास इति यान्वदंतीति तदुपमा इत्यर्थः ॥ १६ ॥ जगुरिति । रामाद्युत्पत्तिकाले इति शेषः । पतदित्यत्र अडभावश्छांदसः ॥ १७ ॥ १८ ॥ गायनैः गायकैः वादनैः वादकैः विराविण्यः सशब्दाः रथ्या इति विशेष्यं सर्वरत्नसमन्विताः नटाद्युद्देशेन क्षिप्तै रत्नैर्युक्ताः ॥ १९ ॥ प्रदेयान्पारितोषिकान् सूताः पौराणिकाः मागधा वंशावलीकीर्तकाः बंदिनः स्तुतिपाठकाः संबंधसामान्ये षष्ठी । सूतादिसंबंधि यद्देयं पारितोषिकं तत्तेभ्यो ददावित्यन्वयः ॥ २० ॥

अतीत्येति। एकादशाहशब्दः सूतकांतोपलक्षणं अन्यथा क्षत्रियस्य द्वादशाहं सूतकमिति स्मृतिविरोधःस्यात्। तथा च रामजन्मतस्त्रयोदशे दिने नामकरणमकरोदित्यर्थः। अस्य निरुक्तिः पूर्वं दर्शिता। श्रियः कमलवासिन्या रमणोयं यतो हरिः। तस्माच्छ्रीराम इत्यस्य नाम सिद्धं पुरातनम्। सहस्रनामसदृशं स्मरणान्मुक्तिदं नृणामिति पाद्मे उक्तम्॥२१॥ नामानि कुरुते नामकरणम कारयदित्यर्थः। वर्तमानसामीप्ये लट् अंतर्भावितण्यर्थता च। यत्तु कतकेन राज्ञो नामकरणादावनधिकार इत्युक्तं अकरोदित्यत्र च पुरोहितद्वारेति शेषपूरणं कृतं तत्र मानं चिंत्यम्॥ २२॥ ब्राह्मणान्भोजयामासेति राजाज्ञयेति शेषः। बहु बहुमानपूर्वकमित्यर्थः॥२३॥ जन्मक्रियादीनि तदाद्युपनयनांतानीत्यर्थः। अकारयत् वसिष्ठो राज्ञेति शेषः। केतुः विरुदध्वजः स यथा अन्न

अतीत्यैकादशाहं तु नामकर्म तथाऽकरोत्॥ ज्येष्ठं रामं महात्मानं भरतं कैकयीसुतम्॥२१॥ सौमित्रिं लक्ष्मणमिति शत्रुघ्नमपरं तथा॥ वसिष्ठः परमःप्रीतो नामानि कुरुते तदा॥२२॥ ब्राह्मणान्भोजयामास पौरजानपदानपि॥ अददद्ब्राह्मणानां च रत्नौघममलं बहु॥२३॥ तेषां जन्मक्रियादीनि सर्वकर्माण्यकारयत्॥ तेषां केतुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः पितुः॥ २४॥ बभूव भूयो भूतानां स्वयंभूरिव संमतः॥ सर्वे वेदविदःशूराः सर्वे लोकहिते रताः॥२५॥ सर्वे ज्ञानोपसंपन्नाः सर्वे समुदिता गुणैः॥ तेषामपि महातेजा रामः सत्यपराक्रमः॥२६॥ इष्टः सर्वस्य लोकस्य शशांक इव निर्मलः॥ गजस्कंधेश्वपृष्ठे च रथचर्यासु संमतः॥२७॥ धनुर्वेदे च निरतः पितुः शुश्रूषणे रतः॥ बाल्यात्प्रभृति सुस्निग्धो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः॥२८॥ रामस्य लोकरामस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य नित्यशः॥ सर्वप्रियकरस्तस्य रामस्यापि शरीरतः॥ २९॥ लक्ष्मणो लक्ष्मिसंपन्नो बहिःप्राण इवापरः॥ न च तेन विना निद्रां लभते पुरुषोत्तमः॥ ३०॥ मृष्टमन्नमुपानीतमश्नाति न हि तं विना॥ यदा हि हयमारूढो मृगयां याति राघवः॥३१॥ अथैनं पृष्ठतोभ्येति स धनुः परिपालयन्॥ भरतस्यापि शत्रुघ्नो लक्ष्मणावरजो हि सः॥ ३२॥

दानादिकीर्तिं ख्यापयति एवं इक्ष्वाकुकुलवैभवप्रकाशकः रतिः प्रीतिः॥ २४॥ स्वयंभूर्हिरण्यगर्भः स इव सर्वशक्तिमत्त्वेन संमतः॥ २५॥ ज्ञानोपसंपन्नाः तत्त्वज्ञानयुक्ता इति केचित्। गुणैः साधारणैः क्षत्रासाधारणैश्च सद्गुणैरित्यर्थः। तेषामिति निर्धारणे षष्ठी। रामः सर्वसद्गुण इति शेषः॥२६॥ दृष्टः सर्वस्येत्यादिगुणकथने पौनरुक्त्यं दार्ढ्याय। रथचर्यासु रणोचितरथप्रचारेषु॥ २७॥ लक्ष्मिवर्धन इति ह्रस्व आर्षः॥२८॥ रामस्य सुस्निग्ध इति प्राक्तनेनान्वयः। स्वशरीरादपि तस्य स्वात्मभूतस्य रामस्य प्रियकरः॥२९॥ रामस्य अपरः बहिः संचरन् प्राण इव लक्ष्मणः प्रियः। तदेवाह न चेति॥ ३०॥ मृगयां आखेटमुद्दिश्येत्यर्थः॥ ३१॥ परिपालयन् रामशरीरमिति शेषः। अनेन लक्ष्मणस्य भक्त्यतिशय उक्तः। हि यतः शत्रुघ्नो लक्ष्मणावरजोऽतो रामावरजस्य भरतस्य प्रिय इति शेषः। रामलक्ष्मणाविव भरतशत्रुघ्नौ परस्परप्रियावित्यर्थः॥ ३२॥

तस्य शत्रुघ्नस्य स भरत इति शेषः। तथा तस्य भरतस्य शत्रुघ्नः प्रिय आसीत् ॥३३॥ देवैः चतुर्भिर्दिक्पालैः। यद्वा वसुरुद्रादित्यविश्वदेवैः ते सर्वे रामादयः गुणैः समुदिता युक्ता आसन्निति शेषः ॥ ३४ ॥ एवंप्रभावाणां प्रागुक्तप्रभाववतां लाभेनेति शेषः। पिता हृष्ट इत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ वैदिकाध्ययने वेदसंबंध्यध्ययने ॥३६॥ दारक्रिया विवाहः कुमारस्य विशालाक्षं पांडुनां मुखमादद्दे कपोलतलसंलीनपाणिः पद्मासनस्थित इत्यादियोगवासिष्ठोक्तरीत्या संसारासारत्वदर्शनेन जातानां मुखपांडुतादीनां कामकृतत्वसंभावनया विवाहक्रियाचिंतनमिति बोध्यम् ॥ ३७ ॥

प्राणैः प्रियतरो नित्यं तस्य चासीत्तथा प्रियः॥ स चतुर्भिर्महाभागैः पुत्रैर्दशरथः प्रियैः॥ ३३॥ बभूव परमप्रीतो देवैरिव पितामहः॥ ते यदा ज्ञानसंपन्नाः सर्वे समुदिता गुणैः॥ ३४ ॥ ह्रीमंतः कीर्तिमंतश्च सर्वज्ञा दीर्घदर्शिनः॥ तेषामेवंप्रभावाणां सर्वेषां दीप्ततेजसाम् ॥ ३५ ॥ पिता दशरथो हृष्टो ब्रह्मा लोकाधिपो यथा ॥ ते चापि मनुजव्याघ्रा वैदिकाध्ययने रताः॥ ३६ ॥ पितृशुश्रूषणरता धनुर्वेदे च निष्ठिताः॥ अथ राजा दशरथस्तेषां दारक्रियां प्रति॥ ३७ ॥ चिंतयामास धर्मात्मा सोपाध्यायः सबांधवः ॥ तस्य चिंतयमानस्य मंत्रिमध्ये महात्मनः॥ ३८ ॥ अभ्यागच्छन्महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः॥ स राज्ञो दर्शनाकांक्षी द्वाराध्यक्षानुवाच ह ॥३९॥ शीघ्रमाख्यात मां प्राप्तं कौशिकं गाधिनः सुतम्॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य राज्ञो वेश्म प्रदुद्रुवुः॥ ४० ॥ संभ्रांतमनसः सर्वे तेन वाक्येन चोदिताः॥ ते गत्वा राजभवनं विश्वामित्रमृषिं तदा॥ ४१ ॥ प्राप्तमावेदयामासुर्नृपायेक्ष्वाकवे तदा ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सपुरोधाः समाहितः॥ ४२ ॥ प्रत्युज्जगाम संहृष्टो ब्रह्माणमिव वासवः॥ स दृष्ट्वा ज्वलितं दीप्त्या तापसं संशितव्रतम्॥ ४३ ॥ प्रहृष्टवदनो राजा ततोर्घ्यमुपहारयत् ॥ स राज्ञः प्रतिगृह्यार्घ्यं शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ४४ ॥ कुशलं चाव्ययं चैव पर्यपृच्छन्नराधिपम्॥ पुरे कोशे जनपदे बांधवेषु सुहृत्सु च॥ ४५ ॥ कुशलं कौशिको राज्ञः पर्यपृच्छत्सुधार्मिकः ॥ अपि ते सन्नताः सर्वे सामंतरिपवो जिताः ॥ ४६ ॥

सोपाध्यायः सपुरोहितः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ कौशिकं कुशिकगोत्रापत्यम् विलंबे शापत्रासात् द्वाराध्यक्षाः राजवेश्म त्वरया प्रविविशुः। तदागमननिवेदनायेति शेषः ॥ ४०॥ संभ्रांतमनसः क्षुभितचित्ताः तेन तदीयेन विश्वामित्रसंबंधिना ॥ ४१ ॥ इक्ष्वाकवे तद्वंशजत्वात्ताच्छब्द्यम् समाहितः एकाग्रचित्तः ॥४२॥ ब्रह्माणं बृहस्पतिम्। बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्मेति श्रुतेः। संशितव्रतं तीक्ष्णनियमम् ॥ ४३ ॥ उपहारयदिति वसिष्ठेनेति शेषः। अडभाव आर्षः। राज्ञोर्घ्यं राजप्रेरणया वसिष्ठानीतम् ॥ ४४ ॥ कुशलपदं अनामयोपलक्षणम्। क्षत्रबंधुमनामयमिति श्रुतेः। अव्ययं वृद्धिम् ॥ ४५ ॥ पुनर्विशिष्य पृच्छति कुशलमिति। विशेषप्रकारमाह अपि ते इति। अपिः प्रश्ने एवमग्रेपि सामंता सन्नताः नम्रा अपि रिपवो जिताः ॥ ४६ ॥

अपि दैवं कर्म होमदेवतार्चनादिकम् । मानुषं कर्म सामभेदादिकम् । राज्ञः प्रेरितार्घ्यदातृत्वेन प्रथमतो राज्ञेऽनामयादि पृष्ट्वा ततो वसिष्ठेन । समागम्यालिंगनादि कृत्वा कुशलमित्यस्य पप्रच्छेति शेषः । अनेन राजपुरोहितत्वकृतः पूर्वस्पर्धयेषदपमानो वसिष्ठस्य विश्वामित्रकृतः सूचितः । वसिष्ठश्च समागम्य प्रहसन्मुनिपुंगवः । यथार्हं पूजयित्वैनं पप्रच्छ कुशलं तदेति क्वचित्पाठः । तत्र पूर्वं मां स्पर्धमानोपि मद्राजसन्निधावागत इति हासः॥४७॥ऋषीन्वामदेवादीन्यथान्यायं संगत्य कुशलं चोवाच । अत्र वामदेवादिभिः स्वस्थानस्थैरेव समागम्य स्वकार्यसिद्धये तान् गृहीत्वैव ते स्वयं च राजसदनं विविशुरित्यन्वयः ॥ ४८ ॥ पूजिता इत्यस्य राज्ञेति शेषः ॥ ४९ ॥ परमोदारः परमदाता हृष्टः पुलकितः । अनूदके इत्यार्षं दीर्घत्वम् ॥ ५०॥ सदृशदारेषु जातिवयोरूपगुण तुल्येषु प्रनष्टस्य निध्यादेरिति शेषः । महः पुत्रजन्माद्युत्सवः तस्मादुदयो यस्य स हर्षो यथा तथा ते आगमनं मन्ये । अत्र स्वकार्यहर्षसादृश्यस्यागमने उक्त्या तवागमनजहर्षस्यानिर्वाच्यत्वं

दैवं च मानुषं चैव कर्म ते साध्वनुष्ठितम् ॥ वसिष्ठं च समागम्य कुशलं मुनिपुंगवः॥ ४७ ॥ ऋषींश्च तान्यथान्यायं महाभाग उवाच ह ॥ ते सर्वे हृष्टमनसस्तस्य राज्ञो निवेशनम्॥ ४८ ॥ विविशुः पूजितास्तेन निषेदुश्च यथार्हतः॥ अथ हृष्टमना राजा विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ ४९ ॥ उवाच परमोदारो हृष्टस्तमभिपूजयन् ॥ यथाऽमृतस्य संप्राप्तिर्यथा वर्षमनूदके ॥५०॥ यथा सदृशदारेषु पुत्रजन्माप्रजयस्य वै ॥ प्रनष्टस्य यथा लाभो यथा हर्षो महोदयः॥ ५१ तथैवागमनं मन्ये स्वागतं ते महामुने ॥ कं च ते परमं कामं करोमि किमु हर्षितः॥ ५२ ॥ पात्रभूतोसि मे ब्रह्मन् दिष्ट्या प्राप्तोसि मानद॥ अद्य मे सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम्॥ ५३ ॥ यस्माद्विप्रेंद्रमद्राक्षं सुप्रभाता निशा मम ॥ पूर्वं राजर्षिशब्देन तपसा द्योतितप्रभः॥५४ ॥ ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्तः पूज्योसि बहुधा मया ॥ तदद्भुतमभूद्विप्र पवित्रं परमं मम ॥ ५५ ॥ शुभक्षेत्रगतश्चाहं तव संदर्शनात्प्रभो ॥ ब्रूहि यत्प्रार्थितं तुभ्यं कार्यमागमनं प्रति ॥ ५६ ॥

व्यज्यते स्वागतं ते इति । भिन्नं वाक्यम् च परं कं कामं किमु केन प्रकारेण करोमि कुर्यामित्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये लट्॥५१॥५२॥पात्रभूतः सर्वसेवायोग्यः दिष्ट्या शुभादृष्टेन सुजीवितम् अद्यैव तत्फललाभादिति भावः ॥ ५३ ॥ पूर्वमिति । राजर्षिशब्दसाधकेन तपसा पूर्वं अतिशयितकांतिमान् ॥ ५४ ॥ अनु पश्चात् ब्रह्मर्षित्वसाधकेन तपसा ब्रह्मर्षित्वं प्राप्तोऽतो मया बहुधा बहुप्रकारेण राजर्षिब्रह्मर्षिप्रकारेण पूज्योसीत्यन्वयः । तदिति परमं पवित्रमिदं त्वदागमनं यन्मम पुरोऽभूत्तदद्भुतमत्याश्चर्यमित्यर्थः ॥ ५५ ॥ हे प्रभो तव संदर्शनात् शुभक्षेत्रं सकलपापाभावविशिष्टसकलशुभसाधनपुण्यवद्देहं गतः प्राप्तवान् । तेन सफलजन्मता निष्पापता च ध्वनिता । इदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते इति भगवद्गीतोक्तेः । ब्रूहीति । तुभ्यमिति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । ते यत्कार्यं प्रति यत्कार्यार्थमागमनं तन्मया प्रार्थितः सन् ब्रूहि कथय ॥ ५६ ॥

स्वाभिमतकार्ययोगेन अनुगृहीतोहं त्वत्प्रयोजनपरिवृद्धिं निष्पत्तिं कर्तुमिच्छामि विमर्शं करिष्यति नवेति संदेहम् ॥ ५७॥ तत्र हेतुमाह दैवतं हीति । इतश्च न संदेह इत्याह मम चेति । तवागमनजः कृत्स्नो धर्मः मम महानभ्युदयः प्राप्तः हर्षातिशयाद्विजेति पुनरुक्तिर्न दोषाय ॥ ५८ ॥ इतीति । यतो हृदयसुखमतएव श्रुतिसुखम् आत्मवता स्वाधीनेन विनीतं विनययुक्तम् प्रथितैर्गुणैः त्रिशंकुस्वर्गारोहणादिभिर्यशो यस्य गुणैः शमदमादिभिः परमऋषिः ऋत्यक इति प्रकृतिभावः ॥ ५९ ॥ धाममानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडेऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ तदिति । अद्भुतविस्तरं दैवतं हि भवान्ममेत्याद्युक्तिरूपमाश्चर्यप्रपंचम् ॥१॥ एतत्तवैव सदृशं नान्यतः नान्यस्य । तत्र हेतुगर्भं विशेषणं

इच्छाम्यनुगृहीतोहं त्वदर्थं परिवृद्धये ॥ कार्यस्य न विमर्शं च गंतुमर्हसि सुव्रत ॥ ५७॥ कर्ता चाहमशेषेण दैवतं हि भवान्मम ॥ मम चायमनुप्राप्तो महानभ्युदयो द्विज ॥ तवागमनजः कृत्स्नो धर्मश्चानुत्तमो द्विज ॥ ५८॥ इति हृदयसुखं निशम्य वाक्यं श्रुतिसुखमात्मवता विनीतमुक्तम् ॥ प्रथितगुणयशा गुणैर्विशिष्टः परमऋषिः परमं जगाम हर्षम् ॥ ५९ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडेऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ ॥ तच्छ्रुत्वा राजसिंहस्य वाक्यमद्भुतविस्तरम् ॥ हृष्टरोमा महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥१॥ सदृशं राजशार्दूल तवैव भुवि नान्यतः ॥ महावंशप्रसूतस्य वसिष्ठव्यपदेशिनः ॥ २ ॥ यत्तु मे हृद्गतं वाक्यं तस्य कार्यस्य निश्चयम् ॥ कुरुष्व राजशार्दूल भव सत्यप्रतिश्रवः ॥३॥ अहं नियममातिष्ठे विद्ध्यर्थं पुरुषर्षभ ॥ तस्य विघ्नकरौ द्वौ तु राक्षसौ कामरूपिणौ ॥४॥ व्रते तु बहुशश्चीर्णे समाप्त्यां राक्षसाविमौ ॥ मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवंतौ सुशिक्षितौ ॥५॥ तौ मांसरुधिरौघेण वेदिं तामभ्यवर्षताम् ॥ अवधूते तथाभूते तस्मिन्नियमनिश्चये ॥६॥ कृतश्रमो निरुत्साहस्तस्माद्देशादपाक्रमे ॥ न च मे क्रोधमुत्स्रष्टुं बुद्धिर्भवति पार्थिव ॥ ७ ॥ तथाभूता हि सा चर्या न शापस्तत्र मुच्यते ॥ स्वपुत्रं राजशार्दूल रामं सत्यपराक्रमम् ॥८॥

महावंशेत्यादि । वसिष्ठव्यपदेशिनः वसिष्ठनियोगवर्तिनः ॥ २ ॥ यत्त्विति । तस्य तत्प्रतिपाद्यस्य कार्यस्य निश्चयं कर्तव्यत्वनिश्चयं सर्वथा करिष्यामीत्यंगीकारं कुरुष्व कृत्वा च सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञो भव ॥ ३ ॥ अहमिति । विद्ध्यर्थं यागार्थं नियमदीक्षां आतिष्ठे आस्थितोस्मि तस्य यज्ञस्य ॥४॥ व्रते त्विति । बहुशश्चीर्णे समाप्तिकल्पे समाप्त्यां समाप्तिसमये ॥ ५ ॥ नियमनिश्चये व्रतसंकल्पे अवधूते नाशिते तस्मिन् तत्संकल्पविषये यज्ञे च तथाभूते नाशिते सति ॥ ६ ॥ कृतश्रमः कृतवृथाप्रयासः अतएव निरुत्साहः तस्माद्देशादपाक्रमे निर्गतोस्मि । ननु भवद्भिः शापेनैव कुतस्तौ न नाशितौ तत्राह न चेति । क्रोधमुत्स्रष्टुं शप्तुं ॥ ७ ॥ तत्र हेतुमाह तथाभूतेति । शापादिप्रवृत्त्यनर्हेत्यर्थः । अतः स्वपुत्रमित्यादि ॥ ८ ॥

बालानां कपोलसमीपशिखा काकपक्षः। नन्वनेन बालेन किं करिष्यसीत्यत्राह शक्त इत्यादि। मया पितृस्थानीयेनेति शेषः। दिव्यं तेजो वैष्णवं तेन युक्त इति शेषः॥९॥ विकर्तारः विघ्नकर्तारः तेषां विनाशनेपि शक्तः किं पुनर्मयज्ञरक्षणे। मारीचसुबाहुसेनाभिप्रायेण तेषामिति बहुवचनं। राज्ञो दानप्ररोचनायाह श्रेयश्चेति। बहुरूपं अस्त्रदानविवाहादिरूपं किं च मुख्यपांडुत्वादिनिवर्तकं बहुरूपं विपुलतरं परमार्थरूपं च श्रेय आत्मस्वरूपं प्रदास्यामि वसिष्ठद्वारा दापयिष्यामि बोधयिष्यामीत्यर्थः। रामस्य शुद्धमुक्तस्वभावत्वेपि लोकानां तत्त्वबोधनमेव रामबोधनस्य फलं सनत्कुमारशापवशात्तिरोहितस्य ज्ञानस्य प्रादुर्भूतिश्च फलमिति बोध्यं। तदुक्तमादित्यपुराणे विज्ञानमेतदखिलं विश्वाकारमबुद्धयः। पश्यंति ज्ञानिनस्त्वेकमात्मरूपमिदं जगत्। दुर्विज्ञेयं वसिष्ठेन रामाय कथितं पुरेति स्कंदं प्रति शिवोक्तेः। योगवासिष्ठे स्फुटतरमेतत्। मुख्यश्रेयश्च विष्णुपुराणे द्वितीयांशे। तन्मह्यं प्रणताय त्वं यच्छ्रेयः परमं द्विज। तद्वदाखिलविज्ञानजलवीच्युदधिर्भवानिति राजप्रश्ने पुत्रस्वर्गादीनामापेक्षिकश्रेयस्त्वेपि न परमार्थरूपं श्रेयस्त्वमित्युक्त्वा। एको व्यापी समः शुद्धो निर्गुणः प्रकृतेः परः। जन्मवृद्ध्यादिरहित आत्मा सर्वगतोऽव्ययः। परं ज्ञानम

काकपक्षधरं वीरं ज्येष्ठं मे दातुमर्हसि ॥ शक्तो ह्येष मया गुप्तो दिव्येन स्वेन तेजसा ॥ ९ ॥ राक्षसा ये विकर्तारस्तेषामपि विनाशने ॥ श्रेयश्चास्मै प्रदास्यामि बहुरूपं न संशयः ॥ १० ॥ त्रयाणामपि लोकानां येन ख्यातिं गमिष्यति ॥ न च तौ राममासाद्य शक्तौ स्थातुं कथंचन ॥ ११ ॥ न च तौ राघवादन्यो हंतुमुत्सहते पुमान् ॥ वीर्योत्सिक्तौ हि तौ पापौ कालपाशवशं गतौ ॥ १२ ॥ रामस्य राजशार्दूल न पर्याप्तौ महात्मनः ॥ न च पुत्रगतं स्नेहं कर्तुमर्हसि पार्थिव ॥ १३ ॥ अहं ते प्रतिजानामि हतौ तौ विद्धि राक्षसौ ॥ अहं वेद्मि महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ १४ ॥ वसिष्ठोपि महातेजा ये चेमे तपसि स्थिताः ॥ यदि ते धर्मलाभं तु यशश्च परमं भुवि ॥ १५ ॥

यो सद्भिर्नामजात्यादिभिर्विभुः। न योगवान्न युक्तोभूत्नैव पार्थिव योक्ष्यते। तस्यात्मपरदेहेषु सतोप्येकमयं हि यत्। विज्ञानं परमार्थोसाविति जडभरतोक्त्यात्मस्वरूपमेव परमार्थश्रेयस्त्वेन दर्शितम्। तथात्रैव आत्मा ध्येयः सदा भूप योगयुक्तैस्तथा परं। श्रेयस्तस्यैव संयोगः श्रेयो यः परमात्मनेति उक्तं प्रघट्टकांतरे। तथा जीवपरमात्मनोर्यः संयोगः उपाधिनिर्गमरूपः स परं श्रेय इति तदर्थः। विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यंतिकं गते। आत्मनो ब्रह्मणोभेदमसंतं कः करिष्यतीति प्रघट्टकांतरोक्तेः। परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीर्यते इति तेनैवोक्तत्वाच्चेत्यलम् ॥१०॥ त्रयाणां त्रिष्वित्यर्थः। येन मद्दत्तास्त्रादिना आसाद्य युद्धे इति शेषः ॥ ११ ॥ न चेति। तत्र हेतुमाह वीर्येत्यादि। रामस्तर्हि कथं हन्यादित्यत्राह कालेति ॥ १२ ॥ रामस्य रामवीर्यस्य पुत्रगतं पुत्रविषयं राम इति शेषः। नायं तव पुत्रः किं तर्हि दिव्यमेतत्तेज इति तात्पर्यम् ॥१३॥ तत्र हेतुमाह अहमिति। हताविति भूतप्रत्ययेन वधस्य सुकरत्वं ध्वन्यते। रामं निरतिशयवैभवविष्णुतेजोंशावताररूपम् ॥ १४ ॥ स्वज्ञाने संवादमाह वसिष्ठोपीत्यादि। तेप्येवं विदुरिति शेषः। ते इति त्वमित्यर्थे। धर्मलाभं परमं यशश्च यदि स्थिरमिच्छसीत्यन्वयः। तेन रामदानं तवापि फलदमित्याशयः ॥ १५ ॥

मे मह्यम् किं च मंत्रिणां संमतेपि दातुमर्हसीत्याह यदीत्यादि । अभ्यनुज्ञां रामदानविषयकानुमतिम् ॥ १६॥ ततः तदा अभिप्रेतं ममेष्टम् तव च असंसक्तं अतीतबाल्यत्वान्मातापितृसक्तिरहितम् ईश्वरत्वात् काप्यनासक्तमिति व्यंग्यम् ॥ १७ ॥ नापि नातिचिरविप्रयोगस्ते पुत्रेणेत्याह दशेति । यज्ञसंबंधिदशरात्रात्मकः काल एव राममपेक्षत इति शेषः । हे राघव मम अयं यज्ञस्य कालः यथा यथोक्तं कालं नात्येति नातिक्रामति ततोऽधिको विलंबो न भवतीत्यर्थः ॥१८॥ तथेति । अत्रापि पूर्वश्लोकांत्यार्धमावृत्त्या संबध्यते । हे राघव ममायं यज्ञस्य कालो नात्येति नातिपतेत् तथा कुरुष्वेत्यन्वयः । धर्मार्थसहितम् अर्थो रामस्यास्त्रादिलाभरूपः ॥ १९ ॥२०॥ चलनं कंपः ततोत्थायेति च्छांदसम् व्यषीदतेत्यप्येवम् । भयान्वितः रक्षोनिमित्तपुत्रवियोगभयान्वितः ॥ २१ ॥ इतीति । अतीव अत्यर्थं हृदयस्य हृदयपुंडरीकवर्त्यात्मनः मनसोंतःकरणस्य च विदारणं पीडाजनकम् शुश्रुवान् शुश्राव महान्नरपतिः सार्वभौम इतियावत् । महात्मा महाबुद्धिः

स्थिरमिच्छसि राजेंद्र रामं मे दातुमर्हसि ॥ यद्यभ्यनुज्ञां काकुत्स्थ ददते तव मंत्रिणः ॥ १६ ॥ वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे ततो रामं विसर्जय ॥ अभिप्रेतमसंसक्तमात्मजं दातुमर्हसि ॥ १७ ॥ दशरात्रं हि यज्ञस्य रामं राजीवलोचनम् ॥ नात्येति कालो यज्ञस्य यथायं मम राघव ॥ १८ ॥ तथा कुरुष्व भद्रं ते मा च शोके मनः कृथाः ॥ इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धर्मार्थसहितं वचः ॥ १९ ॥ विरराम महातेजा विश्वामित्रो महामतिः ॥ स तन्निशम्य राजेंद्रो विश्वामित्रवचः शुभम् ॥ २० ॥ शोकेन महताविष्टश्चचाल च मुमोह च ॥ लब्धसंज्ञस्ततोत्थाय व्यषीदत भयान्वितः ॥ २१ ॥ इति सहृदयमनोविदारणं मुनिवचनं तदतीव सुश्रुवान् ॥ नरपतिरभवन्महान्महात्मा व्यथितमनाः प्रचचाल चासनात् ॥२२॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ तच्छ्रुत्वा राजशार्दूलो विश्वामित्रस्य भाषितम् ॥ मुहूर्तमिव निःसंज्ञः संज्ञावानिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ ऊनषोडशवर्षो मे रामो राजीवलोचनः ॥ न युद्धयोग्यतामस्य पश्यामि सह राक्षसैः ॥ २॥

व्यथितमनाः मूर्च्छितचित्तः अभवत् अवस्थातुमशक्त आसनात्प्रचचाल च निःसंज्ञः पपातेत्यर्थः ॥ २२ ॥ रेफमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरा०श्रीरा०रा०वा०आ०बा०एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ तदिति । निःसंज्ञ इव निष्प्राण इव रामे प्राकृतत्वबुद्ध्या राक्षसेभ्यो भयसंभावनया दानप्रतिज्ञया च व्याकुलत्वान्मूर्च्छित इत्यर्थः । ततः संज्ञावान् गतमूर्च्छः इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ १ ॥ ऊनेति । किंचिदूनानि षोडशवर्षाणि यस्य सः इदं च युद्धायोग्यत्वं प्रतिपादितम् । षोडशवर्षः क्षत्रियकुमार एव कवचधरो युद्धार्ह इति शास्त्रादिति कतकः । अन्ये तु ऊनषोडशवर्षशब्दस्य द्वादशवर्ष इत्यर्थः । कौशिकयागरक्षणार्थमागतस्य रामस्य वयोविशेषमुद्दिश्य बालो द्वादशवर्षोयमकृतास्त्रश्च राघव इत्यरण्यकांडे रावणं प्रति मारीचोक्तेरित्याहुः । अरण्ये बालः षोडशवर्षोयमित्येव पाठो रावणस्य भयातिशयार्थं वा मारीचस्यात्युक्तिः सेति कतकाशयः ॥ २ ॥

इयमिति । एको रथो गजश्चैको नराः पंच पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते । पत्तिं तु त्रिगुणामेकं विदुः सेनामुखं बुधाः । त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते । त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः । स्मृतास्तिस्रस्तु वाहिन्यः पृतनेति विचक्षणैः । चमूस्तु पृतनास्तिस्रश्चम्वस्तिस्रस्त्वनीकिनी । अनीकिनीं दशगुणां प्राहुरक्षौहिणीं बुधा इति । यस्याहमिति संधिरार्षः । पतिः पालकः ईश्वरः स्वामी । योद्धेत्यस्य अस्मीति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ गोप्ता यज्ञस्येति शेषः । प्राणान् धरिष्यामि जीविष्यामीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ रामगमने अनुपपत्तिमाह बाल इत्यादि । ऊनषोडशवर्षत्वादेव बालत्वव्यवहारः स्नेहातिशयेन च तेनैव अकृतविद्यत्वव्यवहारः अन्यथा सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे ज्ञानोपसंपन्ना इति पूर्वोक्त्या विरोधः

इयमक्षौहिणी सेना यस्याहं पतिरीश्वरः॥ अनया सहितो गत्वा योद्धाहं तैर्निशाचरैः ॥ ३ ॥ इमे शूराश्च विक्रांता भृत्या मेऽस्त्रविशारदाः॥ योग्या रक्षोगणैर्योद्धुं न रामं नेतुमर्हसि ॥ ४ ॥ अहमेव धनुष्पाणिर्गोप्ता समरमूर्धनि ॥ यावत्प्राणान्धरिष्यामि तावद्योत्स्ये निशाचरैः ॥५॥ निर्विघ्ना व्रतचर्या सा भविष्यति सुरक्षिता॥ अहं तत्र गमिष्यामि न रामं नेतुमर्हसि ॥ ६ ॥ बालो ह्यकृतविद्यश्च न च वेत्ति बलाबलम्॥ न चास्त्रबलसंयुक्तो न च युद्धविशारदः॥ ७ ॥ न चासौ रक्षसां योग्यः कूटयुद्धा हि राक्षसाः ॥ विप्रयुक्तो हि रामेण मुहूर्तमपि नोत्सहे॥ ८॥ जीवितुं मुनिशार्दूल न रामं नेतुमर्हसि ॥ यदि वा राघवं ब्रह्मन्नेतुमिच्छसि सुव्रत ॥ ९ ॥ चतुरंगसमायुक्तं मया सह च तं नय॥ षष्टिर्वर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक ॥ १० ॥ कृच्छ्रेणोत्पादितश्चायं न रामं नेतुमर्हसि ॥ चतुर्णामात्मजानां हि प्रीतिः परमिका मम॥ ११॥ ज्येष्ठे धर्मप्रधाने च न रामं नेतुमर्हसि॥ किंवीर्या राक्षसास्ते च कस्य पुत्राश्च के च ते ॥ १२॥ कथंप्रमाणाः के चैतान् रक्षंति मुनिपुंगव॥ कथं च प्रतिकर्तव्यं तेषां रामेण रक्षसाम्॥ १३ ॥ मामकैर्वा बलैर्ब्रह्मन्मया वा कूटयोधिनाम् ॥ सर्वं मे शंस भगवन्कथं तेषां मया रणे ॥ १४ ॥

स्यात् ॥ ७ ॥ न चेति । रक्षसामित्यस्य रणे इति शेषः । कूटं कपटम् रामनयने बाधकमप्याह विप्रेत्यादि ॥८॥ उक्तानुपपत्तिपरिहारायाह यदि वेति ॥ ९ ॥ इतोपि रामनयनमयुक्तमित्याह षष्टिरिति । अतीतानीति शेषः ॥१०॥ कृच्छ्रेण दुःखेन । क्वचिद्दुःखेनेत्येव पाठः । यज्ञदीक्षादिलक्षणेन परमिका अतिशयिता । स्वार्थे कः । चतुर्णामिति निर्धारणे षष्टी । तेषां मध्ये अस्मिन्मम प्रीतिरधिकेत्यर्थः ॥११॥ प्रीत्याधिक्ये कारणमाह ज्येष्ठे इति । अनेन राज्ययोग्यता ध्वनिता धर्मप्रधाने त्रिषु पुरुषार्थेषु धर्माधीनप्रवृत्तिके राक्षसैर्युद्धे हि पाक्षिकनाशसंभावनया राज्यविच्छेद एव भवेत् धर्मेण प्रजापालनं च नान्यतो निर्वहेत् अतो रामो नेतुमयोग्यः । अथ रामनयनस्य सर्वथा अयोग्यत्वं प्रतिपादयितुं रक्षःस्वरूपं पृच्छति किंवीर्या इति । के च ते किंनामानः ॥१२॥ कथंप्रमाणाः कीदृक्शरीरप्रमाणाः रक्षंति स्वामित्वेनेति शेषः । प्रतिकर्तव्यं प्रतिविधेयं संहारः कथं कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥ मया रणे इत्यत्र प्रतिकर्तव्यमित्यनुषंगः ॥ १४ ॥

स्थातव्यमिति । दुष्टभावानां तेषां संबंधिनि रणे कथं स्थातव्यमिति च शंसेति संबंधः । तत्र हेतुः वीर्येत्यादि ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रसिद्धश्चायं रावण इत्याह श्रूयते इत्यादि ॥ १७ ॥ यतो महाब लस्ततो यदा अनादरात्स्वयं यज्ञस्य विघ्नकर्ता न खलु अनादरात्स्वयं विघ्नाय नागच्छति तदा ॥ १८ ॥ तेन रावणेन प्रेरितौ मारीचसुबाहू यज्ञविघ्नं करिष्यत इति संबंधः ॥ १९ ॥ अथ रावण नाम श्रुत्वा स्वयमेव निवृत्तप्रतीकारप्रत्याशो राजा आह इत्युक्त इति ॥ २० ॥ अल्पभाग्यस्य त्वन्नियोगाकरणादिति शेषः । प्रसादयितुमाह दैवतमित्यादि ॥ २१ ॥ २२ ॥ स त्विति । वीर्यमा दत्ते नाशयतीत्यर्थः । अतस्तत्संग्रामाद्वैमुख्यमपि न दोषायेति भावः । तस्य बलैर्मारीचादिभिः ॥ २३ ॥ हे मुनिश्रेष्ठ सबलः ससैन्यः मम पुत्रैः सहितो वा भवानपि तेन योद्धुं न शक्त इत्यनु

स्थातव्यं दुष्टभावानां वीर्योत्सिक्ता हि राक्षसाः ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १५ ॥ पौलस्त्यवंशप्रभवो रावणो नाम राक्षसः ॥ स ब्रह्मणा दत्तवरस्त्रैलोक्यं बाधते भृशम् ॥ १६ ॥ महाबलो महावीर्यो राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ श्रूयते च महाराज रावणो राक्षसाधिपः ॥ १७ ॥ साक्षाद्वैश्रवणभ्राता पुत्रो विश्रवसो मुनेः ॥ यदा न खलु यज्ञस्य विघ्नकर्ता महाबलः ॥ १८ ॥ तेन संचोदितौ तौ तु राक्षसौ च महाबलौ ॥ मारीचश्च सुबाहुश्च यज्ञविघ्नं करिष्यतः ॥ १९ ॥ इत्युक्तो मुनिना तेन राजोवाच मुनिं तदा ॥ न हि शक्तोस्मि संग्रामे स्थातुं तस्य दुरात्मनः ॥ २० ॥ स त्वं प्रसादं धर्मज्ञ कुरुष्व मम पुत्रके ॥ मम चैवाल्पभाग्यस्य दैवतं हि भवान्गुरुः ॥ २१ ॥ देवदानवगंधर्वा यक्षाः पतगपन्नगाः ॥ न शक्ता रावणं सोढुं किं पुनर्मानवा युधि ॥ २२ ॥ स तु वीर्यवतां वीर्यमादत्ते युधि रावणः ॥ तेन चाहं न शक्तोस्मि संयोद्धुं तस्य वा बलैः ॥ २३ ॥ स बलो वा मुनिश्रेष्ठ सहितो वा ममात्मजैः ॥ कथमप्यमरप्रख्यं संग्रामाणामकोविदम् ॥ २४ ॥ बालं मे तनयं ब्रह्मन्नैव दास्यामि पुत्रकम् ॥ अथ कालोपमौ युद्धे सुतौ सुंदोपसुंदयोः ॥ २५ ॥ यज्ञविघ्नकरौ तौ ते नैव दास्यामि पुत्रकम् ॥ मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवंतौ सुशिक्षितौ ॥ २६ ॥ तयोरन्यतरं योद्धुं यास्यामि ससुहृद्गणः ॥ अन्यथा त्वनुनेष्यामि भवंतं सहबांधवः ॥ २७ ॥ इति नरपतिजल्पनाद्द्विजेंद्रं कुशिकसुतं सुमहान्विवेश मन्युः ॥ सुहुत इव मखेऽग्निराज्यसिक्तः समभवदुज्ज्वलितो महर्षिवह्निः ॥ २८ ॥

षंगः । अस्तु वा कथंचिद्भवतस्तथा सामर्थ्यं पुत्रं तु सर्वथा न दास्यामीत्याह कथमपीत्यादि । अमरप्रख्यं अमरतुल्यरूपमेव न त्वमरमिति तात्पर्यं । नैव दास्यामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥ अनिर्दुःखि तोक्तित्वात्तस्य पुत्रकशब्दयोः पौनरुक्त्यं न दोषः पुत्रकमित्यनुकंपायां कन् । अदाने हेत्वंतरप्याह अथेत्यादि । यतः सुंदोपसुंदपुत्रौ कालोपमौ यमतुल्यौ मारीचसुबाहू दैत्यकुलजसुंदोपसुंदाभ्यां यक्षकन्यायां जातत्वेन अगस्त्यशापेन च अतिक्रूरतमौ राक्षसत्वं प्राप्तौ यतस्तौ यज्ञविघ्नकरौ अतः सुतं नैव दास्यामीत्यन्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥ अन्यथा भवता ममानयने अनुनेष्यामि रामा गमनायेति शेषः ॥ २७ ॥ इतीति । सुहुतः प्रथमं शुष्कसमिद्भिर्हुतः पश्चादाज्यसिक्तोऽग्निरिवेति योजना उज्ज्वलितो रोषज्वालाख्यचित्तवृत्तियुक्तः ॥ २८ ॥ हरमानः ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे विंशः सर्गः ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तदिति । स्नेहेन पुत्रस्नेहेन पर्याकुलानि गद्गदानि अक्षराणि यस्मिंस्तत्तस्य वचनं श्रुत्वेत्यन्वयः ॥ १ ॥ अयं विपर्ययः प्रतिज्ञाहानिरूपो राघवाणामयुक्तः यतोऽयमस्य कुलस्य विपर्ययो नाशः । विपर्ययपदार्थत्तिर्बोध्या ॥ २ ॥ यदि इदं प्रतिज्ञाहानिरूपं क्षमं युक्तं इदं तत्फलं च यदि क्षमं सह्यं तदा यथागतं गमिष्यामि । मिथ्यावादी त्वं सुहृद्वृतः सुखी भवेतिविपरीतलक्षणयोक्तिः ॥ ३ ॥ धीमत इत्यत्र रोषं दृष्ट्वेति शेषः । जगदन्यथाकरणसमर्थोयमद्य क्रुद्धः किं करिष्यतीति देवानां भयम् ॥ ४ ॥ त्रस्तरूपं अतिशयेन त्रस्तं जगत् त्रैलोक्यं ॥ ५ ॥ साक्षाद्धर्म इव इवशब्द एवार्थे दृढारोपं रूपकमिदं ॥ ६ ॥

॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे विंशः सर्गः ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपर्याकुलाक्षरम् ॥ समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १ ॥ पूर्वमर्थं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञां हातुमिच्छसि ॥ राघवाणामयुक्तोयं कुलस्यास्य विपर्ययः ॥ २ ॥ यदीदं ते क्षमं राजन् गमिष्यामि यथागतम् ॥ मिथ्याप्रतिज्ञः काकुत्स्थ सुखी भव सुहृद्वृतः ॥ ३ ॥ तस्य रोषपरीतस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ चचाल वसुधा कृत्स्ना देवानां च भयं महत् ॥ ४ ॥ त्रस्तरूपं तु विज्ञाय जगत्सर्वं महानृषिः ॥ नृपतिं सुव्रतो धीरो वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥ इक्ष्वाकूणां कुले जातः साक्षाद्धर्म इवापरः ॥ धृतिमान्सुव्रतः श्रीमान्न धर्मं हातुमर्हसि ॥ ६ ॥ त्रिषु लोकेषु विख्यातो धर्मात्मा इति राघवः ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व नाधर्मं वोढुमर्हसि ॥ ७ ॥ प्रतिश्रुत्य करिष्येति उक्तं वाक्यमकुर्वतः ॥ इष्टापूर्तवधो भूयात्तस्माद्रामं विसर्जय ॥ ८ ॥ कृतास्त्रमकृतास्त्रं वा नैनं शक्ष्यंति राक्षसाः ॥ गुप्तं कुशिकपुत्रेण ज्वलनेनामृतं यथा ॥ ९ ॥ एष विग्रहवान्धर्म एष वीर्यवतां वरः ॥ एष विद्याधिको लोके तपसश्च परायणम् ॥ १० ॥ एषोऽस्त्रान्विविधान्वेत्ति त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ नैनमन्यः पुमान्वेत्ति न च वेत्स्यंति केचन ॥ ११ ॥ न देवा नर्षयः केचिन्नामरा न च राक्षसाः ॥ गंधर्वयक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः ॥ १२ ॥

स्वधर्मं सत्यप्रतिज्ञत्वं ॥ ७ ॥ इष्टं अश्वमेधांतयागः । आपूर्तं वापीकूपादिनिर्माणं तद्वधः तत्फलनाशः भूयाद्भवेत् । भविष्यतीतियावत् । करिष्ये इति प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय । संधिरार्षः । उक्तं वाक्यं अकुर्वतः अननुतिष्ठतः ॥ ८ ॥ कृतास्त्रं शिक्षितास्त्रं शक्ष्यंति सहिष्यंते प्रधर्षयितुमिति शेषो वा । अग्निना रक्षितममृतमिवेत्युपमा । अनेन पुत्रविपत्तिभीत्यपनयः ॥ ९ ॥ न केवलं विश्वामित्रकृतसंरक्षणेनैव रामस्य दुर्धर्षत्वं किं तु स्वतोपीत्याह रामविश्वामित्रयोः श्लिष्टवर्णनेन एष इति । एष रामो विश्वामित्रश्च रामपक्षे विद्याधिकः सहजज्ञानशक्तिः तपसः मननादेः परायणं प्राप्यः विश्वामित्रपक्षे तपस आश्रयः ॥ १० ॥ रामपक्षे अन्यः पुमान् अविद्यावृतः पुमानित्यर्थः । विश्वामित्रपक्षे एनं अस्त्रगणम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

ननु देवायनवगतसर्वास्त्रप्राप्तिः ऋषेः कथमित्यत आह सर्वेति । कृशाश्वः प्रजापतिष्वेकः । परमधार्मिका इतिपाठे परमधार्मिकप्रतिष्ठावंत इत्यर्थः । एतेनापि दुर्लभत्वं ध्वनितं । दत्ताः शिवेनेति शेषः । प्रशासति प्रशास्ति स्मेत्यर्थः । शबार्षः ॥ १३ ॥ अस्त्राणां मातृप्राशस्त्यमप्याह तेपीति । प्रजापतिसुते दक्षकन्ये तयोः सुताः नैकरूपाः अनेकरूपाः ॥ १४ ॥ ते सूते सुवाते इत्यर्थः । शस्त्राणि परविशसनकर्तॄणि ॥ १५ ॥ वरान् श्रेष्ठान् अप्रमेयान्गुणे यत्तया अपरिच्छेद्यान् अरूपिणः अदृश्यमानरूपान् ॥ १६ ॥ संहारान् अन्वर्थसंहारनामकान् दुर्धर्षान्परैः सोढुमशक्यान् दुराक्रामान् । दीर्घ आर्षः । दुराक्रमान् अमोघान् ॥ १७ ॥ अपूर्वाणां अस्त्रविद्याविशेषाणामिति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ वस्तुतो रक्षोनिग्रहे शक्तोपि विश्वामित्रस्त्वत्पुत्रानुग्रहायैव तं च याचत इत्याह ते

सर्वास्त्राणि कृशाश्वस्य पुत्राः परमधार्मिकाः ॥ कौशिकाय पुरा दत्ता यदा राज्यं प्रशासति ॥ १३ ॥ तेपि पुत्राः कृशाश्वस्य प्रजापतिसुतासुताः ॥ नैकरूपा महावीर्या दीप्तिमंतो जयावहाः ॥ १४ ॥ जया च सुप्रभा चैव दक्षकन्ये सुमध्यमे ॥ ते सूतेऽस्त्राणि शस्त्राणि शतं परमभास्वरम् ॥ १५ ॥ पंचाशतं सुतान्लेभे जया लब्धवरा वरान् ॥ वधायासुरसैन्यानामप्रमेयानरूपिणः ॥ १६ ॥ सुप्रभाऽजनयच्चापि पुत्रान्पंचाशतं पुनः ॥ संहारान्नाम दुर्धर्षान्दुराक्रामान्बलीयसः ॥ १७ ॥ तानि चास्त्राणि वेत्त्येष यथावत्कुशिकात्मजः ॥ अपूर्वाणां च जनने शक्तो भूयश्च धर्मवित् ॥ १८ ॥ तेनास्य मुनिमुख्यस्य धर्मज्ञस्य महात्मनः ॥ न किंचिदस्त्यविदितं भूतं भव्यं च राघव ॥ १९ ॥ एवं वीर्यो महातेजा विश्वामित्रो महायशाः ॥ न रामगमने राजन्संशयं गंतुमर्हसि ॥ २० ॥ तेषां निग्रहणे शक्तः स्वयं च कुशिकात्मजः ॥ तव पुत्रहितार्थाय त्वामुपेत्याभियाचते ॥ २१ ॥ इति मुनिवचनात्प्रसन्नचित्तो रघुवृषभश्च मुमोद पार्थिवः ॥ गमनमभिरुरोच राघवस्य प्रथितयशाः कुशिकात्मजाय बुद्ध्या ॥ २२ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तथा वसिष्ठे ब्रुवति राजा दशरथः स्वयम् ॥ प्रहृष्टवदनो राममाजुहाव सलक्ष्मणम् ॥ १ ॥ कृतस्वस्त्ययनं मात्रा पित्रा दशरथेन च ॥ पुरोधसा वसिष्ठेन मंगलैरभिमंत्रितम् ॥ २ ॥ स पुत्रं मूर्ध्न्युपाघ्राय राजा दशरथस्तदा ॥ ददौ कुशिकपुत्राय सुप्रीतेनांतरात्मना ॥ ३ ॥

षामिति । हितं अतिरहस्यानन्यदुर्लभानेकविद्यादानादिरूपं ॥ २१ ॥ मुमोदेति परस्मैपदमार्षम् । चस्त्वर्थः प्रसन्नचित्त इत्युत्तरं योज्यः । राघवस्य रामस्य कुशिकात्मजाय रामं दातुं बुद्ध्या अचिंतयदिति शेषः ॥ २२ ॥ रेफमानः ॥ ॥ इति श्रीरा० श्रीरा० रा० वा० आ० बा० एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तथेति । सलक्ष्मणं रामं आजुहाव तयोरविनाभावज्ञानादिति शेषः ॥ १ ॥ कृतस्वस्त्ययनं कृतमंगलाचरणम् मंगलैर्मंगलसूचकैर्मंत्रैः । किं च तत्त्वज्ञानप्रतिपादकवाक्यैरभिमंत्रितं बोधितमित्यर्थः । तद्बोधनं च योगवासिष्ठे प्रसिद्धम् ॥ २ ॥ राजापि तद्वाक्यश्रवणेन सुप्रीतमनाः सन् रामं ददौ ॥ ३ ॥

यात्रायां शकुनमाह तत इति । ववौ इत्यस्य पृष्ठत इति शेषः । विश्वामित्रगतं तत्संबद्धम् राजीवं पद्मम् ॥ ४ ॥ प्रयाते प्रयाणोन्मुखे स्वप्रयोजनोपक्रमाद्देवानां दुंदुभिस्वनसहिता पुष्पवृष्टिः । शंखादिघोषस्तु स्वनगरजः ॥ ५ ॥ धन्वी धनुर्विद्याकृतश्रमः ॥ ६ ॥ कलापिनौ सतूणीरौ शोभयानौ प्रकाशयंतौ शस्त्रतेजसा मुगभाव आर्षः । त्रिशीर्षाविव पन्नगौ स्कंधस्थितधनुषा पृष्ठबद्ध तूणीरेण मस्तकेन च त्रिशीर्षत्वम् । यद्वा प्रत्येकं तूणीरद्वयधारणात्त्रिशीर्षत्वम् धनुषः पाणावुक्तत्वात् । अत्रेदं तूणीरादि वैष्णवं गरुडेन दत्तं रामाय ताटकासुबाहुवधाय मारीचस्य समुद्रे पातनाय च । न हि प्राकृतशस्त्रसाध्यमेतत् । तदुक्तं पाद्मे । पक्षी तार्क्ष्यः समागम्य त्रीणि चास्त्राणि कार्मुकम् । सर्वभूतैरदृश्यः सन् दत्त्वा ताभ्यां पुनर्ययाविति । अस्त्राणि शस्त्राणि खड्गचर्मतूणीररूपाणि ॥७॥ अक्षुद्रौ अनल्परूपवीर्यादिमंतौ शोभयंतौ विश्वामित्रमिति शेषः ॥८॥ बद्धं गोधाचर्मकृतं अंगुलित्राणं ययोस्तौ । गोधा हस्तत्राणमिति कश्चित् अंगुलित्राणस्य पौनरुक्त्यापत्तेस्त

ततो वायुः सुखस्पर्शो नीरजस्को ववौ तदा॥ विश्वामित्रगतं रामं दृष्ट्वा राजीवलोचनम्॥ ४॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देवदुंदुभिनिःस्वनैः॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषः प्रयाते तु महात्मनि ॥५॥ विश्वामित्रो ययावग्रे ततो रामो महायशाः॥ काकपक्षधरो धन्वी तं च सौमित्रिरन्वगात्॥ ६॥ कलापिनौ धनुष्पाणी शोभयानौ दिशो दश॥ विश्वामित्रं महात्मानं त्रिशीर्षाविव पन्नगौ ॥ ७॥ अनुजग्मतुरक्षुद्रौ पितामहमिवाश्विनौ॥ अनुयातौ श्रिया दीप्तौ शोभयंतावनिंदितौ ॥ ८ ॥ तदा कुशिकपुत्रं तु धनुष्पाणी स्वलंकृतौ॥ बद्धगोधांगुलित्राणौ खड्गवंतौ महद्युती ॥ ९ ॥ कुमारौ चारुवपुषौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ॥ अनुयातौ श्रिया दीप्तौ शोभयेतामनिंदितौ ॥ १० ॥ स्थाणुं देवमिवाचिंत्यं कुमाराविव पावकी ॥ अध्यर्धयोजनं गत्वा सरय्वा दक्षिणे तटे ॥ ११ ॥ रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ गृहाण वत्स सलिलं माभूत्कालस्य पर्ययः॥ १२॥ मंत्रग्रामं गृहाण त्वं बलामतिबलां तथा॥ न श्रमो न ज्वरो वा ते न रूपस्य विपर्ययः॥ १३ ॥ न च सुप्तं प्रमत्तं वा धर्षयिष्यंति नैर्ऋताः॥ न बाह्वोः सदृशो वीर्ये पृथिव्यामस्ति कश्चन॥ १४ ॥

च्चिंत्यम् ॥ ९॥ शोभयेतामित्यडभावश्छांदसः ॥१०॥ स्थाणुं रुद्रम् पावकी स्कंदविशाखौ अध्यर्धयोजनं अर्धाधिकयोजनं षट्क्रोशमितियावत् ॥ ११ ॥ तावद्दूरगमने बालकयोः क्षुत्तृट्पीडाप्रादुर्भावस्यावश्यकत्वान्महर्षिर्विनाप्यन्नं परमतृप्तये दिव्ये विद्ये उपदेष्टुमाह वत्स रामेत्यादि । सलिलं गृहाण शुद्धाचमनं कुरु । कालस्य अन्नभोजनकालस्य पर्ययोऽतिक्रमः ॥ १२ ॥ मंत्रग्रामं बलाविद्यासंज्ञकं मंत्रसमूहम् तथा अतिबलासंज्ञकं च । अन्ये तु प्रागुक्तदिव्यास्त्रशतरूपं मंत्रसमूहम् । तथा प्रकृतोपयोगिन्यौ बलातिबलाख्ये च विद्ये इत्यर्थः । परंतु अत्र बलातिबलयोरेव दानं अन्येषां तु दानमग्रे भविष्यतीत्याहुः । गृहाण त्वमित्युपलक्षणं लक्ष्मणस्यापि । क्षुत्पिपासाक्षांतिरूपफलस्य उभयोरपि दर्शनात् अपेक्षणाच्च । श्रमो बहुदूरगमनादौ तन्मूलको ज्वरोपि न विपर्ययः । अन्यथाभावस्तद्विद्याजपेन भविष्यतीति शेषः ॥ १३ ॥ प्रमत्तं अकृताचमनादिकम् धर्षणमभिभवः अस्तीति वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् । सर्वत्र तद्विद्यालाभो हेतुः ॥ १४॥

न केवलं पृथिव्यामेवेत्याह त्रिष्वित्यादि ॥ १५ ॥ ज्ञानं तत्वज्ञानं बुद्धिनिश्चयः ऐहिकविषयः वादिनं प्रति वक्तव्ये उत्तरे इत्यर्थः ॥ १६ ॥ तव सदृशो न केनापि गुणेनेति शेषः । सर्वज्ञानस्य मातराविति । अप्रतिभामूलक्षुधादिनिवृत्तिसामर्थ्यवत्त्वात्सर्वज्ञानजनके इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ विद्याद्वयमधीयाने त्वयीति शेषः । यशश्चाप्यतुलं भुवीतिपाठे भविष्यतीत्यपि शेषः । तयोर्वि द्ययोस्तादृशसामर्थ्ये कारणमाह पितामहेत्यादि । तन्निर्मितत्वात्तत्सुते ॥१९॥ प्रदातुं मम बुद्धिरिति शेषः । सदृशः तद्दानयोग्य इत्यर्थः । एते एतद्विद्याप्रदानयोग्याः बह्विति लुप्तविभक्तिकम् बह व इत्यर्थः विपुला इतियावत् ॥ २० ॥ तपासा मदीयेन संभृते पूर्णे बहुरूपे शास्त्रोक्तफलादधिकफलप्रदे । यद्वा तपसा सर्वतपःप्राप्यत्वेन तपोरूपेण भवता संभृते धृते इत्यर्थः । जलं स्पृष्ट्वा

त्रिषु लोकेषु वा राम न भवेत्सदृशस्तव ॥ बलामतिबलां चैव पठतस्तात राघव ॥ १५ ॥ न सौभाग्ये न दाक्षिण्ये न ज्ञाने बुद्धिनिश्चये ॥ नोत्तरे प्र तिवक्तव्ये समो लोके तवानघ ॥ १६ ॥ एतद्विद्याद्वये लब्धे न भवेत्सदृशस्तव ॥ बला चातिबला चैव सर्वज्ञानस्य मातरौ ॥ १७ ॥ क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम ॥ बलामतिबलां चैव पठतस्तात राघव ॥ १८ ॥ विद्याद्वयमधीयाने यशश्चाथ भवेद्भुवि ॥ पितामहसुते ह्येते विद्ये ते जःसमन्विते ॥ १९ ॥ प्रदातुं तव काकुत्स्थ सदृशस्त्वं हि पार्थिव ॥ कामं बहुगुणाः सर्वे त्वय्येते नात्र संशयः ॥ २० ॥ तपसा संभृते चैते बहुरूपे भविष्यतः ॥ ततो रामो जलं स्पृष्ट्वा प्रहृष्टवदनः शुचिः ॥ २१ ॥ प्रतिजग्राह ते विद्ये महर्षेर्भावितात्मनः ॥ विद्यासमुदितो रामः शुशुभे भीमविक्रमः ॥ २२ ॥ सहस्ररश्मिर्भगवान् शरदीव दिवाकरः ॥ गुरुकार्याणि सर्वाणि नियुज्य कुशिकात्मजः ॥ ऊषुस्तां रजनीं तत्र सरय्वां ससुखं त्रयः ॥ २३ ॥ दशरथनृपसूनुसत्तमाभ्यां तृणशयनेऽनुचिते तदोषिताभ्यां ॥ कुशिकसुतवचोनुलालिताभ्यां सुखमिव सा विबभौ विभावरी ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ प्रभातायां तु शर्वर्यां विश्वामित्रो महामुनिः ॥ अभ्यभाषत काकुत्स्थौ शयानौ पर्णसंस्तरे ॥ १ ॥

आचम्य ॥ २१ ॥ विद्यासमुदितः विद्यासंबद्धः स्वतो विक्रमवानपि विद्यासंबंधादधिकविक्रम इत्यर्थः ॥ २२ ॥ सहस्रेत्यादि पूर्वान्वयि । कुशिकात्मजो विश्वामित्रः गुरुकार्याणि गुरुविषयाणि कार्याणि पूर्वोत्थायी पश्चात्सन्निवेशीत्यादीनि तानि सर्वाणि नियुज्य उपदिश्येत्यर्थः । सप्तम्यंतपाठे गुरुकार्याणि पादोपसंग्रहणादीनि कुशिकात्मजे नियुज्य कृत्वेत्यर्थः । सरय्वां तत्तीरे ॥ २३ ॥ दशरथेत्यादिपष्ठ्यर्थे चतुर्थ्यः । तृणाद्यनुचितशयनोषितयोरपि रात्रेः सुखव्युष्टत्वे हेतुः कुशिकसुतवचोनुलालितत्वम् विबभौ व्युष्टेतियावत् ॥ २४ ॥ वरमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामी ये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे द्वाविंश सर्गः ॥ २२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ प्रभातायामिति पर्णसंस्तरे मृदुपर्णादिपरिकल्पिते शयनीये पूर्वश्लोके तृणशयन इत्युप लक्षणं बोध्यम् ॥ १ ॥

कौसल्येति । हे राम त्वया पुत्रेण कौसल्या सुपुत्रा शोभनपुत्रवती अतस्तादृशस्य सुपुत्रस्य तव अस्मिन्समये निद्रा अनुचिता यतः पूर्वा संध्या प्रवर्तते प्रातःसंध्याप्रवर्तते अत उत्तिष्ठ दैवं दैवताध्यानम् आह्निकं शौचादिक्रिया ॥ २ ॥ स्नात्वा कृतोदकौ कृतार्घ्यदानौ इदं तावत्पर्यंतकर्तव्यक्रियामात्रोपलक्षणम् परमं जपं सावित्रीम् ॥ ३ ॥ अभितस्थतुः संमुखौ स्थिताविल्यर्थः ॥४॥ प्रयांतौ गच्छंतौ ॥ ५ ॥ तत्र गंगासरयूसंगमप्रदेशे तप्यतां तपताम् । यक्छांदसः । ऋषीणामाश्रमपदं ददृशाते इत्यनुकर्षः ॥ ६ ॥ तं परमरमणीयम् ॥७॥ वसते वसति तङ् छांदसः ॥८॥ प्रहस्य बालकवचनश्रवणजसंतोषात् हासः सर्वज्ञोप्येवं नाटयतीति वा यस्य पूर्वः यस्य पूर्वकालाधिष्ठेयः अभूत्स श्रूयतामित्यन्वयः ॥ ९ ॥ मूर्तिमान् शरीरधरः समाहितं समाहितचित्तं स्थाणुं रुद्रम्

कौसल्या सुप्रजा राम पूर्वा संध्या प्रवर्तते ॥ उत्तिष्ठ नरशार्दूल कर्तव्यं दैवमाह्निकम् ॥ २ ॥ तस्यर्षेः परमोदारं वचः श्रुत्वा नरोत्तमौ ॥ स्नात्वा कृतोदकौ वीरौ जेपतुः परमं जपम् ॥ ३ ॥ कृताह्निकौ महावीर्यौ विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ अभिवाद्यातिसंहृष्टौ गमनायाभितस्थतुः ॥ ४ ॥ तौ प्रयांतौ महावीर्यौ दिव्यां त्रिपथगां नदीम् ॥ ददृशाते ततस्तत्र सरय्वाः संगमे शुभे ॥ ५ ॥ तत्राश्रमपदं पुण्यमृषीणां भावितात्मनां ॥ बहुवर्षसहस्राणि तप्यतां परमं तपः ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वा परमप्रीतौ राघवौ पुण्यमाश्रमम् ॥ ऊचतुस्तं महात्मानं विश्वामित्रमिदं वचः ॥ ७ ॥ कस्यायमाश्रमः पुण्यः को न्वस्मिन्वसते पुमान् ॥ भगवञ्छ्रोतुमिच्छावः परं कौतूहलं हि नौ ॥८॥ तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुंगवः ॥ अब्रवीच्छ्रूयतां राम यस्यायं पूर्व आश्रमः ॥ ९ ॥ कंदर्पो मूर्तिमानासीत्काम इत्युच्यते बुधैः ॥ तपस्यंतमिह स्थाणुं नियमेन समाहितम् ॥ १० ॥ कृतोद्वाहं तु देवेशं गच्छंतं समरुद्गणम् ॥ धर्षयामास दुर्मेधा हुंकृतश्च महात्मना ॥ ११ ॥ अवध्यातश्च रुद्रेण चक्षुषा रघुनंदन ॥ व्यशीर्यंत शरीरात्स्वात्सर्वगात्राणि दुर्मतेः ॥ १२ ॥ तत्र गात्रं हतं तस्य निर्दग्धस्य महात्मनः ॥ अशरीरः कृतः कामः क्रोधाद्देवेश्वरेण ह ॥ १३ ॥ अनंग इति विख्यातस्तदाप्रभृति राघव ॥ स चांगविषयः श्रीमान्यत्रांगं स मुमोच ह ॥ १४ ॥ तस्यायमाश्रमः पुण्यस्तस्येमे मुनयः पुरा ॥ शिष्या धर्मपरा वीर तेषां पापं न विद्यते ॥ १५ ॥

॥ १० ॥ कृतोद्वाहं समाधेः कृतव्युत्थानं कालोचितविलासदेशं गच्छंतं देवेशं दुर्मेधाः कामो धर्षयामास चित्तविकारोत्पादनेन अभिभूतवान् ततो महात्मना रुद्रेण ज्ञातापराधेन हुंकृतः चक्षुषा अवध्यातो दृष्टश्चेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ११ ॥ व्यशीर्यंत विशीर्णानि सर्वगात्राणि सर्वेऽवयवाः ॥ १२ ॥ तत्र प्रसिद्धतरेऽस्मिन्नाश्रमे हतं नष्टं । हशब्दः प्रसिद्धौ ॥ १३ ॥ ततो भयात्पलायमानो यत्र देशे स कामोंऽगं मुमोच सोंऽगविषयः अंगदेश इति विख्यात इति शेषः ॥ १४ ॥ तस्य स्थाणोः इमे मुनयः इदानीमिह तपस्यंतः तस्य रुद्रस्य पुरा पूर्वकालसंतानपरंपरया शिष्याः अतएव धर्मपराः अतएव तेषां पापं न विद्यते ॥ १५ ॥

सरितोः गंगासरय्वोः ॥ १६ ॥ स्नानादिना शुचयो भूत्वा पुण्यमाश्रममभिगच्छामहे । व्यत्ययात्तङ् । हे इति पृथक्पदं वा परः युक्ततरः ॥१७॥ स्नाता इत्यादीनि तदाश्रममुनिविशेषणानि तेषां संवदतां तेषु संवदत्सु तान् अदृष्ट्वापि तपोमहिमजातदीर्घत्ववता अतएव विप्रकृष्टार्थग्राहिणा चक्षुषा रामाद्यागमनं विज्ञायेत्युत्तरेणान्वयः ॥ १८ ॥ आतिथ्यमतिथ्यर्हं भोजनादि ॥ १९ ॥ प श्चाद्भगवतोपि मनुष्यरूपधारित्वेन विश्वामित्रे गुरुत्वनाटनेन च आदौ विश्वामित्रे अर्घ्यादि दत्वा पश्चाद्रामे ददुः अभ्यरंजयन् । अडभाव आर्षः । तदाश्रमस्थानृषीनिति शेषः । यद्वा सत्कारं समनुप्राप्य तं प्रापय्य विश्वामित्रादींस्तदाश्रमस्था ऋषयोऽभ्यरंजयन्नित्यर्थः ॥ २० ॥ अजपन् नदीतीरे ते विश्वामित्राद्याः ऋषयश्च तद्वासिभिर्मुनिभिः सह स्वसाहित्येन आनीताः संवेशना

इहाद्य रजनीं राम वसेम शुभदर्शन ॥ पुण्ययोः सरितोर्मध्ये श्वस्तरिष्यामहे वयम्॥ १६॥ अभिगच्छामहे सर्वे शुचयः पुण्यमाश्रमम् ॥ इह वासः परोस्माकं सुखं वत्स्यामहे निशाम् ॥१७॥ स्नाताश्च कृतजप्याश्च हुतहव्या नरोत्तम॥ तेषां संवदतां तत्र तपोदीर्घेण चक्षुषा ॥१८॥ विज्ञाय परमप्री ता मुनयो हर्षमागमन् ॥ अर्घ्यं पाद्यं तथातिथ्यं निवेद्य कुशिकात्मजे ॥ १९ ॥ रामलक्ष्मणयोः पश्चादकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ॥ सत्कारं समनुप्राप्य कथाभिरभिरंजयन् ॥२०॥ तथार्हमजपन्संध्यामृषयस्ते समाहिताः ॥ तत्र वासिभिरानीता मुनिभिः सुव्रतैः सह ॥२१॥ न्यवसत्ससुखं तत्र कामा श्रमपदे तथा ॥ कथाभिरभिरामाभिरभिरामौ नृपात्मजौ ॥ २२ ॥ रमयामास धर्मात्मा कौशिको मुनिपुंगवः ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० बालकांडे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततः प्रभाते विमले कृताह्निकमरिंदमौ ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य नद्यास्तीर मुपागतौ ॥ १ ॥ ते च सर्वे महात्मानो मुनयः संशितव्रताः ॥ उपस्थाप्य शुभां नावं विश्वामित्रमथाब्रुवन् ॥ २ ॥ आरोहतु भवान्नावं राजपुत्र पुरस्कृतः ॥ अरिष्टं गच्छ पंथानं मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ ३ ॥ विश्वामित्रस्तथेत्युक्त्वा तानृषीन्प्रतिपूज्य च ॥ ततार सहितस्ताभ्यां सरितं सागरंगमाम् ॥ ४ ॥ तत्र शुश्राव वै शब्दं तोयसंरंभवर्धितम् ॥ मध्यमागम्य तोयस्य तस्य शब्दस्य निश्चयम् ॥ ५ ॥

य स्वाश्रमं प्रापिताः ॥ २१ ॥ कामाश्रमपदे सर्वकामपरिपूरके भर्गाश्रमे ॥ २२ ॥ २३ ॥ लखमानः ॥ इति श्रीरा०श्रीरा०रा०वा०आ०बालकांडे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ त त इति । नद्याः गंगायाः ॥ १ ॥ उपस्थाप्य आनाय्य ॥ २ ॥ राजपुत्रपुरस्कृत इति तृतीयातत्पुरुषः । तीर्त्वेति शेषः । अरिष्टं शुभं यथा भवति तथा रिषेर्हिंसार्थत्वात् ॥ ३ ॥ ततार तर्तुमुप क्रांतः सरितं गंगां सागरं गच्छति जलपूर्णत्वरूपस्वरूपं प्रापयति तां अंतर्भावितण्यर्थः । अगस्त्यशोषितस्य समुद्रस्य गंगया पूर्णं कृतमिति प्रसिद्धेः ॥ ४ ॥ तोयसंरंभेण परस्परं तरंगसंघट्टक्षो भेण वर्धितं अतिप्रवृद्धं निश्चयं सहज औपाधिको वेत्त्येतदन्यतरनिश्चयम् ॥ ५ ॥

ज्ञातुकाम इत्यस्य जात इति शेषः ॥ ६ ॥ भिद्यमानस्य परस्परसंघट्टमानस्य ॥ ७ ॥ निश्चयं निश्चयजनकहेतुम् ॥ ८ ॥ तेन मनोनिर्मितत्वेन तस्मात्सरसो या सुस्राव सेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ सरसो यौति प्रवर्तत इति सरयूः सरःप्रवृत्तेति तद्योगनिर्वचनं । पुण्यत्वे हेतुर्ब्रह्मसरश्च्युतत्वं । तस्या अयं संधिरार्षः । या जाह्नवीमभिवर्तते तया सह संगच्छते तस्या अयं शब्द इत्यर्थः ॥ १० ॥ ताभ्यां सरयुगंगाभ्याम् ॥ ११ ॥ विक्रमः पादविक्षेपः । घोरसंकाशं भयंकरदर्शनम् ॥ १२ ॥ अविप्रहतं सार्थगमागमाभावात् अक्षुण्णं । झिल्लिका कीटविशेषः ॥ १३ ॥ भैरवैः भयंकरैः श्वाप

ज्ञातुकामो महातेजाः सह रामः कनीयसा ॥ अथ रामः सरिन्मध्ये पप्रच्छ मुनिपुंगवम् ॥ ६ ॥ वारिणो भिद्यमानस्य किमयं तुमुलो ध्वनिः ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितम् ॥ ७ ॥ कथयामास धर्मात्मा तस्य शब्दस्य निश्चयम् ॥ कैलासपर्वते राम मनसा निर्मितं परम् ॥ ८ ॥ ब्रह्मणा नरशार्दूल तेनेदं मानसं सरः ॥ तस्मात्सुस्राव सरसः साऽयोध्यामुपगूहते ॥ ९ ॥ सरःप्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता ॥ तस्यायमतुलः शब्दो जाह्नवीमभिवर्तते ॥ १० ॥ वारिसंक्षोभजो राम प्रणामं नियतः कुरु ॥ ताभ्यां तु तावुभौ कृत्वा प्रणाममतिधार्मिकौ ॥ ११ ॥ तीरं दक्षिणमासाद्य जग्मतुर्लघुविक्रमौ ॥ स वनं घोरसंकाशं दृष्ट्वा नरवरात्मजः ॥ १२ ॥ अविप्रहतमैक्ष्वाकः पप्रच्छ मुनिपुंगवम् ॥ अहो वनमिदं दुर्गं झिल्लिकागणसंयुतम् ॥ १३ ॥ भैरवैः श्वापदैः कीर्णं शकुंतैर्दारुणारवैः ॥ नानाप्रकारैः शकुनैर्वाश्यद्भिर्भैरवस्वनैः ॥ १४ ॥ सिंहव्याघ्रवराहैश्च वारणैश्चापि शोभितम् ॥ धवाश्वकर्णककुभैर्बिल्वतिंदुकपाटलैः ॥ १५ ॥ संकीर्णं बदरीभिश्च किं न्विदं दारुणं वनम् ॥ तमुवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १६ ॥ श्रूयतां वत्स काकुत्स्थ यस्यैतद्दारुणं वनम् ॥ एतौ जनपदौ स्फीतौ पूर्वमास्तां नरोत्तम ॥ १७ ॥ मलदाश्च करूषाश्च देवनिर्माणनिर्मितौ ॥ पुरा वृत्रवधे राम मलेन समभिप्लुतम् ॥ १८ ॥ क्षुधा चैव सहस्राक्षं ब्रह्महत्या समाविशत् ॥ तमिंद्रं मलिनं देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ १९ ॥ कलशैः स्नापयामासुर्मलं चास्य प्रमोचयन् ॥ इह भूम्यां मलं दत्त्वा देवाः कारूषमेव च ॥ २० ॥

दानि दुष्टमृगाः दारुणारवैः दारुणशब्दैः शकुंतैः भासैः शकुनैः सर्वपक्षिभिः भैरवस्वनैः वाश्यद्भिः अतिभैरवं शब्दं कुर्वद्भिः ॥ १४ ॥ शोभितं युक्तं धवादयो वृक्षविशेषाः ॥ १५ ॥ किं नु कुतो नु ॥ १६ ॥ यस्य प्राणिनः स श्रूयतामित्यन्वयः । स्फीतौ समृद्धौ ॥ १७ ॥ मलदाः करूषा इति बहुवचनं शब्दस्वभावकृतं । देवनिर्माणेन देवयत्नेन निर्मितौ । मलेन अशुच्याचारेण ॥ १८ ॥ क्षुधा बुभुक्षया समभिप्लुतमित्यनुकृष्यते ब्रह्महत्या वृत्रस्य ब्रह्मसंतानत्वात् । देवाः वस्वादयः ॥ १९ ॥ कलशैः गंगाजलपूर्णघटैः प्रमोचयन् प्रामोचयन् । कारूषं क्षुत् दत्त्वा त्यक्त्वेत्यर्थः ॥ २० ॥

शरीरजमिति पूर्वान्वयि । प्रपेदिरे देवा इति शेषः ॥ २१ ॥ ततः तदेत्यर्थः ॥ २२ ॥ यस्मान्ममांगमलधारिणौ तस्मात् ख्यातिं गमिष्यत इति पूर्वेणान्वयः ॥ २३ ॥ शक्रेण कृतां देशस्य पूजां दृष्ट्वा पाकशासनं साध्विति अब्रुवन्निति पूर्वेणान्वयः ॥ २४ ॥ कस्यचित्कियतः कालस्य अपगमे इति शेषः ॥ २५ ॥ भद्रं ते इति विश्वामित्रस्य आशीर्वचनं बालकत्वेन तादृशयक्षिणीनामश्रवणेन त्रासो मा भूदिति । यद्वा ताटकानाम ते भद्रं प्रथमशौर्यस्थानत्वेन शौर्यप्रसिद्धिकरत्वरूपं भद्रत्वमस्या इति बोध्यम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ सेयं या विनाशयति सेत्यर्थः । आवृ

शरीरजं महेंद्रस्य ततो हर्षं प्रपेदिरे ॥ निर्मलो निष्करूषश्च शुद्ध इंद्रो यथाभवत् ॥ २१ ॥ ततो देशस्य सुप्रीतो वरं प्रादादनुत्तमम् ॥ इमौ जनपदौ स्फीतौ ख्यातिं लोके गमिष्यतः ॥ २२ ॥ मलदाश्च करूषाश्च ममांगमलधारिणौ ॥ साधु साध्विति तं देवाः पाकशासनमब्रुवन् ॥ २३ ॥ देशस्य पूजां तां दृष्ट्वा कृतां शक्रेण धीमता ॥ एतौ जनपदौ स्फीतौ दीर्घकालमरिंदम ॥ २४ ॥ मलदाश्च करूषाश्च मुदिता धनधान्यतः ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य यक्षिणी कामरूपिणी ॥ २५ ॥ बलं नागसहस्रस्य धारयंती तदा ह्यभूत् ॥ ताटका नाम भद्रं ते भार्या सुंदस्य धीमतः ॥ २६ ॥ मारीचो राक्षसः पुत्रो यस्याः शक्रपराक्रमः ॥ वृत्तबाहुर्महाशीर्षो विपुलास्यतनुर्महान् ॥ २७ ॥ राक्षसो भैरवाकारो नित्यं त्रासयते प्रजाः ॥ इमौ जनपदौ नित्यं विनाशयति राघव ॥ २८ ॥ मलदांश्च करूषांश्च ताटका दुष्टचारिणी ॥ सेयं पंथानमावृत्य वसत्यत्यर्धयोजने ॥ २९ ॥ अतएव च गंतव्यं ताटकाया वनं यतः ॥ स्वबाहुबलमाश्रित्य जहीमां दुष्टचारिणीम् ॥ ३० ॥ मन्नियोगादिमं देशं कुरु निष्कंटकं पुनः ॥ न हि कश्चिदिमं देशं शक्तो ह्यागंतुमीदृशम् ॥ ३१ ॥ यक्षिण्या घोरया राम उत्सादितमसह्यया ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं तथैतद्दारुणं वनम् ॥ यक्ष्या चोत्सादितं सर्वमद्यापि न निवर्तते ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथ तस्याप्रमेयस्य मुनेर्वचनमुत्तमम् ॥ श्रुत्वा पुरुषशार्दूलः प्रत्युवाच शुभां गिरम् ॥ १ ॥

त्य निरुध्य अर्धं अतिक्रांतमत्यर्धं तादृशे योजने ॥ २९ ॥ यतश्चेदं ताटकावनं अस्माभिर्गंतव्यं अतएव च हेतोर्हे राम स्वबाहुबलमाश्रित्य इमां जहि ॥ ३० ॥ ननु स्त्री कथं हंतव्या तत्राह मन्नियोगादिति । मदाज्ञया स्त्रीवधशंकां त्यज । ईदृशं ताटकाक्रांतम् ॥३१॥ अद्यापि न निवर्तते । अत्र पूर्वस्थितो जन इति शेषः ॥३२॥ फलमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथेति । अप्रमेयस्य अप्रमेयप्रभावस्य । शार्दूलः श्रेष्ठः ॥ १ ॥

यदा यतः यक्षी यक्षजातिः श्रूयते पुराणादाविति शेषः। अबलेति साभिप्रायम् ॥ २ ॥ ३ ॥ वीर्यं शौर्यादि बलमात्रप्रश्ने वीर्याभिधानं शौर्यादयोऽन्येऽपि गुणास्तस्यां संतीति ज्ञापनार्थम् ॥ ४ ॥ वरप्राप्तिमूलमाह पूर्वमिति। तेपे पुत्रार्थं पितामहमुद्दिश्येति शेषः ॥ ५ ॥ कन्यारत्नं दिव्यरूपवतीं कन्याम् ॥ ६ ॥ तदभिसंहितगुणवता पुत्रेणात्यंतं जनपीडा भवेदिति विचार्य पुत्रं न ददौ ॥ ७ ॥ विवर्धतीं वर्धमानां। जंभपुत्रायेत्यत्र खंजुपुत्रायेति पाठे खंजोः पुत्रः खंजुपुत्रः असुरयक्षयोर्देवयोनित्वेनोचितः संबंधः ॥ ८ ॥ व्यजायत प्रासोष्ट असूत ॥ ९ ॥ शापं दर्शयति सुंदे त्विति। निहते अगस्त्येन शापं दत्वेति शेषः। इच्छति इच्छति स्म ॥ १० ॥ जातसंरंभा स्वभर्तृवधजकोपवती ॥ ११ ॥ भजस्व शुद्धदेवयोनिस्वरूपं मुक्त्वेति शेषः । शप्तवान् राक्षसत्वं

अल्पवीर्या यदा यक्षी श्रूयते मुनिपुंगव ॥ कथं नागसहस्रस्य धारयत्यबला बलम् ॥ २ ॥ इत्युक्तं वचनं श्रुत्वा राघवस्यामितौजसः ॥ हर्षयन् श्लक्ष्णया वाचा सलक्ष्मणमरिंदमम् ॥ ३ ॥ विश्वामित्रोऽब्रवीद्वाक्यं शृणु येन बलोत्कटा ॥ वरदानकृतं वीर्यं धारयत्यबला बलम् ॥ ४ ॥ पूर्वमासीन्महायक्षः सुकेतुर्नाम वीर्यवान् ॥ अनपत्यः शुभाचारः स च तेपे महत्तपः ॥ ५ ॥ पितामहस्तु सुप्रीतस्तस्य यक्षपतेस्तदा ॥ कन्यारत्नं ददौ राम ताटकां नाम नामतः ॥ ६ ॥ ददौ नागसहस्रस्य बलं चास्याः पितामहः ॥ नत्वेव पुत्रं यक्षाय ददौ चासौ महायशाः ॥ ७ ॥ तां तु बालां विवर्धतीं रूपयौवनशालिनीम् ॥ जंभपुत्राय सुंदाय ददौ भार्यां यशस्विनीम् ॥ ८ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य यक्षी पुत्रं व्यजायत ॥ मारीचं नाम दुर्धर्षं यः शापाद्राक्षसोऽभवत् ॥ ९ ॥ सुंदे तु निहते राम अगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ ताटका सह पुत्रेण प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ १० ॥ भक्षार्थं जातसंरंभा गर्जंती साभ्यधावत ॥ आपतंतीं तु तां दृष्ट्वा अगस्त्यो भगवानृषिः ॥ ११ ॥ राक्षसत्वं भजस्वेति मारीचं व्याजहार सः ॥ अगस्त्यः परमामर्षस्ताटकामपि शप्तवान् ॥ १२ ॥ पुरुषादी महायक्षी विकृता विकृतानना ॥ इदं रूपं विहायाशु दारुणं रूपमस्तु ते ॥ १३ ॥ सैषा शापकृतामर्षा ताटका क्रोधमूर्छिता ॥ देशमुत्सादयत्येनमगस्त्याचरितं शुभम् ॥ १४ ॥ एनां राघव दुर्वृत्तां यक्षीं परमदारुणाम् ॥ गोब्राह्मणहितार्थाय जहि दुष्टपराक्रमाम् ॥ १५ ॥ न ह्येनां शापसंसृष्टां कश्चिदुत्सहते पुमान् ॥ निहंतुं त्रिषु लोकेषु त्वामृते रघुनंदन ॥ १६ ॥

भजस्वेति ॥ १२ ॥ तदेव विस्तरेणाह पुरुषादीति। भवेति शेषः। तदेवोपपादयति इदमिति। इदं रूपं यक्षिणीरूपं विहाय त्याजयित्वा दारुणं रूपं राक्षसीरूपं अस्तु भवतु। एतदेवाभिप्रेत्य पाद्मे उक्तं। तौ रामलक्ष्मणौ वीरावायांतीं पथि राक्षसीं ॥ ताटकां नाम घोरां तां सुंदभार्यां सुकेतुजामिति ॥ १३ ॥ अमर्षात् असहनात्। देशोत्सादने हेतुगर्भं विशेषणं । अगस्त्याचरितमिति अगस्त्यतपःस्थानमित्यर्थः ॥ १४ ॥ गोब्राह्मणहितार्थायेति। स्त्रीवधशंका निरासाय तद्धिताय क्रियमाणं पापवदाभासमानमपि धर्मायेति भावः ॥ १५ ॥ शापसंसृष्टां अगस्त्यशापव्याप्ताम् ॥ १६ ॥

हे नरोत्तम ते स्त्रीवधनिमित्ता घृणा न कार्या । अत्र नरोत्तमेत्यनेन पुरुषोत्तमेश्वररूपत्वात्तव पापसंबंधाभाव इति ध्वनित । चातुर्वर्ण्य हितार्थं तद्धिताय कर्तव्यमित्यस्य नृशंसमित्याद्युत्त रणान्वयः ॥ १७ ॥ वाशब्द इवार्थे अनृशंसमिव नृशंसं क्रूरमपि कार्यमित्यर्थः । प्रजारक्षणकारणात्प्रजारक्षणाद्धेतोः । रक्षता सतेति । रक्षाधर्मसमृद्धिशेषत्वेनेति भावः । पातकं वा मुख्यपा तकं वा सदोष वा यज्ञादिवत्सदोषं ईषत्पापयुतं धर्मं वा सदोषत्वधरूपमितियावत् ॥ १८ ॥ एष धर्म इति । धर्ममूलकत्वादिति भावः । अतो यस्या वधो न्याय्य इत्याह अधर्म्यामिति । ध र्मादपेताम् तदेवोपपादयति धर्मो हीति ॥ १९ ॥ अधर्म्यः स्त्रीवधोपि धर्म एवेत्यर्थं संमतिभिरुपपादयति श्रूयत इति । पृथिवीं तदधिष्ठात्रीं देवताम् यद्वा तस्याः प्रजा इत्यर्थः ॥ २० ॥ अ

नहि ते स्त्रीवधकृते घृणा कार्या नरोत्तम ॥ चातुर्वर्ण्यहितार्थं हि कर्तव्यं राजसूनुना ॥ १७ ॥ नृशंसमनृशंसं वा प्रजारक्षणकारणात् ॥ पातकं वा सदोषं वा कर्तव्यं रक्षता सदा ॥ १८ ॥ राज्यभारनियुक्तानामेष धर्मः सनातनः ॥ अधर्म्यां जहि काकुत्स्थ धर्मो ह्यस्यां न विद्यते ॥ १९ ॥ श्रूयते हि पुरा शक्रो विरोचनसुतां नृप ॥ पृथिवीं हंतुमिच्छंतीं मंथरामभ्यसूदयत् ॥ २० ॥ विष्णुना च पुरा राम भृगुपत्नी पतिव्रता ॥ अनिद्रं लोकमिच्छंती काव्यमाता निषूदिता ॥ २१ ॥ एतैश्चान्यैश्च बहुभी राजपुत्रैर्महात्मभिः ॥ अधर्मसहिता नार्यो हताः पुरुषसत्तमैः ॥ तस्मादेनां घृणां त्यक्त्वा जहि मच्छासनान्नृप ॥ २२ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे पंचविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ ॥ ६ ॥ मुनेर्वचनमक्लीबं श्रुत्वा नरवरात्मजः ॥ राघवः प्रांजलिर्भूत्वा प्रत्युवाच दृढव्रतः ॥ १ ॥ पितुर्वचननिर्देशात्पितुर्वचनगौरवात् ॥ वचनं कौशिकस्येति कर्तव्यमविशंकया ॥ २ ॥ अनुशिष्टोस्म्ययोध्यायां गुरुमध्ये महात्मना ॥ पित्रा दशरथेनाहं नावज्ञेयं हि तद्वचः ॥ ३ ॥ सोहं पितुर्वचः श्रुत्वा शासनाद्ब्रह्मवादिनः ॥ करिष्यामि न संदेहस्ताटकावधमुत्तमम् ॥ ४ ॥

निद्रं निद्रासुखरहितम् । अनिंद्रमितिपाठे इंद्ररहितम् । काव्यः शुक्रः ॥ २१ ॥ एतैः एतादृशैः । यद्वा आर्षं बहुत्वम् । एताभ्यां शक्रविष्णुभ्यामित्यर्थः । मच्छासनादिति यथा परशुरामस्य जमदग्ने गुरोराज्ञया मातृवधेपि न दोषस्तथा बलाददातृत्वेन गुरोर्ममाज्ञया स्त्रीवधे तव न दोष इति भावः ॥ २२ ॥ रेखामानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदि काव्ये बालकांडे पंचविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ मुनेरिति । अक्लीबं धृष्टम् ॥ १ ॥ पितुरिति । कौशिकस्य वचनं अविशंकया कर्तव्यं त्वयेत्येवंरूपान्निर्देशान्नियोगात् । पितुर्वचनगौ रवात्परमाप्तवाक्यत्वेन अतिप्रमाणत्वात् त्वद्वचनं अवश्यं कर्तव्येन निश्चितमिति शेषः ॥ २ ॥ कदैवं नियोगः कृत इत्यत्राह अन्विति । गुरवो वसिष्ठवामदेवाद्याः अनवज्ञानहेतुरुक्त एव तद्वचो विश्वामित्रवच इत्यनुशिष्ट इत्यन्वयः ॥ ३ ॥ सोहमिति । ब्रह्मवादिनस्तस्यापापस्पर्शेन तत्संकल्पादन्यस्यापिं पापमपापं पुण्यं चेत्याह उत्तममिति । उत्कृष्टधर्ममित्यर्थः ॥ ४ ॥

पुण्यत्वमेवोपपादयति गोब्राह्मणेति । अप्रमेयस्य तव च हिताय अस्य हितं स्वाज्ञापरिपालनेन संतोषरूपम् । इदमावर्तते तव वचनं कर्तुमुद्यतो विचिकित्सारहितोहं ताटकावधं करिष्यामीति पूर्वेणान्वयः ॥ ५ ॥ तीव्रं परुषश्रवणम् ॥ ६ ॥ वित्रस्ताः भीताः मोहिता व्याकुलचित्ता जाता ॥ ७ ॥ तं शब्दं श्रुत्वा च क्रुद्धा स शब्दो यत्र यतो विनिःसृतस्तमभिनिध्याय शब्दनिःसरणावधिदेशं लक्षीकृत्य अभ्यद्रवदिति योजना ॥ ८ ॥ प्रमाणेन शरीरप्रमाणेन ॥ ९ ॥ भैरवं भयंकरम् दारुणं घोरम् अस्य वपुषः चोप्यर्थः अभीरूणामपीत्यर्थः ॥ १० ॥ एतामिति । विनिवृत्तां अस्मत्संमुखागमनात्परावृत्ताम् पलायितामितियावत् ॥ ११ ॥ कर्णादिहरणमात्रे हेतुमाह न हीति । वीर्यं परपराभवशक्तिम् गतिं आकाशादिगतिम् पाणिपादच्छेदेनेति शेषः तावतैव देशहित

गोब्राह्मणहितार्थाय देशस्य च हिताय च ॥ तव चैवाप्रमेयस्य वचनं कर्तुमुद्यतः ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वा धनुर्मध्ये बद्ध्वा मुष्टिमरिंदमः ॥ ज्याघोषमकरोत्तीव्रं दिशः शब्देन नादयन् ॥ ६ ॥ तेन शब्देन वित्रस्तास्ताटकावनवासिनः ॥ ताटका च सुसंक्रुद्धा तेन शब्देन मोहिता ॥ ७ ॥ तं शब्दमभिनिध्याय राक्षसी क्रोधमूर्छिता ॥ श्रुत्वा चाभ्यद्रवत्क्रुद्धा यत्र शब्दो विनिःसृतः ॥ ८ ॥ तां दृष्ट्वा राघवः क्रुद्धां विकृतां विकृताननाम् ॥ प्रमाणेनातिवृद्धां च लक्ष्मणं सोभ्यभाषत ॥ ९ ॥ पश्य लक्ष्मण यक्षिण्या भैरवं दारुणं वपुः ॥ भिद्येरन् दर्शनादस्या भीरूणां हृदयानि च ॥ १० ॥ एतां पश्य दुराधर्षां मायाबलसमन्विताम् ॥ विनिवृत्तां करोम्यद्य हृतकर्णाग्रनासिकाम् ॥ ११ ॥ न ह्येनामुत्सहे हंतुं स्त्रीस्वभावेन रक्षिताम् ॥ वीर्यं चास्या गतिं चैव हन्यामिति हि मे मतिः ॥ १२ ॥ एवं ब्रुवाणे रामे तु ताटका क्रोधमूर्छिता ॥ उद्यम्य बाहुं गर्जंती राममेवाभ्यधावत ॥ १३ ॥ विश्वामित्रस्तु ब्रह्मर्षिर्हुंकारेणाभिभर्त्स्य ताम् ॥ स्वस्ति राघवयोरस्तु जयं चैवाभ्यभाषत ॥ १४ ॥ उद्धुन्वाना रजो घोरं ताटका राघवावुभौ ॥ रजोमेघेन महता मुहूर्तं सा व्यमोहयत् ॥ १५ ॥ ततो मायां समास्थाय शिलावर्षेण राघवौ ॥ अवाकिरत्सुमहता ततश्चुक्रोध राघवः ॥ १६ ॥ शिलावर्षं महत्तस्याः शरवर्षेण राघवः ॥ प्रतिवार्योपधावंत्याः करौ चिच्छेद पत्रिभिः ॥ १७ ॥ ततश्छिन्नभुजां श्रांतामभ्याशे परिगर्जतीम् ॥ सौमित्रिरकरोत्क्रोधाद्धृतकर्णाग्रनासिकाम् ॥ १८ ॥ कामरूपधरा सा तु कृत्वा रूपाण्यनेकशः ॥ अंतर्धानं गता यक्षी मोहयंती स्वमायया ॥ १९ ॥

स्य गुरुवचनानुष्ठानस्य च सिद्ध्या शूरविगर्हितः स्त्रीवधोनुचित इति भावः ॥ १२ ॥ राममेव विश्वामित्रस्य दुर्धर्षत्वेन तं विसृज्य मानुषबुद्ध्या राममेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ तां रामसंमुखमभिधावंतीम् जयं च जयविषयकाशिषं च ॥ १४ ॥ घोरं रजः उद्धुन्वानेत्यन्वयः रजोमेघेन रजोंधकारेण ॥ १५ ॥ मायां समास्थाय अंतर्धानं गत्वेतियावत् । चुक्रोध स्त्रीत्वप्रयुक्तदाक्षिण्यं विसृज्येति शेषः ॥ १६ ॥ पत्रिभिरिति । एकैकस्य बहुधा खंडनाभिप्रायेण ॥ १७ ॥ हृते कर्णाग्रे नासिका च यस्यास्ताम् ॥ १८ ॥ अनेकशः रूपाणि कृत्वा अंतर्धानं गता सती स्वमायया राघवौ मोहयंती ॥ १९ ॥

भैरवं अश्मवर्षमित्यन्वयः ॥ २० ॥ घृणया अलं स्त्री इति घृणामास्त्वित्यर्थः । दुष्टचारिणी मायाशक्त्या अंतर्धानेन पाषाणादिदृष्टिकर्त्री अतो घृणा अनुचिता ॥ २१ ॥ घृणा नोचितेत्यत्र हेत्वंतरमाह यज्ञविघ्नकरीति । मायया पुरा यावद्वर्धेत तावत्तत्कालात्पुरैव पूर्वमेव एषा वध्यतां सायंसंध्या पुरा प्रवर्तते प्रवर्तयिष्यन इत्यर्थः ॥ २२ ॥ किं तत्र इत्याह रक्षांसीति । अश्मवृष्ट्येति करणे तृतीया ॥ २३ ॥ शब्दमात्रेण लक्ष्यं सम्यङ्निश्चित्य वेधकर्तृत्वसामर्थ्यं दर्शयन्नित्यर्थः ॥ २४ ॥ अभिदुद्रावेति । अंतर्धानं हित्वेति शेषः ॥ २५ ॥ भीमसंकाशां भीमरूपाम् ॥ २६॥

अश्मवर्षं विमुंचंती भैरवं विचचार सा ॥ ततस्तावश्मवर्षेण कीर्यमाणौ समंततः ॥ २० ॥ दृष्ट्वा गाधिसुतः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ अलं ते घृणया राम पापैषा दुष्टचारिणी ॥ २१ ॥ यज्ञविघ्नकरी यक्षी पुरा वर्धेत मायया ॥ वध्यतां तावदेवैषा पुरा संध्या प्रवर्तते ॥ २२ ॥ रक्षांसि संध्याकाले तु दुर्धर्षाणि भवंति हि ॥ इत्युक्तः स तु तां यक्षीमश्मवृष्ट्याभिवर्षिणीम् ॥ २३ ॥ दर्शयन् शब्दवेधित्वं तां रुरोध स सायकैः ॥ सा रुद्धा बाणजालेन मायाबलसमन्विता ॥ २४ ॥ अभिदुद्राव काकुत्स्थं लक्ष्मणं च विनेदुषी ॥ तामापतंतीं वेगेन विक्रांतामशनीमिव ॥ २५ ॥ शरेणोरसि विव्याध पपात च ममार च ॥ तां हतां भीमसंकाशां दृष्ट्वा सुरपतिस्तदा ॥ २६ ॥ साधु साध्विति काकुत्स्थं सुराश्चाप्यभिपूजयन् ॥ उवाच परमप्रीतः सहस्राक्षः पुरंदरः ॥ २७ ॥ सुराश्च सर्वे संहृष्टा विश्वामित्रमथाब्रुवन् ॥ मुने कौशिक भद्रं ते सेंद्राः सर्वे मरुद्गणाः ॥ २८ ॥ तोषिताः कर्मणाऽनेन स्नेहं दर्शय राघवे ॥ प्रजापतेः कृशाश्वस्य पुत्रान्सत्यपराक्रमान् ॥ २९ ॥ तपोबलभृतो ब्रह्मन् राघवाय निवेदय ॥ पात्रभूतश्च ते ब्रह्मंस्तवानुगमने रतः ॥ ३० ॥ कर्तव्यं सुमहत्कर्म सुराणां राजसूनुना ॥ एवमुक्त्वा सुराः सर्वे जग्मुर्हृष्टा विहायसम् ॥ ३१ ॥ विश्वामित्रं पूजयंतस्ततः संध्या प्रवर्तते ॥ ततो मुनिवरः प्रीतस्ताटकावधतोषितः ॥ ३२ ॥ मूर्ध्नि राममुपाघ्राय इदं वचनमब्रवीत् ॥ इहाद्य रजनीं राम वसाम शुभदर्शन ॥ ३३ ॥ श्वःप्रभाते गमिष्यामस्तदाश्रमपदं मम ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथात्मजः ॥ ३४ ॥ उवास रजनीं तत्र ताटकाया वने सुखम् ॥ मुक्तशापं वनं तच्च तस्मिन्नेव तदाहनि ॥ रमणीयं विबभ्राज यथा चैत्ररथं वनम् ॥ ३५ ॥

अभिपूजयन् अडभाव आर्षः । सहस्राक्षः विश्वामित्रमुवाचेत्यन्वयः ॥ २७ ॥ विमुक्तवंतस्तदाह मुने इति ॥ २८ ॥ तोषिता वयमिति शेषः । अनेन कर्मणा त्वत्प्रवर्तितताटकावधरूपेण स्नेहं दर्शय मदीयोयमाप्तः शिष्य इति स्नेहमूलं व्यापारं प्रवर्तय । तमेव व्यापारमाह प्रजापतेरिति ॥२९॥ तपसा ज्ञानेन बलेन च भृतः पूर्णः ते तव दानस्य पात्रभूतश्च राघवः अतस्तस्मै कृशाश्वपुत्रान्निवेदय । तथा लब्धानामेवास्त्राणां कार्यक्षमत्वमिति भावः । अनुगमने शुश्रूषणे दृढनिश्चयः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पूजयंतस्तुवंतो जग्मुरित्यन्वयः । प्रवर्तते इत्यस्य स्मेति शेषः ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ मुक्तशापं अपगतोपद्रवं । यद्वा लब्धशापया ताटकया मुक्तम् ॥ ३५ ॥

प्रभातवेलां प्रतिबोध्यमान इति विश्वामित्रेणेत्यादिः जजागारेति शेषः ॥ ३६ ॥ चलमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथेति । उष्येति आर्षं । प्रहस्य विजयशालिरामदर्शनजसंतोषजो हासः ॥ १ ॥ सर्वशः सर्वाणि ॥ २ ॥ देवासुरगणान्वापि वाशब्दश्चार्थे गंधर्वोरगसहितदेवासुरगणरूपशत्रूनपि प्रसह्य बलेन जयिष्यसि जेष्यसि। यदि वधे दया तदा वशीकृत्य संमोहनास्त्रादिना जेष्यसि । अन्येषां तु का गणनेति भावः ॥ ३ ॥ दंडचक्रादयोऽस्त्रभेदाः ॥ ४ ॥

निहत्य तां यक्षसुतां स रामः प्रशस्यमानः सुरसिद्धसंघैः॥ उवास तस्मिन्मुनिना सहैव प्रभातवेलां प्रतिबोध्यमानः॥३६॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे षड्विंशः सर्गः॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ अथ तां रजनीमुष्य विश्वामित्रो महायशाः॥ प्रहस्य राघवं वाक्यमुवाच मधुरस्वरम्॥ १ ॥ परितुष्टोस्मि भद्रं ते राजपुत्र महायशः॥ प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यस्त्राणि सर्वशः॥ २ ॥ देवासुरगणान्वापि सगंधर्वोरगान्भुवि॥ यैरमित्रान्प्रसह्याजौ वशीकृत्य जयिष्यसि॥ ३ ॥ तानि दिव्यानि भद्रं ते ददाम्यस्त्राणि सर्वशः॥ दंडचक्रं महद्दिव्यं तव दास्यामि राघव ॥ ४ ॥ धर्मचक्रं ततो वीर कालचक्रं तथैव च ॥ विष्णुचक्रं तथात्युग्रमैंद्रं चक्रं तथैव च ॥५॥ वज्रमस्त्रं नरश्रेष्ठ शैवं शूलवतं तथा ॥ अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैव ऐषीकमपि राघव ॥६॥ ददामि ते महाबाहो ब्राह्ममस्त्रमनुत्तमम्॥ गदे द्वे चैव काकुत्स्थ मोदकी शिखरी शुभे॥७॥ प्रदीप्ते नरशार्दूल प्रयच्छामि नृपात्मज॥ धर्मपाशमहं राम कालपाशं तथैव च॥ ८॥ वारुणं पाशमस्त्रं च ददाम्यहमनुत्तमम्॥ अशनी द्वे प्रयच्छामि शुष्कार्द्रे रघुनंदन॥ ९ ॥ ददामि चास्त्रं पैनाकमस्त्रं नारायणं तथा॥ आग्नेयमस्त्रं दयितं शिखरं नाम नामतः॥ १० ॥ वायव्यं प्रथमं नाम ददामि तव चानघ॥ अस्त्रं हयशिरो नाम क्रौंचमस्त्रं तथैव च॥ ११ ॥ शक्तिद्वयं च काकुत्स्थ ददामि तव राघव॥ कंकालं मुसलं घोरं कापालमथ किंकिणीं ॥ १२ ॥ वधार्थं रक्षसां यानि ददाम्येतानि सर्वशः॥ वैद्याधरं महास्त्रं च नंदनं नाम नामतः॥१३॥ असिरत्नं महाबाहो ददामि नृवरात्मज ॥ गांधर्वमस्त्रं दयितं मोहनं नाम नामतः॥ १४ ॥ प्रस्वापनं प्रशमनं दद्मि सौम्यं च राघव॥ वर्षणं शोषणं चैव संतापनविलापने ॥ १५ ॥ मादनं चैव दुर्धर्षं कंदर्पदयितं तथा॥ गांधर्वमस्त्रं दयितं मानवं नाम नामतः॥ १६ ॥

॥ ५ ॥ शूलवतं शूलवतनामकं । क्वचित्तु शूलवरमिति पाठः । ब्रह्मशिरोस्त्रं ब्रह्मास्त्रादन्यत् ॥ ६ ॥ गदे द्वे मोदकीशिखरीसंज्ञे द्वे गदे गदासंज्ञके अस्त्रे ॥ ७ ॥ ८ ॥ अस्त्रं च वारुणास्त्रं चेत्यर्थः । शुष्कार्द्रसंज्ञके द्वे अशनी अशनीसंज्ञके अस्त्रे ॥ ९ ॥ पिनाकिन इदं पैनाकं दयितं अग्नेरिति शेषः । शिखरं नाम शिखरमिति प्रसिद्धं ॥ १० ॥ प्रथमं मुख्यं ॥ ११ ॥ कंकालादीन्यसुरधार्यास्त्राणि ॥ १२ ॥ यानि रक्षसां वधार्थं समर्थानि एतानि ददामीत्यन्वयः । वैद्याधरं विद्याधरसंबंधि नंदनं नाम असिरत्नमित्यन्वयः । यतोऽस्त्रादसीनां प्रादुर्भाव इति भावः ॥ १३ ॥ १४ ॥ दद्मीत्यार्षं । प्रशमनं रिपूणां क्रोधशामकमस्त्रं विलापनं परिदेवनकारकम् ॥ १५ ॥ मादनं शत्रूणां मदजनकं दुर्धर्षमित्याद्यस्य विशेषणं ॥ १६ ॥

प्रतीच्छ गृहाण ॥ १७ ॥ मौसलं आसुरमुसलादन्यत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ मंत्रग्रामं अस्त्राणां मंत्रमूर्तित्वात् । ननु बलातिबलादानप्रसंगेपि मंत्रग्रामं गृहाणेत्युक्तमिति पुनरत्र दानं विफलमिति चेन्न । गृहाणेत्येव तत्रोक्तत्वात् न तु ददाविति । तेन तत्कालोपयोगिबलातिबलयोरेव तत्र दानं इतरेषां त्वत्रेति विवेक इति कतककृतः । वस्तुतो बलातिबले मंत्रसमूहात्मके इति तद्रूपं मंत्रग्राममिति तत्रार्थ इति न दोष इति परे ॥ २२ ॥ सर्वेति । येषां उक्तदिव्यास्त्राणां सर्वसंग्रहणं सर्वधारणं कर्तुं दैवतैरपि दुर्लभं दुष्करं । देवा अपि यत्किंचिदस्त्रमेव जानंतीति भावः । तानि सर्वाण्यस्त्राणि राघवाय रामाय विश्वामित्रो न्यवेदयत् दत्तवान् । राघवाय रामाय लक्ष्मणाय चेत्यपि बोध्यं । युगपदेवोभयोरुपदेश इति बोध्यं ॥ २३ ॥ जपतः रामाय दातुं तेषां वीर्य

पैशाचमस्त्रं दयितं मोहनं नाम नामतः ॥ प्रतीच्छ नरशार्दूल राजपुत्रमहायशः ॥ १७ ॥ तामसं नरशार्दूल सौमनं च महाबलम् ॥ संवर्तं चैव दुर्धर्षं मौसलं च नृपात्मज ॥ १८ ॥ सत्यमस्त्रं महाबाहो तथा मायामयं परम् ॥ सौरं तेजःप्रभं नाम परतेजोपकर्षणम् ॥ १९ ॥ सोमास्त्रं शिशिरं नाम त्वाष्ट्रमस्त्रं सुदारुणम् ॥ दारुणं च भगस्यापि शीतेषुमथ मानदम् ॥ २० ॥ एतान् राम महाबाहो कामरूपान्महाबलान् ॥ गृहाण परमोदारान् क्षिप्रमेव नृपात्मज ॥ २१ ॥ स्थितस्तु प्राङ्मुखो भूत्वा शुचिर्मुनिवरस्तदा ॥ ददौ रामाय सुप्रीतो मंत्रग्राममनुत्तमम् ॥ २२ ॥ सर्वसंग्रहणं येषां दैवतैरपि दुर्लभम् ॥ तान्यस्त्राणि तदा विप्रो राघवाय न्यवेदयत् ॥ २३ ॥ जपतस्तु मुनेस्तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ उपतस्थुर्महार्हाणि सर्वाण्यस्त्राणि राघवम् ॥ २४ ॥ ऊचुश्च मुदिता रामं सर्वे प्रांजलयस्तदा ॥ इमे च परमोदार किंकरास्तव राघव ॥ २५ ॥ यद्यदिच्छसि भद्रं ते तत्सर्वं करवाम वै ॥ ततो रामः प्रसन्नात्मा तैरित्युक्तो महाबलैः ॥ २६ ॥ प्रतिगृह्य च काकुत्स्थः समालभ्य च पाणिना ॥ मानसा मे भविष्यध्वमिति तान्यभ्यचोदयत् ॥ २७ ॥ ततः प्रीतमना रामो विश्वामित्रं महामुनिं ॥ अभिवाद्य महातेजा गमनायोपचक्रमे ॥ २८ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ प्रतिगृह्य ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनः शुचिः ॥ गच्छन्नेव च काकुत्स्थो विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ गृहीतास्त्रोऽस्मि भगवन्दुराधर्षः सुरैरपि ॥ अस्त्राणां त्वहमिच्छामि संहारान्मुनिपुंगव ॥ २ ॥

वत्तासंपादनाय तान्यस्त्राणि जपत इत्यर्थः । उपतस्थुः गृहीतभामंडलवपूंषि उपतस्थुः उपस्थितानि विश्वामित्रनियोगेन रामं च उपतस्थुः ॥ २४ ॥ सर्वेस्त्रदेवाः मुदिताः स्वाधिदैवतरामसंबंधेन तुष्टाः किंकरा अंगीकृतदासत्वाः ॥ २५ ॥ २६ ॥ समालभ्य उपस्पृश्य मानसाः सदा मनःस्थिताः । यद्यपि भगवतो रामस्य सर्वं विदितमेव तथापि विद्या गुरूपदेशगृहीतैव फलदा नान्यथेति लोकान् बोधयितुं विश्वामित्रोपदेशग्रहणमिति बोध्यम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ हरमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभि० श्रीरा० रा० वा० आ० बा० सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ गच्छन्गमिष्यन् ॥ १ ॥ संहारान् ज्ञातुमिति शेषः । उपसंहारापरिज्ञाने पुनः प्रयोगानर्हतया अप्राप्तप्रायत्वात्तज्ज्ञानेच्छा । संहारो नाम प्रयुक्तस्यास्त्रस्य मंत्रविशेषेण पुनः स्वात्मनि स्थापनं ॥ २ ॥

एवमिति । उक्तास्त्राणां संहारमार्गमुपदिश्य अथ अनंतरं तत्प्रश्नसंतुष्टः परमऋषिः अन्यान्यप्यस्त्राण्युपदिशति स्म ॥ ३ ॥ तदाह सत्यवंतमित्यादि । ददामीति सर्वत्र शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ सार्चिमाल्यादयोन्ये तांश्च ददामीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ भास्वरांस्तेजोमयान्प्रतीच्छ गृहाण पात्रभूतः अस्त्रदानस्येति शेषः मम मत्तः ॥ १० ॥ बाढमित्यंगीकारे प्रहृष्टेनांतरात्मना प्रत्यगृहीदिति शेषः मूर्तिमंतः स्वस्वदेवतारूपेण ॥ ११ ॥ प्रह्वांजलिपुटाः प्रह्वा नम्राः ते च ते अंजलेः पुटं संश्लेषो येषां तादृशाः ॥१२॥ इमे स्म सन्निहिता वयमिति शेषः शाधि आज्ञापय ॥१३॥ गम्यतां

एवंब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रो महातपाः॥ संहारान्व्याजहाराथ धृतिमान्सुव्रतः शुचिः ॥ ३ ॥ सत्यवंतं सत्यकीर्तिं धृष्टं रभसमेव च ॥ प्रतिहारतरं नाम पराङ्मुखमवाङ्मुखम् ॥ ४ ॥ लक्ष्यालक्ष्याविमौ चैव दृढनाभसुनाभकौ ॥ दशाक्षशतवक्त्रौ च दशशीर्षशतोदरौ ॥ ५ ॥ पद्मनाभमहानाभौ दुंदुनाभस्वनाभकौ ॥ ज्योतिषं शकुनं चैव नैरास्यविमलावुभौ ॥ ६ ॥ यौगंधरविनिद्रौ च दैत्यप्रमथनौ तथा ॥ शुचिबाहुर्महाबाहुर्निष्कलिर्विरुचस्तथा ॥ सार्चिमाली धृतिमाली वृत्तिमान् रुचिरस्तथा ॥ ७ ॥ पित्र्यः सौमनसश्चैव विधूतमकरावुभौ ॥ करवीरं रतिं चैव धनधान्यौ च राघव ॥ ८ ॥ कामरूपं कामरुचिं मोहमावरणं तथा ॥ जृंभकं सर्पनाथं च पंथानवरुणौ तथा ॥ ९ ॥ कृशाश्वतनयान् राम भास्वरान्कामरूपिणः ॥ प्रतीच्छ मम भद्रं ते पात्रभूतोसि राघव ॥ १० ॥ बाढमित्येव काकुत्स्थः प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ दिव्यभास्वरदेहाश्च मूर्तिमंतः सुखप्रदाः ॥ ११ ॥ केचिदंगारसदृशाः केचिद्धूमोपमास्तथा ॥ चंद्रार्कसदृशाः केचित्प्रह्वांजलिपुटास्तथा ॥ १२ ॥ रामं प्रांजलयो भूत्वाऽब्रुवन्मधुरभाषिणः ॥ इमे स्म नरशार्दूल शाधि किंकरवाम ते ॥ १३ ॥ गम्यतामिति तानाह यथेष्टं रघुनंदनः ॥ मानसाः कार्यकालेषु साहाय्यं मे करिष्यथ ॥ १४ ॥ अथ ते राममामंत्र्य कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ एवमस्त्विति काकुत्स्थमुक्त्वा जग्मुर्यथागतम् ॥ १५ ॥ स च तान् राघवो ज्ञात्वा विश्वामित्रं महामुनिं ॥ गच्छन्नेवाथ मधुरं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥ किमेतन्मेघसंकाशं पर्वतस्याविदूरतः ॥ वृक्षखंडमितो भाति परं कौतूहलं हि मे ॥ १७ ॥

इदानीमिति शेषः । कार्यकालेषु मानसाः मनसि संनिहिता भूत्वा साहाय्यं करिष्यथ ॥ १४ ॥ प्रदक्षिणं सकलस्वदेवताऽधिदैवतरूपत्वाद्रामस्य प्रदक्षिणकरणं ॥१५॥ एतदुत्तरं । ततस्तु रामः काकुत्स्थः शासनाद्ब्रह्मवादिनः । लक्ष्मणाय च तान्सर्वान्स चास्त्रान् रघुनंदनः । ससंहारान्सुसंहृष्टः श्रीमांस्तस्मै न्यवेदयदित्यधिकं दृश्यते । तत्प्रक्षिप्तं बलातिबलयोरिवास्त्राणामपि युगपदुभयोर्विश्वामित्रेणैवोपदेशदानसंभवात् । स तान् उपदिष्टान् अस्त्रान् राघवो रामः ज्ञात्वा मंत्रतो मूर्तितः प्रयोगतश्चेति शेषः ॥ १६ ॥ मेघसंकाशं काष्ण्यात् नैबिडयाच्च वृक्षखंडं वृक्षसमूहं किं वनसंबंधि उत आश्रमसंबंधीति प्रश्नः ॥ १७ ॥

वल्गुभाषैः मधुरभाषैः ॥ १८ ॥ रोमहर्षणात् ताटकया निर्जनीकरणात् तस्य भयानकत्वेन रोमहर्षणत्वं । अनया देशस्य सुखवत्तया इदमाश्रमपदं त्ववगच्छामि ॥ १९ ॥ आश्रमपदं निर्णीय तत्कस्येति शंसेति पृच्छति सर्वमिति सर्वं च शंस । सर्वशब्दविवक्षितं जिज्ञासांतरं स्वयमेवाह संप्राप्ता इति । ते ब्रह्मघ्नास्तव यज्ञस्य विघ्नाय यत्र संप्राप्ताः स देशः कः ॥ २० ॥ यत्र च तव याज्ञिकी क्रिया मया रक्षितव्या यत्र च राक्षसा वध्याःभगवंस्तस्य त्वदाश्रमस्य को देशः प्रदेश इत्यन्वयः ॥२१॥२२॥ रेखामानः ॥॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायण०वा०आदिकाव्ये बालकांडे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ ॥ तस्य रामस्य परिपृच्छतो वचनं श्रुत्वेति शेषः । व्याख्यातुं पृष्टोत्तरमिति शेषः ॥ १ ॥ इह वने इह प्रदेशे ॥२॥ तपश्चरणयोगार्थं स्वा

दर्शनीयं मृगाकीर्णं मनोहरमतीव च ॥ नानाप्रकारैः शकुनैर्वल्गुभाषैरलंकृतम् ॥ १८॥निःसृताः स्म मुनिश्रेष्ठ कांताराद्रोमहर्षणात्॥ अनया त्वव गच्छामि देशस्य सुखवत्तया ॥ १९ ॥ सर्वं मे शंस भगवन्कस्याश्रमपदं त्विदम् ॥ संप्राप्ता यत्र ते पापा ब्रह्मघ्ना दुष्टचारिणः ॥ २० ॥ तव यज्ञस्य विघ्नाय दुरात्मानो महामुने ॥ भगवंस्तस्य को देशः सा यत्र तव याज्ञिकी ॥ २१ ॥ रक्षितव्या क्रिया ब्रह्मन्मया वध्याश्च राक्षसाः ॥ एतत्सर्वं मुनिश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥ २२ ॥ ॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ०बालकांडे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ अथ तस्याप्रमेयस्य वचनं परिपृच्छतः ॥ विश्वामित्रो महातेजा व्याख्यातुमुपचक्रमे ॥१॥ इह राम महाबाहो विष्णुर्देवनमस्कृतः ॥ वर्षाणि सुबहूनीह तथा युगशतानि च ॥२॥ तपश्चरणयोगार्थमुवास सुमहातपाः ॥ एष पूर्वाश्रमो राम वामनस्य महात्मनः ॥ ३ ॥ सिद्धाश्रम इति ख्यातः सिद्धो ह्यत्र महातपाः ॥ एतस्मिन्नेव काले तु राजा वैरोचनिर्बलिः ॥ ४ ॥ निर्जित्य दैवतगणान्सेंद्रान्सहमरुद्गणान् ॥ कारयामास तद्राज्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥५॥ यज्ञं चकार सुमहानसुरेंद्रो महाबलः ॥ बलेस्तु यजमानस्य देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ समागम्य स्वयं चैव विष्णुमूचुरिहाश्रमे ॥ ६ ॥

चारेण लोकप्रवर्तनाय स्वतपश्चरणं । वामनस्य करिष्यमाणवामनावतारस्य विष्णोः पूर्वाश्रमः वामनावतारात्पूर्वकाले तपोयोगार्थं परिगृहीत आश्रमः ॥ ३ ॥ सिद्धाश्रमत्वव्यवहारे बीजमाह हि यस्मात् अत्र महातपा विष्णुस्तपःसिद्धो जात इति । एतस्मिन्काले विष्णोस्तपःकाले ॥ ४ ॥ मरुद्गणान् आवहादिवायुगणान् कारयामास । स्वार्थे णिच् चकारेत्यर्थः । यद्वा इंद्रादिराज्यं स्वीयैः कैश्चिदेव कारयामासेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ बलेर्यजमानस्य व्यवहारं दृष्ट्वेति शेषः साग्निपुरोगमाः पुरोगमेनाग्निना सहिता इत्यर्थः । अग्निमुखत्वाच्च देवानां तस्मिन्पुरोगमत्वं स्वयमेवागम्य न तु दूतमुखेन ॥ ६ ॥

यजते कर्त्रभिप्रायत्वादात्मनेपदम् । नन्वसुरस्य बलेर्देवद्विषो यागाद्यनुपपत्तिः यागतर्पणीयदेवताभावात् इंद्रादीनां तद्द्वेष्यत्वात् । न च शब्दमात्रं देवतेति युक्तम् । अर्थवादप्रामाण्येन देवता या विग्रहवत्त्वस्योत्तरमीमांसायां सिद्धांतितत्त्वादिति चेन्न । कर्मदेवाजानदेवभेदेन देवानां द्वैविध्यात् । तत्र ये कर्मणा देवत्वं प्राप्तास्ते कर्मदेवाः । आजानदेवास्तु यज्ञमंत्रार्थभूता मंत्रेण नित्य संबद्धाः कर्मदेवेभ्यः प्राचीना एव तत्कर्मदेवानां द्वेष्यत्वेपि आजानदेवानां यज्ञे तर्प्यत्वेन न दोषः । विघ्नकर्तारोप्यत्र कर्मदेवा एव यज्ञाद्यधिकाराभावोप्याजानदेवानामेव स्वयष्टव्यदेवतांत राभावात् कर्मदेवानां त्वस्त्येव । अतएवेंद्रादीनां यज्ञादिश्रवणं नानुपपन्नमित्यन्यत्र विस्तरः । असमाप्तव्रते असमाप्तयज्ञे स्वकार्यं आत्मीयानां देवानां कार्यम् अभिपद्यतां संपाद्यताम् ॥ ७ ॥ असमाप्तव्रत इत्युक्तेः प्रयोजनं दर्शयंतस्तत्संपादने उपायमपि स्वयमेव वदंति ये चेति । अभिवर्तंते प्राप्नुवंति इतस्ततः नानादेशेभ्यः यत्र गोभूहिरण्यादिविषये यच्च वस्तु याचंते तेभ्यस्तत्सर्वं

बलिर्वैरोचनिर्विष्णो यजते यज्ञमुत्तमम् ॥ असमाप्तव्रते तस्मिन्स्वकार्यमभिपद्यताम् ॥ ७ ॥ ये चैनमभिवर्तंते याचितार इतस्ततः ॥ यच्च यत्र यथावच्च सर्वं तेभ्यः प्रयच्छति ॥ ८ ॥ स त्वं सुरहितार्थाय मायायोगमुपाश्रितः ॥ वामनत्वं गतो विष्णो कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ ९ ॥ एतस्मिन्नंतरे राम कश्यपोग्निसमप्रभः ॥ अदित्या सहितो राम दीप्यमान इवौजसा ॥ १० ॥ देवीसहायो भगवान्दिव्यं वर्षसहस्रकम् ॥ व्रतं समाप्य वरदं तुष्टाव मधुसूदनम् ॥ ११ ॥ तपोमयं तपोराशिं तपोमूर्तिं तपात्मकम् ॥ तपसा त्वां सुतप्तेन पश्यामि पुरुषोत्तमम् ॥ १२ ॥ शरीरे तव पश्यामि जगत्सर्वमिदं प्रभो ॥ त्वमनादिरनिर्देश्यस्त्वामहं शरणं गतः ॥ १३ ॥

यथावत् यज्ञसाद्गुण्याय अवमानादिरहितं सत्कारपूर्वं प्रयच्छति । चौ एवार्थे ॥८॥ मायास्वतत्त्वाच्छादनेन प्राकृतमर्त्यादिभावप्रकाशिका शक्तिस्तस्या योगः संबंधस्तमाश्रितः । वामनत्वप्राप्तावयं हेतुः वामनरूपस्यात्याश्चर्यत्वेन तत्प्रार्थनाविषयस्यावश्यं यजमानकर्तव्यतया तद्रूपप्रार्थनम् ॥ ९ ॥ एतस्मिन्नंतरे देवैर्वामनावतारप्रार्थनसमये रामेति द्विःसंबोधनं स्वाश्रमसंनिधानेन रामपृष्टतन्महत्त्वकथनेन हर्षातिशयाच्च बोध्यम् ॥ १० ॥ अदित्या सहितो व्रतं समाप्य देवीसहायस्तुष्टावेत्यन्वयः । देवी अदितिरेव यद्वा देवी सरस्वती वरदं विष्णुरूपपुत्रप्राप्त्युद्देशेन कृतव्रतांते वरदानोन्मुखम् ॥ ११ ॥ स्तोत्रप्रकारमाह तपोमयमित्यादि । अन्नमयो यज्ञ इतिवत्प्रचुरतपोयुक्तमित्यर्थः । तावता परेषां किमत आह तपोराशिं द्रष्टॄणां सकलतपोजन्यफलप्राप्त्या भगवतस्तपोराशित्वम् । ननु तपसोन्यत्वे अद्वैतश्रुतिबाधोऽत आह तपोमूर्तिमिति । एवं च तपसस्तदनन्यत्वेन नाद्वैतहानिः । तपात्मकमिति घञर्थे कविधानकमिनि कप्रत्यये तपनं तपः ज्ञानम् तप आलोचन इतिधात्वनुसारात् । तदात्मकं ज्ञानस्वरूपमित्यर्थः । अतएव अतप्ततपसा द्रष्टुमशक्य इत्यतस्तपसा त्वामिति ॥ १२ ॥ दृश्यमानं च वैराजं रूपमित्याह शरीरे इत्यादि । अनिर्देश्यः अशक्यपरिच्छेदः ॥ १३ ॥

वरं अभीष्टम् वरार्हः दिव्यवर्षसहस्रतपसा वरदानयोग्यः ॥ १४ ॥ मारीचः मरीचिपुत्रः अदित्या इत्यादेर्याचमानाया इत्यादि शेषः ॥ १५ ॥ याच्यमानवरमाह पुत्रत्वमित्यादि ॥ १६ ॥ यवीयान्कनिष्ठः साहाय्यं बलिच्छलरूपम् ॥ १७ ॥ अयं यत्राश्रमे तपोमयस्त्वं मया देवेश्च अनुभूयसे इत्यर्थः । सिद्धे एतदाश्रमस्थितिसाध्ये तपःकर्मणि सिद्धे सति निष्पन्ने सति प्रयोजनाभावात् इत उत्तिष्ठ देवकार्यायेति शेषः ॥ १८ ॥ अथ देवकार्यनियोगानंतरम् ॥ १९ ॥ आक्रम्य त्रिभिः पदैरिति शेषः लोकार्थी त्रैलोक्याक्रमणार्थी ॥ २० ॥ नियम्य बद्धा ॥ २१ ॥

तमुवाच हरिः प्रीतः कश्यपं धूतकल्मषम् ॥ वरं वरय भद्रं ते वरार्होसि मतो मम ॥ १४ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य मारीचः कश्यपोऽब्रवीत् ॥ अदित्या देवतानां च मम चैवानुयाचितम् ॥ १५ ॥ वरं वरद सुप्रीतो दातुमर्हसि सुव्रत ॥ पुत्रत्वं गच्छ भगवन्नदित्या मम चानघ ॥ १६ ॥ भ्राता भव यवीयांस्त्वं शक्रस्यासुरसूदन ॥ शोकार्तानां तु देवानां साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १७ ॥ अयं सिद्धाश्रमो नाम प्रसादात्ते भविष्यति ॥ सिद्धे कर्मणि देवेश उत्तिष्ठ भगवन्नितः ॥ १८ ॥ अथ विष्णुर्महातेजा अदित्यां समजायत ॥ वामनं रूपमास्थाय वैरोचनिमुपागमत् ॥ १९ ॥ त्रीन्पदानथ भिक्षित्वा प्रतिगृह्य च मेदिनीम् ॥ आक्रम्य लोकाँल्लोकार्थी सर्वलोकहिते रतः ॥ २० ॥ महेंद्राय पुनः प्रादान्नियम्य बलिमोजसा ॥ त्रैलोक्यं स महातेजाश्चक्रे शक्रवशं पुनः ॥ २१ ॥ तेनैव पूर्वमाक्रांत आश्रमः श्रमनाशनः ॥ मयापि भक्त्या तस्यैव वामनस्योपभुज्यते ॥ २२ ॥ एनमाश्रममायांति राक्षसा विघ्नकारिणः ॥ अत्र ते पुरुषव्याघ्र हंतव्या दुष्टचारिणः ॥ २३ ॥ अद्य गच्छामहे राम सिद्धाश्रममनुत्तमम् ॥ तदाश्रमपदं तात तवाप्येतद्यथा मम ॥ २४ ॥ इत्युक्त्वा परमप्रीतो गृह्य रामं सलक्ष्मणम् ॥ प्रविशन्नाश्रमपदं व्यरोचत महामुनिः ॥ शशीव गतनीहारः पुनर्वसुसमन्वितः ॥ २५ ॥ तं दृष्ट्वा मुनयः सर्वे सिद्धाश्रमनिवासिनः ॥ उत्पत्योत्पत्य सहसा विश्वामित्रमपूजयन् ॥ २६ ॥ यथार्हं चक्रिरे पूजां विश्वामित्राय धीमते ॥ तथैव राजपुत्राभ्यामकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ॥ २७ ॥ मुहूर्तमथ विश्रांतौ राजपुत्रावरिंदमौ ॥ प्रांजली मुनिशार्दूलमूचतू रघुनंदनौ ॥ २८ ॥ अद्यैव दीक्षां प्रविश भद्रं ते मुनिपुंगव ॥ सिद्धाश्रमोयं सिद्धः स्यात्सत्यमस्तु वचस्तव ॥ २९ ॥ एवमुक्तो महातेजा विश्वामित्रो महानृषिः ॥ प्रविवेश तदा दीक्षां नियतो नियतेंद्रियः ॥ ३० ॥

तेनैन वामनावतारकर्त्रा मया विश्वामित्रेण ॥ २२ ॥ पूर्वसर्गोक्तद्वितीयप्रश्नोत्तरमाह एनमिति ॥ २३ ॥ अनुत्तमं सर्वोत्तमम् हे तात तदेतदाश्रमपदं यथा मम स्वभूतं तथा तवापि विष्णववतारत्वादिति गूढोभिसंधिः ॥ २४ ॥ पूनर्वसू द्वे तारे ॥ २५ ॥ उत्पत्योत्पत्य संतोषातिशयादिति शेषः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ अद्यैव प्रवेशदिन एव कालविलंबे फलाभावात् सिद्धः । त्वद्यज्ञसिद्धा अन्वर्थसिद्धसंज्ञः तव वचः अत्रैव पुरुषव्याघ्र हंतव्या दुष्टचारिण इति यत् तत्सत्यमस्तु राक्षसान्सर्वथा हनिष्ये इति भावः ॥ २९ ॥ नियतः निगृहीतांतःकरणः ॥ ३० ॥

कुमाराविव स्कंदविशाखाविव ॥ ३१ ॥ प्रशुची अवतारत्वादशुचित्वसंभावनाराहित्येन प्रकर्षतः शुची नियमेन कर्तव्यं जाप्यं समाप्येत्यन्वयः । दीक्षामध्ये नाग्निहोत्रमिति निषेधादग्निहोत्रपद मौपासनहोमपरमिति केचित्॥३२॥खगमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभि० श्रीरा० रामायणतिलके वाल्मीकीये आं० बालकांडे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥२९॥ ॥ अथेति । कौशिकं वचोब्रूतामित्यन्वयः ॥ १ ॥ तौ निशाचरौ संरक्षणीयौ यज्ञसंरक्षणाय निवारणीयौ गहादित्वाच्छः । तत्क्षणं स क्षणः यथा नातिवर्तेत नातिक्रमेत तथा ब्रूहीत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ एवं विश्वामित्रे पृष्टे दीक्षया तस्य मौनित्वादृषय ऊचुः अद्येति । मौनित्वं च गमिष्यति अद्यापि दीक्षितत्वान्मौन्येव अतःपरमपि षड्रात्रपर्यंतं मौनित्वं प्राप्स्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ यत्तौ सन्नद्धौ परमधन्विनावित्यार्षं विश्वामित्रं

कुमाराविव तां रात्रिमुषित्वा सुसमाहितौ ॥ प्रभातकाले चोत्थाय पूर्वां संध्यामुपास्य च ॥ ३१ ॥ प्रशुची परमं जाप्यं समाप्य नियमेन च ॥ हुताग्निहोत्रमासीनं विश्वामित्रमवंदताम् ॥ ३२ ॥ ॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा०आदिकाव्ये बालकांडे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ ॥७॥ ॥

अथ तौ देशकालज्ञौ राजपुत्रावरिंदमौ ॥ देशे काले च वाक्यज्ञावब्रूतां कौशिकं वचः ॥ १ ॥ भगवञ्छ्रोतुमिच्छावो यस्मिन्काले निशाचरौ ॥ संरक्षणीयौ तौ ब्रूहि नातिवर्तेत तत्क्षणम् ॥ २ ॥ एवं ब्रुवाणौ काकुत्स्थौ त्वरमाणौ युयुत्सया ॥ सर्वे ते मुनयः प्रीताः प्रशशंसुर्नृपात्मजौ ॥ ३ ॥ अद्य प्रभृति षड्रात्रं रक्षतां राघवौ युवाम् ॥ दीक्षां गतो ह्येष मुनिर्मौनित्वं च गमिष्यति ॥४॥ तौ तु तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रौ यशस्विनौ ॥ अनिद्रं षडहोरात्रं तपोवनमरक्षताम् ॥ ५ ॥ उपासांचक्रतुर्वीरौ यत्तौ परमधन्विनौ ॥ ररक्षतुर्मुनिवरं विश्वामित्रमरिंदमम् ॥ ६ ॥ अथ काले गते तस्मिन्षष्ठेहनि तथागते ॥ सौमित्रिमब्रवीद्रामो यत्तो भव समाहितः ॥ ७ ॥ रामस्यैवं ब्रुवाणस्य त्वरितस्य युयुत्सया ॥ प्रजज्वाल ततो वेदिः सोपाध्यायपुरोहिता ॥ ८ ॥ सदर्भचमसस्रुक्का ससमित्कुसुमोच्चया ॥ विश्वामित्रेण सहिता वेदिर्जज्वाल सर्त्विजा ॥ ९ ॥ मंत्रवच्च यथान्यायं यज्ञोऽसौ संप्रवर्तते ॥ आकाशे च महाञ्छब्दः प्रादुरासीद्भयानकः ॥ १० ॥ आवार्य गगनं मेघो यथा प्रावृषि दृश्यते ॥ तथा मायां विकुर्वाणौ राक्षसावभ्यधावताम् ॥ ११ ॥

नयज्ञम् ॥ ६ ॥ काले पंचाहोरात्रलक्षणे षष्ठेऽहनि आगते इति च्छेदः प्राप्ते इत्यर्थः । यद्वा षष्ठेहनि गते रात्रावित्यर्थः यत्तः सज्जः समाहितः एकाग्रचित्तः ॥ ७ ॥ उपाध्यायो ब्रह्मा पुरोहित उपद्रष्टा इदं ऋत्विगंतराणामप्युपलक्षणं । इदं ज्वलनं राक्षसागमनसूचक उत्पात इत्याहुः ॥ ८ ॥ दर्भसहितचमसस्रुग्वती समित्कुसुमोच्चयैश्च सहिता इदं वेदीज्वलनं यज्ञोद्देश्यकम् ॥ ९ ॥ संप्रवर्तते स्म आकाशे महाञ्छब्दः प्रादुरासीच्च ॥ १० ॥ यथा प्रावृषि गगनमावार्य गगनमावृत्त्य महाशनिमहागर्जमहावर्षादिविचित्रकारी दृश्यते तथा मायां प्रकटीकुर्वाणौ राक्षसौ अभ्यधावताम् ॥ ११ ॥

कौ तौ का च सा मायेत्यत्राह मारीच इत्यादि। अवासृजन्ववृषुः ॥ १२ ॥ समुक्षितां अभ्याशे इति शेषः अभिद्रुतः अभितः शालां प्रधावन् तत्रादृष्ट्वा ततो दिवि तानपश्यत् ॥ १३ ॥ आप
तंतौ स्वसंमुखमागच्छंतौ ॥ १४ ॥ मानवास्त्रसमाधूतान्करिष्यामि पश्येति योजना ॥ १५ ॥ ईदृशान्स्थितायुःशेषान् दुर्बलान्वा ॥ १६ ॥ परमोदारं परमश्रेष्ठम् ॥ १७ ॥ स तेनेति। स मारीचः

मारीचश्च सुबाहुश्च तयोरनुचरास्तथा ॥ आगम्य भीमसंकाशा रुधिरौघानवासृजन् ॥ १२ ॥ तां तेन रुधिरौघेण वेदीं वीक्ष्य समुक्षिताम् ॥ स
हसाभिद्रुतो रामस्तानपश्यत्ततो दिवि ॥ १३ ॥ तावापतंतौ सहसा दृष्ट्वा राजीवलोचनः ॥ लक्ष्मणं त्वभिसंप्रेक्ष्य रामो वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥
पश्य लक्ष्मण दुर्वृत्तान् राक्षसान्पिशिताशनान् ॥ मानवास्त्रसमाधूताननिलेन यथा घनान् ॥ १५ ॥ करिष्यामि न संदेहो नोत्सहे हंतुमीदृशान् ॥ इत्यु
क्त्वा वचनं रामश्चापे संधाय वेगवान् ॥ १६ ॥ मानवं परमोदारमस्त्रं परमभास्वरम् ॥ चिक्षेप परमक्रुद्धो मारीचोरसि राघवः ॥ १७ ॥ स तेन
परमास्त्रेण मानवेन समाहतः ॥ संपूर्णं योजनशतं क्षिप्तः सागरसंप्लवे ॥ १८ ॥ विचेतनं विघूर्णंतं शीतेषुबलपीडितम् ॥ निरस्तं दृश्य मारीचं रामो
लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १९ ॥ पश्य लक्ष्मण शीतेषुं मानवं मनुसंहितम् ॥ मोहयित्वा नयत्येनं न च प्राणैर्वियुज्यते ॥ २० ॥ इमानपि वधिष्यामि नि
र्घृणान्दुष्टचारिणः ॥ राक्षसान्पापकर्मस्थान् यज्ञघ्नान् रुधिराशनान् ॥ २१ ॥ इत्युक्त्वा लक्ष्मणं चाशु लाघवं दर्शयन्निव ॥ विगृह्य सुमहच्चास्त्रमा
ग्नेयं रघुनंदनः ॥ २२ ॥ सुबाहूरसि चिक्षेप स विद्धः प्रापतद्भुवि ॥ शेषान्वायव्यमादाय निजघान महायशाः ॥ राघवः परमोदारो मुनीनां मुदमा
वहन् ॥ २३ ॥ स हत्वा राक्षसान्सर्वान्यज्ञघ्नान् रघुनंदनः ॥ ऋषिभिः पूजितस्तत्र यथेंद्रो विजये पुरा ॥ २४ ॥ अथ यज्ञे समाप्ते तु विश्वामि
त्रो महामुनिः ॥ निरीतिका दिशो दृष्ट्वा काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ २५ ॥ कृतार्थोऽस्मि महाबाहो कृतं गुरुवचस्त्वया ॥ सिद्धाश्रममिदं सत्यं कृतं वीर
महायशः ॥ स हि रामं प्रशस्यैवं ताभ्यां संध्यामुपागमत् ॥ २६ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० बालकांडे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥ ॥ ७ ॥

सागरसंप्लवे समुद्रमध्ये ॥ १८ ॥ विचेतनं चैतन्यरहितं अतएव विघूर्णमानं शीतेषुरिति मानवास्त्रनामांतरं दृश्य दृष्ट्वा ॥ १९ ॥ शीतेषुं शीतेष्वित्यपरनामकं मानवास्त्रं मनुसंहितं मनुप्रयुक्तं वि
युज्यते वियोजयतीतियावत् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ निजघान दूरोत्सारणपूर्वकं नाशनं वायव्यास्त्रफलं बोध्यम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ निरीतिकाः निराबाधाः ॥ २५ ॥ सत्यं कृतं अन्वर्थना
मकं कृतमित्यर्थः ॥ २६ ॥चरमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

एवं स्वयज्ञविघ्नविनाशफलकं सर्वास्त्रसंबंधानुग्रहं कृत्वा भगवान्विश्वामित्रः सहजलक्ष्मीशक्तिसंबंधानुग्रहाय प्रवर्तत इत्याह अथेति । तत्र यज्ञशालायाम् ॥ १ ॥ कृता पौर्वाह्णिकी क्रिया याभ्यां तौ अभिजग्मुतुः अभिवादार्थमिति शेषः । तदुक्तं पूर्वसर्गांते संध्यामुपागमदिति। सहगतो विश्वामित्रो होमार्थं त्वरया शालामागत इति बोध्यम् ॥ २ ॥ मुनिश्रेष्ठं विश्वामित्रम् ॥ ३ ॥ स्मेत्यव्ययम् ॥४॥ तयोरिति ताभ्यामित्यर्थे । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य कृतविश्वामित्रानुमतिका इति यावत् ॥५॥ मैथिलस्य मैथिलाधिपतेः । परमधार्मिष्ठः उत्कटातिशयितधर्मवान् । परमेति पृथक्पदं वा । परा मा यस्मिन्नित्यर्थकं रामसंबोधनम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ पूर्वं पूर्वस्मिन्काले देवराताख्यप्राचीनजनकस्य यज्ञे सदसि दैवतैर्दक्षयज्ञवधे प्रसादिताच्छिवाल्लब्धं यज्ञप्रसादितैः शिवसहितैर्देवैर्दत्तं

अथ तां रजनीं तत्र कृतार्थौ रामलक्ष्मणौ ॥ ऊषतुर्मुदितौ वीरौ प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥१॥ प्रभातायां तु शर्वर्यां कृतपौर्वाह्णिकक्रियौ ॥ विश्वामित्रमृषींश्चान्यान्सहिताविभजग्मतुः ॥२॥ अभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं ज्वलंतमिव पावकम् ॥ ऊचतुः परमोदारं वाक्यं मधुरभाषिणौ ॥३॥ इमौ स्म मुनिशार्दूल किंकरौ समुपागतौ ॥ आज्ञापय मुनिश्रेष्ठ शासनं करवाव किम् ॥४॥ एवमुक्ते तयोर्वाक्ये सर्व एव महर्षयः ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य रामं वचनमब्रुवन् ॥५॥ मैथिलस्य नरश्रेष्ठ जनकस्य भविष्यति ॥ यज्ञः परमधर्मिष्ठस्तत्र यास्यामहे वयम् ॥६॥ त्वं चैव नरशार्दूल सहास्माभिर्गमिष्यसि ॥ अद्भुतं च धनूरत्नं तत्र त्वं द्रष्टुमर्हसि ॥७॥ तद्धि पूर्वं नरश्रेष्ठ दत्तं सदसि दैवतैः ॥ अप्रमेयबलं घोरं मखे परमभास्वरम् ॥८॥ नास्य देवा न गंधर्वा नासुरा न च राक्षसाः ॥ कर्तुमारोपणं शक्ता न कथंचन मानुषाः ॥९॥ धनुषस्तस्य वीर्यं हि जिज्ञासंतो महीक्षितः ॥ न शेकुरारोपयितुं राजपुत्रा महाबलाः ॥१०॥ तद्धनुर्नरशार्दूल मैथिलस्य महात्मनः ॥ तत्र द्रक्ष्यसि काकुत्स्थ यज्ञं च परमाद्भुतम् ॥११॥ तद्धि यज्ञफलं तेन मैथिलेनोत्तमं धनुः ॥ याचितं नरशार्दूल सुनाभं सर्वदैवतैः ॥ १२ ॥ आयागभूतं नृपतेस्तस्य वेश्मनि राघव ॥ अर्चितं विविधैर्गंधैर्धूपैश्चागुरुगंधिभिः ॥ १३ ॥

अतस्तत्र तिष्ठतीति शेषः ॥८॥ तस्याद्भुतत्वमाह नास्येति । आरोपणं शरप्रक्षेपयोग्यज्यासंबंधः । न कथंचन न कथमपीत्यर्थः ॥९॥ १० ॥ तत्र मिथिलायां यज्ञं चेति । यज्ञं द्रक्ष्यसि चेत्यन्वयः । चकारेण जानकीस्वीकारसमुच्चयः ॥११॥ कुतस्तादृशधनुषस्तत्र स्थितिस्तत्राह तद्धीति । उत्तमं तद्धनुः मैथिलेन निजयज्ञप्रीतदेवेभ्यो यज्ञफलत्वेन याचितं युद्धे रिपूणां जयाय सर्वदैवतैः शिवसहितैः सर्वदैवतैर्दत्तं अतस्तत्र तिष्ठतीत्यर्थः । तदुक्तं पाद्मे । चापं शंभोर्दयादत्तमिति । कौर्मेपि । प्रीतश्च भगवानीशस्त्रिशूली नीललोहितः ॥ प्रददौ शत्रुनाशार्थं जनकायाद्भुतं धनुरिति । सुनाभं शोभनमुष्टिबंधनस्थानम् ॥ १२ ॥ आयागभूतं यजनीयदेवताभूतमित्यर्थः वेश्मनीत्यस्य तिष्ठतीति शेषः । अत एवाह अर्चितमित्यादि । न्यासभूतं नरपतेरिति क्वचित्पाठः । तत्रापि न्यस्यते अस्मिन्देवतेति व्युत्पत्त्या स एवार्थः देवतान्यासश्च यागार्थ एव प्रतिमादौ ॥ १३ ॥

एवमुक्त्वेति । महर्षिगणद्वारेति शेषः मुनिवरो विश्वामित्रः वनदेवताः वनदुर्गाद्याः ॥१४॥ सिद्धः निर्विघ्नयज्ञसिद्धेति भावः । क गमिष्यसीत्यत्राह उत्तरेति ॥१५॥१६॥ अनुसारिणां उक्तदिगनुसारिणां पश्चाद्गामिनामिति वा । शकटीशतमात्रं शतपरिच्छिन्नशकट्यारोपिताग्निहोत्रसंभारादिमत् ब्रह्मवादिनां यूथं अन्वगादिति संबंधः ॥ १७ ॥१८ ॥ पक्षिणो निवर्तयामासेत्यनेन ऋषीणामनिवर्तनमुक्तं । तदेवाह ते गत्वेति॥१९॥ शोणनदस्यैव शोणा इत्यपि नामेत्याहुः । वस्तुतः शोणा इति गिरिव्रजसमीपस्थो नदीविशेष इत्येतदुत्तरसर्गे स्पष्टं । अस्तंगते अस्तं जिगमिषतीत्य

एवमुक्त्वा मुनिवरः प्रस्थानमकरोत्तदा॥ सर्षिसंघः सकाकुत्स्थ आमंत्र्य वनदेवताः॥ १४ ॥ स्वस्ति वोस्तु गमिष्यामि सिद्धः सिद्धाश्रमादहम्॥ उत्तरे जाह्नवीतीरे हिमवंतं शिलोच्चयं॥ १५ ॥ इत्युक्त्वा मुनिशार्दूलः कौशिकः स तपाधेनः॥ उत्तरां दिशमुद्दिश्य प्रस्थातुमुपचक्रमे॥ १६ ॥ तं व्रजंतं मुनिवरमन्वगादनुसारिणाम्॥ शकटीशतमात्रं तु प्रयाणे ब्रह्मवादिनाम्॥ १७ ॥ मृगपक्षिगणाश्चैव सिद्धाश्रमनिवासिनः॥ अनुजग्मुर्महात्मानो विश्वामित्रं तपोधनम्॥ १८ ॥ निवर्तयामास ततः सर्षिसंघः स पक्षिणः॥ ते गत्वा दूरमध्वानं लंबमाने दिवाकरे॥ १९ ॥ वासं चक्रुर्मुनिगणाः शोणाकूले समाहिताः॥ तेऽस्तंगते दिनकरे स्नात्वा हुतहुताशनाः॥२०॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य निषेदुरमितौजसः॥ रामोपि सहसौमित्रिर्मुनींस्तानभिपूज्य च॥ २१ ॥ अग्रतो निषसादाथ विश्वामित्रस्य धीमतः॥ अथ रामो महातेजा विश्वामित्रं तपोधनम्॥ २२ ॥ पप्रच्छ मुनिशार्दूलं कौतूहलसमन्वितम्॥ भगवन्को न्वयं देशः समृद्धवनशोभितः॥२३॥ श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते वक्तुमर्हसि तत्त्वतः॥ नोदितो रामवाक्येन कथयामास सुव्रतः॥ तस्य देशस्य निखिलमृषिमध्ये महातपाः॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे एकत्रिंशः सर्गः॥ ३१ ॥

॥ ॥ ७ ॥ ॥ ब्रह्मयोनिर्महानासीत्कुशो नाम महातपाः॥ अक्लिष्टव्रतधर्मज्ञः सज्जनप्रतिपूजकः ॥ १ ॥ स महात्मा कुलीनायां युक्तायां सुमहाबलान्॥ वैदर्भ्यां जनयामास चतुरः सदृशान्सुतान्॥ २ ॥ कुशांबं कुशनाभं च असूर्तरजसं वसुम्॥ दीप्तियुक्तान्महोत्साहान्क्षत्रधर्मचिकीर्षया ॥ ३ ॥

र्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ अयं देशः शोणाकूलस्थः ॥ २३ ॥ निखिलं वैभवमिति शेषः ॥ २४ ॥ वरमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ ॥ शोणाकूलदेशवैभवप्रश्ने मद्वंश्यानामयं देश इत्युत्तरमाह ब्रह्मयोनिरिति । ब्रह्मपुत्र इत्यर्थः । अक्लिष्टव्रतश्चासौ धर्मज्ञश्चेति विग्रहः ॥१॥ युक्तायां अशेषस्त्रीगुणयुक्तायामित्यर्थः ॥ २ ॥ असूर्तरजसं न विद्यते सूर्तं प्रसूतं रजो यस्य तं । अजितियोगविभागादच् । क्षत्रधर्मचिकीर्षया तद्धर्मवृद्धिकरणेच्छया ॥ ३ ॥

पालनं प्रजापालनम् ॥ ४ ॥ निवेशं सन्निवेशम् ॥ ५ ॥ महोदयं महोदयनामकम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ एषा गिरिव्रजापरपर्याया ॥ ८ ॥ सुमागधी तत्संज्ञा आययाविति पदच्छेदः ॥ ९ ॥ सा माग धी मगधाद्आगततया मागधीत्वेन प्रसिद्धा सा एषा शोणा तस्य मद्वंश्यस्य वसोर्भवति पूर्वाभिचरिता पूर्वदिग्गामिनी । सुक्षेत्रा पार्श्वद्वयेपीति शेषः ॥ १० ॥ घृताच्यां तन्नामिकाप्सरःसु ॥ ११ ॥

तानुवाच कुशः पुत्रान्धर्मिष्ठान्सत्यवादिनः॥ क्रियतां पालनं पुत्रा धर्मं प्राप्स्यथ पुष्कलम् ॥ ४ ॥ कुशस्य वचनं श्रुत्वा चत्वारो लोकसत्तमाः॥ निवेशं चक्रिरे सर्वे पुराणां नृवरास्तदा ॥ ५ ॥ कुशांबस्तु महातेजाः कौशांबीमकरोत्पुरीम् ॥ कुशनाभस्तु धर्मात्मा पुरं चक्रे महोदयम् ॥ ६ ॥ अमूर्तरजसो नाम धर्मारण्यं महामतिः ॥ चक्रे पुरवरं राजा वसुर्नाम गिरिव्रजम् ॥ ७॥ एषा वसुमती नाम वसोस्तस्य महात्मनः ॥ एते शैलवराः पंच प्रकाशंते समंततः ॥ ८ ॥ सुमागधी नदी रम्या मगधान्विश्रुतायया॥ पंचानां शैलमुख्यानां मध्ये मालेव शोभते ॥ ९ ॥ सैषा हि मागधी राम वसोस्तस्य महात्मनः॥ पूर्वाभिचरिता राम सुक्षेत्रा सस्यमालिनी ॥ १० ॥ कुशनाभस्तु राजर्षिः कन्याशतमनुत्तमम् ॥ जनयामास धर्मात्मा घृताच्यां रघुनंदन ॥ ११ ॥ तास्तु यौवनशालिन्यो रूपवत्यः स्वलंकृताः॥ उद्यानभूमिमागम्य प्रावृषीव शतह्रदाः ॥ १२ ॥ गायंत्यो नृत्यमानाश्च वादयंत्यस्तु राघव ॥ आमोदं परमं जग्मुर्वराभरणभूषिताः ॥१३॥ अथ ताश्चारुसर्वांग्यो रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ उद्यानभूमिमागम्य तारा इव घनांतरे॥ १४॥ ताः सर्वा गुणसंपन्ना रूपयौवनसंयुताः॥ दृष्ट्वा सर्वात्मको वायुरिदं वचनमब्रवीत् ॥१५॥ अहं वः कामये सर्वा भार्या मम भविष्यथ ॥ मानुषस्त्यज्यतां भावो दीर्घमायुरवाप्स्यथ ॥ १६॥ चलं हि यौवनं नित्यं मानुषेषु विशेषतः ॥ अक्षयं यौवनं प्राप्ता अमर्यश्च भविष्यथ ॥ १७॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वायोरक्लिष्टकर्मणः ॥ अपहास्य ततो वाक्यं कन्याशतमथाब्रवीत् ॥ १८॥

ताः शतं कन्याः ॥१२॥ आमोदं संतोषम् ॥१३ ॥ घनांतरे मेघमध्ये तारा इव रेजुरिति शेषः ॥१४॥१५॥ मत्कामनापूरणे मम देवस्य मानुष्योपि भार्या भविष्यथेत्यादिर्वशीकरणायार्थवादः । ननु मानुषीणां देवसंबंधोऽनुचितस्तत्राह मानुषस्त्यज्यतां भाव इति मदंगीकारमात्रेण विलक्षणशक्त्याविर्भावान्मानुषभावत्यागे स्वत एव भवतीनां सामर्थ्यं भविष्यति । तत्फलमाह दीर्घमिति ॥ १६ ॥ मानुषेषु हि यतः विशेषेण नित्यमनुक्षणं यौवनं चलं चंचलं क्षीयमाणमितियावत् । अतो मत्संबंधेन अक्षयं यौवनमित्याद्यन्वयः ॥ १७ ॥ अपहास्य हासपूर्वकमपमान्य ॥१८॥

अंतश्चरसीति पूर्वार्धेन स्वभावज्ञता वायोः सूचिता । ननु युष्मत्प्रभावापेक्षया मत्प्रभावोधिक इतिचेत्तत्राह प्रभावज्ञाश्च ते सर्वाः तथा भ्रमं मा कार्षीरिति भावः । तस्मादेवमनुचितप्रार्थनया अस्मदवमाननमनुचितमित्याह किमर्थमित्यादि॥ १ ९॥स्वप्रभावं दर्शयंति कुशनाभेत्यादि। स्थानात् वायुपदात् देवमपि त्वां च्यावयितुं समर्था इति शेषः । रक्षामस्त्विति । शापेन तथाकरणे हि तत्क्षयः स्यादिति भावः ॥२ ०॥ हे दुर्मेधः दुर्बुद्धे यत्र काले पितरमवमन्य अपमानविषयं कृत्वा स्वधर्मेण कामेन स्वयं वरमुपास्महे आत्मना स्वातंत्र्येण वयं वरमंगी कुर्मः स कालः कदाचिदपि मा भूदित्यन्वयः । नावमन्येति पाठस्तु क्वाचित्कोऽपपाठः तथापाठे न इति च्छेदः । छांदसं दीर्घत्वम् । नः अस्माकं स कालो मा भूदित्यन्वयः । क्वचित्तु नोवमन्यस्वेति पाठः । अत एव मा भूत्स

अंतश्चरसि भूतानां सर्वेषां सुरसत्तम ॥ प्रभावज्ञाश्च ते सर्वाः किमर्थमवमन्यसे ॥ १९ ॥ कुशनाभसुता देव समस्ताः सुरसत्तम ॥ स्थानाच्च्यावयितुं देवं रक्षामस्तु तपो वयम् ॥ २० ॥ मा भूत्स कालो दुर्मेधः पितरं सत्यवादिनम् ॥ अवमन्य स्वधर्मेण स्वयं वरमुपास्महे ॥ २१ ॥ पिता हि प्रभुरस्माकं दैवतं परमं च सः ॥ यस्य नो दास्यति पिता स नो भर्ता भविष्यति ॥ २२ ॥ तासां तु वचनं श्रुत्वा हरिः परमकोपनः ॥ प्रविश्य सर्वगात्राणि बभंज भगवान्प्रभुः ॥ २३ ॥ ताः कन्या वायुना भग्ना विविशुर्नृपतेर्गृहम् ॥ प्रविश्य च सुसंभ्रांताः सलज्जाः सास्रलोचनाः ॥ २४ ॥ स च ता दयिता भग्नाः कन्याः परमशोभनाः ॥ दृष्ट्वा दीनास्तदा राजा संभ्रांत इदमब्रवीत् ॥ २५ ॥ किमिदं कथ्यतां पुत्र्यः को धर्ममवमन्यते ॥ कुब्जाः केन कृताः सर्वाश्चेष्टंत्यो नाभिभाषत ॥ २६ ॥ एवं राजा विनिःश्वस्य समाधिं संदधे ततः ॥ २७ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कुशनाभस्य धीमतः ॥ शिरोभिश्चरणौ स्पृष्ट्वा कन्याशतमभाषत ॥ १ ॥ वायुः सर्वात्मको राजन्प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ अशुभं मार्गमास्थाय न धर्मं प्रत्यवेक्षते ॥ २ ॥ पितृमत्यः स्म भद्रं ते स्वच्छंदे न वयं स्थिताः ॥ पितरं नो वृणीष्व त्वं यदि नो दास्यते तव ॥ ३ ॥

कालो यद्वा नो पितरं सत्यवादिनम् । कामतः समतिक्रम्य वरयेम स्वयंवरमित्येतदर्थविवरणश्लोको दृश्यते क्वचित् ॥२ १॥ तत्र बीजमाह पिता हीति ॥२ २॥ हरिर्वायुः । क्वचित्तु वायुरित्येव पाठः ॥ २ ३ ॥ सलज्जाः अन्याय्यपतिप्रसंगतः सलज्जाः ॥ २ ४ ॥ भग्नाः भग्नांगाः ॥ २ ५ ॥ धर्ममवमन्यते बलात्कारं करोतीतियावत् । रोदनादिना चेष्टंत्यः किं नाभिभाषथेत्यन्वयः ॥ २ ६ ॥ एवं पृष्ट्वेति शेषः । समाधिं संदध इति तद्वचःश्रवणैकायचित्तोभूदित्यर्थः ॥ २ ७ ॥ सरमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वा०आ०बा०द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३ २ ॥ ॥५॥ तस्येति । चरणौ स्पृष्ट्वा नमस्कृत्य ॥ १ ॥ प्रधर्षयितुं अभिभवितुं इच्छति स्म अशुभं बलात्काररूपं अवेक्षते स्म ॥ २ ॥ पितृमत्यः पित्रधीनाः स्वच्छंदेन पतिस्वीकारविषये स्वातंत्र्येण स्थिताः न वर्तामहे यतः अतो नः पितरं वृणीष्व त्वम् । यदि नः अस्मान् तुभ्यं स दास्यति तदा तव त्वदीयाः भविष्यामः ते तव भद्रमस्तु इति योजना ॥ ३ ॥

एवं ब्रुवंतीनां नो वचनं न प्रतीच्छता अनंगीकुर्वता पापानुबंधेन अधर्मबद्धचित्तेन एवं धर्मं ब्रुवंत्यः सर्वाः वायुना अभिहताः स्म। इति योजना ॥ ४ ॥ ५ ॥ हे पुत्र्यः क्षमावतां क्षमावद्भिः कर्तुमर्हं यत् क्षांतं क्षमा तत् सुमहत्कृतम् महती क्षमा कृतेतियावत्। गात्रभंगोत्थक्रोधवेगसहनमतिदुष्करमिति भावः। यच्च कुलं अवेक्षितं कामवेगसहनं कृतं तदपि सुमहत् ॥६॥ पुरुषस्य वेति। अविशेषेणेति शेषः। तत्तु दुष्करं यत् त्रिदशविषये क्षांतं कामवेगसहनं कृतं तत् अतिदुष्करं तेषां अभिरूपादिकमनीयगुणबाहुल्यात् ॥ ७ ॥ स्वकन्यानां क्षमां श्लाघयंस्तादृशीं क्षमां स्वकुले प्रार्थयते यादृशीति। भो पुत्र्यः यादृशी युष्माकं क्षमा तादृशी अस्मत्कुले सर्वासामस्त्विति शेषः। अथवाऽविशेषतः सकलस्त्रीपुरुषाविशेषेणेत्यर्थः। क्षमायाः प्रार्थनीयत्वे निमित्तमा

तेन पापानुबंधेन वचनं न प्रतीच्छता ॥ एवं ब्रुवंत्यः सर्वाः स्म वायुनाभिहता भृशम् ॥ ४ ॥ तासां तु वचनं श्रुत्वा राजा परमधार्मिकः ॥ प्रत्युवाच महातेजाः कन्याशतमनुत्तमम् ॥ ५ ॥ क्षांतं क्षमावतां पुत्र्यः कर्तव्यं सुमहत्कृतम् ॥ ऐकमत्यमुपागम्य कुलं चावेक्षितं मम ॥ ६ ॥ अलंकारो हि नारीणां क्षमा तु पुरुषस्य वा ॥ दुष्करं तच्च वै क्षांतं त्रिदशेषु विशेषतः ॥ ७ ॥ यादृशी वः क्षमा पुत्र्यः सर्वासामविशेषतः ॥ क्षमा दानं क्षमा सत्यं क्षमा यज्ञाश्च पुत्रिकाः ॥ ८ ॥ क्षमा यशः क्षमा धर्मः क्षमायां विष्ठितं जगत् ॥ विसृज्य कन्याः काकुत्स्थ राजा त्रिदशविक्रमः ॥ ९ ॥ मंत्रज्ञो मंत्रयामास प्रदानं सह मंत्रिभिः ॥ देशे काले च कर्तव्यं सदृशे प्रतिपादनम् ॥ १० ॥ एतस्मिन्नेवकाले तु चूली नाम महाद्युतिः ॥ ऊर्ध्वरेताः शुभाचारो ब्राह्मं तप उपागमत् ॥ ११ ॥ तपस्यंतमृषिं तत्र गंधर्वी पर्युपासते ॥ सोमदा नाम भद्रं ते उर्मिलातनया तदा ॥ १२ ॥ सा च तं प्रणता भूत्वा शुश्रूषणपरायणा ॥ उवास काले धर्मिष्ठा तस्यास्तुष्टोऽभवद्गुरुः ॥ १३ ॥ स च तां कालयोगेन प्रोवाच रघुनंदन ॥ परितुष्टोऽस्मि भद्रं ते किं करोमि तव प्रियम् ॥ १४ ॥ परितुष्टं मुनिं ज्ञात्वा गंधर्वी मधुरस्वरम् ॥ उवाच परमप्रीता वाक्यज्ञा वाक्यकोविदम् ॥ १५ ॥ लक्ष्म्या समुदितो ब्राह्म्या ब्रह्मभूतो महातपाः ॥ ब्राह्मेण तपसा युक्तं पुत्रमिच्छामि धार्मिकम् ॥ १६ ॥

ह क्षमेत्यादि। दानसत्यवचनयज्ञसमाधिजसकलधर्मफला क्षमा सकलजगदाधारभूता च क्षमाऽतः सोपादेयेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रदानं कन्याप्रदानम् उचिते देशे काले सदृशे स्वकुलादिसदृशे पात्रे प्रदानं कर्तव्यमिति मंत्रणप्रक्रमः ॥ १० ॥ ऊर्ध्वरेताः ब्रह्मचारी ब्राह्मं तपः ब्रह्मविषये चित्तैकाग्र्यम्। मनसश्चेंद्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तप इति स्मृतिः ॥ ११ ॥ यदा चूली तपश्चरति तदा ऊर्मिलातनया सोमदा नाम गंधर्वी तं पर्युपास्ते स्वं मय्यनुग्रहं कुर्वीति प्रार्थनया सेवते स्म। पर्युपासत इति शबलुगार्षः ॥ १२ ॥ तमिति प्रतियोगे द्वितीया। तत्समीपे आसेत्यर्थः ॥ १३ ॥ कालयोगेन शुश्रूषाजनितधर्मपरिपाकार्हकालसंबंधेन। अनेन दिव्ययोगिनीयोगिनोः अकल्मषतपःप्रवृत्तिः सूचिता ॥ १४ ॥ १५ ॥ ब्राह्म्या लक्ष्म्या ब्रह्मवर्चसेन ब्रह्मभूतः ब्रह्मत्वभावनया अत एव महातपाः यतस्त्वमीदृशः अतो ब्राह्मेण तपसा युक्तं पुत्रमिच्छामि ब्राह्मं तपः ब्रह्मविषयमैकाग्र्यम्। यद्वा ब्राह्मं तपः स्वाध्यायः ॥ १६ ॥

ननु पुत्रप्रार्थना पत्न्यावुचिता तत्राह अपतिश्वास्मि । इतः परमपि अस्मि अहं न कस्यचिद्भार्या भविष्यामीति शेषः । अनेन नैष्ठिकब्रह्मचारिणीत्वं सूचितम् । अथापि यथा पुत्रावाप्तिर्भवति तथा ते भद्रं अनुग्रहोस्तु । नन्वेवं नैष्ठिकब्रह्मचर्ये कथं पुत्रलाभः संभाव्येत अतआह ब्राह्मेणेति । उपगतायाः किंकरत्वं प्राप्तायाः ब्राह्मेण ब्रह्मसंबंधिना उपायेन मे सुतं दातुमर्हसि । सनकादय इव मानसपुत्रो देय इति भावः ॥ १७ ॥ तस्याः सोमदायाः प्रसन्न चूलिननामा ब्रह्मर्षिर्बाह्मं ब्रह्मतपसा युक्तं ब्राह्मणदत्तत्वाद्ब्रह्मदत्त इति ख्यातं मानसं सुतं ददावित्यन्वयः । फली फलिन इतिवत् चूली चूलिन इति ऋषेर्नामद्वयं साधु ॥१८॥ राजा गंधर्व्याः सोमदायाः क्षत्रियत्वात् कांपिल्यां कंपिलेन निर्वृत्ताम् ॥ १९॥२०॥२१ ॥ देवपतिर्यथा इंद्रसदृशो महीपाल इत्यर्थः

अपतिश्वास्मि भद्रं ते भार्या चास्मि न कस्यचित् ॥ ब्राह्मेणोपगतायाश्च दातुमर्हसि मे सुतम् ॥ १७ ॥ तस्याः प्रसन्नो ब्रह्मर्षिर्ददौ ब्राह्ममनुत्तमम् ॥ ब्रह्मदत्त इति ख्यातं मानसं चूलिनः सुतम् ॥ १८ ॥ स राजा ब्रह्मदत्तस्तु पुरीमध्यवसत्तदा ॥ कांपिल्यां परया लक्ष्म्या देवराजो यथा दिवम् ॥ १९ ॥ स बुद्धिं कृतवान् राजा कुशनाभः सुधार्मिकः ॥ ब्रह्मदत्ताय काकुत्स्थ दातुं कन्याशतं तदा ॥ २० ॥ तमाहूय महातेजा ब्रह्मदत्तं महीपतिः ॥ ददौ कन्याशतं राजा सुप्रीतेनांतरात्मना ॥ २१ ॥ यथाक्रमं तदा पाणिं जग्राह रघुनंदन ॥ ब्रह्मदत्तो महीपालस्तासां देवपतिर्यथा ॥ २२ ॥ स्पृष्टमात्रे तदा पाणौ विकुब्जा विगतज्वराः ॥ युक्तं परमया लक्ष्म्या बभौ कन्याशतं तदा ॥ २३ ॥ स दृष्ट्वा वायुना मुक्ताः कुशनाभो महीपतिः ॥ बभूव परमप्रीतो हर्षं लेभे पुनः पुनः ॥ २४ ॥ कृतोद्वाहं तु राजानं ब्रह्मदत्तं महीपतिं ॥ सदारं प्रेषयामास सोपाध्यायगणं तदा ॥ २५ ॥ सोमदापि सुतं दृष्ट्वा पुत्रस्य सदृशीं क्रियाम् ॥ यथान्यायं च गंधर्वी स्नुषास्ताः प्रत्यनंदत ॥ २६ ॥ स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च ताः कन्याः कुशनाभं प्रशस्य च ॥ २७ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कृतोद्वाहे गते तस्मिन्ब्रह्मदत्ते च राघव ॥ अपुत्रः पुत्रलाभाय पौत्रीमिष्टिमकल्पयत् ॥ १ ॥

॥ २२ ॥ तदा तेन राज्ञा पाणौ स्पृष्टमात्रे ताः कन्याः विकुब्जाः कुब्जत्वरहिताः आसन्निति शेषः । ब्राह्मतपोयुक्तत्वादेवं सामर्थ्यं राज्ञः । एवं च सति तत्कन्याशतं परमया लक्ष्म्या बभावित्यन्वयः ॥ २३ ॥ स राजा वायुना मुक्ता दृष्ट्वेत्यन्वयः । भग्ना इतिपाठस्तु चिंत्यः । केचित्तु तत्पाठे पूर्वं भग्ना इति व्याचख्युः ॥२४॥ प्रेषयामास कांपिल्यं प्रतीति शेषः ॥२५॥ सदृशीं क्रियां दारक्रियामित्यर्थः । प्रतिनंदनप्रकारमाह स्पृष्ट्वेत्यादि । प्रशस्य च गतेत्यर्थः । आश्चर्यमासां धैर्यं यद्देवश्रेष्ठस्याप्यनादरः । धन्योयं राजा यस्य कन्या ईदृश्यः । अहो मे भाग्यं यस्या मे ईदृश्यः स्नुषाः इत्येवं प्रतिनंदनम् । अनेन स्त्रीमाहात्म्यं तपोमाहात्म्यं च दर्शितम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ सखमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ब्रह्मदत्ते चेति । चस्त्वर्थः कन्याशतसमुच्चयार्थो वा पुत्रलाभाय पुत्रप्राप्तये ॥ १ ॥

कुशः कुशनाभपिता ॥ २ ॥ कुशवाक्यमाह पुत्र इत्यादि । सदृशास्त्वत्सदृशः । कोसौ तत्राह गाधिं गाधिनामानं प्राप्स्यसि तेन लोके शाश्वतीं कीर्तिं च प्राप्स्यसि ॥ ३ ॥ कुशो नामेति पाठे एतत्कुशवृत्तं नाम प्रसिद्धमित्यर्थः । आकाशमाविश्य आकाशरूपो भूत्वा । अनेन तस्य मुक्तत्वं सूचितम् । तेन स्ववंशस्य माहात्म्यातिशयः सूचितः ॥४॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य कस्यचित्कालस्य अनंतरमित्यर्थः ॥ ५ ॥ मम विश्वामित्रस्य कुशवंशप्रसूतत्वादहं कौशिकः ॥ ६ ॥ न केवलमहमेव गाधेः पुत्रः मम पूर्वजा ज्येष्ठा नाम्ना सत्यवतीति प्रसिद्धा ऋचीके प्रतिपादिता ऋचीकाय दत्ता इति नाम प्रसिद्धम् ॥७॥ सशरीरस्वर्गगतौ हेतुर्भर्तारमनुवर्तिनीति। सहगमनं कृतवतीत्यर्थः । अपि च अन्यदपि तस्याश्चरितम् कौशिकीनाम्नी महानदी तद्रूपा प्रवृत्ता च जाता

इष्ट्यां तु वर्तमानायां कुशनाभं महीपतिं॥ उवाच परमोदारः कुशो ब्रह्मसुतस्तदा॥ २॥ पुत्रस्ते सदृशः पुत्र भविष्यति सुधार्मिकः॥ गाधिं प्राप्स्यसि तेन त्वं कीर्तिं लोके च शाश्वतीं॥ ३॥ एवमुक्त्वा कुशो राम कुशनाभं महीपतिं॥ जगामाकाशमाविश्य ब्रह्मलोकं सनातनम्॥ ४॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य कुशनाभस्य धीमतः॥ जज्ञे परमधर्मिष्ठो गाधिरित्येव नामतः॥ ५॥ स पिता मम काकुत्स्थ गाधिः परमधार्मिकः ॥ कुशवंशप्रसूतोस्मि कौशिको रघुनंदन॥ ६॥ पूर्वजा भगिनी चापि मम राघव सुव्रता॥ नाम्ना सत्यवती नाम ऋचीके प्रतिपादिता ॥ ७॥ सशरीरा गता स्वर्गं भर्तारमनुवर्तिनी॥ कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महानदी॥ ८॥ दिव्या पुण्योदका रम्या हिमवंतमुपाश्रिता ॥ लोकस्य हितकार्यार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम॥ ९ ॥ ततोहं हिमवत्पार्श्वे वसामि नियतः सुखम्॥ भगिन्यां स्नेहसंयुक्तः कौशिक्यां रघुनंदन ॥ १०॥ सा तु सत्यवती पुण्या सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता ॥ पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरितां वरा॥ ११ ॥ अहं हि नियमाद्राम हित्वा तां समुपागतः॥ सिद्धाश्रमनुप्राप्तः सिद्धोस्मि तव तेजसा॥ १२ ॥ एषा राम ममोत्पत्तिः स्वस्य वंशस्य कीर्तिता॥ देशस्य हि महाबाहो यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १३॥ गतोर्धरात्रः काकुत्स्थ कथाः कथयतो मम॥ निद्रामभ्येहि भद्रं ते मा भूद्विघ्नोध्वनीह नः॥ १४॥

॥ ८ ॥ हितकार्यार्थम् । हितकामार्थमितिपाठे हितं आमुष्मिकं कामः ऐहिकं तदुभयदानार्थम् ॥ ९ ॥ यतो भगिन्यां स्नेहसंयुक्तः अतः हिमवत्पार्श्वे कौशिक्यां नियतः नित्यं सुखं वसामीत्यन्वयः ॥ १० ॥ इतश्च तस्यां वास इत्याह सा त्विति। सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता तज्जलपानादिना सत्यात्मनो न निवर्तत इति भावः॥ ११॥ नन्वेवं कथं सिद्धाश्रमे स्थितिरत आह अहं हीति । नियमात् गयापिंडदानवत्सिद्धाश्रमैकसाध्ययागजन्यसिद्धिहेतोः आगमनकार्यं च त्वदनुग्रहात्सिद्धमित्याह सिद्धाश्रममित्यादि ॥ १२ ॥ उपसंहरति एषेति। मम गाधेः सकाशादुत्पत्तिः कीर्तिता स्वस्य वंशस्य उत्पत्तिर्ब्रह्मपुत्रात् कुशात् कीर्तिता देशस्य शोणाकूलीयगिरिव्रजदेशस्य पृच्छसि पर्यपृच्छः तत्सर्वमुक्तमिति शेषः॥ १३ ॥ अतः परं न प्रष्टव्यमित्याह गत इति। विघ्नः गंतव्याध्वनि निद्राभावप्रयुक्तजाड्यमूलः ॥ १४ ॥

अर्धरात्रचिह्नान्याह निष्पंदा इति । पक्षिचलनाभावादिति भावः । तदाह निलीना इति ॥ १५ ॥ शनैर्विसृज्यते व्ययुंक्तेत्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये भूते लट् । संध्याशब्देन तदुपासनयोग्यगौणकालराहित्येन सार्धयामरूपः नक्षत्रतारागहनं नभः सहस्राक्षवत् नेत्रैरावृतमिव तज्ज्योतिर्भिः तद्रश्मिभिः अवभासते ॥ १६॥ उत्तिष्ठते उदोनूर्ध्वकर्मणि इति तङ् ॥ १७ ॥ नैशानि निशाप्रभवाणि तान्येवाह यक्षेत्यादि ॥ १८ ॥ अभ्यपूजयन् अस्तुवन् ॥ १९ ॥ स्तुतिप्रकारमाह कुशिकानामित्यादि । ब्रह्मोपमाः ब्रह्मर्षितुल्याः ॥ २० ॥ हे महायशो विश्वामित्र भवानेव विशे

निष्पंदास्तरवः सर्वे निलीना मृगपक्षिणः ॥ नैशेन तमसा व्याप्ता दिशश्च रघुनंदन ॥१५॥ शनैर्विसृज्यते संध्या नभो नेत्रैरिवावृतम् ॥ नक्षत्रतारागहनं ज्योतिर्भिरवभासते ॥ १६ ॥ उत्तिष्ठते च शीतांशुः शशी लोकतमोनुदः ॥ ह्लादयन्प्राणिनां लोके मनांसि प्रभया स्वया ॥ १७ ॥ नैशानि सर्वभूतानि प्रचरंति ततस्ततः ॥ यक्षराक्षससंघाश्च रौद्राश्च पिशिताशनाः ॥१८॥ एवमुक्त्वा महातेजा विरराम महामुनिः ॥ साधु साध्विति ते सर्वे मुनयो ह्यभ्यपूजयन् ॥ १९ ॥ कुशिकानामयं वंशो महान्धर्मपरः सदा ॥ ब्रह्मोपमा महात्मानः कुशवंश्या नरोत्तमाः ॥ २० ॥ विशेषेण भवानेव विश्वामित्र महायशः ॥ कौशिकी सरितां श्रेष्ठा कुलद्योतकरी तव ॥ २१ ॥ मुदितैर्मुनिशार्दूलैः प्रशस्तः कुशिकात्मजः ॥ निद्रामुपागमच्छ्रीमानस्तंगत इवांशुमान् ॥ २२ ॥ रामोपि सहसौमित्रिः किंचिदागतविस्मयः ॥ प्रशस्य मुनिशार्दूलं निद्रां समुपसेवते ॥ २३ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥३४॥ ॥ उपास्य रात्रिशेषं तु शोणाकूले महर्षिभिः ॥ निशायां सुप्रभातायां विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥१॥ सुप्रभाता निशा राम पूर्वा संध्या प्रवर्तते ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते गमनायाभिरोचय ॥ २ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृतपूर्वाह्णिकक्रियः ॥ गमनं रोचयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३ ॥ अयं शोणः शुभजलोऽगाधः पुलिनमंडितः ॥ कतरेण पथा ब्रह्मन्संतरिष्यामहे वयम् ॥ ४ ॥

षेण महात्मेति शेषः । यस्तपसा ब्राह्मणत्वं प्राप्त इति भावः । किंच यस्य तव भगिनी तव कुलस्य द्योतकरी उद्धारकर्त्री सरितां श्रेष्ठा अनेन सकलजगदुद्धारकत्वं सूचितम् ॥ २१॥ प्रशस्तः स्तुतः अस्तं गत इवांशुमानिति पाठः ॥ २२ ॥ सेवते सेवते स्म ॥ २३ ॥ गरमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ रात्रिशेषं उपास्य निद्रया अतिवाह्य ॥ १ ॥ गमनाय गमनं कर्तुम् ॥ २ ॥ ३ ॥ अयं शोण इति शोणैव शोण इति व्यपदिष्टः कतरेण पथा संतरिष्यामहे इत्यन्वयः । प्रश्नबीजमगाध इति । अतलस्पर्श इत्यर्थः ॥ ४ ॥

उद्दिष्टः गंतव्यत्वेन निश्चितः ॥ ५ ॥ ६ ॥ सारसः पक्षिविशेषः ॥ ७ ॥ वासपरिग्रहं संमार्जनादिना आवासस्थानं चक्रुरित्यर्थः ॥ ८ ॥ अमृतवत् अमृततुल्यं पंचयज्ञाद्यवशिष्टमन्नम् । यद्वाऽमृतवत् तत्सदृशं गंगाजलं हविश्च प्रागुक्तं प्राश्येत्यर्थः ॥९॥ विष्ठिताः विशेषेण स्थिताः यथार्हतः यथावस्थानमर्हतस्तथा स्थिताविल्यर्थः ॥१०॥ गंगां श्रोतुं गंगाविषयकं किंचिच्छ्रोतुमित्यर्थः ।

एवमुक्तस्तु रामेण विश्वामित्रोब्रवीदिदम् ॥ एष पंथा मयोद्दिष्टो येन यांति महर्षयः ॥ ५ ॥ ते गत्वा दूरमध्वानं गतेऽर्धदिवसे तदा ॥ जाह्नवीं सरितां श्रेष्ठां ददृशुर्मुनिसेविताम् ॥ ६ ॥ तां दृष्ट्वा पुण्यसलिलां हंससारससेविताम् ॥ बभूवुर्मुनयः सर्वे मुदिताः सहराघवाः ॥ ७ ॥ तस्यास्तीरे तदा सर्वे चक्रुर्वासपरिग्रहम् ॥ ततः स्नात्वा यथान्यायं संतर्प्य पितृदेवताः ॥ ८ ॥ हुत्वा चैवाग्निहोत्राणि प्राश्य चामृतवद्धविः ॥ विविशुर्जाह्नवीतीरे शुभा मुदितमानसाः ॥ ९ ॥ विश्वामित्रं महात्मानं परिवार्य समंततः ॥ विष्ठिताश्च यथान्यायं राघवौ च यथार्हतः ॥ संप्रहृष्टमना रामो विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १० ॥ भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि गंगां त्रिपथगां नदीम् ॥ त्रैलोक्यं कथमाक्रम्य गता नदनदीपतिम् ॥ ११ ॥ चोदितो रामवाक्येन विश्वामित्रो महामुनिः ॥ वृद्धिं जन्म च गंगाया वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ १२ ॥ शैलेंद्रो हिमवान् राम धातूनामाकरो महान् ॥ तस्य कन्याद्वयं राम रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ १३ ॥ या मेरुदुहिता राम तयोर्माता सुमध्यमा ॥ नाम्ना मेना मनोज्ञा वै पत्नी हिमवतः प्रिया ॥ १४ ॥ तस्यां गंगेयमभवज्ज्येष्ठा हिमवतः सुता ॥ उमा नाम द्वितीयाभूत्कन्या तस्यैव राघव ॥ १५॥ अथ ज्येष्ठां सुराः सर्वे देवकार्यचिकीर्षया॥ शैलेंद्रं वरयामासुर्गंगां त्रिपथगां नदीम् ॥ १६ ॥ ददौ धर्मेण हिमवांस्तनयां लोकपावनीम् ॥ स्वच्छंदपथगां गंगां त्रैलोक्यहितकाम्यया ॥ १७ ॥

श्रोतव्यं विषयमाह त्रैलोक्यमित्यादि ॥ ११ ॥ वृद्धिं त्रैलोक्यव्याप्तिरूपाम् ॥ १२ ॥ धातूनां स्वर्णादीनाम् ॥ १३ ॥ या मेरुदुहिता मेना नाम सा तयोः कन्ययोर्मातेत्यन्वयः ॥ १४ ॥ तस्यां मेनायां या ज्येष्ठा हिमवतः सुता कुटिला नाम सा इयं गंगाऽभवदित्यर्थः । तस्यैव हिमवतः ॥१५॥ देवकार्यं वक्ष्यमाणं भववीर्यधारणम् त्रिपथगां स्वर्गभूपातालमार्गगाम् इदं वर्तमानापदेशेन वरणं चास्याः शिवभार्यात्वाय ॥ १६ ॥ धर्मेण कन्यादानधर्मेण स्वच्छंदपथगामित्यपि वर्तमानापदेशेन स्वेच्छामात्रेण प्रवहादिवायुमार्गगमनशीलाम् ॥ १७ ॥

त्रिलोकार्थं तारकतो भीतत्रिलोकरक्षकपुत्रोत्पत्त्यर्थम् अगच्छन् ब्रह्मलोकम् तत्र ब्रह्मशापवशाज्जलरूपताप्राप्तिरितीत्यादिवामनपुराणोक्तदिशा मध्ये ऊह्यम् । वामनपुराणवृत्तांतस्य प्रायेणात्र प्रत्यभिज्ञानात् । एवं हि तत्राख्यायिका उमाज्येष्ठा कुटिला नाम हिमवत्कन्या देवैः शिववीर्यधारणाय हिमवंतं प्रार्थिता । तेन दत्तया तया सह देवा ब्रह्मलोकं गत्वा ब्रह्मणे निवेदितवंतः । ब्रह्मणा चासमर्थेयं तद्धारणे इत्युक्ताऽवश्यं धारयामीति कथितवाक्याऽवज्ञानेन ब्रह्मणा जलरूपा भवेति शप्ता । तत्रैव ब्रह्मांडोर्ध्वकटाहे जलरूपेण लग्ना स्थिता तस्यामेवाग्निना शिववीर्यं क्षिप्तमिति । विष्ण्वंघ्रिणा प्रसरता कटाहे भेदितेंबरात् । कुटिला विष्णुपादांतात्पपाताकुलिता ततः । तस्माद्विष्णुपदी ख्यातेति वामनपुराणोक्तेरेव ब्रह्मांडोर्ध्वकटाहे लग्नेति ज्ञायते । पतनसमये च ब्रह्मांडबाह्यजलेन सहैव पतितं तज्जलं ब्रह्मणा कमंडलुधृतं बाह्यजलं च शिवानंदबाष्पजातं नारायणात्मकमिति कामिकासंहितादौ स्पष्टं । ततो भगवता पदारोपणे तेनैव कमंडलुजलेन तत्पा

प्रतिगृह्य त्रिलोकार्थं त्रिलोकहितकांक्षिणः ॥ गंगामादाय तेऽगच्छन्कृतार्थेनांतरात्मना ॥ १८ ॥ या चान्या शैलदुहिता कन्यासीद्रघुनंदन ॥ उग्रं सुव्रतमास्थाय तपस्तेपे तपोधना ॥ १९ ॥ उग्रेण तपसा युक्तां ददौ शैलवरः सुताम् ॥ रुद्रायाप्रतिरूपाय उमां लोकनमस्कृताम् ॥ २० ॥ एते ते शैलराजस्य सुते लोकनमस्कृते ॥ गंगा च सरितां श्रेष्ठा उमा देवी च राघव ॥ २१ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा त्रिपथगामिनी ॥ खं गता प्रथमं तात गतिं गतिमतां वर ॥ २२ ॥ सुरलोकं समारूढा विपापा जलवाहिनी ॥ २३ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे पंचत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्नुभौ राघवलक्ष्मणौ ॥ प्रतिनंद्य कथां वीरावूचतुर्मुनिपुंगवम् ॥ १ ॥ धर्मयुक्तमिदं ब्रह्मन्कथितं परमं त्वया ॥ दुहितुः शैलराजस्य ज्येष्ठाया वक्तुमर्हसि ॥ विस्तरं विस्तरज्ञोसि दिव्यमानुषसंभवम् ॥ २ ॥

दप्रक्षालनं कृत्वा तज्जलं कमंडलावेव क्षिप्तम् । शंकरसंहितोक्तरित्या गौरीविवाहोत्तरं लीलया गौर्या पाणिभ्यां शिवनयनाच्छादने कृते शिवेन ललाटनेत्रं प्रकाशितम् । ततो भयाद्गौरीपाणिस्वेदजलं स्रुतं तदपि ब्रह्मणा कमंडलौ स्थापितमित्यप्यत्रोह्यम् गौरीविवाहकथनेन सूचितं च । भगीरथप्रार्थनया च ब्रह्मरूपः सर्वपवित्रजलसमूहस्तस्मै दत्तः सर्वमुक्तजलमुपक्रम्य पुराणेषु भगीरथसंबंधश्रवणात् । विस्तरस्त्वस्मत्कृतगंगामाहात्म्यप्रकाशे द्रष्टव्यः ॥ १८ ॥ कन्या अवृतपतिः अग्रे शिववीर्यस्खलनादि वक्तुं चैतद्वर्णनं । उग्रं सुव्रतं पर्णभोजनस्यापि त्यागसंकल्परूपं तपः शिवध्यानरूपम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ यथा त्रिपथगामिनी गंगा तथा प्रतिपादयामीति शेषः । तदेव विवृणोति खमित्यादि । प्रथमं खं गता आकाशमार्गं गता ॥ २२ ॥ पश्चात्सुरलोकं समारूढाऽभवत् । जलवाहिनी तत्स्वभावा जाता विपापा सकलपापहंत्री ॥ २३ ॥ गरमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे पंचत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ उक्तवाक्ये इति उपरते इत्यर्थः ॥ १ ॥ वक्तुमर्हसीत्यस्य विस्तरमित्यनेनान्वयः दिव्यमानुषसंभवं दिव्यलोकनिबंधनं च ॥ २ ॥

शुश्रूषितं विस्तरमाह त्रीनित्यादि । भूर्भुवःस्वर्मार्गानित्यर्थः प्लावयेत् व्याप्नुयात् इत्येको विस्तरः । द्वितीयमाह कथमिति । त्रिपथगेति प्रसिद्धिः किंनिबंधनेति द्वितीयः ॥ ३ ॥ कर्मभिश्चरितैः समन्वितेति तृतीयः । द्वयोर्हिमवत्कन्ययोः प्रस्तावेपि स्ववंशोद्धारकत्वाद्गंगाविषयक एव भगवतः प्रश्न इत्यूह्यम् ॥ ४ ॥ निखिलेन कार्त्स्न्येन विस्तरेणेतियावत् उद्वाहो विवाहः ॥ ५ ॥ गतं क्रीडयेति शेषः ॥६॥ समुद्युक्ताः सेनानीप्राप्त्यर्थं परमयत्नेन रुद्रोमयोः संयोजनं कृत्वापि तस्यां रौद्रतेजसो मोचनं वारयितुं समुद्युक्ता बभूवुरित्यर्थः । समुद्विग्ना इतिपाठस्तु सुगम एव ॥७॥ पुत्रार्थं संयोजनोद्योगवतां तन्निवारणोद्योगोनुचितस्तत्राह यदिहेति । इह उमायां उत्पद्यते उत्पत्स्यते अब्रुवन् इति विनार्थैत्यादि ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रसादविषयमाह न लोका इति । भूरादिलोकास्तत्स्थप्रजाश्चेत्यर्थः । ब्राह्मेण तपसा ब्रह्मानन्यतालक्षणेन तपसेत्यर्थः ॥१०॥ तेजो रेतः तेजसि आत्मनि मत्तेजसि मया धृते को लाभस्तत्राह रक्ष सर्वानिति । धृत्वेति शेषः । ननु रुद्रेण स्वतेजो

त्रीन्पथो हेतुना केन प्लावयेल्लोकपावनी ॥ कथं गंगा त्रिपथगा विश्रुता सरिदुत्तमा ॥ ३ ॥ त्रिषु लोकेषु धर्मज्ञ कर्मभिः कैः समन्विता ॥ तथा ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ ४ ॥ निखिलेन कथां सर्वामृषिमध्ये न्यवेदयत् ॥ पुरा राम कृतोद्वाहः शितिकंठो महातपाः ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा च भगवान्देवीं मैथुनायोपचक्रमे ॥ तस्य संक्रीडमानस्य महादेवस्य धीमतः ॥ शितिकंठस्य देवस्य दिव्यं वर्षशतं गतम् ॥ ६ ॥ न चापि तनयो राम तस्यामासीत्परंतप ॥ सर्वे देवाः समुद्युक्ताः पितामहपुरोगमाः ॥ ७ ॥ यदिहोत्पद्यते भूतं कस्तत्प्रति सहिष्यति ॥ अभिगम्य सुराः सर्वे प्रणिपत्येदमब्रुवन् ॥ ८ ॥ देवदेव महादेव लोकस्यास्य हिते रत ॥ सुराणां प्रणिपातेन प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ न लोका धारयिष्यंति तव तेजः सुरोत्तम ॥ ब्राह्मेण तपसा युक्तो देव्या सह तपश्चर ॥ १० ॥ त्रैलोक्यहितकामार्थं तेजस्तेजसि धारय ॥ रक्ष सर्वानिमाँल्लोकान्नालोकं कर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकमहेश्वरः ॥ बाढमित्यब्रवीत्सर्वान्पुनश्चेदमुवाच ह ॥ १२ ॥ धारयिष्याम्यहं तेजस्तेजसैव सहोमया ॥ त्रिदशाः पृथिवी चैव निर्वाणमधिगच्छतु ॥ १३ ॥ यदिदं क्षुभितं स्थानान्मम तेजो ह्यनुत्तमम् ॥ धारयिष्यति कस्तन्मे ब्रुवंतु सुरसत्तमाः ॥ १४ ॥

धारणे कथं लोकरक्षेति चेच्छृणु । यदेतत्पुरुषे रेतो भवति आदित्यस्य तद्रूपमिति श्रुतेस्तद्रेतो रूपं तेज एव आदित्यमंडलं तद्धृतौ सकलं जगद्रक्षितं भवति विपर्यये विपर्यय इत्याहुः । तदेवाह नालोकमिति । आदित्यविनाशे हि सर्वलोकविनाशप्रसंग इति भावः ॥ ११ ॥ १२ ॥ धारयिष्यामीति । सहोमया उमापि स्वरजोरूपं तेजोग्निं स्वस्वरूपेण तेजसा धारयिष्यति । यदेतत्स्त्रियां लोहितं भवति अग्नेस्तद्रूपमिति श्रुतेः । भो त्रिदशाः अनेन तेजोधारणेन पृथिवी चकारात् सर्वो लोको निर्वाणं सुखं प्राप्नोतु । अन्यथा ऐश्वरतेजोजन्यस्य दुर्धार्यत्वेन दुर्दर्शत्वेन च पृथिव्या लोकस्य च पीडा स्यादिति भावः ॥ १३ ॥ दिव्यवर्षशतभोगवशात्स्थानतश्च्युतस्य शुक्रांशस्य धारणासंभवेन तद्धारणसमर्थं मोक्षस्थानं निरूपयंत्वित्याह यदिदमिति । स्थानात् हृदयपुंडरीकलक्षणात् क्षुभितं चिरकालभोगवशात्स्खलितं अनुत्तमं देवकार्यार्हसुतसमर्थत्वेन सर्वोत्तमं भवत्प्रार्थनया उमागर्भानर्हं को धारयिष्यति ॥ १४ ॥

उत्तरमाहुः एवमिति । धरा धारयिष्यतीति । तस्या अशेषधारणशक्तिमत्त्वादिति भावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ पृथिव्यां मुक्तस्य तेजसो धारणार्थमग्नेः पृथिव्यधिपतित्वेन पृथिव्यभिमानित्वात्तं नियुंजते तत इति । पुनःशब्दो वाक्यालंकारे । हुताशनं देवीक्लेदोंशरूपं अन्यादृशाग्नेः रौद्रतेजःप्रवेशासंभवात् वायुसमन्वित इत्यनेन चालनलक्षणः प्रवेशोपाय उक्तः ॥ १७ ॥ तदग्निनेति । उक्ताग्निना चालनपूर्वकप्रवेशात्तत्तेजोबद्धं सत्केवलश्वेतपर्वतरूपं जातं तद्रूपं तेजःप्रवेशप्रदेशे तन्महिम्ना दिव्यं पावकादित्यसंनिभं शरवणं चाभूत् ॥ १८ ॥ यत्रेति । किंचित्कालं धृतत्वात्कार्तिकेयत्ववदेव अग्निसंभवत्वं बोध्यम् ॥ १९ ॥ सुप्रीतमनसः लोकानुग्रहाय मूलतेजसो धृतत्वाद्देवकार्याय स्कन्नतेजसश्च दत्तत्वात्संतोषः । क्रियमाणामपि पूजां उमा देवी नांगी करोति स्म प्रत्युत क्रुद्धैवाभूदित्याह अथ शैलेति ॥ २० ॥ किमब्रवीत्तदाहाशपदिति । शापरूपं वचोऽब्रवीदित्यर्थः । मन्युकारणमाह यस्मादिति ॥ २१ ॥ शापस्वरूपमाह अपत्यमित्यादि ॥ २२ ॥ एवमु

एवमुक्तास्ततो देवाः प्रत्यूचुर्वृषभध्वजम् ॥ यत्तेजः क्षुभितं ह्यद्य तद्धरा धारयिष्यति ॥ १५ ॥ एवमुक्तः सुरपतिः प्रमुमोच महाबलः ॥ तेजसा पृथिवी येन व्याप्ता सगिरिकानना ॥ १६ ॥ ततो देवाः पुनरिदमूचुश्चापि हुताशनम् ॥ आविश त्वं महातेजो रौद्रं वायुसमन्वितः ॥ १७ ॥ तदग्निना पुनर्व्याप्तं संजातं श्वेतपर्वतम् ॥ दिव्यं शरवणं चैव पावकादित्यसन्निभम् ॥ १८ ॥ यत्र जातो महातेजाः कार्तिकेयोऽग्निसंभवः ॥ अथोमां च शिवं चैव देवाः सर्षिगणास्तथा ॥ १९ ॥ पूजयामासुरत्यर्थं सुप्रीतमनसस्तदा ॥ अथ शैलसुता राम त्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ २० ॥ समन्युरशपत्सर्वान् क्रोधसंरक्तलोचना ॥ यस्मान्निवारिता चाहं संगता पुत्रकाम्यया ॥ २१ ॥ अपत्यं स्वेषु दारेषु नोत्पादयितुमर्हथ ॥ अद्यप्रभृति युष्माकमप्रजाः संतु पत्नयः ॥ २२ ॥ एवमुक्त्वा सुरान्सर्वान् शशाप पृथिवीमपि ॥ अवने नैकरूपा त्वं बहुभार्या भविष्यसि ॥ २३ ॥ न च पुत्रकृतां प्रीतिं मत्क्रोधकलुषीकृता ॥ प्राप्स्यसे त्वं सुदुर्मेधो मम पुत्रमनिच्छति ॥ २४ ॥ तान्सर्वान्पीडितान्दृष्ट्वा सुरान्सुरपतिस्तदा ॥ गमनायोपचक्राम दिशं वरुणपालिताम् ॥ २५ ॥ स गत्वा तप आतिष्ठत्पार्श्वे तस्योत्तरे गिरेः ॥ हिमवत्प्रभवे शृंगे सह देव्या महेश्वरः ॥ २६ ॥ एष ते विस्तरो राम शैलपुत्र्या निवेदितः ॥ गंगायाः प्रभवं चैव शृणु मे सहलक्ष्मण ॥ २७ ॥

क्त्वा शपथरूपं वच इति शेषः । हे अवने पृथ्वि नैकरूपा एकत्रैव क्षेत्रेऽनेकबीजजफलजनकत्वात् बहुभार्या अनेकभूपतिभोग्या ॥२३॥ न च पुत्रकृतां प्रीतिं वराहादुत्पन्नस्यापि नरकासुरस्य भौमस्य कृष्णावतारे तेनैव हननात् । सुदुर्मेध इति । नित्यमसिच् प्रजामेधयोरित्यसिच् । सुतरां दुष्टा मेधा यस्यास्तत्संबोधनं सुदुर्मेधः । मम पुत्रमनिच्छती तेजोधारणानुमत्या यद्येषा तत्तेजोधारणं नानुमन्येत तर्हि स पुत्रो ममैव स्यादित्याशयः ॥ २४ ॥ पीडितान्देवीशापदुःखितान् उपचक्राम पादन्यासं कृतवान् ॥ २५ ॥ तस्य गिरेः हिमालयस्य उत्तरपार्श्वे हिमवत्प्रभवाख्ये शृंगे ॥ २६ ॥ उपसंहरति एष इति । त्रिषु लोकेषु धर्मज्ञकर्मभिः कैः समन्वितेति प्रश्नोत्तरतया वक्तव्यस्य धारणरूपगंगाचरितस्य शेषतया शैलपुत्र्या विस्तारो निवेदितः । प्रकृतं प्रश्नोत्तरं वक्तुं प्रतिजानीते गंगाया इति । प्रभवमिति च्छांदसो ह्रस्वः । ऐशतेजोधारणरूपं प्रभावमित्यर्थः ॥ २७ ॥

इति श्रीरा०श्रीरा०रा०वा०आ०बालकांडे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ ४ ॥॥ देवे शिवे सेंद्राः देवा इति शेषः साग्निपुरोगमाः अग्निना पुरोगमेन सहिता इत्यर्थः । सेंद्राः सर्षिगणाः पुरा इतिकचित्पाठः ॥ १ ॥ अत्र सुराः सर्वे इति पुनरुक्तं अतः पाठांतरमन्वेषणीयं । द्वितीयार्धे सुरा रामेतिपाठः रामसंबोधनं चैतत् ॥ २ ॥ येन रुद्रेण सेनापतिर्बीजात्मना दत्तः स परमास्थाय परं मौनमंगीकृत्य तपः तप्यते अनुतिष्ठति ॥ ३ ॥ अनंतरं बीजदातुरुपरमानंतरं यत्कार्यं पुत्राकारसंपत्तये विधेयं तत्संविधत्स्व ॥ ४ ॥ सांत्वयन् इष्टकार्यालाभखिन्नानिति शेषः ॥ ५ ॥ यत् यस्मात् शैलपुत्र्या अप्रजा भविष्यथेत्युक्तं तत्तस्मात् युष्माकं स्वासु पत्नीषु न प्रजाः संतीति शेषः । पत्निष्विति ह्रस्वत्वं छांदसं । यतस्तस्या वचनमक्लिष्टं अमोघं । एवं च प्रजास्यथेतिपाठक

॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥॥ तप्यमाने तदा देवे सेंद्राः साग्निपुरोगमाः ॥ सेनापतिमभीप्संतः पितामहमुपागमन् ॥ १ ॥ ततोऽब्रुवन्सुराः सर्वे भगवंतं पितामहम् ॥ प्रणिपत्य सुरा राम सेंद्राः साग्निपुरोगमाः ॥ २ ॥ येन सेनापतिर्देव दत्तो भगवता पुरा ॥ स तपः परमास्थाय तप्यते स्म सहोमया ॥ ३ ॥ यदत्रानंतरं कार्यं लोकानां हितकाम्यया ॥ संविधत्स्व विधानज्ञ त्वं हि नः परमा गतिः ॥ ४ ॥ देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः ॥ सांत्वयन्मधुरैर्वाक्यैस्त्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ शैलपुत्र्या यदुक्तं तन्न प्रजाः स्वासु पत्निषु ॥ तस्या वचनमक्लिष्टं सत्यमेव न संशयः ॥ ६ ॥ इयमाकाशगंगा च यस्यां पुत्रं हुताशनः ॥ जनयिष्यति देवानां सेनापतिमरिंदमम् ॥ ७ ॥ ज्येष्ठा शैलेंद्रदुहिता मानयिष्यति तं सुतम् ॥ उमायास्तद्बहुमतं भविष्यति न संशयः ॥ ८ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृतार्था रघुनंदन ॥ प्रणिपत्य सुराः सर्वे पितामहमपूजयन् ॥ ९ ॥ ते गत्वा परमं राम कैलासं धातुमंडितम् ॥ अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः ॥ १० ॥ देवकार्यमिदं देव समाधत्स्व हुताशन ॥ शैलपुत्र्यां महातेजो गंगायां तेज उत्सृज ॥ ११ ॥ देवतानां प्रतिज्ञाय गंगामभ्येत्य पावकः ॥ गर्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम् ॥ १२ ॥

ल्पना छांदसत्वकल्पना च विफलैव ॥ ६ ॥ तर्हि का गतिस्तत्राह इयमिति । यस्यां हुताशनः पुत्रं जनयिष्यति सेयं आकाशगंगा आस्ते इति शेषः ॥ ७ ॥ ज्येष्ठा उमा स्वकनिष्ठापत्यत्वात्स्वा पत्यवन्मानयिष्यतीत्यर्थ इति कतकस्तन्न । पूर्वं गंगाया एव ज्येष्ठत्वोक्त्या तेन विरोधात् । तस्माज्ज्येष्ठा गंगा स्वकनिष्ठोमापत्यत्वान्मानयिष्यतीत्यर्थः । उमाशिवसंयोगेन च्युतरेतोरजोभ्यामुत्प न्नेरुमापत्यत्वं अत एवाह उमाया इति । तत् स्वापत्यसंमाननम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ कैलासपर्वतं गत्वेत्यन्वयः ॥ १० ॥ समाधत्स्व कुरु । महातेज इति संबुद्धिः । शैलपुत्र्यां गंगायां ऐशं तेजः उत्सृजेत्य न्वयः ॥ ११ ॥ प्रतिज्ञाय तथा करोमीति प्रतिज्ञाय इदं गर्भधारणं देवतानां प्रियमित्यन्वयः ॥ १२ ॥

दिव्यं रूपं अधारयत् स्रोतोरूपं मुक्त्वेति शेषः । तस्या महिमां दिव्यरूपं वैभवं सः ऐश्वरतेजोराशिः पारदः अवशीर्यत शीर्णः उत्तमस्त्रीदर्शने रसेश्वरस्य तद्ग्रहणाय उच्छलनं द्वियोजनपर्यंतमिति सुप्रसिद्धं । यद्वा सः अग्निः अवशीर्यत ऐश्वरं तेजस्त्यक्तवानित्यर्थः ॥ १३ ॥ अभ्यषिंचतेति रसेश्वरेणेति शेषः स्रोतांसि नाड्यः ॥ १४ ॥ पुरोगमः पुरोयायी हितकरश्च तव आग्नेयेन तेजसा संबंधात् समुद्धतं अत्युग्रं तेजः शैवं यतोऽतस्तस्य धारणेऽहमशक्तेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ संप्रव्यथितचेतना अस्मीतिशेषः सर्वदेवहुताशनः सर्वदेवोद्देशेन हुतस्य भक्षकः ॥ १६ ॥ सन्निवेश्यतां स्थाप्यताम् ॥ १७ ॥ स्रोतोभ्य उत्कृष्य तत्तेजो हिमवत्पार्श्वे उत्ससर्जेत्यन्वयः । यत् यस्मात् अस्याः निर्गतं तत् तस्मात् गंगागर्भतो निर्गमात् तत्तेजो जांबूनदाकारसुमेरुकन्यापत्यत्वाद्गंगायास्तप्तं जांबूनदं सुवर्णं तेन समप्रभं आसीदिति शेषः ॥१८॥अत एव धरणीं प्राप्तं साक्षात्स्वसंबद्धधरणीस्थं वस्तु कांचनमकरोत् तत्समीपवर्तिभूसंस्थं अतुलप्रभं हिरण्यं रजतं अकरोत् । तत्ते

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत् ॥ स तस्या महिमां दृष्ट्वा समंतादवशीर्यत ॥ १३ ॥ समंततस्तदा देवीमभ्यषिंचत पावकः ॥ सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गंगाया रघुनंदन ॥ १४ ॥ तमुवाच ततो गंगा सर्वदेवपुरोगमम् ॥ अशक्ता धारणे देव तेजस्तव समुद्धतम् ॥ १५ ॥ दह्यमानाग्निना तेन संप्रव्यथितचेतना ॥ अथाब्रवीदिदं गंगां सर्वदेवहुताशनः ॥ १६ ॥ इह हैमवते पार्श्वे गर्भोयं सन्निवेश्यताम् ॥ श्रुत्वा त्वग्निवचो गंगा तं गर्भमतिभास्वरम् ॥ १७ ॥ उत्ससर्ज महातेजाः स्रोतोभ्यो हि तदानघ ॥ यदस्या निर्गतं तस्मात्तप्तजांबूनदप्रभम् ॥ १८ ॥ कांचनं धरणीं प्राप्तं हिरण्यमतुलप्रभम् ॥ ताम्रं कार्ष्णायसं चैव तैक्ष्ण्यादेवाभिजायत ॥ १९॥ मलं तस्याभवत्तत्र त्रपु सीसकमेव च ॥ तदेतद्धरणीं प्राप्य नानाधातुरवर्धत ॥ २० ॥ निक्षिप्तमात्रे गर्भे तु तेजोभिरभिरंजितम् ॥ सर्वं पर्वतसन्नद्धं सौवर्णमभवद्वनम् ॥ २१ ॥ जातरूपमिति ख्यातं तदाप्रभृति राघव ॥ सुवर्णं पुरुषव्याघ्र हुताशनसमप्रभम् ॥ २२ ॥ तं कुमारं ततो जातं सेंद्राः सहमरुद्गणाः ॥ क्षीरसंभावनार्थाय कृत्तिकाः समपूजयन् ॥ २३ ॥ ताः क्षीरं जातमात्रस्य कृत्वा समयमुत्तमम् ॥ ददुः पुत्रोयमस्माकं सर्वासामिति निश्चिताः ॥ २४ ॥

जःसंबंधितैक्ष्ण्यादेव तद्व्यवहितभूस्थं वस्तुजातं ताम्रं कार्ष्णायसं लोहं अभिजायत । अडभाव आर्षः ॥१९॥ तत्तस्य गर्भस्य मलं त्रपु सीसं च अभवत् अयं भावः तैक्ष्ण्यमलगंधयुक्तेन शुद्धेन स्पर्शतो विद्धं स्वर्णं गंधयुक्तेन विद्धं रजतं तैक्ष्ण्ययुक्तेन विद्धं ताम्रं लोहं च मलयुक्तेन विद्धं त्रपु सीसे इति नानाधातुः तद्रूपम् ॥ २० ॥ न च स्पर्शवेधित्वमेव तस्य अपि तु रूपवेधित्वमपीत्याह निक्षिप्तेत्यादि । सन्नद्धं संबद्धम् ॥ २१ ॥ जातरूपं रूपेण जातमित्यर्थः ॥ २२ ॥ तं कुमारमिति । ततः रुद्रतेजसः जातं क्रमेण साकारतां प्राप्तं । क्षीरसंभवनार्थाय क्षीरपानप्रयोजनसिद्धये कृत्तिकाः कृत्तिकाभिः । यद्वा समयोजयन्नित्यस्य प्रेरयन्नित्यर्थः ॥ २३ ॥ अथ ताः कृत्तिकाः अस्माकं सर्वासां पुत्रो भवत्वित्युत्तमं समयं कृत्वा निश्चिता तद्विषयकनिश्चयवत्यः जातमात्रस्य तस्य क्षीरं ददुरित्यन्वयः ॥ २४ ॥

ततः सर्वदेवताः युष्माकमयं पुत्रः कार्तिकेय इति त्रैलोक्यविख्यातो भविष्यति अत्र संदेहः न इति ब्रुवन् अब्रुवन्नित्यर्थः । अडभाव आर्षः ॥ २५ ॥ तेषां देवानां तत् स्वेटानुकूलं वचनं श्रुत्वा स्कन्नं आदौ ईश्वरयोः सकाशात्स्कन्नं पश्चाद्गंगाया गर्भात् परिस्रवे सति परया लक्ष्म्या दीप्यमानमनलमिव दुःस्पर्शं दुःस्पर्शतानिवृत्तिप्रयोजनकशैत्यसिद्धये ताः स्नापयन् अस्नापयन्नित्यर्थः ॥ २६ ॥ ततः स्कन्नपरिस्रुतत्वहेतोः पूर्वं कार्तिकेयत्वेनोक्तं स्कंद इत्यन्वर्थनाम्ना अब्रुवन्नित्यन्वयः । स्कन्नपरिस्रुत इत्यर्थे स्कंद इति पृषोदरादित्वात्साधु ॥ २७ ॥ ततः कृत्तिकानां क्षीरं प्रादुर्भूतं आसीदिति शेषः । ततः षण्णामपि स्तनजं पयः क्षुधातिशयेन षडाननो भूत्वा जग्राह ॥ २८ ॥ एवं तदा षड्भिर्मुखैर्यावदपेक्षितं क्षीरं गृहीत्वा एकाह्ना एकदिनेनैव सुकुमारवपुरपि

ततस्तु देवताः सर्वाः कार्तिकेय इति ब्रुवन् ॥ पुत्रस्त्रैलोक्यविख्यातो भविष्यति न संशयः ॥ २५ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा स्कन्नं गर्भपरिस्रवे ॥ स्नापयन्परया लक्ष्म्या दीप्यमानं यथानलम् ॥ २६ ॥ स्कंद इत्यब्रुवन्देवाः स्कन्नं गर्भपरिस्रवे ॥ कार्तिकेयं महाबाहुं काकुत्स्थ ज्वलनोपमम् ॥ २७ ॥ प्रादुर्भूतं ततः क्षीरं कृत्तिकानामनुत्तमम् ॥ षण्णां षडाननो भूत्वा जग्राह स्तनजं पयः ॥ २८ ॥ गृहीत्वा क्षीरमेकाह्ना सुकुमारवपुस्तदा ॥ अजयत्स्वेन वीर्येण दैत्यसैन्यगणान्विभुः ॥ २९ ॥ सुरसेनागणपतिमभ्यषिंचन्महाद्युतिम् ॥ ततस्तममराः सर्वे समेत्याग्निपुरोगमाः ॥ ३० ॥ एष ते राम गंगाया विस्तरोभिहितो मया ॥ कुमारसंभवश्चैव धन्यः पुण्यस्तथैव च ॥ ३१ ॥ भक्तश्च यः कार्तिकेये काकुत्स्थ भुवि मानवः ॥ आयुष्मान्पुत्रपौत्रैश्च स्कंदसालोक्यतां व्रजेत् ॥ ३२ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तां कथां कौशिको रामे निवेद्य मधुराक्षराम् ॥ पुनरेवापरं वाक्यं काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अयोध्याधिपतिर्वीर पूर्वमासीन्नराधिपः ॥ सगरो नाम धर्मात्मा प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ २ ॥ वैदर्भदुहिता राम केशिनी नाम नामतः ॥ ज्येष्ठा सगरपत्नी सा धर्मिष्ठा सत्यवादिनी ॥ ३ ॥ अरिष्टनेमेर्दुहिता सुपर्णभगिनी तु सा ॥ द्वितीया सगरस्यासीत्पत्नी सुमतिसंज्ञिता ॥ ४ ॥ ताभ्यां सह महाराजः पत्नीभ्यां तप्तवांस्तपः ॥ हिमवंतं समासाद्य भृगुप्रस्रवणे गिरौ ॥ ५ ॥

स्वतेजसैव दैत्यसैन्यगणान् अजयत् ॥ २९ ॥ ततः सकलासुरजयाद्धेतोः सर्वेऽग्निपुरोगमा देवाः समेत्य सुरसेनागणपतिं तं अभ्यषिंचन्नित्यन्वयः ॥ ३० ॥ उपसंहरति एष इत्यादिना ॥ ३१ ॥ धन्यत्वपुण्यत्वे विवृणोति भक्तश्चेति । ऐहलौकिकफलेन धन्यत्वमामुष्मिकेन पुण्यत्वं पुत्रपौत्रैश्चेत्यस्य युक्तः सन् देहत्यागे इति शेषः ॥ ३२ ॥ फलमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथ त्रीन्पथो हेतुना केनेत्यादि प्रश्नस्योत्तरं वक्तुमाह तां कथामिति । अपरं वाक्यं वक्ष्यमाणं प्रश्नोत्तरम् ॥ १ ॥ यस्मादप्रजः तस्मात्प्रजाकामोऽभूदित्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ अरिष्टनेमिः कश्यपः अस्यां सुपर्णभगिनीत्यनुपदप्रयोगात् ॥ ४ ॥ भृगुप्रस्रवणे भृग्वधिष्ठितं प्रस्रवणं प्रवाहो यस्मिन्गिरौ हिमवत्पादपर्वते ॥ ५ ॥

॥ ७ ॥ तातेत्युपलालने जनयिता जनयिष्यति षष्टिमिति नित्यैकवचनांतत्वात्सहस्राणीत्यनने सामानाधिकरण्यम् ॥ ८ ॥ राजपुत्र्यावित्यत्र च्छत्रिन्यायेन प्रयोगः ॥ ९ ॥ इच्छावहे इच्छा वः ॥ १० ॥ स्वच्छंदः स्वेच्छा विधीयतां ज्ञाप्यतां स्वेच्छयैव एकपुत्रता बहुपुत्रता वा व्रियतामिति तात्पर्यम् ॥ ११ ॥ तदेवाह एको वंशकरोवेति । वंशकरः वंशवृद्धिहेतुः ॥ १२ ॥ नृपसन्निधावित्यनेन तस्यापि साक्षित्वमात्रं न तु वरणनियमकर्तृतेति सूचितम् ॥ १३ ॥ सुपर्णो गरुडः ॥ १४ ॥ १५ ॥ व्यजायत प्रसूतवती ॥ १६ ॥ गर्भतुंबं तुंबफलाकारगर्भपिंडं व्यजा

अथ वर्षशते पूर्णे तपसाराधितो मुनिः ॥ सगराय वरं प्रादाद्भृगुः सत्यवतां वरः ॥ ६ ॥ अपत्यलाभः सुमहान् भविष्यति तवानघ ॥ कीर्तिं चाप्रति
मां लोके प्राप्स्यसे पुरुषर्षभ ॥ ७ ॥ एका जनयिता तात पुत्रं वंशकरं तव ॥ षष्टिं पुत्रसहस्राणि अपरा जनयिष्यति ॥ ८ ॥ भाषमाणं नरव्याघ्रं रा
जपुत्र्यौ प्रसाद्य तम् ॥ ऊचतुः परमप्रीते कृतांजलिपुटे तदा ॥ ९ ॥ एकः कस्याः सुतो ब्रह्मन्का बहून् जनयिष्यति ॥ श्रोतुमिच्छावहे ब्रह्मन्सत्यमस्तु
वचस्तव ॥ १० ॥ तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा भृगुः परमधार्मिकः ॥ उवाच परमां वाणीं स्वच्छंदोत्र विधीयताम् ॥ ११ ॥ एको वंशकरो वास्तु बहवो वा
महाबलाः ॥ कीर्तिमंतो महोत्साहाः का वा कं वरमिच्छति ॥ १२ ॥ मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा केशिनी रघुनंदन ॥ पुत्रं वंशकरं राम जग्राह नृपसन्निधौ
॥ १३ ॥ षष्टिं पुत्रसहस्राणि सुपर्णभगिनी तदा ॥ महोत्साहान्कीर्तिमतो जग्राह सुमतिः सुतान् ॥ १४ ॥ प्रदक्षिणमृषिं कृत्वा शिरसाभिप्रणम्य
तम् ॥ जगाम स्वपुरं राजा सभार्यो रघुनंदन ॥ १५ ॥ अथ काले गते तस्य ज्येष्ठा पुत्रं व्यजायत ॥ असमंज इति ख्यातं केशिनी सगरात्मजम् ॥ १६ ॥
सुमतिस्तु नरव्याघ्र गर्भतुंबं व्यजायत ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि तुंबभेदाद्विनिःसृता ॥ १७ ॥ घृतपूर्णेषु कुंभेषु धात्र्यस्तान्समवर्धयन् ॥ कालेन महता
सर्वे यौवनं प्रतिपेदिरे ॥ १८ ॥ अथ दीर्घेण कालेन रूपयौवनशालिनः ॥ षष्टिपुत्रसहस्राणि सगरस्याभवंस्तदा ॥ १९ ॥ स च ज्येष्ठो नरश्रेष्ठः सग
रस्यात्मसंभवः ॥ बालान्गृहीत्वा तु जले सरय्वा रघुनंदन ॥ २० ॥ प्रक्षिप्य प्राहसन्नित्यं मज्जतस्तान्निरीक्ष्य वै ॥ एवं पापसमाचारः सज्जनप्रतिबा
धकः ॥ २१ ॥ पौराणामहिते युक्तः पित्रा निर्वासितः पुरात् ॥ तस्य पुत्रोंशुमान्नाम असमंजस्य वीर्यवान् ॥ २२ ॥

यत प्रसूतवती । कथं ततः पुत्रोदय इत्यत आह षष्टिरित्यादि ॥ १७ ॥ १८ ॥ दीर्घेण कालेन यौवनशालित्वे हेतुत्वात्तृतीया ॥ १९ ॥ ज्येष्ठः असमंजः बालान्गृहीत्वा जले प्रक्षिप्य मज्जतः तान्समीक्ष्य नित्यं प्राहसत् । प्रहसन्निति पाठे स्थितो भवतीति शेषः । सज्जनप्रतिबाधकः सज्जनपीडकः ॥ २० ॥ २१ ॥ निर्वासितो निष्कासितः । तस्य असमंजस्य एतद्वाची असमंजशब्दोऽदंतः सांतश्चेति बोध्यम् ॥ २२ ॥

समभिजायत अडभाव आर्षः ॥ २३ ॥ २४ ॥ यज्ञकर्मणीत्यस्य निश्चयं कृत्वेति प्राक्तनेनान्वयः ॥२५॥ शरमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कथांते यज्ञोपक्रमकथांते इत्यर्थः ॥ १ ॥ इमां यज्ञसंबंधिनीम् ॥ २ ॥ प्रहसन्निव विकसितवदनः स्वपूर्वजवृत्तांततया श्रवणकौतुकेन रामभद्रस्यायं प्रश्नः अत एव मुनेर्हासः स्ववंश्य इति रामस्यापि लोकवत्स्नेहः संपन्न इति ॥ ३ ॥ सगरस्य सगरयज्ञस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ मध्ये महापर्वतविरोधाभावाद्विंध्यपर्वतं हिमवान् तथा

संमतः सर्वलोकस्य सर्वस्यापि प्रियंवदः ॥ ततः कालेन महता मतिः समभिजायत ॥ २३ ॥ सगरस्य नरश्रेष्ठ यजेयमिति निश्चिता ॥ स कृत्वा निश्चयं राजा सोपाध्यायगणस्तदा ॥ २४ ॥ यज्ञकर्मणि वेदज्ञो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ २५ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा कथांते रघुनंदनः ॥ उवाच परमप्रीतो मुनिं दीप्तमिवानलम् ॥ १ ॥ श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते विस्तरेण कथामिमाम् ॥ पूर्वजो मे कथं ब्रह्मन्यज्ञं वै समुपाहरत् ॥ २ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितः ॥ विश्वामित्रस्तु काकुत्स्थमुवाच प्रहसन्निव ॥ ३ ॥ श्रूयतां विस्तरो राम सगरस्य महात्मनः ॥ शंकरश्वशुरो नाम्ना हिमवानिति विश्रुतः ॥ ४ ॥ विंध्यपर्वतमासाद्य निरीक्षेते परस्परम् ॥ तयोर्मध्ये समभवद्यज्ञः स पुरुषोत्तम ॥ ५ ॥ स हि देशो नरव्याघ्र प्रशस्तो यज्ञकर्मणि ॥ तस्याश्वचर्यां काकुत्स्थ दृढधन्वा महारथः ॥ ६ ॥ अंशुमानकरोत्तात सगरस्य मते स्थितः ॥ तस्य पर्वणि तं यज्ञं यजमानस्य वासवः ॥ ७ ॥ राक्षसीं तनुमास्थाय यज्ञियाश्वमपाहरत् ॥ ह्रियमाणे तु काकुत्स्थ तस्मिन्नश्वे महात्मनः ॥ ८ ॥ उपाध्यायगणाः सर्वे यजमानमथाब्रुवन् ॥ अयं पर्वणि वेगेन यज्ञियाश्वोपनीयते ॥ ९ ॥ हर्तारं जहि काकुत्स्थ हयश्चैवोपनीयताम् ॥ यज्ञच्छिद्रं भवत्येतत्सर्वेषामशिवाय नः ॥ १० ॥ तत्तथा क्रियतां राजन्यज्ञोऽच्छिद्रः कृतो भवेत् ॥ सोपाध्यायवचः श्रुत्वा तस्मिन्सदसि पार्थिवः ॥ ११ ॥

विंध्योपि हिमवंतं इत्येवं परस्परमासाद्य उच्चत्वेन साम्यं प्राप्य औन्नत्यातिशयेन वीक्षानिरोधकाभावात् परस्परं निरीक्षेते पश्यत इत्यर्थः। तयोर्मध्ये आर्यावर्तभूमौ। आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विंध्यहिमालयोरिति वचनात् ॥ ५ ॥ प्रशस्तः प्रशस्तत्वेन प्रसिद्धः उक्तवचनात् अश्वचर्यारक्षार्थमश्वानुगमनम् ॥ ६ ॥ मते शासने पर्वणि उक्थ्याहे अश्वमेधे उक्थ्यसंस्थात्रयम् तत्र द्वितीये अश्वालंभनदिवसे अश्वविशसनात्प्राक् तं यज्ञं विहंतुमिति शेषः ॥ ७ ॥ यज्ञियाश्वं यज्ञार्हमश्वम् ॥ ८ ॥ अयं यज्ञियोऽश्वः पर्वणि वेगेन अपनीयते अपह्रियते ॥ ९ ॥ अतः हर्तारं अश्वहर्तारं जहि अश्वश्च शीघ्रमुपनीयताम्। यज्ञच्छिद्रं यज्ञस्य विघ्नः ॥१०॥ अच्छिद्र इति च्छेदः यथा यज्ञः अच्छिद्रो भवेदित्यन्वयः। सोपाध्यायवचः उपाध्यायसहितर्त्विग्गणवचः ॥ ११ ॥

भो पुरुषर्षभाः पुत्रकाः मंत्रपूतैर्महाभागैः यद्यपि महाक्रतुः आस्थितः अधिष्ठितः तथापि रक्षसां मायया यदि च्छिद्रं स्यात्तदा आत्मनो गतिं न पश्यामि तस्मात् गच्छथ विचिन्वध्वं अन्वेषय तेत्यर्थ इति केचित्। परे तु आस्थितो हीति पाठः। हि यस्मात् ईदृशैर्महाभागैः आस्थितोयं क्रतुः अतः अतोत्र क्रतौ रक्षसां गतिं न पश्यामि तत्तस्मात्केनापि देवेन हृत इति तमन्वेषयतेत्यर्थ इत्याहुः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अनुगच्छथ अन्वेषयत। थस्य तादेशाभाव आर्षत्वात् ॥१४॥ यदि भूमौ न लभ्यते तदा आह यावत्तुरगेत्यादि ॥ १५ ॥ स्वस्य तुरगानुगमनमयुक्तमित्याह दीक्षित

षष्टिं पुत्रसहस्राणि वाक्यमेतदुवाच ह ॥ गतिं पुत्रा न पश्यामि रक्षसां पुरुषर्षभाः॥ १२ ॥ मंत्रपूतैर्महाभागैरास्थितोपि महाक्रतुः ॥ तद्गच्छथ विचि न्वध्वं पुत्रका भद्रमस्तु वः॥ १३ ॥ समुद्रमालिनीं सर्वां पृथिवीमनुगच्छथ ॥ एकैकं योजनं पुत्रा विस्तारमभिगच्छत ॥ १४ ॥ यावत्तुरगसंदर्श स्तावत्खनत मेदिनीं॥ तमेव हयहर्तारं मार्गमाणा ममाज्ञया॥ १५॥ दीक्षितः पौत्रसहितः सोपध्यायगणस्त्वहम् ॥ इह स्थास्यामि भद्रं वो यावत्तुरगद र्शनम् ॥ १६॥ ते सर्वे हृष्टमनसो राजपुत्रा महाबलाः॥ जग्मुर्महीतलं राम पितुर्वचनयंत्रिताः॥ १७॥ योजनायामविस्तारमेकैको धरणीतलम् ॥ बि भिदुः पुरुषव्याघ्रा वज्रस्पर्शसमैर्भुजैः॥ १८ ॥ शूलैरशनिकल्पैश्च हलैश्चापि सुदारुणैः॥ भिद्यमाना वसुमती ननाद रघुनंदन ॥ १९ ॥ नागानां वध्यमानानामसुराणां च राघव ॥ राक्षसानां दुराधर्षं सत्त्वानां निनदोभवत् ॥ २० ॥ योजनानां सहस्राणि षष्टिं तु रघुनंदन ॥ बिभिदुर्धरणीं रा म रसातलमनुत्तमम् ॥ २१ ॥ एवं पर्वतसंबाधं जंबूद्वीपं नृपात्मजाः॥ खनंतो नृपशार्दूल सर्वतः परिचक्रमुः ॥ २२ ॥ ततो देवाः सगंधर्वाः सा सुराः सहपन्नगाः ॥ संभ्रांतमनसः सर्वे पितामहमुपागमन् ॥ २३ ॥ ते प्रसाद्य महात्मानं विषण्णवदनास्तदा ॥ ऊचुः परमसंत्रस्ताः पितामहमिदं वचः ॥ २४ ॥ भगवन्पृथिवी सर्वा खन्यते सगरात्मजैः॥ बहवश्च महात्मानो वध्यंते जलचारिणः ॥ २५ ॥ अयं यज्ञहरोस्माकमनेनाश्वोपनीयते ॥ इति ते सर्वभूतानि हिंसंति सगरात्मजाः ॥ २६ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे एकोनचत्वारिंशः सर्गः॥ ३९॥

इत्यादि। तस्य प्रवासनिषेधात्। पौत्रस्य बालकत्वाच्चेति भावः ॥ १६ ॥ यंत्रिता नियुक्ताः ॥१७॥ आयामो दैर्घ्यं विस्तारो विशालता तद्युक्तम् धरणीतलमेकैकोन्वेषयामासेत्यर्थः। बिभिदुरि ति पृथिव्यामदृष्ट्वेति शेषः ॥ १८ ॥ भिद्यमाना सर्वत इति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ अनुत्तमं रसातलं विचेतुमिव धरणीं योजनानां षष्टिसहस्राणि बिभिदुरित्यन्वयः ॥ २१ ॥ पर्वतसंबाधं पर्व तनिबिडम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ महात्मानः सिद्धगंधर्वादयः ॥ २५ ॥ यज्ञहन इतिपाठे हंतीति हनः। अपनीयते अपनीयते स्म सर्वभूतानि तत्प्रसंगरहितान्यपि ॥ २६ ॥ चरमानः॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरा०रा०वा०आ०बा०एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

कृतांतबलमोहितान् कृतः सर्वलोकस्य अंतो नाशो यैः तादृशानि यानि बलानि सगरसुतबलानि तैर्मोहितान्मूर्च्छितचित्तान् ॥ १ ॥ एषा वसुधा ॥ २ ॥ धारयति योगबलेनेति शेषः ॥ ३ ॥ पृथिव्या विभेदश्च सनातनः प्रतिकल्पमवश्यं भाव्यः। श्रौतस्मार्तसागरादिशब्दैर्दृष्ट एव अतस्तत्र न शोकः कार्य इति भावः। एवं दीर्घदर्शिनां दीर्घदर्शिभिः सगरपुत्रविनाशोयं दृष्ट एव अतस्तत्रापि शोकोनुचितः। शेषे षष्ठी। यद्वा अदीर्घदर्शिनामिति च्छेदः ॥ ४ ॥ त्रयस्त्रिंशत्। अष्टौ वसवः। एकादश रुद्राः। द्वादशादित्याः। अश्विनौ च ॥५॥ निर्घातसमनिःस्वनः निर्घातनिःस्वन

देवतानां वचः श्रुत्वा भगवान्वै पितामहः ॥ प्रत्युवाच सुमंत्रस्तान् कृतांतबलमोहितान् ॥ १ ॥ यस्येयं वसुधा कृत्स्ना वासुदेवस्य धीमतः ॥ महिषी माधवस्यैषा स एव भगवान्प्रभुः ॥ २ ॥ कापिलं रूपमास्थाय धारयत्यनिशं धराम् ॥ तस्य कोपाग्निना दग्धा भविष्यंति नृपात्मजाः ॥ ३ ॥ पृथिव्याश्चापि निर्भेदो दृष्ट एव सनातनः ॥ सगरस्य च पुत्राणां विनाशो दीर्घदर्शिनाम् ॥ ४ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा त्रयस्त्रिंशदरिंदमाः ॥ देवाः परमसंहृष्टाः पुनर्जग्मुर्यथागतम् ॥ ५ ॥ सगरस्य च पुत्राणां प्रादुरासीन्महास्वनः ॥ पृथिव्यां भिद्यमानायां निर्घातसमनिःस्वनः ॥ ६ ॥ ततो भित्त्वा महीं सर्वां कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ सहिताः सागराः सर्वे पितरं वाक्यमब्रुवन् ॥ ७ ॥ परिक्रांता मही सर्वा सत्त्ववंतश्च सूदिताः ॥ देवदानवरक्षांसि पिशाचोरगपन्नगाः ॥ ८ ॥ न च पश्यामहेऽश्वं ते अश्वहर्तारमेव च ॥ किं करिष्याम भद्रं ते बुद्धिरत्र विचार्यताम् ॥ ९ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणां राजसत्तमः ॥ समन्युरब्रवीद्वाक्यं सगरो रघुनंदन ॥ १० ॥ भूयः खनत भद्रं वो विभेद्य वसुधातलम् ॥ अश्वहर्तारमासाद्य कृतार्थाश्च निवर्तत ॥ ११ ॥ पितुर्वचनमासाद्य सगरस्य महात्मनः ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि रसातलमभिद्रवन् ॥ १२ ॥ खन्यमाने ततस्तस्मिन्ददृशुः पर्वतोपमम् ॥ दिशागजं विरूपाक्षं धारयंतं महीतलम् ॥ १३ ॥ सपर्वतवनां कृत्स्नां पृथिवीं रघुनंदन ॥ धारयामास शिरसा विरूपाक्षो महागजः ॥ १४ ॥ यदा पर्वणि काकुत्स्थ विश्रमार्थं महागजः ॥ खेदाच्चालयते शीर्षं भूमिकंपस्तदा भवेत् ॥ १५ ॥ ते तं प्रदक्षिणं कृत्वा दिशापालं महागजम् ॥ मानयंतो हि ते राम जग्मुर्भित्त्वा रसातलम् ॥ १६ ॥

सदृश इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ततो भित्त्वेति पाठः ॥ ७ ॥ सत्त्ववंतो बलवंतः ॥ ८ ॥ ते अस्मासु परमनुग्रहबुद्धिरस्तु वयं किं करिष्याम। सलोपश्छांदसः। बुद्धिरुपायः ॥ ९ ॥ १० ॥ भूयो विभेद्येत्यन्वयः। कृतार्थाश्च कृतार्थाश्चेत्तदा निवर्तत। निवर्तध्वमित्यर्थे आर्षमेतत्। अन्यथा न निवृत्तिरित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ खन्यमाने इति। षष्टियोजनसहस्रपरमपीति शेषः। दिशा इत्यावंतम् ॥ १३ ॥ कृत्स्नां तदेकप्रदेशावच्छिन्नामिति शेषः ॥ १४ ॥ यदा पर्वणि यस्मिन् काले यस्मिन् क्षणे। तिथिभेदे क्षणे पर्व इत्यमरः ॥ १५ ॥ मानयंतः दिग्गजमिति शेषः। हिस्त्वर्थे ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ प्रदक्षिणं कृत्वा दिग्गजमिति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ निरामयं कुशलं सोमवतीं उदीचीम् ॥ २१ ॥ भद्रं भद्राख्यम् ॥ २२ ॥ समालभ्य स्पृष्ट्वा ॥ २३ ॥ प्रागुत्तरां ऐशानीं प्रथितां सर्वकर्मार्हत्वेन प्रसिद्धाम् ॥ २४ ॥ कपिलं कपिलरूपधारिणम् ॥ २५ ॥ तस्य कपिलस्य ॥ २६ ॥ तं कपिलं । हंतीति हनः पचाद्यच् । अविचारतस्तमेव अश्वापहारद्वारा यज्ञहंतारं

ततः पूर्वां दिशं भित्त्वा दक्षिणां बिभिदुः पुनः ॥ दक्षिणस्यामपि दिशि ददृशुस्ते महागजम् ॥ १७॥ महापद्मं महात्मानं सुमहत्पर्वतोपमम् ॥ शिरसा धारयंतं गां विस्मयं जग्मुरुत्तमम् ॥ १८ ॥ ते तं प्रदक्षिणं कृत्वा सगरस्य महात्मनः ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि पश्चिमां बिभिदुर्दिशम् ॥ १९ ॥ पश्चिमायामपि दिशि महांतमचलोपमम् ॥ दिशागजं सौमनसं ददृशुस्ते महाबलाः ॥ २० ॥ ते तं प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ट्वा चापि निरामयम् ॥ खनंतः समुपाक्रांता दिशं सोमवतीं तदा ॥ २१ ॥ उत्तरस्यां रघुश्रेष्ठ ददृशुर्हिमपांडुरम् ॥ भद्रं भद्रेण वपुषा धारयंतं महीमिमाम् ॥ २२ ॥ समालभ्य ततः सर्वे कृत्वा चैनं प्रदक्षिणम् ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि बिभिदुर्वसुधातलम् ॥ २३ ॥ ततः प्रागुत्तरां गत्वा सागराः प्रथितां दिशम् ॥ रोषादभ्यखनन्सर्वे पृथिवीं सगरात्मजाः ॥ २४ ॥ ते तु सर्वे महात्मानो भीमवेगा महाबलाः ॥ ददृशुः कपिलं तत्र वासुदेवं सनातनम् ॥ २५ ॥ हयं च तस्य देवस्य चरंतमविदूरतः ॥ प्रहर्षमतुलं प्राप्ताः सर्वे ते रघुनंदन ॥ २६ ॥ ते तं यज्ञहनं ज्ञात्वा क्रोधपर्याकुलेक्षणाः ॥ खनित्रलांगलधरा नानावृक्षशिलाधराः ॥ २७॥ अभ्यधावंत संक्रुद्धास्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रुवन् ॥ अस्माकं त्वं हि तुरगं यज्ञियं हृतवानसि ॥ २८ ॥ दुर्मेधस्त्वं हि संप्राप्तान्विद्धि नः सगरात्मजान् ॥ श्रुत्वा तद्वचनं तेषां कपिलो रघुनंदन ॥ २९ ॥ रोषेण महताविष्टो हुंकारमकरोत्तदा ॥ ततस्तेनाप्रमेयेण कपिलेन महात्मना ॥ भस्मराशीकृताः सर्वे काकुत्स्थ सगरात्मजाः ॥ ३० ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ ॥ ७ ॥ ॥

पुत्रांश्चिरगतान्ज्ञात्वा सगरो रघुनंदन ॥ नप्तारमब्रवीद्राजा दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ १ ॥ शूरश्च कृतविद्यश्च पूर्वैस्तुल्योऽसि तेजसा ॥ पितॄणां गतिमन्विच्छ येन चाश्वोपवाहितः ॥ २ ॥ अंतर्भौमानि सत्त्वानि वीर्यवंति महांति च ॥ तेषां तु प्रतिघातार्थं सासिं गृह्णीष्व कार्मुकाम् ॥ ३ ॥ अभिवाद्याभिवाद्यांस्त्वं हत्वा विघ्नकरानपि ॥ सिद्धार्थः सन्निवर्तस्व मम यज्ञस्य पारगः ॥ ४ ॥

ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ नलमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ ॥ ७ ॥ चिरगतान् अप्रत्यागच्छत इति शेषः नप्तारं पौत्रम् ॥ १ ॥ पूर्वैः पितृभिः गतिं वृत्तांतं येन च अश्वोपवाहितः देशांतरं प्रापितः तद्गतिं च अन्विच्छ अन्वेषय ॥ २ ॥ अंतर्भौमानि भूमेरंतर्जातानि सत्त्वानि प्राणिनः ॥ ३ ॥ अभिवाद्यान् नमस्कारार्हान् मम यज्ञस्य पारगः पारप्रापकश्च भवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ पितृभिः खातं भूमेरंतर्विद्यमानं मार्गं पितृवृत्तांतपरिज्ञानाय प्रापद्यत प्राप्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥ निरामयं कुशलम् ॥ ८ ॥ आसमंज असमंजपुत्र इति संबोधनम् । इत्रभाव आर्षः ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ वाक्यं वक्तुमर्हैम् कालदेशोचितवक्तव्यतत्त्वज्ञैः तदुचितवचनसमर्थैश्चेत्यर्थः । द्वितीयवाक्ये कृत्यः संहयः आगंतासीत्यभिचोदितश्च बोधितश्च ॥ ११ ॥ यत्र पितरः सागरा भस्मराशीकृतास्तत्र देशे जगामेत्यन्वयः ॥ १२ ॥ चुक्रोश भस्मीभूतपितॄनिति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ विसार्य समंतात्प्रसार्येत्यर्थः । निपुणां दूरविवेचनसमर्थाम् पितॄणां मातुलम् सुपर्णभगिनी सु

एवमुक्तोंशुमान्सम्यक्सगरेण महात्मना ॥ धनुरादाय खड्गं च जगाम लघुविक्रमः ॥ ५ ॥ स खातं पितृभिर्मार्गमंतर्भौमं महात्मभिः ॥ प्रापद्यत नरश्रेष्ठ तेन राज्ञाभिचोदितः ॥ ६ ॥ देवदानवरक्षोभिः पिशाचपतगोरगैः ॥ पूज्यमानं महातेजा दिशागजमपश्यत ॥ ७ ॥ स तं प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ट्वा चैव निरामयम् ॥ पितॄन्स परिपप्रच्छ वाजिहर्तारमेव च ॥ ८ ॥ दिशागजस्तु तच्छ्रुत्वा प्रत्युवाच महामतिः ॥ आसमंज कृतार्थस्त्वं सहाश्वः शीघ्रमेष्यसि ॥ ९ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वानेव दिशागजान् ॥ यथाक्रमं यथान्यायं प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ १० ॥ तैश्च सर्वैर्दिशापालैर्वाक्यज्ञैर्वाक्यकोविदैः ॥ पूजितः सहयश्चैवागंतासीत्यभिचोदितः ॥ ११ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा जगाम लघुविक्रमः ॥ भस्मराशीकृता यत्र पितरस्तस्य सागराः ॥ १२ ॥ स दुःखवशमापन्नस्त्वसमंजसुतस्तदा ॥ चुक्रोश परमार्तस्तु वधात्तेषां सुदुःखितः ॥ १३ ॥ यज्ञियं च हयं तत्र चरंतमविदूरतः ॥ ददर्श पुरुषव्याघ्रो दुःखशोकसमन्वितः ॥ १४ ॥ स तेषां राजपुत्राणां कर्तुकामो जलक्रियाम् ॥ स जलार्थी महातेजा न चापश्यज्जलाशयम् ॥ १५ ॥ विसार्य निपुणां दृष्टिं ततोऽपश्यत्खगाधिपम् ॥ पितॄणां मातुलं राम सुपर्णमनिलोपमम् ॥ १६ ॥ स चैनमब्रवीद्वाक्यं वैनतेयो महाबलः ॥ मा शुचः पुरुषव्याघ्र वधोयं लोकसंमतः ॥ १७ ॥ कपिलेनाप्रमेयेण दग्धा हीमे महाबलाः ॥ सलिलं नार्हसे प्राज्ञ दातुमेषां हि लौकिकम् ॥ १८ ॥ गंगा हिमवतो ज्येष्ठा दुहिता पुरुषर्षभ ॥ तस्यां कुरु महाबाहो पितॄणां सलिलक्रियाम् ॥ १९ ॥

मतिरिति प्रागुक्तत्वात् अनिलोपमं वेगेन वायूपमम् ॥ १६ ॥ लोकसंमतः लोकहितः एतन्मूलकतया सर्वलोकहितगंगाया भूलोके अवतारणात् ॥ १७ ॥ हि यस्मात्कपिलेन दग्धाः यतश्च महाबलाः महाबलवत्त्वेन प्रायश्चित्तमर्यादातिक्रांतपापवंतोऽतो लौकिकं सलिलं दातुं नार्हसि । चंडालादुदकात्सर्पाद्वैद्युताद्ब्राह्मणादपि । दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् । उदकं पिंडादानं च न तेषां तु विधीयते इति स्मृतेः । प्रकृते ब्राह्मणाद्वधो महापापित्वं च ॥ १८ ॥ १९ ॥

तर्हि देवलोकं गत्वा गंगोदकेन क्रिया कार्या नेत्याह भस्मेति । यदा प्लावयेत्तदा गंगया क्लिन्नं सिक्तमिदं भस्म हे पुत्र षष्टिं सहस्राणि सागरान् स्वर्गलोकं गमिष्यति प्रापयिष्यतीत्यर्थः । नयिष्यतीतिपाठे नेष्यतीत्यर्थः । अनेन सगरपुत्राणां मन्वाद्युक्तप्रायश्चित्ताविषयत्वं सूचितं । तत्प्रायश्चित्तविषयाणामपि पापिनां पुद्गलस्य गंगाजलस्पर्शः सर्वपापप्रायश्चित्तमिति सूचितम् । अकृतप्रायश्चित्तानामपि महापातकिनामौर्ध्वदेहिकायोग्यानां गंगाजलस्पृष्टपुद्गलानां विनापि प्रायश्चित्तांतरं तत्काले एव सकलौर्ध्वदेहिकक्रियायोग्यत्वं च सूचितम् ॥२०॥ अश्वं गृहीत्वा

भस्मराशीकृतानेतान्प्लावयेल्लोकपावनी ॥ तया क्लिन्नमिदं भस्म गंगया लोककांतया ॥ २० ॥ षष्टिं पुत्रसहस्राणि स्वर्गलोकं गमिष्यति ॥ निर्गच्छाश्वं महाभाग संगृह्य पुरुषर्षभ ॥ यज्ञं पैतामहं वीर निर्वर्तयितुमर्हसि ॥ २१ ॥ सुपर्णवचनं श्रुत्वा सोंऽशुमानतिवीर्यवान् ॥ त्वरितं हयमादाय पुनरायान्महातपाः ॥ २२ ॥ ततो राजानमासाद्य दीक्षितं रघुनंदन ॥ न्यवेदयद्यथावृत्तं सुपर्णवचनं तथा ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वा घोरसंकाशं वाक्यमंशुमतो नृपः ॥ यज्ञं निर्वर्तयामास यथाकल्पं यथाविधि ॥ २४ ॥ स्वपुरं त्वगमच्छ्रीमानिष्टयज्ञो महीपतिः ॥ गंगायाश्चागमे राजा निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ २५ ॥ अगत्वा निश्चयं राजा कालेन महता महान् ॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राज्यं कृत्वा दिवं गतः ॥ २६ ॥ ॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥कालधर्मं गते राम सगरे प्रकृतीजनाः ॥ राजानं रोचयामासुरंशुमंतं सुधार्मिकम् ॥ १ ॥ स राजा सुमहानासीदंशुमान् रघुनंदन ॥ तस्य पुत्रो महानासीद्दिलीप इति विश्रुतः ॥ २ ॥ तस्मै राज्यं समादिश्य दिलीपे रघुनंदन ॥ हिमवच्छिखरे रम्ये तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ३ ॥ द्वात्रिंशच्छतसाहस्रं वर्षाणि सुमहायशाः ॥ तपोवनगतो राजा स्वर्गं लेभे तपोधनः ॥ ४ ॥ दिलीपस्तु महातेजाः श्रुत्वा पैतामहं वधम् ॥ दुःखोपहतया बुद्ध्या निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ ५ ॥ कथं गंगावतरणं कथं तेषां जलक्रिया ॥ तारयेयं कथं चैतानिति चिंतापरोऽभवत् ॥ ६ ॥ तस्य चिंतयतो नित्यं धर्मेण विदितात्मनः ॥ पुत्रो भगीरथो नाम जज्ञे परमधार्मिकः ॥ ७ ॥ दिलीपस्तु महातेजा यज्ञैर्बहुभिरिष्टवान् ॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ॥ ८ ॥

निर्गच्छ निर्वर्तयितुं समापयितुम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ वृत्तं पितृव्यवृत्तं तथा सुपर्णवचनं च यथा तथा न्यवेदयत् ॥ २३ ॥ २४ ॥ इष्टयज्ञ इति बहुव्रीहिः । आगमे भूमावागमे निश्चयं उपायविषयम् । नाध्यगच्छतेति तङार्षः ॥ २५ ॥ २६ ॥ चरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ ॥ ७ ॥ कालधर्मो मृत्युः प्रकृतीजनाः अमात्यवर्गाः । दीर्घश्छांदसः । रोचयामासुः न्यायप्राप्तत्वादेव ऐच्छन् ॥ १ ॥ २ ॥ दिलीपे दिलीपाय तपस्तेपे पितृगतये गंगाया भूलोकावतारणायेति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ पैतामहं वधं पितामहानां सागराणामपमृत्युम् ॥ ५ ॥ निश्चयानधिगममभिनयति कथमिति ॥ ६ ॥ धर्मेण विदितेति । धर्मेण प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ ७ ॥ अकारयत् कृतवान् ॥८॥

व्याधिना पितॄणामुद्धरणालाभजन्यदुःखजेन तद्दिलीपवंशजो। रघुपुत्रको दिलीपः कालिदासोक्तोऽन्य एवेति बोध्यं॥ ९ ॥ १० ॥ स च प्रजा इत्यस्य मंत्रिष्वाधायेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ११ ॥ प्रजास्तद्राज्यं च मंत्रिष्वाधाय गंगावतरणेच्छुस्तप आतिष्ठत् गोकर्णो हिमवत्पादविशेषः दक्षिणदिक्स्थतीर्थविशेषो वा ॥ १२ ॥ पंचतपाः पंचाग्निमध्ये तपो यस्य। मासाहारः मासे गते आहारो यस्य। वर्षसहस्राणि अतीतानीत्यन्वयः ॥ १३ ॥ तस्य राज्ञः सुप्रीत इत्यन्वयः ॥१४॥ १५ ॥ तपसा चेति चस्त्वर्थे ॥ १६ ॥ १७ ॥ यद्यस्तीत्यादि। असंदिग्धे संदिग्धवचनं वेदाश्चेत्प्रमाणं

अगत्वा निश्चयं राजा तेषामुद्धरणं प्रति॥ व्याधिना नरशार्दूल कालधर्ममुपेयिवान्॥ ९ ॥ इंद्रलोकं गतो राजा स्वार्जितेनैव कर्मणा॥ राज्ये भगीरथं पुत्रमभिषिच्य नरर्षभः॥ १० ॥ भगीरथस्तु राजर्षिर्धार्मिको रघुनंदन॥ अनपत्यो महाराजः प्रजाकामः स च प्रजाः॥ ११ ॥ मंत्रिष्वाधाय तद्राज्यं गंगावतरणे रतः॥ तपो दीर्घं समातिष्ठद्गोकर्णे रघुनंदन॥ १२ ॥ ऊर्ध्वबाहुः पंचतपा मासाहारो जितेंद्रियः॥ तस्य वर्षसहस्राणि घोरे तपसि तिष्ठतः॥ १३ ॥ अतीतानि महाबाहो तस्य राज्ञो महात्मनः॥ सुप्रीतो भगवान् ब्रह्मा प्रजानां प्रभुरीश्वरः॥ १४ ॥ ततः सुरगणैः सार्धमुपागम्य पितामहः॥ भगीरथं महात्मानं तप्यमानमथाब्रवीत्॥ १५ ॥ भगीरथ महाराज प्रीतस्तेऽहं जनाधिप॥ तपसा च सुतप्तेन वरं वरय सुव्रत॥ १६ ॥ तमुवाच महातेजाः सर्वलोकपितामहम्॥ भगीरथो महाबाहुः कृतांजलिपुटः स्थितः॥ १७ ॥ यदि मे भगवान्प्रीतो यद्यस्ति तपसः फलम्॥ सगरस्यात्मजाः सर्वे मत्तः सलिलमाप्नुयुः॥ १८ ॥ गंगायाः सलिलक्लिन्ने भस्मन्येषां महात्मनाम्॥ स्वर्गं गच्छेयुरत्यंतं सर्वे च प्रपितामहाः॥ १९॥ देव याचे ह संतत्यै नावसीदेत्कुलं च नः ॥ इक्ष्वाकूणां कुले देव एष मेऽस्तु वरः परः ॥ २० ॥ उक्तवाक्यं तु राजानं सर्वलोकपितामहः॥ प्रत्युवाच शुभां वाणीं मधुरां मधुराक्षराम्॥ २१ ॥ मनोरथो महानेष भगीरथ महारथ॥ एवं भवतु भद्रं ते इक्ष्वाकुकुलवर्धन॥ २२॥ इयं हैमवती ज्येष्ठा गंगा हिमवतः सुता॥ तां वै धारयितुं राजन्हरस्तत्र नियुज्यताम् ॥ २३ ॥

स्युरितिवत्। सलिलं स्पर्शमात्रेण स्वर्गतिसाधनं सलिलं ॥ १८ ॥ अभीष्टोक्तगुणकसलिलप्राप्तिं दर्शयति गंगाया इति। एषां भस्मनि गंगायाः सलिलेन क्लिन्ने सति एते अत्यंतं अक्षय्यं यथा भवति तथा स्वर्गं गच्छेयुर्नान्यथेत्यर्थः ॥१९॥ इक्ष्वाकूणां कुले जातस्य मम संततिर्देया यथा नः कुलं नावसीदेत्। संतत्यै इति चतुर्थी प्रथमार्थे। एष परो वरः द्वितीयवर इत्यर्थः। परे तु संतत्यै तदर्थं। कुलं नावसीदेदिति च याचे। मत्कुलेऽसंततिः कोपि मा भूदित्यर्थः। उपसंहरति इक्ष्वाकूणामिति। तत्कुले जातस्य एष एव परो वरोऽस्तु नातोधिकं तृतीयं वरांतरं याचे इत्यर्थः। एतेन पूर्वपरोपकारिता भगीरथस्य दर्शितेत्याहुः ॥ २० ॥ २१ ॥ मनोरथः तावक इति शेषः ॥ २२ ॥ स्वसमीपे स्थितत्वादियमिति निर्देशः ॥ २३ ॥

हरनियोगहेतुमाह गंगाया इति । तां गंगां ॥ २४ ॥ गंगामाभाष्य राजानं यथा कालमनुगृह्णाणेत्युक्त्वा देवैराजानजैः मरुद्गणैः कर्मदेवैः ॥ २५ ॥ मखमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ देवदेवे आजानजानामपि देवानां देवे पूज्ये अंगुष्ठाग्रेण निपीडितां । समुपासतेत्यार्षं बहुवचनं । समुपास्तेत्यर्थः उमापतिमिति शेषः ॥ १ ॥२ ॥ ३ ॥ तदा सातीति । ईश्वरेण धारणांगीकारे कृते गर्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥ शिवे शोभने तादृशरूपकरणे हेतुमाह अचिंतयदित्यादि ॥५॥ तस्यावलेपनमिति संधिरार्षः अवलेपनं स्वस्यापिस्रोतसा अभिभवनचिंतारूपं गर्वं ॥ ६ ॥ तिरोभावयितुं जटामंडले तिरोधानेन अभिभूतां कर्तुं ॥ ७ ॥ जटामंडलेन गह्वरे दुष्प्रवेशे निर्गमे यत्न

गंगायाः पतनं राजन्पृथिवी न सहिष्यते॥ तां वै धारयितुं राजन्नान्यं पश्यामि शूलिनः ॥ २४ ॥ तमेवमुक्त्वा राजानं गंगां चाभाष्य लोककृत्॥ जगाम त्रिदिवं देवैः सर्वैः सह मरुद्गणैः॥ २५ ॥ ॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे द्विचत्वारिंशः सर्गः॥ ४२ ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ॥देवदेवे गते तस्मिन्सोंगुष्ठाग्रनिपीडिताम्॥ कृत्वा वसुमतीं राम वत्सरं समुपासत ॥ १ ॥ अथ संवत्सरे पूर्णे सर्वलोकनमस्कृतः॥ उमापतिः पशुपती राजानमिदब्रवीत् ॥ २ ॥ प्रीतस्तेहं नरश्रेष्ठ करिष्यामि तव प्रियम्॥ शिरसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम्॥ ३ ॥ ततो हैमवती ज्येष्ठा सर्वलोकनमस्कृता॥ तदा सातिमहद्रूपं कृत्वा वेगं च दुःसहम्॥ ४ ॥ आकाशादपतद्राम शिवे शिवशिरस्युत॥ अचिंतयच्च सा देवी गंगा परमदुर्धरा॥ ५ ॥ विशाम्यहं हि पातालं स्रोतसा गृह्य शंकरम्॥ तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान्हरः॥ ६ ॥ तिरोभावयितुं बुद्धिं चक्रे त्रिनयनस्तदा॥ सा तस्मिन्पतिता पुण्या पुण्ये रुद्रस्य मूर्धनि॥ ७ ॥ हिमवत्प्रतिमे राम जटामंडलगह्वरे॥ सा कथंचिन्महीं गंतुं नाशक्नोद्यत्नमास्थिता॥ ८ ॥ नैव सा निर्गमं लेभे जटामंडलमंततः॥ तत्रैवाबभ्रमद्देवी संवत्सरगणान्बहून्॥९॥ तामपश्यत्पुनस्तत्र तपः परममास्थितः॥ स तेन तोषितश्चासीदत्यंतं रघुनंदन॥ १० ॥

मास्थितापि महीं गंतुं नाशक्नोदित्यन्वयः ॥८॥ नैवेति । जटामंडलं भ्रांत्वा प्रांतमागतापि अंततः तत्प्रांतभागतोपि निर्गमं न लेभे । प्रांतभागेपि तन्मध्यत्वभ्रमस्य मायया भगवतोत्पादनात् । यद्यपि ब्रह्मैव मायया गंगाजलरूपमिति पुराणेतिहासादिषु प्रसिद्धं तस्य चाहं ममेत्यभिमानहीनस्यायमहंकारः । शिवस्य च तादृशस्य तत्पराभवाहंकारोऽत्यंतमनुचितस्तथा तादृश्या गंगायाः प्रांतभागे मध्यत्वभ्रमोप्यत्यंतमनुचितः । अत एवोक्तमन्यत्र परमात्मा शिवो ह्यन्यस्तस्मादन्या च जाह्नवी इति । यः सेवते गंगां न स मोक्षस्य भाजनमिति तथापि लीलामात्रत्वाददोषः । शिवविष्ण्वोःपरस्परमुपास्योपासकभाववदिति बोध्यं । तर्हि किं कृतवती तत्राह तत्रैवेति । अबभ्रमत् आर्षत्वात्सन्वदित्वं न ॥९॥ अथ तां जटाटवीतिरोहितां गंगां भगीरथः अपश्यत् पुनश्च तत्र तत्प्रतिविषये हरमुद्दिश्य परमं तप आस्थितः स हरः तेन तपसा ॥ १० ॥

ततस्तुष्टः सन्हरः बिंदुसरः प्रति हिमवत्स्थितब्रह्मनिर्मितसरोविशेषं प्रति गंगां विससर्जेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ एतेन भगीरथतपोहेतुकं त्रिपथगमनमुक्तं । अथ चरितप्रश्नोत्तरमाह भगीरथोपीति ॥ १४ ॥ अनुव्रजदित्यडभाव आर्षः ॥ १५ ॥ तीव्रशब्दपुरस्कृतमित्यत्र हेतुर्गगनादित्यादिना उक्तः । शिशुमारः कप्याकारो जलचरविशेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ गगनाद्गां गतां रुद्रजटाकाशाद्भुवमित्यर्थः । विमानैरित्यादेश्चरंत इति शेषः ॥१८॥ पारिप्लवगताः संभ्रमं गताः । संभ्रमं प्राप्ता इत्यर्थ इत्येके । पारिप्लवो यानभेदः शिबिकादिरूपः । शिबिकादियानस्था इत्यर्थ इत्यन्ये

विससर्ज ततो गगां हरो बिंदुसरः प्रति ॥ तस्यां विसृज्यमानायां सप्तस्रोतांसि जज्ञिरे ॥ ११ ॥ ह्लादिनी पावनी चैव नलिनी च तथैव च ॥ तिस्रः प्राचीं दिशं जग्मुर्गंगाः शिवजलाः शुभाः ॥ १२ ॥ सुचक्षुश्चैव सीता च सिंधुश्चैव महानदी ॥ तिस्रश्चैता दिशं जग्मुः प्रतीचीं तु दिशं शुभाः ॥ १३ ॥ सप्तमी चान्वगात्तासां भगीरथरथं तदा ॥ भगीरथोपि राजर्षिर्दिव्यं स्यंदनमास्थितः ॥ १४ ॥ प्रायादग्रे महातेजा गंगा तं चाप्यनुव्रजत् ॥ गगनाच्छंकरशिरस्ततो धरणिमागता ॥ १५ ॥ असर्पत जलं तत्र तीव्रशब्दपुरस्कृतम् ॥ मत्स्यकच्छपसंघैश्च शिशुमारगणैस्तथा ॥ १६ ॥ पतद्भिः पतितैश्चैव व्यरोचत वसुंधरा ॥ ततो देवर्षिगंधर्वा यक्षसिद्धगणास्तथा ॥ १७ ॥ व्यलोकयंत ते तत्र गगनाद्गां गतां तदा ॥ विमानैर्नगराकारैर्हयैर्गजवरैस्तदा ॥ १८ ॥ पारिप्लवगताश्चापि देवतास्तत्र विष्ठिताः ॥ तदद्भुतमिमं लोके गंगावतरमुत्तमम् ॥ १९ ॥ दिदृक्षवो देवगणाः समीयुरमितौजसः ॥ संपतद्भिः सुरगणैस्तेषां चाभरणौजसा ॥ २० ॥ शतादित्यमिवाभाति गगनं गततोयदम् ॥ शिशुमारोरगगणैर्मीनैरपि च चंचलैः ॥ २१ ॥ विद्युद्भिरिव विक्षिप्तैराकाशमभवत्तदा ॥ पांडुरैः सलिलोत्पीडैः कीर्यमाणैः सहस्रधा ॥ २२ ॥ शारदाभ्रैरिवाकीर्णं गगनं हंससंप्लवैः ॥ क्वचिद्द्रुततरं याति कुटिलं क्वचिदायतम् ॥ २३ ॥ विनतं क्वचिदुद्भूतं क्वचिद्याति शनैः शनैः ॥ सलिलेनैव सलिलं क्वचिदभ्याहतं पुनः ॥ २४ ॥ मुहुरूर्ध्वपथं गत्वा पपात वसुधां पुनः ॥ तच्छंकरशिरोभ्रष्टं भ्रष्टं भूमितले पुनः ॥ २५ ॥ व्यरोचत तदा तोयं निर्मलं गतकल्मषम् ॥ तत्रर्षिगणगंधर्वा वसुधातलवासिनः ॥ २६ ॥

॥ १९ ॥ देवगणा वस्वादयः संपतद्भिः आगच्छद्भिः ॥ २० ॥ तन्मूलिकामुपमामाह । शतादित्यमिवेति ॥ २१ ॥ विक्षिप्तैः निःसृतैः । विद्युच्छब्दः पुल्लिंगोपि एतत्प्रामाण्यात् । सलिलोत्पीडैः फेनैः सहस्रधाकरणं वाय्वाद्युपाधितः । आकाशमभवत् व्याप्तमिति शेषः ॥ २२ ॥ शारदाभ्रैरिव हंससंप्लवैर्हंससमूहैः संकीर्णं गगनं अभवदिति पूर्वेणान्वयः । आयतं विस्तृतप्रवाहम् ॥ २३ ॥ विनतं अगाधदेशे संकुचितं । उद्भूतं पाषाणादियोगात् ॥ २४ ॥ मुहुरिति । ऊर्ध्वपथगमने सलिलयोरभ्याघातो निमित्तं शंकरशिरसि भ्रष्टम् ॥ २५ ॥ निर्मलं नैर्मल्ये प्रागुक्तभ्रंशद्वयं हेतुः । गतकल्मषं स्वजलस्पर्शवतां प्राणिनां नाशितपापम् ॥ २६ ॥

भवांगं शिवमूर्धा। पस्पृशुः सस्पृशुः। न केवलं पापसंहारमात्रं गंगायाः कृत्यं अपि तु पुण्यलोकप्रापणमपीत्याह शापादित्यादि। गगनात् उच्चस्थानात्॥२७॥ गतकल्मषाः मुक्तशापाः। अनेन ब्रह्मशापपरिहारोपि गंगास्नानफलमिति कृतपापानां तज्जलस्पर्शे तत्पापनाशपूर्वकं स्वर्गप्राप्तिः कैमुतिकन्यायेनैव सिद्धेति बोध्यम्॥२८॥ मुदितः दर्शनमात्रेण। मुमुदे स्नानपानादिना ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ भगीरथरथानुगाः संतो गंगामन्वगमन्नित्यन्वयः यतः येन मार्गेण ॥ ३३ ॥ अद्भुतकर्मणः वक्ष्यमाणगंगोपसंहाराभिप्रायमेतत् ॥ ३४ ॥ तस्यावलेपनं तस्या अवलेपनं

भवांगपतितं तोयं पवित्रमिति पस्पृशुः ॥ शापात्प्रपतिता ये च गगनाद्वसुधातलम् ॥ २७॥ कृत्वा तत्राभिषेकं ते बभूवुर्गतकल्मषाः॥ धूतपापाः पुनस्तेन तोयेनाथ शुभान्विताः ॥ २८ ॥ पुनराकाशमाविश्य स्वाँल्लोकान्प्रतिपेदिरे ॥ मुमुदे मुदितो लोकस्तेन तोयेन भास्वता ॥ २९ ॥ कृताभिषेको गंगायां बभूव गतकल्मषः॥ भगीरथो हि राजर्षिर्दिव्यं स्यंदनमास्थितः ॥ ३० ॥ प्रायादग्रे महाराजस्तं गंगापृष्ठतोऽन्वगात्॥ देवाः सर्षिगणाः सर्वे दैत्यदानवराक्षसाः ॥ ३१ ॥ गंधर्वयक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः ॥ सर्पाश्चाप्सरसो राम भगीरथरथानुगाः ॥ ३२ ॥ गंगामन्वगमन्प्रीताः सर्वे जलचराश्च ये ॥ यतो भगीरथो राजा ततो गंगा यशस्विनी ॥ ३३ ॥ जगाम सरितां श्रेष्ठा सर्वपापप्रणाशिनी॥ ततो हि यजमानस्य जह्नोरद्भुतकर्मणः ॥ ३४ ॥ गंगा संप्लावयामास यज्ञवाटं महात्मनः॥ तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धो जह्नुश्च राघव ॥ ३५॥ अपिबत्तु जलं सर्वं गंगायाः परमाद्भुतम्॥ ततो देवाः सगंधर्वा ऋषयश्च सुविस्मिताः ॥ ३६॥ पूजयंति महात्मानं जह्नुं पुरुषसत्तमम्॥ गंगां चापि नयंति स्म दुहितृत्वे महात्मनः॥ ३७॥ ततस्तुष्टो महातेजाः श्रोत्राभ्यामसृजत्प्रभुः॥ तस्माज्जह्नुसुता गंगा प्रोच्यते जाह्नवीति च ॥ ३८ ॥ जगाम च पुनर्गंगा भगीरथरथानुगा॥ सागरं चापि संप्राप्ता सा सरित्प्रवरा तदा ॥ ३९ ॥ रसातलमुपागच्छत्सिद्ध्यर्थं तस्य कर्मणः ॥ भगीरथोपि राजर्षिर्गंगामादाय यत्नतः ॥ ४० ॥ पितामहान्भस्मकृतानपश्यद्गतचेतनः॥ अथ तद्भस्मनां राशिं गंगासलिलमुत्तमम् ॥ ४१ ॥

गर्वमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ अपिबत् अगस्त्यः समुद्रजलमिव योगशक्त्येति भावः। परमाद्भुतं तदभवत् लोकस्येति शेषः ॥ ३६ ॥ पूजयंति स्तोत्रादिनेति शेषः। अनुनयंतीतिपाठे शैलराजदुहितुः कथमन्यदुहितृत्वमितिविमतिवारणाय गंगानुनयः ॥ ३७ ॥ तुष्टः गंगायाः स्वदुहितृत्वप्रापणात् तस्मात् यतः पीतां पुनरसृजत्तस्मादित्यर्थः ॥ ३८ ॥ सागरं सगरसुतखातं संप्राप्ता तत्पूरणायेति शेषः। क्षारत्वं तु तस्यागस्त्येन पानोत्तरमित्यन्यत्र स्फुटम् ॥ ३९ ॥ तस्य कर्मणः सिद्ध्यर्थं भगीरथस्य स्ववंशोद्धारकर्मणः प्रयत्नतः प्रागुक्तयत्नैः ॥ ४० ॥ भस्मसात्कृतान् कपिलकोपाग्निना भस्मभावं प्राप्तान् ॥ ४१ ॥

प्लावयत्सेचयति स्म अतएव पूतपाप्मानः ॥ ४२ ॥ रघूत्तमः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वा० आदिकाव्ये बालकांडे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ उक्तमेव विस्तरेणाह स गत्वेति । भस्मसात्कृताः कार्त्स्न्येन भस्म कृताः भूमेस्तलं पातालम् ॥ १ ॥ २ ॥ तारिताः प्रेतत्वात् देववत्स्वर्गं प्राप्ताश्च अनेन प्रेतत्वविमुक्तिस्वर्गप्राप्ती भस्मनोपि गंगास्पर्शस्य फलं किमुतास्थिपुद्गलादेरित्युक्तम् ॥ ३ ॥ यावत्सागरस्य जलं स्थास्यति तावद्दिवि स्थास्यंतीत्यर्थः । तन्निमित्तमपि तया गंगया तत्त्वातस्य सागरस्य पूरणमिति भावः ॥ ४ ॥ ५ ॥ तत्कृतनामादिविश्रुतत्वमेव दर्शयति गंगेत्यादि । त्रिपथगेति नाम्नोऽन्वर्थत्वं दर्शयति त्रीनित्यादि । अनेन कथं गंगा त्रिपथगेत्यस्य उत्तरं संवृत्तम् ॥ ६ ॥ कुरुष्वेति । गंगाजलसेकतो जातप्रायश्चि

प्लावयत्पूतपाप्मानः स्वर्गं प्राप्ता रघूत्तम ॥ ४२ ॥ ॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥
॥ ७ ॥ ॥स गत्वा सागरं राजा गंगयानुगतस्तदा ॥ प्रविवेश तलं भूमेर्यत्र ते भस्मसात्कृताः ॥ १ ॥ भस्मन्यथाप्लुते राम गंगायाः सलिले
न वै ॥ सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ तारिता नरशार्दूल दिवं याताश्च देववत् ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्य महात्मनः ॥ ३ ॥
सागरस्य जलं लोके यावत्स्थास्यति पार्थिव ॥ सगरस्यात्मजाः सर्वे दिवि स्थास्यंति देववत् ॥ ४ ॥ इयं च दुहिता ज्येष्ठा तव गंगा भविष्यति ॥
त्वत्कृतेन च नाम्नाथ लोके स्थास्यति विश्रुता ॥ ५ ॥ गंगा त्रिपथगा नाम दिव्या भागीरथीति च ॥ त्रीन्पथो भावयंतीति तस्मात्त्रिपथगा स्मृता
॥ ६ ॥ पितामहानां सर्वेषां त्वमत्र मनुजाधिप ॥ कुरुष्व सलिलं राजन्प्रतिज्ञामपवर्जय ॥ ७ ॥ पूर्वकेण हि ते राजंस्तेनातियशसा तदा ॥ धर्मि
णां प्रवरेणाथ नैष प्राप्तो मनोरथः ॥ ८ ॥ तथैवांशुमता वत्स लोकेऽप्रतिमतेजसाः ॥ गंगां प्रार्थयता नेतुं प्रतिज्ञा नापवर्जिता ॥ ९ ॥ राजर्षि
णा गुणवता महर्षिसमतेजसा ॥ मत्तुल्यतपसा चैव क्षत्रधर्मस्थितेन च ॥ १० ॥ दिलीपेन महाभाग तव पित्रातितेजसा ॥ पुनर्न शकिता नेतुं
गंगां प्रार्थयतानघ ॥ ११ ॥ सा त्वया समतिक्रांता प्रतिज्ञा पुरुषर्षभ ॥ प्राप्तोसि परमं लोके यशः परमसंमतम् ॥ १२ ॥

त्तत्वात् सलिलदानयोग्यतासंपत्तेः । प्रतिज्ञां गंगासलिलप्रदानेन सागरांस्तारये इत्येवंरूपां गरुत्मदुपदिष्टाम् । अपवर्जय समाप्तां कुर्वित्यर्थः ॥ ७ ॥ पूर्वकेण सगरेण एषः गंगालाभरूपः । पूर्वकेणेति कप्रत्ययेन एषैव कुत्सा द्योत्यते ॥ ८ ॥ गंगां नेतुं भूलोकं प्रापयितुं प्रार्थयता प्रतिज्ञा न अपवर्जिता न फलपर्यवसायिनी कृता ॥ ९ ॥ मत्तुल्येति । ब्रह्मतुल्येत्यर्थः ॥ १० ॥ गंगां नेतुं प्रार्थयता सा गंगा नेतुं न शकितेत्यर्थः । यत्तु गंगामानेतुं न शकिता न विचारिता प्रतिज्ञेति शेषः । चिंताविषयमपि न प्रापितेत्यर्थ इति तत्प्रार्थयतेति पदस्वरसविरोधाच्चिंत्यम् ॥ ११ ॥ समतिक्रांता निस्तीर्णा परमसंमतं परममुत्कृष्टं च तत्संमतम् सर्वलोकसंमतमित्यर्थः ॥ १२ ॥

धर्मस्यायतनं धर्मप्राप्यस्थानम् महद्ब्रह्मलोकरूपम् ॥१३॥ यथास्या ब्रह्मलोकप्रापकत्वं तदाह प्लावयस्वेति । आत्मानं स्वदेहम् सदोचिते सिंहकर्कटमध्येपि स्नानादिव्यवहारोचिते भूप्रवहनदीनामेव तत्काले भौमत्वमूलरजःसंबंधात्स्नानाद्यनर्हत्वम् । पुण्यफल इति मत्वर्थीयाजंतो बहुव्रीहिर्वा । अनेन स्नानमात्रेण गंगा ब्रह्मलोकप्राप्तिकरीति सूचितम् ॥ १४ ॥ सागराणां जातप्रायश्चित्तत्वसंदेहापनुत्तये गंगाजलसंबंधस्य सर्वपापप्रायश्चित्तत्वबोधनाय च पुनस्तेषां सलिलं कार्यमित्याह पितामहानामित्यादि । स्वं लोकं ब्रह्मलोकम् गम्यताम् कृतोदकक्रियेण स्वपुरमिति शेषः । अयं नियोगो राजधर्मपरिपालनाय ॥ १५ ॥ यथा आगतमिति च्छेदः । देवलोकं ब्रह्मलोकम् ॥ १६ ॥ यथाक्रमं ज्येष्ठक्रमेण यथान्यायं स्मृत्युक्तक्रमेण उत्तमं उत्तमलोकप्रापकम् ॥ १७ ॥

तच्च गंगावतरणं त्वया कृतमरिंदम ॥ अनेन च भवान्प्राप्तो धर्मस्यायतनं महत् ॥ १३ ॥ प्लावयस्व त्वमात्मानं नरोत्तम सदोचिते ॥ सलिले पुरुषश्रेष्ठ शुचिः पुण्यफलो भव ॥ १४ ॥ पितामहानां सर्वेषां कुरुष्व सलिलक्रियाम् ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि स्वं लोकं गम्यतां नृप ॥ १५ ॥ इत्येवमुक्त्वा देवेशः सर्वलोकपितामहः ॥ यथागतं तथागच्छद्देवलोकं महायशाः ॥ १६ ॥ भगीरथस्तु राजर्षिः कृत्वा सलिलमुत्तमम् ॥ यथाक्रमं यथान्यायं सागराणां महायशाः ॥ १७ ॥ कृतोदकः शुची राजा स्वपुरं प्रविवेश ह ॥ समृद्धार्थो नरश्रेष्ठ स्वराज्यं प्रशशास ह ॥ १८ ॥ प्रमुमोद च लोकस्तं नृपमासाद्य राघव ॥ नष्टशोकः समृद्धार्थो बभूव विगतज्वरः ॥ १९ ॥ एष ते राम गंगाया विस्तरोऽभिहितो मया ॥ स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते संध्याकालोतिवर्तते ॥ २० ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं पुत्र्यं स्वर्ग्यमथापि च ॥ यः श्रावयति विप्रेषु क्षत्रियेष्वितरेषु च ॥२१॥ प्रीयंते पितरस्तस्य प्रीयंते दैवतानि च ॥ इदमाख्यानमायुष्यं गंगावतरणं शुभम् ॥ २२ ॥ यः शृणोति च काकुत्स्थ सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ सर्वे पापाः प्रणश्यंति आयुः कीर्तिश्च वर्धते ॥ २३ ॥ ॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ॥ विस्मयं परमं गत्वा विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्कथितं परमं त्वया ॥ गंगावतरणं पुण्यं सागरस्यापि पूरणम् ॥ २ ॥ क्षणभूतेव नौ रात्रिः संवृत्तेयं परंतप ॥ इमां चिंतयतः सर्वां निखिलेन कथां तव ॥ ३ ॥

कृतोदक इति । अन्येषामपीति शेषः ॥ १८ ॥ नष्टशोकः नष्टतद्वियोगजशोकः विगतज्वरः कथमस्मत्पालनं भविष्यतीति विगतचिंतः ॥ १९ ॥ उपसंहरति एष इति । स्वस्तिभद्रयोः तब्रीत्यादरसूचनार्थं ग्रहणम् ॥ २० ॥ आख्यानश्रवणफलमाह धन्यमित्यादि ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ लखमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ अब्रवीत् रात्र्यंते इति शेषः ॥ १ ॥ पूरणं गंगयेति शेषः ॥ २ ॥ इमां तव कथां त्वदुक्तां कथां चिंतयतो मम रामस्य रात्रिः क्षणभूतेव संवृत्ता अतीता एवमाश्चर्यभूता त्वदुक्ता गंगाकथेति भावः ॥ ३ ॥

विश्वामित्रेति संबोधनं । उक्तस्यैवार्थस्य आदरातिशयबोधनाय पुनरुपादानम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ भगवती गंगाकथाश्रवणात्पूज्या ॥ ६ ॥ सुखास्तीर्णा सुखं शुभं आस्तीर्णं यस्यां सा त्वरितमागता सर्वैस्तव सेवार्थमित्याशयः ॥ ७ ॥ कारयामास नाविकैरिति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ संपूज्य ऋषिगणं तत्तीरस्थमिति शेषः । विशालां जगाम पूर्वदृष्टामिति शेषः ॥ १० ॥ विशालां परिपप्रच्छ विशालाविषये प्रश्नं कृतवानित्यर्थः ॥ ११ ॥ विशालां संप्रतिवर्तत इति शेषः ॥ १२ ॥ विशालायाः पुरातनमिति पाठः । पुरातनं तत्पुरीनिर्मितेः प्राक्तनं वृत्तांतं । विशालस्येतिपाठे तन्नगरी

तस्य सा शर्वरी सर्वा मम सौमित्रिणा सह ॥ जगाम चिंतयानस्य विश्वामित्र कथां शुभाम् ॥ ४ ॥ ततः प्रभाते विमले विश्वामित्रं तपोधनम् ॥
उवाच राघवो वाक्यं कृताह्निकमरिंदमः ॥ ५ ॥ गता भगवती रात्रिः श्रोतव्यं परमाद्भुतम् ॥ तराम सरितां श्रेष्ठां पुण्यां त्रिपथगां नदीम् ॥ ६ ॥ नौ
रेषा हि सुखास्तीर्णा ऋषीणां पुण्यकर्मणाम् ॥ भगवंतमिह प्राप्तं ज्ञात्वा त्वरितमागता ॥ ७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ॥ संतारं कारया
मास सर्षिसंघस्य कौशिकः ॥ ८ ॥ उत्तरं तीरमासाद्य संपूज्यर्षिगणं ततः ॥ गंगाकूले निविष्टास्ते विशालां ददृशुः पुरीम् ॥ ९ ॥ ततो मुनिवरस्तूर्णं
जगाम सहराघवः ॥ विशालां नगरीं रम्यां दिव्यां स्वर्गोपमां तदा ॥ १० ॥ अथ रामो महाप्राज्ञो विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ पप्रच्छ प्रांजलिर्भूत्वा
विशालामुत्तमां पुरीम् ॥ ११ ॥ कतमो राजवंशोयं विशालायां महामुने ॥ श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते परं कौतूहलं हि मे ॥ १२ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा
रामस्य मुनिपुंगवः ॥ आख्यातुं तत्समारेभे विशालायाः पुरातनम् ॥ १३ ॥ श्रूयतां राम शक्रस्य कथां कथयतः श्रुताम् ॥ अस्मिन्देशे हि यद्वृत्तं शृणु
तत्त्वेन राघव ॥ १४ ॥ पूर्वं कृतयुगे राम दितेः पुत्रा महाबलाः ॥ अदितेश्च महाभागा वीर्यवंतः सुधार्मिकाः ॥ १५ ॥ ततस्तेषां नरव्याघ्र बुद्धिरा
सीन्महात्मनाम् ॥ अमरा विजराश्चैव कथं स्यामो निरामयाः ॥ १६ ॥ तेषां चिंतयतां तत्र बुद्धिरासीद्विपश्चिताम् ॥ क्षीरोदमथनं कृत्वा रसं प्राप्स्याम
तत्र वै ॥ १७ ॥ ततो निश्चित्य मथनं योक्त्रं कृत्वा च वासुकिम् ॥ मंथानं मंदरं कृत्वा ममंथुरमितौजसः ॥ १८ ॥ अथ वर्षसहस्रेण योक्त्रसर्पशिरां
सि च ॥ वमंतोतिविषं तत्र ददंशुर्दशनैः शिलाः ॥ १९ ॥

निर्माता राजा विशालो नाम । यद्वा विशालस्य विशालानगर्यधिष्ठानदेशस्येत्यर्थः ॥ १३ ॥ शक्रस्य कथां विशालावैभवप्रतिपादिकां कथां कथयतः सकाशान्मया श्रुतां अस्मिन्देशे विशालानगर्यधिष्टानदेशे यद्वृत्तं पुरातनं तद्विषयां तत्त्वेन शृण्विति योजना ॥ १४ ॥ सुधार्मिका इत्यदितिपुत्रविशेषणं आसन्निति शेषः ॥ १५ ॥ अमराः मरणरहिताः विजरा जरारहिताः निरामयाः रोगरहिताः ॥ १६ ॥ रसं अमृतरूपं रसायनम् ॥ १७ ॥ योक्त्रं मंथनरज्जुम् ॥ १८ ॥ योक्त्रसर्पः मंथनरज्जुभूतः सर्पः । वमंत इति पुंस्त्वमार्षं । अति अतिशयितं विषम् ॥ १९ ॥

उत्पपातेति तत इत्यादिः । शिलादशनादित्यर्थः । दष्टशिलाखंडा एव महाविषरूपं भूत्वा उत्पपात ॥ २० ॥२१॥ प्रभुर्महादेवः ततः महादेवप्रादुर्भावानंतरम् ॥ २२ ॥ स्मितं कृत्वा छलेन विष दानात्स्मितम् ॥ २३ ॥ यत् यतो भवान्सुराणामग्रतः तेषां मध्ये श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ २४ ॥ सुरश्रेष्ठः विष्णुः ॥ २५ ॥ अमृतोपमं यथा भवति तथा संजग्राहेत्यन्वयः । पूर्वं देवेषु मंथनसहायतया स्थितोपि विषपानानंतरं तत्पीडया तांस्त्यक्त्वा जगामामृतकुंडमिति शेषः ॥ २६ ॥ मंथानः पर्वतोत्तमो मंदरः ॥ २७ ॥ २८ ॥ कामठं काच्छपम् ॥ २९ शिश्ये स्थितवान् । जलेशाय इत्यादौ

उत्पपाताग्निसंकाशं हालाहलमहाविषम् ॥ तेन दग्धं जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ २० ॥ अथ देवा महादेवं शंकरं शरणार्थिनः ॥ जग्मुः पशुपतिं रुद्रं त्राहि त्राहीति तुष्टुवुः ॥ २१ ॥ एवमुक्तस्ततो देवैर्देवदेवेश्वरः प्रभुः ॥ प्रादुरासीत्ततोऽत्रैव शंखचक्रधरो हरिः ॥ २२ ॥ उवाचैनं स्मितं कृत्वा रुद्रं शूलधरं हरिः ॥ दैवतैर्मथ्यमाने तु यत्पूर्वं समुपस्थितम् ॥ २३ ॥ तत्त्वदीयं सुरश्रेष्ठ सुराणामग्रतो हि यत् ॥ अग्रपूजामिह स्थित्वा गृहाणेदं विषं प्रभो ॥ २४ ॥ इत्युक्त्वा च सुरश्रेष्ठस्तत्रैवांतरधीयत ॥ देवतानां भयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वाक्यं तु शार्ङ्गिणः ॥ २५ ॥ हालाहलं विषं घोरं संजग्राहामृतोपमम् ॥ देवान्विसृज्य देवेशो जगाम भगवान्हरः ॥ २६ ॥ ततो देवासुराः सर्वे ममंथू रघुनंदन ॥ प्रविवेशाथ पातालं मंथानः पर्वतोत्तमः ॥ २७ ॥ ततो देवाः सगंधर्वास्तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ॥ त्वं गतिः सर्वभूतानां विशेषेण दिवौकसाम् ॥ २८ ॥ पालयास्मान्महाबाहो गिरिमुद्धर्तुमर्हसि ॥ इति श्रुत्वा हृषीकेशः कामठं रूपमास्थितः ॥ २९ ॥ पर्वतं पृष्ठतः कृत्वा शिश्ये तत्रोदधौ हरिः ॥ पर्वताग्रं तु लोकात्मा हस्तेनाक्रम्य केशवः ॥ ३० ॥ देवानां मध्यतः स्थित्वा ममंथ पुरुषोत्तमः ॥ अथ वर्षसहस्रेण आयुर्वेदमयः पुमान् ॥ ३१ ॥ उदतिष्ठत्सुधर्मात्मा सदंडः सकमंडलुः ॥ अथ धन्वंतरिर्नाम अप्सराश्च सुवर्चसः ॥ ३२ ॥ अप्सु निर्मथनादेव रसात्तस्माद्वरस्त्रियः ॥ उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽभवन् ॥ ३३ ॥ षष्टिः कोट्यो भवंस्तासामप्सरसाणां सुवर्चसाम् ॥ असंख्येयास्तु काकुत्स्थ यास्तासां परिचारिकाः ॥ ३४ ॥ नताः स्म प्रतिगृह्णंति सर्वे ते देवदानवाः ॥ अप्रतिग्रहणादेव ता वै साधारणाः स्मृताः ॥ ३५ ॥

स्थित्यर्थस्य शेतेर्दर्शनात् ॥ ३० ॥ ममंथ पुरुषोत्तमः अनेन शक्तिवैचित्र्यं प्रकटीकृतम् ॥ ३१ ॥ धन्वंतरिरुदतिष्ठदित्यन्वयः । अप्सरा इत्यार्षं । उदतिष्ठन्नित्यनुकर्षः ॥ ३२ ॥ अप्सु क्षीररूपासु तस्मात्क्षीरोदसारभूतादित्यर्थः ॥ ३३ ॥ षष्टिः कोट्यः षष्टिकोटिसंख्याः प्रधाना अप्सरसामभवन् अपरिमितपरिचारिकोपेताः षष्टिकोट्यप्सरसो जाता इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ताः उक्ताप्सरसः न प्रतिगृह्णंति ममैवेमा नान्यस्येति नांगी कुर्वंति सर्वे देवा दानवाश्चेत्यर्थः । तासां विशिष्य पत्यनिच्छयैव संमुग्धाकारतया स्थितत्वात्तासां विशिष्य प्रतिग्रहाभावः । अतएव तासां साधारण्यम् ॥ ३५ ॥

वारुणी सुराधिदेवता परिग्रहं केनचिदसाधारण्येनांगीकारम् ॥ ३६ ॥ अदितिसुतांगीकारे हेतुरनिंदितामिति। निषेधशास्त्रं तु मानुषविषयं शास्त्रे देवतानामधिकारात् ॥ ३७ ॥ असुराः सुरापरिग्रहराहित्यात् सुराः सुरापरिग्रहसत्त्वात् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तस्य अमृतस्य कृते ग्रहणनिमित्तम् ॥ ४० ॥ कलहप्रवृत्त्यनंतरमसुरा राक्षसैः सह एकतामगमन् बलसिद्ध्यर्थमिति शेषः। वीरेति संबुद्धिः। परमिति क्वचित्पाठः ॥ ४१ ॥ सर्वं परस्परप्रहारेण देवासुरात्मकम् क्षयं गतं क्षयप्रायं गतं तदा दैत्या राक्षसैरैकत्वेन बलवत्त्वान्मा हरंत्विति बुद्ध्या मोहिनीं काममोहजननीं मायां मायातनुं आस्थाय तूर्णं शीघ्रं अमृतमहरत्॥४२॥गताभिमुखमिति संधिरार्षः। ये सुरा असुरा वा मायामूर्त्या गृहीतामृतं विष्णुं अमृतजिघृक्षया अभिमुखं गताः प्राप्ताः ते सर्वे मूर्त्यंतरास्थानेन

वरुणस्य ततः कन्या वारुणी रघुनंदन॥ उत्पपात महाभागा मार्गमाणा परिग्रहम्॥ ३६ ॥ दितेः पुत्रा न तां राम जगृहुर्वरुणात्मजाम्॥ अदितेस्तु सुता वीर जगृहुस्तामनिंदिताम्॥ ३७ ॥ असुरास्तेन दैतेयाः सुरास्तेनादितेः सुताः॥ हृष्टाः प्रमुदिताश्चासन्वारुणीग्रहणात्सुराः॥ ३८ ॥ उच्चैःश्रवा हयश्रेष्ठो मणिरत्नं च कौस्तुभम्॥ उदतिष्ठन्नरश्रेष्ठ तथैवामृतमुत्तमम्॥ ३९ ॥ अथ तस्य कृते राम महानासीत्कुलक्षयः॥ अदितेस्तु ततः पुत्रा दितिपुत्रानयोधयन्॥ ४० ॥ एकतामगमन्सर्वे असुरा राक्षसैः सह॥ युद्धमासीन्महाघोरं वीर त्रैलोक्यमोहनम्॥ ४१ ॥ यदा क्षयं गतं सर्वं तदा विष्णुर्महाबलः॥ अमृतं सोहरत्तूर्णं मायामास्थाय मोहिनीम्॥ ४२ ॥ ये गताभिमुखं विष्णुमक्षरं पुरुषोत्तमम्॥ संपिष्टास्ते तदा युद्धे विष्णुना प्रभविष्णुना॥ ४३ ॥ अदितेरात्मजा वीरा दितेः पुत्रान्निजघ्निरे॥ अस्मिन्घोरे महायुद्धे दैतेयादित्ययोर्भृशम्॥ ४४॥ निहत्य दितिपुत्रांस्तु राज्यं प्राप्य पुरंदरः॥ शशास मुदितो लोकान्सर्षिसंघान्सचारणान्॥ ४५ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे पंचचत्वारिंशः सर्गः॥ ४५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ हतेषु तेषु पुत्रेषु दितिः परमदुःखिता॥ मारीचं कश्यपं नाम भर्तारमिदमब्रवीत्॥ १ ॥

प्रभविष्णुना विष्णुना युद्धे संपिष्टाः ॥४३॥ दितेः पुत्रान्निजघ्निरे धार्मिकत्वात् विष्णवनुग्रहाच्च दैतेयादित्ययोः सुरासुरवर्गयोः ॥ ४४ ॥ तुश्चार्थे राज्यमित्यनंतरं योज्यः राज्यममृतं च प्राप्येत्यर्थः। अत्र ममंथुरमितौजस इति श्लोकानंतरम् अथ वर्षेत्यादि आयुर्वेदमयः पुमानित्यंतत्रयोदश श्लोकाः प्रक्षिप्ता इति बहवः। अमृतदानराहुशिरश्छेदाद्यवर्णनवत् हालाहलोत्पत्त्याद्यवर्णनमिति तदाशयः ॥ ४५ ॥ शिवमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे पंचचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ किं तत इत्यत्राह हतेष्वित्यादि। मारीचं मरीचेरपत्यम् ॥ १ ॥

दीर्घेण तपसा अर्जितम् ॥ २ ॥ ईश्वरं त्रैलोक्यनाथम् । ईदृशमिति पाठांतरम् । तत्र ईदृशमित्यस्यैव विवरणं शक्रहंतारमिति ॥ ३ ॥ ४ ॥ शुचिर्भव पुत्रोत्पत्तिं यावदिति शेषः ॥ ५ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे त्विति जनयिष्यसीत्यनेनान्वयः । शुचिर्यदि भविष्यसीति वत्सरसहस्रमपीति शेषः । त्रैलोक्यहंतारं तदधिपशक्रहंतारम् ॥ ६ ॥ पाणिना संममार्ज तादृशपुत्रप्रतिबंधहेतुपापक्षयार्थमिति शेषः । अथ तामालभ्य स्पृष्ट्वा स्वस्ति गर्भभद्रं तवास्तु इत्युक्त्वा स कश्यपस्तपसे ययावित्यन्वयः ॥ ७॥ कुशप्लवं विशालाख्यं पूर्वदेशस्थतपोवनम् ॥८॥ गुणसंपदा शुश्रूषोपयोगिगुणसंपदा ॥ ९ ॥ तामेव गुणसंपदमाह अग्निमित्यादि ॥ १० ॥ पुत्रत्वाद्गात्रसंवाहनादि सर्वेषु कालेषु तस्या अशुचित्वप्रतीक्षयेति भावः । ननु तद्धंतृपुत्रप्रेप्सोर्दितेः कथं तत्परिचर्यांगीकार इति चे

हतपुत्रास्मि भगवंस्तव पुत्रैर्महात्मभिः॥ शक्रहंतारमिच्छामि पुत्रं दीर्घतपोर्जितम्॥ २॥ साहं तपश्चरिष्यामि गर्भं मे दातुमर्हसि॥ ईश्वरं शक्रहंतारं त्वमनुज्ञातुमर्हसि॥ ३ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा मारीचः कश्यपस्तदा॥ प्रत्युवाच महातेजा दितिं परमदुःखिताम्॥ ४ ॥ एवं भवतु भद्रं ते शुचिर्भव तपोधने॥ जनयिष्यसि पुत्रं त्वं शक्रहंतारमाहवे ॥ ५ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु शुचिर्यदि भविष्यसि॥ पुत्रं त्रैलोक्यहंतारं मत्तस्त्वं जनयिष्यसि॥ ६ ॥ एवमुक्त्वा महातेजाः पाणिना संममार्ज ताम्॥ तामालभ्य ततः स्वस्ति इत्युक्त्वा तपसे ययौ॥ ७ ॥ गते तस्मिन्नरश्रेष्ठ दितिः परमहर्षिता ॥ कुशप्लवं समासाद्य तपस्तेपे सुदारुणम्॥ ८ ॥ तपस्तस्यां हि कुर्वत्यां परिचर्यां चकार ह॥ सहस्राक्षो नरश्रेष्ठ परया गुणसंपदा ॥ ९ ॥ अग्निं कुशान्काष्ठमपः फलं मूलं तथैव च॥ न्यवेदयत्सहस्राक्षो यच्चान्यदपि कांक्षितम्॥ १० ॥ गात्रसंवाहनैश्चैव श्रमापनयनैस्तथा॥ शक्रः सर्वेषु कालेषु दितिं परिचचार ह॥ ११ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे सा दशोने रघुनंदन॥ दितिः परमसंहृष्टा सहस्राक्षमथाब्रवीत्॥ १२॥ तपश्चरंत्या वर्षाणि दश वीर्यवतां वर॥ अवशिष्टानि भद्रं ते भ्रातरं द्रक्ष्यसे ततः॥ १३ ॥ यमहं त्वत्कृते पुत्र तमाधास्ये जयोत्सुकम्॥ त्रैलोक्यविजयं पुत्र सह भोक्ष्यसि विज्वरः॥ १४॥ याचितेन सुरश्रेष्ठ पित्रा तव महात्मना॥ वरो वर्षसहस्रांते मम दत्तः सुतं प्रति॥ १५॥ इत्युक्त्वा च दितिस्तत्र प्राप्ते मध्यं दिनेश्वरे॥ निद्रयापहृता देवी पादौ कृत्वाथ शीर्षतः॥ १६ ॥

द्देवमाययैवेति गृहाण ॥ ११ ॥ दशोने दशभिर्न्यूने ॥ १२ ॥ १३ ॥ हे पुत्र यं पुत्रं अहं त्वत्कृते त्वन्नाशार्थं याचितवती तं तव जयोत्सुकं आधास्ये विगतवैरं भ्रातृस्नेहवंतमेव करिष्ये इत्यन्वयः । त्रैलोक्यविजयं भ्रातृकृतम् सह तेन भ्रात्रा सह ॥ १४ ॥ १५ ॥ दिनेश्वरे सूर्ये मध्यं प्राप्ते सति शय्यायां शीर्षस्थाने पादौ कृत्वा दितिर्निद्रया अपहृता गृहीतेत्यर्थः । अनेन दिवास्वापरूपपापेन शय्यापादस्थाने मस्तककरणेन चाशुचित्वं सूचितम् । केचित्तु उपविष्टाया एव प्रह्वतया पादपर्यंतं शिरःसंबंधेन शीर्षे पादसंबंधः । तेन ब्राह्मणस्य शूद्रस्पर्श इव शिरसः पादस्पर्शे अशुचित्वं सूचितम् । तपसि स्थितायाः शय्यासंबंधाभावेन पूर्वव्याख्याया अयुक्तत्वादित्याहुः । परे तु भूशयनेपि दक्षिणपूर्वदिशोः शिरःस्थापनयोग्यतायाः स्मृतिसूक्तेस्तद्वैपरीत्येन शयनस्याशुचित्वसूचकत्वमस्येवेत्याहुः ॥ १६ ॥

पादयोः तत्स्थापनदेशे कृतमूर्धजाम् मूर्धअसंबंधे मूर्धसंबंधोपि जात एव अतएवाशुचिम् तथा शिरस्थाने तया पादौ कृतावतस्तामशुचिं दृष्ट्वेत्यर्थः । अत्रैकेनैवोभयलाभे उभयोपादानं स्पष्टार्थम् । वस्तुतो वक्रग्रीवतया वक्रपादतया वा शयने परस्परस्थानव्यत्ययाभावेन तथा अशुचित्वमित्यत्यंताशुचित्वप्रतिपादनायोभयोपादानमिति बोध्यम् । मुमोद प्राप्तच्छिद्रत्वादिति भावः । मोदवशादेव जहास च ॥ १७ ॥ शरीरविवरं योनिविवरम् आत्मवान्सावधानः ॥ १८ ॥ शतपर्वणा शतकोटिना अबुध्यत भिद्यमानगर्भस्य रोदनशब्देनेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ न हंतव्यमिति । विभागेपि प्राणवियोजनं मा कुर्वित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ तदंतरं छिद्रम् आहवे शक्रस्य मम हंतारं अंकुरच्छेदनन्यायेनाभिंदम् तन्मे अपराधकर्मत्वं क्षंतुमर्हसि पूर्वतनीं सेवां स्मृत्वेति शेषः

दृष्ट्वा तामशुचिं शक्रः पादयोः कृतमूर्धजाम् ॥ शिरस्थाने कृतौ पादौ जहास च मुमोद च ॥ १७ ॥ तस्याः शरीरविवरं प्रविवेश पुरंदरः ॥ गर्भं च सप्तधा राम चिच्छेद परमात्मवान् ॥ १८ ॥ भिद्यमानस्ततो गर्भो वज्रेण शतपर्वणा ॥ रुरोद सुस्वरं राम ततो दितिरबुध्यत ॥ १९ ॥ मारुदो मारुदश्चेति गर्भं शक्रोऽभ्यभाषत ॥ बिभेद च महातेजा रुदंतमपि वासवः ॥ २० ॥ न हंतव्यं न हंतव्यमित्येव दितिरब्रवीत् ॥ निष्पपात ततः शक्रो मातुर्वचनगौरवात् ॥ २१ ॥ प्रांजलिर्वज्रसहितो दितिं शक्रोभ्यभाषत ॥ अशुचिर्देवि सुप्तासि पादयोः कृतमूर्धजा ॥ २२ ॥ तदंतरमहं लब्ध्वा शक्रहंतारमाहवे ॥ अभिंदं सप्तधा देवि तन्मे त्वं क्षंतुमर्हसि ॥ २३ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सप्तधा तु कृते गर्भे दितिः परमदुःखिता ॥ सहस्राक्षं दुराधर्षं वाक्यं सानुनयाब्रवीत् ॥ १ ॥ ममापराधाद्गर्भोयं सप्तधा शकलीकृतः ॥ नापराधो हि देवेश तवात्र बलसूदन ॥ २ ॥ प्रियं त्वत्कृतमिच्छामि मम गर्भविपर्यये ॥ मरुतां सप्तसप्तानां स्थानपाला भवंतु ते ॥ ३ ॥ वातस्कंधा इमे सप्त चरंतु दिवि पुत्रक ॥ मारुता इति विख्याता दिव्यरूपा ममात्मजाः ॥ ४ ॥ ब्रह्मलोकं चरत्वेक इंद्रलोकं तथापरः ॥ दिव्यवायुरिति ख्यातस्तृतीयोपि महायशाः ॥ ५ ॥

॥ २३ ॥ लखमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सप्तधा त्विति । दुराधर्षं न्यायोपायेन जेतृत्वादित्याशयः ॥ १ ॥ ममापराधात् अशुचित्वरूपात् ॥ २ ॥ गर्भविपर्यये गर्भविपत्तौ यत्त्वया कृतं कर्म तत्तव च मम च यथा प्रियं भवति तथा इच्छामि । तत्प्रकारमाह मरुतामिति । सप्तानां मरुतां वा तत्स्थानविशेषाणां सप्त इमे ते त्वदधीनाः स्थानपाला लोकरक्षिणो भवंत्वित्यन्वयः ॥ ३ ॥ तदर्थमेव हे पुत्रक मारुता इति नाम्ना प्रसिद्धाः दिव्यरूपा मम पुत्राः । ये इमे वातस्कंधा इति सप्तप्रसिद्धास्तेषु चरंत्वित्यन्वयः ॥ ४ ॥ एक इति । एको गण इत्यर्थः । प्रथमं सप्तधा विभज्य पुनरेकशः सप्तधाकरणमित्यस्यार्थस्य पुराणांतरे स्पष्टमुक्तत्वादिहापि बिभेद च महातेजा रुदंतमपीत्यादिना ध्वनितत्वाच्चेति बोध्यम् । एवमपर इत्याद्यपि व्याख्येयम् । इंद्रलोकमिति । रुद्रलोकमिति प्रचुरः पाठः । दिव्यवायुः दिवि अंतरिक्षे भव इत्यर्थः ॥ ५ ॥

दिशः पूर्वादिमहादिशः ॥ ६ ॥ त्वत्कृतेन मा रुदो मा रुद इति वचनमूलेन ॥ ७ ॥ यथोक्तं ब्रह्मादिस्थानपालकत्वं ॥ ८ ॥ मातापुत्रौ दितींद्रौ ॥ ९ ॥ वर्णितेंद्रचरितस्य प्रकृतशेपत्वमाह एष इति । स एष इत्यन्वयः ॥ १० ॥ एवं प्रागुक्तरीत्या एवंभूते देशे विशालोत्पत्तिप्रकारमाह इक्ष्वाकोस्त्विति ॥ ११ ॥ विशालेति । कृता आसीदित्यन्वयः ॥ १२ ॥ कतरोत्र वंश इति प्रश्नस्य

चत्वारस्तु सुरश्रेष्ठ दिशो वै तव शासनात्॥ संचरिष्यंति भद्रं ते कालेन हि ममात्मजाः॥ ६॥ त्वत्कृतेनैव नाम्ना वै मारुता इति विश्रुताः॥ तस्यास्तद्व चनं श्रुत्वा सहस्राक्षः पुरंदरः॥ ७ ॥ उवाच प्रांजलिर्वाक्यमितीदं बलसूदनः॥ सर्वमेतद्यथोक्तं ते भविष्यति न संशयः॥ ८ ॥ विचरिष्यंति भद्रं ते देवरूपास्तवात्मजाः॥ एवं तौ निश्चयं कृत्वा मातापुत्रौ तपोवने॥ ९॥ जग्मतुस्त्रिदिवं राम कृतार्थाविति नः श्रुतम्॥ एष देशः स काकुत्स्थ महेंद्राध्यु षितः पुरा॥ १० ॥ दितिं यत्र तपःसिद्धामेवं परिचचार सः॥ इक्ष्वाकोस्तु नरव्याघ्र पुत्रः परमधार्मिकः॥ ११ ॥ अलंबुषायामुत्पन्नो विशाल इति विश्रुतः॥ तेन चासीदिह स्थाने विशालेति पुरी कृता॥१२॥ विशालस्य सुतो राम हेमचंद्रो महाबलः॥ सुचंद्र इति विख्यातो हेमचंद्रादनंतरः॥१३॥ सुचंद्रतनयो राम धूम्राश्व इति विश्रुतः॥ धूम्राश्वतनयश्चापि सृंजयः समपद्यत॥ १४॥ सृंजयस्य सुतः श्रीमान्सहदेवः प्रतापवान्॥ कुशाश्वः सह देवस्य पुत्रः परमधार्मिकः॥ १५ ॥ कुशाश्वस्य महातेजाः सोमदत्तः प्रतापवान्॥ सोमदत्तस्य पुत्रस्तु काकुत्स्थ इति विश्रुतः॥ १६ ॥ तस्य पुत्रो महातेजाः संप्रत्येप पुरीमिमाम्॥ आवसत्परमप्रख्यः सुमतिर्नाम दुर्जयः॥१७॥ इक्ष्वाकोस्तु प्रसादेन सर्वे वैशालिका नृपाः॥ दीर्घायुषो महात्मानो वीर्यवंतः सुधार्मिकाः॥१८॥ इहाद्य रजनीमेकां सुखं स्वप्स्यामहे वयम्॥ श्वः प्रभाते नरश्रेष्ठ जनकं द्रष्टुमर्हसि॥ १९ ॥ सुमतिस्तु महातेजा विश्वा मित्रमुपागतम्॥ श्रुत्वा नरवरश्रेष्ठः प्रत्यागच्छन्महायशाः॥ २० ॥ पूजां च परमां कृत्वा सोपाध्यायः सबांधवः॥ प्रांजलिः कुशलं पृष्ट्वा विश्वा मित्रमथाब्रवीत्॥२१॥ धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मि यस्य मे विषयं मुने॥ संप्राप्तो दर्शनं चैव नास्ति धन्यतरो मम॥ २२॥ ॥इत्यार्षे श्रीम०वा०आ० बालकांडे सप्तचत्वारिंशः सर्गः॥ ४७॥ ॥छ॥ ॥ पृष्ट्वा तु कुशलं तत्र परस्परसमागमे॥ कथांते सुमतिर्वाक्यं व्याजहार महामुनिं॥ १॥

उत्तरमाह विशालस्येत्यादि ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इमां पुरीं संप्रत्यावसदित्यन्वयः ॥ १७ ॥ वैशालिकाः विशालायां निवासो येषां ते इत्यर्थः । अनेन त्वत्समानवंश्योयमिति सूचितम् ॥ १८ ॥ अत एवाह इहाद्येति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ मम मत्त इत्यर्थः ॥ २२ ॥ रेखामानः॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आ०बालकांडे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पृष्ट्वेति सुमतिर्नाम विशालाराजा महामुनिं विश्वामित्रं कथांते विश्वामित्रेण कथ्यमानकथांते ॥ १ ॥

गजसिंहगती गजवद्धीरमंदगती सिंहवदप्रतिहतगती यद्वा प्रभुत्वाद्गजगती रामोऽन्यगतिर्लक्ष्मणः तथा शार्दूलाकृती रामो वृषभाकृतिर्लक्ष्मणः ॥ २ ॥ पद्मपत्रविशालाक्षावित्यनेन भाग्यसंपत्सू
चिता । वीरधर्मसूचकं खड्गेत्यादि ॥ ३॥ यदृच्छया दैववशसंपन्ननिमित्तविशेषेण यया कयाचित्स्वेच्छयेत्यर्थौ वा । देवलोकाद्गां भुवं प्राप्ताववतीर्णौ अमराविव स्थितौ । किमर्थं किं वा प्रयो
जनमुद्दिश्य कथं अतिसुकुमारचरणत्वात्केन प्रकारेण पद्भ्यामिह प्राप्तौ कस्य वा सुताविति शेषः ॥ ४ ॥ भूषयंतौ स्वतेजसेति शेषः । प्रमाणं शरीरौन्नत्यादि इंगितं आंतराशयबोधकं चेष्टितं व
चनगमनादि तैस्तादृशपुरुषांतराभावात्परस्परसदृशौ ॥ ५ ॥ आदरातिशयात्पुनः पृच्छति किमर्थं चेत्यादि । दुर्गमे कांतारसंबंधात् ॥ ६ ॥ यथावृत्तं न्यवेदयत् दशरथकुमारावस्मद्यज्ञविघ्ननिवा

इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ ॥ गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ॥ २॥ पद्मपत्रविशालाक्षौ खड्गतूणधनुर्धरौ॥ अश्विनाविव रूपेण समु
पस्थितयौवनौ॥ ३ ॥ यदृच्छयेव गां प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ॥ कथं पद्भ्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने॥ ४॥ भूषयंताविमं देशं चंद्रसूर्याविवां
बरम्॥ परस्परेण सदृशौ प्रमाणेंगितचेष्टितैः॥ ५॥ किमर्थं च नरश्रेष्ठौ संप्राप्तौ दुर्गमे पथि॥ वरायुधधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः॥ ६ ॥ तस्य
तद्वचनं श्रुत्वा यथावृत्तं न्यवेदयत्॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राजा परमविस्मितः॥ ७ ॥ अतिथी परमं प्राप्तौ पुत्रौ दशरथस्य तौ॥ पूजयामास विधि
वत्सत्कारार्हौ महाबलौ॥ ८ ॥ ततः परमसत्कारं सुमतेः प्राप्य राघवौ॥ उष्य तत्र निशामेकां जग्मतुर्मिथिलां ततः ॥९॥ तां दृष्ट्वा मुनयः सर्वे जन
कस्य पुरीं शुभाम्॥ साधु साध्विति शंसंतो मिथिलां समपूजयन्॥ १० ॥ मिथिलोपवने तत्र आश्रमं दृश्य राघवः॥ पुराणं निर्जनं रम्यं पप्रच्छ
मुनिपुंगवम्॥ ११ ॥ इदमाश्रमसंकाशं किं न्विदं मुनिवर्जितम्॥ श्रोतुमिच्छामि भगवन्कस्यायं पूर्व आश्रमः॥ १२ ॥ तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं
वाक्यं वाक्यविशारदः॥ प्रत्युवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः॥ १३ ॥ हंत ते कथयिष्यामि शृणु तत्त्वेन राघव॥ यस्यैतदाश्रमपदं शप्तं कोपा
न्महात्मनः॥ १४ ॥

रणाय मदाकारणान्मदुपलालनात्सिद्धाश्रमं प्राप्य तत्र विघ्नकर्तृराक्षसादीन् हत्वा पथि ताटकां च हत्वा जनकदिदृक्षया एतद्देशमागताविति न्यवेदयत्॥ ७ ॥ परमत्यंतमादरणीयौ प्राप्ताव
तिथी तौ पूजयामासेत्यन्वयः ॥ ८ ॥ सुमतेरिति पंचमी । उष्य उषित्वा आर्षमेतत् ॥ ९ ॥ पूजाप्रकारः साधु साध्विति शंसनम् ॥१० ॥ मिथिलोपवने मिथिलासमीपवने दृश्य दृष्ट्वा पुराणमि
त्यादित्रयमाश्रमविशेषणम् ॥ ११ ॥ मुनिराहित्यादाश्रमवदस्याशक्यत्वमतएवाश्रमसंकाशमाश्रमवदवभासमानं अत इदं किं नु तस्यैव विवरणं कस्यायं पूर्वः पूर्वस्वभूतः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अह
ल्यानुग्रहे तु कालस्मृतिजसंतोषे हंतेति यस्यैतदाश्रमपदं भवति महात्मनः कोपाद्यथाशप्तं प्राप्तशापं तत्ते कथयिष्यामीत्यन्वयः ॥ १४ ॥

दिव्यसंकाशः द्युभवाश्रमतुल्यः ॥ १५ ॥ अनेकानि वर्षपूगानि अनेकवर्षसमूहान् ॥ १६ ॥ तस्य आश्रमस्य अंतरं मुनिसंनिधानरहितं कालं शचीपतिरित्यनेन शचीतोपि सौंदर्यमहल्याया ध्वनितं । मुनिवेषधरः गौतमवेषधरः मम रूपं समास्थायेतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥१७॥ ऋतुकालं शास्त्रोक्तरतिकालं अर्थिनो रत्यर्थिनः सुसमाहिते संगमोचितरूपप्रसाधनवति अतिसुंदरीति वा तेन स्वाभिलष्यदिव्यस्त्रीत्वं सूचितम् ॥१८॥ सहस्राक्षं विज्ञाय। ऋतुकालं प्रतीक्षंते नार्थिन इति वचनात् तपसा चाश्रमवर्तिसर्वप्राणिजातस्य शंकाभावाय गौतमवेषोयमिंद्र इति ज्ञात्वेत्यर्थः देवरा

गौतमस्य नरश्रेष्ठ पूर्वमासीन्महात्मनः ॥ आश्रमो दिव्यसंकाशः सुरैरपि सुपूजितः ॥ १५ ॥ स चात्र तप आतिष्ठदहल्यासहितः पुरा ॥ वर्षपूगान्यनेकानि राजपुत्र महायशः ॥ १६ ॥ तस्यांतरं विदित्वा च सहस्राक्षः शचीपतिः ॥ मुनिवेषधरो भूत्वा अहल्यामिदमब्रवीत् ॥ १७ ॥ ऋतुकालं प्रतीक्षंते नार्थिनः सुसमाहिते ॥ संगमं त्वहमिच्छामि त्वया सह सुमध्यमे ॥ १८ ॥ मुनिवेषं सहस्राक्षं विज्ञाय रघुनंदन ॥ मतिं चकार दुर्मेधा देवराजकुतूहलात् ॥ १९ ॥ अथाब्रवीत्सुरश्रेष्ठं कृतार्थेनांतरात्मना ॥ कृतार्थास्मि सुरश्रेष्ठ गच्छ शीघ्रमितः प्रभो ॥ २० ॥ आत्मानं मां च देवेश सर्वथा रक्ष गौतमात् ॥ इंद्रस्तु प्रहसन्वाक्यमहल्यामिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ सुश्रोणि परितुष्टोस्मि गमिष्यामि यथागतम् ॥ एवं संगम्य तु तदा निश्चक्रामोटजात्ततः ॥ २२ ॥ ससंभ्रमात्त्वरन् राम शंकितो गौतमं प्रति ॥ गौतमं स ददर्शाथ प्रविशंतं महामुनिं ॥ २३ ॥ देवदानवदुर्धर्षं तपोबलसमन्वितम् ॥ तीर्थोदकपरिक्लिन्नं दीप्यमानमिवानलम् ॥ २४ ॥ गृहीतसमिधं तत्र सकुशं मुनिपुंगवम् ॥ दृष्ट्वा सुरपतिस्त्रस्तो विषण्णवदनोभवत् ॥ २५ ॥ अथ दृष्ट्वा सहस्राक्षं मुनिवेषधरं मुनिः ॥ दुर्वृत्तं वृत्तसंपन्नो रोषाद्वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ मम रूपं समास्थाय कृतवानसि दुर्मते ॥ अकर्तव्यमिदं यस्माद्विफलस्त्वं भविष्यसि ॥ २७ ॥ गौतमेनैवमुक्तस्य सुरोषेण महात्मना ॥ पेततुर्वृषणौ भूमौ सहस्राक्षस्य तत्क्षणात् ॥ २८ ॥ तथा शप्त्वा च वै शक्रं भार्यामपि च शप्तवान् ॥ इह वर्षसहस्राणि बहूनि निवसिष्यसि ॥ २९ ॥

जकुतूहलात्समामभिलषतीति कौतुकात् दिव्यरतिकौतुकाच्चेत्यर्थः दुर्मेधा अहल्या तेन सह रत्यर्थं मतिं चकारेत्यन्वयः ॥ १९ ॥ कृतार्था तादृशदिव्यपुरुषलाभात्प्राप्ततपःफला ॥ २० ॥ शीघ्रगमने हेतुर्मम अहल्याया आत्मन इंद्रस्य च शापतो रक्षणं तदाह आत्मानमित्यादि । प्रहसन्निति विशिष्टस्त्रीचरितेन प्रहासः रक्षणस्य दुर्लभत्वाद्वा गौतमतपोभंगस्य स्वेष्टस्य करणेन अग्निमशापादिभयमल्पमिति वा ॥ २१ ॥ संगम्य अहल्यया सहेति शेषः ॥ २२ ॥ स इंद्रः संभ्रमात् गौतमभयात् त्वरन् निश्चक्रामेत्यन्वयः । निर्गमसमये गौतमं प्रति तदागमनं प्रति शंकितश्चासीदिति शेषः । अथ निष्क्रमणसमनंतरमेव ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ मम गौतमस्य कृतवानसि मद्भार्याभोगरूपमकार्यं तस्मात् विफलः विगतवृषणः ॥ २७ ॥ २८॥२९॥

शापस्वरूपं वातभक्षेत्यादि । तप्यंती स्वकृताकार्यस्मरणेन पीडिता । पुराणादिप्रसिद्धशिलारूपप्राप्तिशापस्तु कल्पांतरीण इति न विरोधः । अत्र शिलारूपत्वे तात्पर्यकल्पने वातभक्षेत्यनेन विरोधः स्पष्ट एवेति केचित् । वस्तुतस्तु अदृश्येत्यस्य स्वरूपेणादृश्या शिलाप्रतिमारूपेण सर्वदृश्येत्यर्थः । न च तावंता चैतन्यहानिरिति क्षुधादिपीडा स्यादेवेत्यतो वातभक्षा तदतिरिक्ताहाराभावाच्च निराहारा तप्यंती स्वकर्मणेति शेषः । तादृश्यपि भस्मशायिनी न तु स्थिता इति न कश्चिद्विरोधः । इंद्रशापोप्युपलक्षणमत्र अनंतभगवतः शापस्य । तदुक्तं पाद्मे शापदग्धा पुरा भर्त्रा राम शक्रापराधतः ॥ अहल्याख्या शिला जज्ञे शतलिंगः कृतः स्वराडिति । शिला तत्प्रतिमाकारा । शतशब्दोनंतवाची । लिंगशब्देन भगाकारं चिह्नम् । स्वराडिंद्रः॥ ३० ॥ शापांतमाह यदेति । घोरमित्यनेन मुनिराहित्यसूचनम् । रामो यदा आगमिष्यति तदा आगमनकाले जायमानचरणविन्यासेनानायासतस्तत्पादस्पर्शात्पूता व्यभिचारकृतपापनाशेन पवित्रा भविष्यसि पाविव्र्येण च तपस्विनां दृश्या

वातभक्षा निराहारा तप्यंती भस्मशायिनी ॥ अदृश्या सर्वभूतानामाश्रमेऽस्मिन्वसिष्यसि ॥ ३० ॥ यदा त्वेतद्वनं घोरं रामो दशरथात्मजः ॥ आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा पूता भविष्यसि ॥ ३१ ॥ तस्यातिथ्येन दुर्वृत्ते लोभमोहविवर्जिता ॥ मत्सकाशं मुदा युक्ता स्वं वपुर्धारयिष्यसि ॥ ३२ ॥ एवमुक्त्वा महातेजा गौतमो दुष्टचारिणीं ॥ इममाश्रममुत्सृज्य सिद्धचारणसेविते ॥ ३३ ॥ हिमवच्छिखरे रम्ये तपस्तेपे महातपाः ॥ ३४ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ अफलस्तु ततः शक्रो देवानग्निपुरोगमान् ॥ अब्रवीत्त्रस्तनयनः सिद्धगंधर्वचारणान् ॥ १ ॥ कुर्वता तपसो विघ्नं गौतमस्य महात्मनः ॥ क्रोधमुत्पाद्य हि मया सुरकार्यमिदं कृतम् ॥ २ ॥ अफलोस्मि कृतस्तेन क्रोधात्सा च निराकृता ॥ शापमोक्षेण महता तपोस्यापहृतं मया ॥ ३ ॥ तन्मां सुरवराः सर्वे सर्षिसंघाः सचारणाः ॥ सुरकार्यकरं यूयं सफलं कर्तुमर्हथ ॥ ४ ॥

भविष्यसि ॥ ३१ ॥ ततो मत्सकाशं मत्सान्निध्यं प्राप्ता स्वं वपुः पूर्ववत्सर्वदृश्यं भस्मनानावृतं धारयिष्यसि प्राप्स्यसीत्यर्थः । इतरत्स्पष्टम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ कतककारस्तु यदा त्वित्यादि शापांतप्रतिपादकं स्वं वपुर्धारयिष्यसीत्यंतं श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमित्याह । एवमुक्त्वेत्यादि सार्धश्लोकस्तु प्रामाणिक एव । एवं च द्वात्रिंशत् श्लोका एवात्रेत्याहुः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ धर्मधुरंधरस्यापि शक्रस्याधर्मे प्रवृत्तौ बीजं दर्शयितुमाह अफल इति । अवृषण इत्यर्थः । त्रस्तेति । त्रासेन स्वकारणं दैन्यं व्यज्यते ॥ १ ॥ सुरकार्यमिति । अन्यथा द्युयतपसा सकलदेवस्थानापहारस्तेन कृतः स्यादिति भावः ॥ २ ॥ सा अहल्या दुष्टचारित्रेति निराकृता उक्तशापपूर्वं त्यक्ता । एवमपि सुरकार्यनिष्पत्तिः कथं तत्राह शापेति । स्वस्मिन् गौतमकर्तृकशापमोक्षणेनास्य तपो मया हृतम् महतः शापेन विना न तपोव्यय इति भावः । तपोव्ययसंपादकक्रोधोत्पादनमेव कार्यं मया कृतमिति तात्पर्यम् ॥ ३ ॥ सफलं मां सवृषणम् । सर्वे इत्यस्य वारद्वयपाठे हे सर्वे सुरवराः सर्वे यूयमित्यन्वयो ज्ञेयः । परत्र यूयमित्येव पाठः प्रायेण ॥ ४ ॥

पितृदेवाः कव्यवाहनादयः तानुपेत्य हव्यवाहनाग्निमुखेनाहुः अग्नेस्तु वचनं श्रुत्वेति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ५॥ अयं मेषः यो भवतां हविष्ट्वेन कल्पितः गृह्य गृहीत्वा ॥ ६ ॥ अफलस्त्विति । नन्विदमयुक्तं न हि मेषा अवृषणा दृश्यंत इति चेन्न भवदुद्देशेन कृतो हविष्ट्वेन कल्पितो योऽफलः षंढो मेषः । यद्वा वृषणभिन्नो यो मेषो मेषावयवो भवद्धविष्ट्वेन कल्पितः स भवतां परां तुष्टिं दास्यतीत्यन्वयात् ये वाफलं मेषं भवतां हर्षणार्थं तोषाय भवद्भ्यो दास्यंति तेषामक्षयं फलं यूयं दास्यथेत्यन्वयः ॥ ७ ॥ समागताः मिलिताः ॥ ८ ॥ अफलान् षंढान् तदंशरहितान्वा यनस्तेषां फलैः फलाभ्यां वृषणाभ्यामिंद्रमयोजयन् ॥९॥ तदाप्रभृति ततो हेतोः इंद्रो मेषवृषण इत्यन्वयः । तपसा प्रभावेण तपःकृतप्रभावेण च स्वापचारेण च ॥ १०॥ महातेज इति रामसंबोधनम् । पुण्यकर्मणो गौतमस्य । ननु ताटकयेव । घोररूपयाऽहल्यययावष्टब्धमाश्रमं कथं गच्छेयमत आह देवरूपिणीमिति । शापस्यैतदवधिकत्वात् अद्य त्वत्पादस्पर्शनान्मुक्तशापतया देवरूपिणीमित्यर्थः

शतक्रतोर्वचः श्रुत्वा देवाः साग्निपुरोगमाः॥ पितृदेवानुपेत्याहुः सर्वे सह मरुद्गणैः ॥ ५ ॥ अयं मेषः सवृषणः शक्रो ह्यवृषणः कृतः ॥ मेषस्य वृषणौ गृह्य शक्रायाशु प्रयच्छत ॥ ६ ॥ अफलस्तु कृतो मेषः परां तुष्टिं प्रदास्यति ॥ भवतां हर्षणार्थं च ये च दास्यंति मानवाः॥ अक्षयं हि फलं तेषां यूयं दास्यथ पुष्कलम् ॥ ७ ॥ अग्नेस्तु वचनं श्रुत्वा पितृदेवाः समागताः॥ उत्पाट्य मेषवृषणौ सहस्राक्षे न्यवेशयन् ॥ ८ ॥ तदाप्रभृति काकुत्स्थ पितृदेवाः समागताः ॥ अफलान्भुंजते मेषान्फलैस्तेषामयोजयन् ॥ ९ ॥ इंद्रस्तु मेषवृषणस्तदाप्रभृति राघव ॥ गौतमस्य प्रभावेण तपसा च महात्मनः ॥ १० ॥ तदागच्छ महातेज आश्रमं पुण्यकर्मणः॥ तारयैनां महाभागामहल्यां देवरूपिणीं ॥ ११ ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य आश्रमं प्रविवेश ह ॥१२॥ ददर्श च महाभागां तपसा द्योतितप्रभाम्॥ लोकैरपि समागम्य दुर्निरीक्ष्यां सुरासुरैः॥ १३॥ प्रयत्नान्निर्मितां धात्रा दिव्यां मायामयीमिव ॥ धूमेनाभिपरीतांगीं दीप्तामग्निशिखामिव ॥ १४ ॥ सतुषारावृतां साभ्रां पूर्णचंद्रप्रभामिव ॥ मध्येंऽभसो दुराधर्षां दीप्तां सूर्यप्रभामिव ॥ १५॥

एनां तारय भर्तृप्रत्यापत्तिफलकमातिथ्यं गृहीत्वा भर्तृप्रापणेनैनामनुगृहाण ॥ ११ ॥ १२॥ ददर्शेति । आश्रमप्रवेशकालेऽनायासतः स्वचरणस्पर्शाद्व्यभिचारकृतपापनाशेन शापनिवृत्त्या शापवशात्सुरासुरैः समागम्य मिलित्वापि सर्वलोकैर्दुर्निरीक्ष्यां विश्वामित्रो यथावद्देवरूपिणीमिति तथा ददर्शेत्यर्थः । तदुक्तं तपसा द्योतितप्रभामिति । एवं दर्शनं तत्समये रामलक्ष्मणविश्वामित्राणामेव । सर्वदृश्यत्वं तु भगवदातिथ्यकार्यमिति बोध्यम् ॥ १३ ॥ प्रयत्नादित्यादिना दिव्यरूपत्वमुक्तम् रामादेरपि दर्शनं नात्यंतस्पष्टतया किं त्वेवंरूपेण भर्तृसंतोषकरस्य भर्तृसान्निध्यस्य शापांतकरण स्याभावादित्याह धूमेनेति । धूमेनाभिपरीतानि व्याप्तान्यंगानि यस्याः सा ॥ १४ ॥ उपमात्रयं भस्मावृतत्वेन अंभसः लक्षणया तद्युक्तमेघस्य मध्यस्थां रविप्रभामिव ददर्श । दुराधर्षां स्प्रष्टुम शक्याम् ॥ १५ ॥

तथादर्शने हेतुमाह सा हीति । त्रयाणामपि लोकानां दुर्निरीक्ष्यत्वशापवशाद्रामादीनामप्येवंदर्शनविषया जाता अन्येषां त्वदृश्यैव रामादीनां तु दुःखदृश्येत्यर्थः ॥ १६॥ शापस्यांतं तदंतस्याव धिकालं प्राप्य तेषां रामादीनां दर्शनं पूर्वोक्तप्रकारेण दर्शनविषयत्वं प्राप्तेत्यर्थः । तथा च पाद्मे गच्छतस्तस्य रामस्य पादस्पर्शान्महाशिला ॥ काचिद्योषाभवत्सोपि विस्मितो मुनिरब्रवीत् । शिला तत्प्रतिमाकारा सोपि रामः विस्मितः स एवासीत् तथाभूतं तं दृष्ट्वा मुनिरवददित्यर्थः । शापदग्धा पुरा भर्त्रा राम शक्रापराधतः ॥ अहल्याख्या शिला जज्ञे शतालिंगः कृतः स्वराट् ॥ त्वदं घ्रिस्पर्शनात्तस्यै शापांतं प्राह गौतमः ॥ तस्मादियं ते पादाब्जस्पर्शाच्छुद्धाभवत्प्रभो इति ॥ यदुद्धारार्थं त्वं मयेहानीतः सैषैवेति शेषः । एवं मदुक्तरीत्या सर्वेषामविरोधे संभवति कल्पांतरपरत्वेना विरोधवर्णनं कतकाद्युक्तं चिंत्यम् । यदपि तेन धूमेनेत्यादिसार्धश्लोके तामेव दुर्निरीक्ष्यामिति शेषं पूरयित्वा दुर्निरीक्ष्यत्वे हेतुमाह सा हीति । तेषां दर्शनमित्यत्र तेषां त्रयाणां लोकानामिति व्या

सा हि गौतमवाक्येन दुर्निरीक्ष्या बभूव ह ॥ त्रयाणामपि लोकानां यावद्रामस्य दर्शनम् ॥ १६ ॥ शापस्यांतमुपागम्य तेषां दर्शनमागता ॥ १७ ॥ राघवौ तु तदा तस्याः पादौ जगृहतुर्मुदा ॥ स्मरंती गौतमवचः प्रतिजग्राह सा हि तौ ॥ १८ ॥ पाद्यमर्घ्यं तथातिथ्यं चकार सुसमाहिता ॥ प्रतिज ग्राह काकुत्स्थो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १९ ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देवदुंदुभिनिःस्वनैः ॥ गंधर्वाप्सरसां चैव महानासीत्समुत्सवः ॥ २० ॥ साधु साध्वि ति देवास्तामहल्यां समपूजयन् ॥ तपोबलविशुद्धांगीं गौतमस्य वशानुगाम् ॥ २१ ॥ गौतमोपि महातेजा अहल्यासहितः सुखी ॥ रामं संपूज्य विधिवत्तपस्तेपे महातपाः ॥ २२ ॥ रामोपि परमां पूजां गौतमस्य महामुनेः ॥ सकाशाद्विधिवत्प्राप्य जगाम मिथिलां ततः ॥ २३ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे एकोनपंचाशः सर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततः प्रागुत्तरां गत्वा रामः सौमित्रिणा स ह ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ॥ १ ॥ रामस्तु मुनिशार्दूलमुवाच सहलक्ष्मणः ॥ साध्वी यज्ञसमृद्धिर्हि जनकस्य महात्मनः ॥ २ ॥

ख्यातं तदपि क्लिष्टम् ॥ १७ ॥ तदा स्वपदस्पर्शमात्रेण शिलारूपतापरित्यागे गौतमवचः स्मरंती मदाश्रमप्राप्तराघवपूजया पुनर्मत्संबंध इत्येवं तद्वचः स्मरंतीत्यर्थः । स्वशिलारूपतापरित्यागमात्रे ण तु तस्मिन् रामत्वनिश्चयोस्याः तौ रामपादौ प्रतिजग्राह स्पृष्ट्वा प्रणनाम । यत्तु तौ रामलक्ष्मणौ प्रतिजग्राह पूज्यत्वबुद्धिमकरोदिति तन्न अग्रे काकुत्स्थ इत्येकवचनप्रयोगात् ॥ १८ ॥ सुसमा हिता अप्रमत्ता काकुत्स्थो रामः तस्यैव मुख्यतया पूजनात् ॥ १९ ॥ देवदुंदुभिनिःस्वनैः सह पुष्पवृष्टिरासीत् रामस्य अहल्यायाश्चेत्यर्थः ॥ २० ॥ रामपूजया निष्पापत्वादहल्यायाः पूजा तपो बलविशुद्धांगीं तद्बललब्धरामस्पर्शेन शुद्धांगीम् अत एव गौतमस्य वशां तद्गतचित्ताम् । अत एव पूर्वं परत्र काले शरीरेणापि तदनुगाम् ॥ २१॥ अहल्यासहितः सुखीत्यनेन योगबलाद्रामाग मनं ज्ञात्वा तद्बलादेव झटिति तदाश्रमप्राप्तिर्गौतमस्येति बोध्यम् ॥ २२ ॥ २३ ॥खगमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वा०आ०बा०एकोनपंचाशः सर्गः ॥ ४९॥ प्रागुत्तरां ऐशानीम् ततः गौतमाश्रमात् ॥ १ ॥ २ ॥

बहूनीति दृश्यंत इति शेषः ॥ ३ ॥ शकटीशतं अग्निहोत्रसंभारवाहकम् । ऋषिवाटाः यज्ञार्थमागतानां साग्निहोत्रऋषीणां निवासाः । एवं नैविड्यात्स्वावासदेशविचारः देश इत्यादि । देशो निवासस्थानम् विधीयतां विचार्यताम् ॥ ४ ॥ विविक्ते सलिलान्वित इत्यनेनानुष्ठानसौकर्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ऋत्विजोपीत्यत्र पुरस्कृत्येत्यनुकर्षः ॥ ७ ॥ धर्मेण शास्त्रमार्गेण ददौ अर्घ्यमिति शेषः । धर्मपुरस्कृतमित्यर्घ्यविशेषणम् । महाजं वा महोक्षं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेदिति शास्त्रोक्तेनं धर्मसाधनेन पुरस्कृतम् तत्सहितमितियावत् ॥ ८ ॥ राज्ञः कुशलं निरामयम् यज्ञस्य निगमयं

बहूनीह सहस्राणि नानादेशनिवासिनाम् ॥ ब्राह्मणानां महाभाग वेदाध्ययनशालिनाम् ॥ ३ ॥ ऋषिवाटाश्च दृश्यंते शकटीशतसंकुलाः ॥ देशो विधीयतां ब्रह्मन्यत्र वत्स्यामहे वयम् ॥ ४ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ निवासमकरोद्देशे विविक्ते सलिलान्विते ॥ ५ ॥ विश्वामित्रमनुप्राप्तं श्रुत्वा नृपवरस्तदा ॥ शतानंदं पुरस्कृत्य पुरोहितमनिंदितः ॥ ६ ॥ ऋत्विजोपि महात्मानस्त्वर्घ्यमादाय सत्वरम् ॥ प्रत्युज्जगाम सहसा विनयेन समन्वितः ॥ ७ ॥ विश्वामित्राय धर्मेण ददौ धर्मपुरस्कृतम् ॥ प्रतिगृह्य तु तां पूजां जनकस्य महात्मनः ॥ ८ ॥ पप्रच्छ कुशलं राज्ञो यज्ञस्य च निरामयम् ॥ स तांश्चाथ मुनीन् पृष्ट्वा सोपाध्यायपुरोधसः ॥ ९ ॥ यथार्हमृषिभिः सर्वैः समागच्छत्प्रहृष्टवत् ॥ अथ राजा मुनिश्रेष्ठं कृतांजलिरभाषत ॥ १० ॥ आसने भगवानास्तां सहैभिर्मुनिपुंगवैः ॥ जनकस्य वचः श्रुत्वा निषसाद महामुनिः ॥ ११ ॥ पुरोधा ऋत्विजश्चैव राजा च सह मंत्रिभिः ॥ आसनेषु यथान्यायमुपविष्टाः समंततः ॥ १२ ॥ दृष्ट्वा स नृपतिस्तत्र विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ अद्य यज्ञसमृद्धिर्मे सफला दैवतैः कृता ॥ १३ ॥ अद्य यज्ञफलं प्राप्तं भगवद्दर्शनान्मया ॥ धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मि यस्य मे मुनिपुंगव ॥ १४ ॥ यज्ञोपसदनं ब्रह्मन्प्राप्तोऽसि मुनिभिः सह ॥ द्वादशाहं तु ब्रह्मर्षे दीक्षामाहुर्मनीषिणः ॥ १५ ॥ ततो भागार्थिनो देवान्द्रष्टुमर्हसि कौशिक ॥ इत्युक्त्वा मुनिशार्दूलं प्रहृष्टवचनस्तदा ॥ १६ ॥ पुनस्तं परिपप्रच्छ प्रांजलिः प्रयतो नृपः ॥ इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ ॥ १७ ॥ गजतुल्यगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ॥ अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ १८ ॥

कुशलं निर्विघ्नत्वमविकलत्वं वा यज्ञस्य कुशलम् । स विश्वामित्रस्तानर्घ्यदातॄन् पृष्ट्वा कुशलमिति शेषः ॥ ९ ॥ यथार्हं यथान्यायम् प्रहृष्टवत्प्रहर्षवत् तोषसहितं यथा भवति तथेत्यर्थः । समागच्छत्संतोषसहितमालिंगनं यथा भवति तथा सर्वैः संगतो बभूवेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ यज्ञसमृद्धिरंगवैकल्यराहित्यं साद्गुण्यं च । अत एव सफला कृता इष्टिरिति शेषः ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ तत्रहेतुमाह यज्ञोपसदनमिति । यज्ञस्थानम् द्वादशाहं द्वादश दिनानि दीक्षां कर्तव्यत्वेनाहुः दीक्षायास्तावंति दिनान्यवशिष्टानि ऋत्विज आहुः ॥ १५ ॥ विश्वामित्रस्य योगेन सर्वसामर्थ्यादाह देवान् द्रष्टुमर्हसीति ॥ १६ ॥ इमौ कुमारावित्यादि व्याख्यातप्रायम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

पद्भ्यां वाहनरहिताभ्याम् । पद्मपत्रकोमलत्वात्कथमेतद्दूरं प्राप्ताविति विस्मयः किमर्थमिति प्रयोजनप्रश्नः कस्य वेति पुत्राविति शेषः । उत्तरश्लोको यदि प्रमाणं तर्ह्यस्यैव विवरणं बोध्यम् । केचि त्तु कस्येत्यस्य कार्यं साधयितुमिति शेषमाहुस्तत्प्रयोजनप्रश्नेनैव गतार्थम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ निवेदयदितिपाठेऽडभाव आर्षः ॥ २२ ॥ तत्र अव्ययमागमनं रक्षःसमाक्रांतेपि मार्गे भयर हितमागमनम् ॥ २३ ॥ महाधनुषि जिज्ञासां तद्विषयां रामस्य दिदृक्षाम् ज्ञानमिह दर्शनरूपम् । यद्वा धनुर्निष्ठसारजिज्ञासाम् तथा दृष्टस्य तस्य सज्जीकरणादिकं च कर्तुमागमनमित्येतत्सर्वं नि वेद्य विरराम । तदेतिपाठेऽर्थश्चिंत्यः ॥ २४ ॥ २५ ॥ मखमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामीये श्रीरा० रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे पंचाशः सर्गः ॥ ५० ॥ ॥ ७॥

यदृच्छयेव गां प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ ॥ कथं पद्भ्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ॥ १९ ॥ वरायुधधरौ वीरौ कस्य पुत्रौ महामुने ॥ भूषयंताविमं देशं चंद्रसूर्याविवांबरम् ॥ २० ॥ परस्परस्य सदृशौ प्रमाणेंगितचेष्टितैः ॥ काकपक्षधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २१ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा जनकस्य महात्मनः॥ न्यवेदयदमेयात्मा पुत्रौ दशरथस्य तौ ॥ २२ ॥ सिद्धाश्रमनिवासं च राक्षसानां वधं तथा ॥ तत्रागमनमव्यग्रं विशालायाश्च दर्शनम् ॥ २३॥ अहल्यादर्शनं चैव गौतमेन समागमम् ॥ महाधनुषि जिज्ञासां कर्तुमागमनं तथा ॥ २४ ॥ एतत्सर्वं महातेजा जनकाय महात्मने॥ निवेद्य विररामाथ विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २५॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे पंचाशः सर्गः॥ ॥ ५० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रस्य धीमतः॥ हृष्टरोमा महातेजाःशतानंदो महातपाः ॥ १ ॥ गौतमस्य सुतो ज्येष्ठस्तपसा द्योतितप्रभः॥ रामसंदर्शनादेव परं विस्मयमागतः ॥ २ ॥ एतौ निषण्णौ संप्रेक्ष्य शतानंदो नृपात्मजौ॥ सुखासीनौ मुनिश्रेष्ठं विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥ अपि ते मुनिशार्दूल मम माता यशस्विनी ॥ दर्शिता राजपुत्राय तपो दीर्घमुपागता ॥ ४ ॥ अपि रामे महातेजा मम माता यशस्विनी ॥ वन्यैरुपाहरत्पूजां पूजार्हे सर्वदेहिनाम् ॥ ५॥ अपि रामाय कथितं यद्वृत्तं तत्पुरातनम् ॥ मम मातुर्महातेजो देवेन दुरनुष्ठितम् ॥ ६ ॥ अपि कौशिक भद्रं ते गुरुणा मम संगता ॥ मम माता मुनिश्रेष्ठ रामसंदर्शनादितः ॥ ७॥

तस्येति । हृष्टरोमा स्वमातुः शापोद्धारश्रवणजसंतोषेण जातरोमांचः ॥ १ ॥ परं विस्मयमिति । भगवद्दर्शनस्यान्यासुलभत्वात् ॥ २ ॥ निषण्णावासने ॥ ३ ॥ उक्तमप्यर्थमुत्कंठातिशयेन पुनः पृच्छति दार्ढ्यार्य अपि ते इति। अपिः प्रश्ने । ते त्वया ॥ ४ ॥ रामे रामविषये पूजार्हे इति रामविशेषणम् ॥ ५ ॥ देवेन इंद्रेण दुरनुष्ठितं गौतमवेषधारणपूर्वकं तत्कर्तृकदुरनुष्ठानरूपं मातुर्यद्वृत्तं चरितं पुरातनं तद्रामाय कथितमित्यन्वयः । महातेज इति विश्वामित्रसंबोधनम् ॥ ६ ॥ मम गुरुणा मम मातेत्यन्वयः । अत्र वारद्वयं ममेति प्रयोगो हर्षातिशयात् । रामसंदर्शनादित इत्यस्य गतशापेति शेषः । आदिना पूजापादस्पर्शौ ॥ ७ ॥

महातेजा रामः मद्गुरोः सकाशात्पूजां प्राप्य इह यज्ञभूमावागत इति पृष्टस्यैवार्थस्य भंग्यंतरेण प्रश्नः ॥ ८ ॥ शांतेन मनसा उपलक्षितो मे गुरुरिहागतेन गौतमाश्रमे आगतेन गौतमपूजितेन रा
मेणाभिवादितः न तु मन्मातृदोषात्तिरस्कृत इति प्रश्नांतरं । पूजांगीकारवंदने अतिरस्कारचिह्नमिति भावः ॥ ९ ॥ १० ॥ यत्कर्तव्यं तन्नातिक्रांतं न विस्मृतं किं तु मया कृतमेवेत्यर्थः । भार्ग
वो जमदग्निस्तत्कोपहता रेणुका परशुराममाता यथा जमदग्निना संगता तद्वदित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ दिष्ट्या भाग्येन ॥ १३ ॥ विश्वामित्रयत्नत एव तेन सह प्राप्तिस्तत एव च मातुः शापोद्धा

अपि मे गुरुणा रामः पूजितः कुशिकात्मज ॥ इहागतो महातेजाः पूजां प्राप्य महात्मनः ॥ ८ ॥ अपि शांतेन मनसा गुरुर्मे कुशिकात्मज ॥ इहागतेन
रामेण पूजितेनाभिवादितः ॥ ९ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रो महामुनिः ॥ प्रत्युवाच शतानंदं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ १० ॥ नातिक्रांतं
मुनिश्रेष्ठ यत्कर्तव्यं कृतं मया ॥ संगता मुनिना पत्नी भार्गवेणेव रेणुका ॥ ११ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ शतानंदो महातेजा
रामं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोसि राघव ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य महर्षिमपराजितम् ॥ १३ ॥ अचिंत्यकर्मा तपसा ब्र
ह्मर्षिरमितप्रभः ॥ विश्वामित्रो महातेजा वेत्स्येनं परमां गतिम् ॥ १४ ॥ नास्ति धन्यतरो राम त्वत्तोन्यो भुवि कश्च न ॥ गोप्ता कुशिकपुत्रस्ते येन तप्तं
महत्तपः ॥ १५ ॥ श्रूयतां चाभिधास्यामि कौशिकस्य महात्मनः ॥ यथाबलं यथातत्त्वं तन्मे निगदतः शृणु ॥ १६ ॥ राजासीदेष धर्मात्मा दीर्घकाल
मरिंदमः ॥ धर्मज्ञः कृतविद्यश्च प्रजानां च हिते रतः ॥ १७ ॥ प्रजापतिसुतस्त्वासीत्कुशो नाम महीपतिः ॥ कुशस्य पुत्रो बलवान्कुशनाभः सुधार्मिकः
॥ १८ ॥ कुशनाभसुतस्त्वासीद्गाधिरित्येव विश्रुतः ॥ गाधेः पुत्रो महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १९ ॥ विश्वामित्रो महातेजाः पालयामास मे
दिनीम् ॥ बहुवर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ॥ २० ॥ कदाचित्तु महातेजा योजयित्वा वरूथिनीम् ॥ अक्षौहिणीपरिवृतः परिचक्राम मेदिनीम्
॥ २१ ॥ नगराणि च राष्ट्राणि सरितश्च महागिरीन् ॥ आश्रमान् क्रमशो राजा विचरन्नाजगाम ह ॥ २२ ॥ वसिष्ठस्याश्रमपदं नानापुष्पलताद्रु
मम् ॥ नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ २३ ॥

र इति तं स्तौति अचिंत्येत्यादिना । मनसाप्यन्येनाशक्यचिंतनमतिसृष्ट्यादिकर्ता परमां गतिं जगतः परमहितप्रदं अन्ये तव मम चेत्याहुः ॥ १४ ॥ गोप्ता अस्त्रदानादिना ॥ १५ ॥ बलं तपोबलं
यथा यादृशं तत्त्वं ब्रह्मर्षित्वं च यथा तच्छृण्वित्यर्थः । वृत्तमिति क्वचित्पाठः । वृत्तं चरितम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ स राजा कस्य पुत्रस्तत्राह प्रजापतीत्यादि ॥ १८ ॥ १९ ॥ अकारयत् स्वार्थे णिः
॥ २० ॥ वरूथिनीं चतुरंगबलं योजयित्वा समुपस्थाय तद्रूपाक्षौहिणीसंख्यसेनापरिवृतो भूत्वा ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

तपोतिशयात्प्रशांतहरिणत्वम् ॥ २४ ॥ ज्ञानमात्राधिकृता नारदाद्या देवलोकसंचारिणो देवर्षयः ज्ञानकर्मोभयाधिकृता ब्रह्मर्षयो भूप्रतिष्ठाः अग्नितुल्यैर्ऋषिभिः संकुलं व्याप्तमित्यन्वयः॥२५॥ तथा ब्रह्मकल्पैः चतुर्मुखतुल्यैः तस्यैव सहजतपोवैभवात् । अब्भक्षैस्तन्मात्रभक्षैः संकुलम् ॥२६॥ ब्रह्मरोमनखजा वालखिल्या वैखानसाश्च ये नखास्ते वैखानसाः ये वालास्ते वालखिल्या इति श्रुतेरिति कतकः ॥ २७ ॥ परमकल्याणस्वभावाद्ब्रह्मलोकोपमाश्रमस्य ॥ २८ ॥ जयतां शूराणां ॥ २९ ॥धरामानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये

देवदानवगंधर्वैः किन्नरैरुपशोभितम् ॥ प्रशांतहरिणाकीर्णं द्विजसंघनिषेवितम् ॥ २४ ॥ ब्रह्मर्षिगणसंकीर्णं देवर्षिगणसेवितम् ॥ तपश्चरणसंसिद्धैरग्निकल्पैर्महात्मभिः ॥ २५ ॥ सततं संकुलं श्रीमद्ब्रह्मकल्पैर्महात्मभिः ॥ अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च शीर्णपर्णाशनैस्तथा ॥ २६ ॥ फलमूलाशनैर्दांतैर्जितदोषैर्जितेंद्रियैः ॥ ऋषिभिर्वालखिल्यैश्च जपहोमपरायणैः ॥ २७ ॥ अन्यैर्वैखानसैश्चैव समंतादुपशोभितम् ॥ वसिष्ठस्याश्रमपदं ब्रह्मलोकमिवापरम् ॥ २८ ॥ ददर्श जयतां श्रेष्ठो विश्वामित्रो महाबलः ॥ २९ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे एकपंचाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ॥ तं दृष्ट्वा परमप्रीतो विश्वामित्रो महाबलः ॥ प्रणतो विनयाद्वीरो वसिष्ठं जपतां वरम् ॥ १ ॥ स्वागतं तव चेत्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना ॥ आसनं चास्य भगवान्वसिष्ठो व्यादिदेश ह ॥ २ ॥ उपविष्टाय च तदा विश्वामित्राय धीमते ॥ यथान्यायं मुनिवरः फलमूलमुपाहरत् ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्य तु तां पूजां वसिष्ठाद्राजसत्तमः ॥ तपोग्निहोत्रशिष्येषु कुशलं पर्यपृच्छत ॥ ४ ॥ विश्वामित्रो महातेजा वनस्पतिगणे तदा ॥ सर्वत्र कुशलं प्राह वसिष्ठो राजसत्तमम् ॥ ५ ॥ सुखोपविष्टं राजानं विश्वामित्रं महातपाः ॥ पप्रच्छ जपतां श्रेष्ठो वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ॥ ६ ॥ कच्चित्ते कुशलं राजन्कच्चिद्धर्मेण रंजयन् ॥ प्रजाः पालयसे राजन् राजवृत्तेन धार्मिक ॥ ७ ॥ कच्चित्ते संभृता भृत्याः कच्चित्तिष्ठंति शासने ॥ कच्चित्ते विजिताः सर्वे रिपवो रिपुसूदन ॥ ८ ॥ कच्चिद्बलेषु कोशेषु मित्रेषु च परंतप ॥ कुशलं ते नरव्याघ्र पुत्रपौत्रे तथानघ ॥ ९ ॥ सर्वत्र कुशलं राजा वसिष्ठं प्रत्युदाहरत् ॥ विश्वामित्रो महातेजा वसिष्ठं विनयान्वितम् ॥ १० ॥

आ० वा० एकपंचाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ॥ ॥ वसिष्ठं प्रणतो वसिष्ठेन स्वागतमित्युक्तश्चेति योजना ॥ १ ॥ व्यादिदेश अदापयत् ॥ २ ॥ फलमूलमिति जातित्वादेकवत्त्वं ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ वनस्पतिशब्देन वृक्षमात्रं न तु विना पुष्पं फलवंत एव तद्विषयेपि कुशलं पर्यपृच्छत सर्वत्र तत्पृष्टसर्वविषये ॥ ५ ॥ जपतां तपस्विनां ॥ ६ ॥ कच्चिदिति प्रश्ने हे धार्मिक धर्मेण तदनुष्ठानेन प्रजा रंजयन् । राजवृत्तेन न्यायेनार्जनमर्थस्य वर्धनं पालनं तथा । सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधमित्युक्तेन राजवृत्तेन पालयसे इत्यन्वयः ॥ ७ ॥ संभृताः वेतनदानादिना ॥ ८ ॥ बलेषु चतुरंगेषु कोशेषु अर्थसमूहेषु पुत्रपौत्रे गवाश्वप्रभृतित्वादेकवत्वं ॥ ९ ॥ एको वसिष्ठशब्दो वरिष्ठवाची ॥ १० ॥

तौ उक्तविशेषणकौ वसिष्ठविश्वामित्रौ ताः कथाः अन्योन्यकुशलप्रश्नोत्तरादिरूपाः। प्रीयेतां अडभाव आर्षों लङि ॥ ११ ॥ प्रहसन्निव उत्तमातिथिलाभजहर्षेण ॥ १२ ॥ संप्रतीच्छ मे म त्कृतमातिथ्यमंगी कुरु ॥ १३ ॥ हेतुगर्भं विशेषणमतिथिश्रेष्ठ इति ॥ १४ ॥ पूजावाक्येन आतिथ्यं करिष्यामीत्येवंरूपेणैव मम पूजनं कृतमिति राजाब्रवीत् ॥ १५ ॥ विद्यते यत्तवाश्रमे फ लमूलं तेन पूजित इत्यनेन राजभोज्याभावादनेनैव वयं संतुष्टा इति ध्वनिः ॥ १६ ॥ पूजार्हेण त्वयेति शेषः मैत्रेण स्नेहयुक्तेन मत्वर्थीयाजंतं ॥ १७ ॥ निमंत्रणं भोजनांगीकाराय प्रार्थन

कृत्वा तौ सुचिरं कालं धर्मिष्ठौ ताः कथास्तदा ॥ मुदा परमया युक्तौ प्रीयेतां तौ परस्परम् ॥ ११ ॥ ततो वसिष्ठो भगवान्कथांते रघुनंदन ॥ वि श्वामित्रमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥ १२ ॥ आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि बलस्यास्य महाबल ॥ तव चैवाप्रमेयस्य यथार्हं संप्रतीच्छ मे ॥ १३ ॥ सत्क्रियां हि भवानेतां प्रतीच्छ तु मया कृताम् ॥ राजंस्त्वमतिथिश्रेष्ठः पूजनीयः प्रयत्नतः ॥ १४ ॥ एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महामुनिः ॥ कृ तमित्यब्रवीद्राजा पूजावाक्येन मे त्वया ॥ १५ ॥ फलमूलेन भगवन्विद्यते यत्तवाश्रमे ॥ पाद्येनाचमनीयेन भगवद्दर्शनेन च ॥ १६ ॥ सर्वथा च म हाप्राज्ञ पूजार्हेण सुपूजितः ॥ नमस्तेस्तु गमिष्यामि मैत्रेणेक्षस्व चक्षुषा ॥ १७ ॥ एवं ब्रुवंतं राजानं वसिष्ठः पुनरेव हि ॥ न्यमंत्रयत धर्मात्मा पुनः पुनरुदारधीः ॥ १८ ॥ बाढमित्येव गाधेयो वसिष्ठं प्रत्युवाच ह ॥ यथा प्रियं भगवतस्तथास्तु मुनिपुंगव ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तथा तेन वसिष्ठो जप तां वरः ॥ आजुहाव ततः प्रीतः कल्माषीं धूतकल्मषाम् ॥ २० ॥ एह्येहि शबले क्षिप्रं शृणु चापि वचो मम ॥ सबलस्यास्य राजर्षेः कर्तुं व्यवसितो स्म्यहम् ॥ २१ ॥ भोजनेन महार्हेण सत्कारं संविधत्स्व मे ॥ यस्य यस्य यथाकामं षड्रसेष्वभिपूजितम् ॥ २२ ॥ तत्सर्वं कामधुग्दिव्ये अभिवर्ष कृ ते मम ॥ रसेनान्नेन पानेन लेह्यचोष्येण संयुतम् ॥ अन्नानां निचयं सर्वं सृजस्व शबले त्वर ॥ २३ ॥ ॥ इत्यार्षे श्री०वा० आ० बालकांडे द्विपं चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ ॥ ७ ॥

म् ॥ १८ ॥ बाढमित्यस्य विवरणं यथा प्रियमित्यादि ॥ १९ ॥ तेन विश्वामित्रेण कल्माषीं चित्रवर्णां होमधेनुं ॥ २० ॥ शबले तन्नामे अस्य राजर्षेर्महार्हेण भोजनेन सत्कारं कर्तुं व्य वसितोस्मि उद्युक्तोस्मि तं मे व्यवसायं संविधत्स्व संपादय तदुपयोगिपदार्थदानेनेति शेषः ॥ २१ ॥ षड्रसेषु मधुरादिषु यस्य यस्य यदभिपूजितं अभीष्टं ॥ २२ ॥ तत्सर्वं यथाकामं तत्प्री त्यनतिक्रमेण मम कृते मत्तोषार्थं रसेनान्नेन रसयुतान्नेन भक्ष्यशष्कुल्यादिना रसेनेति सर्वान्वयि पानेन पानकरसादिना। लेह्यं जिह्वाग्राह्यं क्षौद्रादि चोष्यं अधरपुटग्राह्यं आम्रफलादि अन्नानां शाल्यन्नादीनां निचयं राशिं ॥ २३ ॥ गरमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे द्विपंचाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ ॥ ७ ॥

यस्य यस्य यथा यथेप्सितं तथा तथा सर्वान्कामान्विदधे इत्यर्थः ॥ १ ॥ तदेव प्रपंचयति इक्षूनिति । सविकारानिक्षून् मधून् क्षौद्राणि मैरेयं च धात्री धातकी गुडवारिभिः कृतं मद्यं भक्ष्यानपूपादीन् उच्चावचाननेकविधान् ॥ २ ॥ उष्णाढ्यस्य उष्णत्वगुणयुक्तस्य राशयः आसन्निति शेषः । मृष्टान्यन्नानि पायसभेदाः दधिकुल्या इत्युपलक्षणं दुग्धादेरपि ॥ ३ ॥ अनेकविधस्वादुरसयुतानां खांडवानां भक्ष्यविशेषाणां शेषे षष्ठी । तैः पूर्णानि भोजनानि भोजनपात्राणि गौडानि राजतानि आसन्निति शेषः । रजते गुड इत्यभिधानमिति कतककृत् ॥ ४ ॥ हृष्टश्चित्तसंतोषपुष्टिर्देहपुष्टिस्तद्युक्तजनैरासमंताद्युक्तं ॥ ५ ॥ अंतःपुरश्रेष्ठैः सहितः ॥६॥ अमात्याः कर्मसचिवाः । मंत्रिणो मंत्रस्य सचिवाः । पूजितः आतिथ्येन सत्कृतः ॥७॥ पूजार्हेण मादृशपूजाकरणयोग्येन । पूजित इत्यस्यैव विवरणमादरातिशयद्योतनाय सुसत्कृत इति । हर्षाद्वा पुनरुक्तिरदोषः ॥ ८ ॥ शतसहस्रेण निष्क्रयभूतेनेति शेषः ॥ ९ ॥ धर्मतो न्यायतः पार्थिवस्य रत्नस्वामित्वात् रत्नहरत्वाच्च ममैषा योग्येति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ कुत इयं परित्यागं नार्हेत्यत्राह शाश्वतीति । यथा आत्मवतो राजयोगवतो विद्यादिजा कीर्तिः शाश्वती नित्यसंबद्धा एवं मह्यं ब्रह्मदत्ता शबला नित्यं मत्संबद्धा । एवमादरे बीजमाह हव्यं दैवं कव्यं पित्र्यं प्राणयात्रा जीवनं ॥ १३ ॥ आयत्तमधीनं बलिर्भूतबलिः होमो वैश्वदेवादिः आयत्त इत्यस्य सर्वत्रानुकर्षः स्वाहाकारवषट्करौ तत्साध्ययज्ञौ । विद्या इति । एतत्पयःप्राशनेन चित्तशुद्धेः प्राणतृप्तेर्देहपाटवाच्च तत्साध्यविद्यानामेतदायत्तत्वं ॥ १४ ॥

एवमुक्ता वसिष्ठेन शबला शत्रुसूदन ॥ विदधे कामधुक्कामान्यस्य यस्येप्सितं यथा ॥ १ ॥ इक्षून्मधूंस्तथा लाजान्मैरेयांश्च वरासवान् ॥ पानानि च महार्हाणि भक्ष्यांश्चोच्चावचानपि ॥ २ ॥ उष्णाढ्यस्यौदनस्यात्र राशयः पर्वतोपमाः ॥ मृष्टान्यन्नानि सूपांश्च दधिकुल्यास्तथैव च ॥ ३ ॥ नानास्वादुरसानां च खांडवानां तथैव च ॥ भोजनानि सुपूर्णानि गौडानि च सहस्रशः ॥ ४ ॥ सर्वमासीत्सुसंतुष्टं हृष्टपुष्टजनायुतम् ॥ विश्वामित्रबलं राम वसिष्ठेन सुतर्पितम् ॥ ५ ॥ विश्वामित्रो हि राजर्षिर्हृष्टपुष्टस्तदाभवत् ॥ सांतःपुरवरो राजा सब्राह्मणपुरोहितः ॥ ६ ॥ सामात्यो मंत्रिसहितः सभृत्यः पूजितस्तदा ॥ युक्तः परमहर्षेण वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥ पूजितोहं त्वया ब्रह्मन्पूजार्हेण सुसत्कृतः ॥ श्रूयतामभिधास्यामि वाक्यं वाक्यविशारद ॥ ८ ॥ गवां शतसहस्रेण दीयतां शबला मम ॥ रत्नं हि भगवन्नेतद्रत्नहारी च पार्थिवः ॥ ९ ॥ तस्मान्मे शबलां देहि ममैषा धर्मतो द्विज ॥ एवमुक्तस्तु भगवान्वसिष्ठो मुनिपुंगवः ॥ १० ॥ विश्वामित्रेण धर्मात्मा प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ नाहं शतसहस्रेण नापि कोटिशतैर्गवाम् ॥ ११ ॥ राजन्दास्यामि शबलां राशिभी रजतस्य वा ॥ न परित्यागमर्हेयं मत्सकाशादरिंदम ॥ १२ ॥ शाश्वती शबला मह्यं कीर्तिरात्मवतो यथा ॥ अस्यां हव्यं च कव्यं च प्राणयात्रा तथैव च ॥ १३ ॥ आयत्तमग्निहोत्रं च बलिर्होमस्तथैव च ॥ स्वाहाकारवषट्कारौ विद्याश्च विविधास्तथा ॥ १४ ॥

एतत्सर्वमातिथ्यादि एतच्छबलारूपमेव मे सर्वस्वं सत्येन शपे इति शेषः । तथा दर्शनादिना मम तुष्टिकरी च ॥ १५ ॥ कारणैरुक्तैः साभिप्रायं चैतद्बोध्यं ॥ १६ ॥ संरब्धतरमत्यायहयुक्तं हैरण्या हिरण्यविकाराः कक्षाः घंटोपेतमध्यबंधनार्थश्रृंखलाः ग्रैवेयं ग्रीवालंकारश्रृंखलादि ॥ १७ ॥ श्वेताश्वानां चतुर्युजां चतुःसंख्याकश्वेताश्वयुतानामित्यर्थः । आर्षः समासः । रथानां चेति पाठः ॥ १८ ॥ किंकिणीकविभूषितानिति षष्ठ्यर्थे द्वितीया । रथानां विशेषणमेतत् देशो बाह्लीकादिः कुलमुच्चैःश्रवआदीनां गंधर्वकुलं वा गंधर्वकुलजातत्त्वमिति पुराणवचनात् ॥ १९ ॥

आयत्तमत्र राजर्षे सर्वमेतन्न संशयः ॥ सर्वस्वमेतत्सत्येन मम तुष्टिकरी तथा ॥ १५ ॥ कारणैर्बहुभी राजन्न दास्ये शबलां तव ॥ वसिष्ठेनैवमुक्तस्तु विश्वामित्रोऽब्रवीत्तदा ॥ १६ ॥ संरब्धतरमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ हैरण्यकक्ष्यग्रैवेयान् सुवर्णांकुशभूषितान् ॥ १७ ॥ ददामि कुंजराणां ते सहस्राणि चतुर्दश ॥ हैरण्यानां रथानां च श्वेताश्वानां चतुर्युजाम् ॥ १८ ॥ ददामि ते शतान्यष्टौ किंकिणीकविभूषितान् ॥ हयानां देशजातानां कुलजानां महौजसाम् ॥ १९ ॥ सहस्रमेकं दश च ददामि तव सुव्रत ॥ नानावर्णविभक्तानां वयःस्थानां तथैव च ॥ २० ॥ ददाम्येकां गवां कोटिं शबला दीयतां मम ॥ यावदिच्छसि रत्नानि हिरण्यं वा द्विजोत्तम ॥ २१ ॥ तावद्ददामि ते सर्वं दीयतां शबला मम ॥ एवमुक्तस्तु भगवान्विश्वामित्रेण धीमता ॥ २२ ॥ न दास्यामीति शबलां प्राह राजन्कथंचन ॥ एतदेव हि मे रत्नमेतदेव हि मे धनम् ॥ २३ ॥ एतदेव हि सर्वस्वमेतदेव हि जीवितम् ॥ दर्शश्च पौर्णमासश्च यज्ञाश्चैवाप्तदक्षिणाः ॥ २४ ॥ एतदेव हि मे राजन्विविधाश्च क्रियास्तथा ॥ अतोमूलाः क्रियाः सर्वा मम राजन्न संशयः ॥ २५ ॥ बहुना किं प्रलापेन न दास्ये कामदोहिनीम् ॥ २६ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे त्रिपंचाशः सर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कामधेनुं वसिष्ठोपि यदा न त्यजते मुनिः ॥ तदाऽस्य शबलां राम विश्वामित्रोऽन्वकर्षत ॥ १ ॥ नीयमाना तु शबला राम राज्ञा महात्मना ॥ दुःखिता चिंतयामास रुदती शोककर्शिता ॥ २ ॥

अनेकवर्णैर्विभक्तानां प्राप्तभेदानां वयःस्थानां तरुणीनां । वयःस्थस्तरुणो युवेति कोशात् ॥ २० ॥ एकां कोटिमित्यन्वयः । यावदिति । इतोप्यधिकं वा यावदिच्छसीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ एतच्छबलारूपं वस्तु ॥ २३ ॥ आप्तदक्षिणा इत्यनेन हव्यादिवद्दक्षिणाप्येतदधीनेति सूचितं ॥ २४ ॥ एतदेव क्रिया इत्यस्यैव विवरणं अतोमूलाः एतन्मूला इत्यर्थः ॥ २५ ॥ सर्वथा दानाभावे हेतुगर्भं विशेषणं कामदोहिनीं इच्छाविषयदोहनशीलां काव्यलिंगमलंकारः ॥ २६ ॥ चरमानः ॥ ॥इति श्री०श्रीरा०रा०वा० आ०बा०त्रिपंचाशः सर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ ७ ॥ अथ दंडोपायप्रवृत्तिमाह कामधेनुमिति । न त्यजते नात्यजत् अन्वकर्षत् बलादिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥

राजभृतैः राजसेवकैः । भटैरिति क्वचित्पाठः । ह्रियेय कर्मणि लिङ् । भृशदुःखिता भृशेन अतिशयेन दुःखितास्मीति शेषः । भृशशब्दो बहुपर्यायो वा ॥३॥ अपकृतं अपराधं दृष्ट्वा ज्ञात्वापि भक्तां सेवापरां ॥ ४ ॥ ५ ॥ शतशो भृत्यान्स्वकर्षकान् पादमूलं पादसमीपं महात्मनो वसिष्ठस्य ॥ ६ ॥ रोदनमश्रुपातः क्रोशनमार्तशब्दः रुदंत्या एव ऋषिसमीपगमनं रुदंत्यैव च कथनमित्येत दर्थं द्वी रुदंतीति ॥ ७ ॥ ८ ॥ सकाशः समीपं स्वसा भगिनी ॥ ९ ॥ बलात्क्षात्रात् मत्तोऽविवेकी ॥ १० ॥ मह्यं मम न हि तद्बलेन तुल्यमित्यर्थः । तपोबलेन तर्हि दंड्यतां तत्राह राजा त्वित्या दि । राजत्वात्तपोबलेन न दंड्य इति भावः । तद्वक्ष्यति किष्किंधायां । दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च । राजानो वानरश्रेष्ठ प्रदातारो न संशयः । तान्न हिंस्यान्न चाक्रोशेन्नाक्षिपेन्न

परित्यक्ता वसिष्ठेन किमहं सुमहात्मना ॥ याहं राजभृतैर्दीना ह्रियेय भृशदुःखिता ॥ ३ ॥ किं मयापकृतं तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ॥ यन्मामनागसं दृष्ट्वा भक्तां त्यजति धार्मिकः ॥ ४ ॥ इति संचिंतयित्वा तु निःश्वस्य च पुनः पुनः ॥ जगाम वेगेन तदा वसिष्ठं परमौजसम् ॥ ५ ॥ निर्धूय तांस्तदा भृत्यान् शतशः शत्रुसूदन ॥ जगामानिलवेगेन पादमूलं महात्मनः ॥ ६ ॥ शबला सा रुदंती च क्रोशंती चेदमब्रवीत् ॥ वसिष्ठस्याग्रतः स्थित्वा रुदंती मेघनिःस्वना ॥ ७ ॥ भगवन्किं परित्यक्ता त्वयाहं ब्रह्मणः सुत ॥ यस्माद्राजभटा मां हि नयंते त्वत्सकाशतः ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्तु ब्रह्मर्षिरिदं वचनमब्रवीत् ॥ शोकसंतप्तहृदयां स्वसारमिव दुःखिताम् ॥ ९ ॥ न त्वां त्यजामि शबले नापि मेऽपकृतं त्वया ॥ एष त्वां नयते राजा बलान्मत्तो महाबलः ॥ १० ॥ न हि तुल्यं बलं मह्यं राजा त्वद्य विशेषतः ॥ बली राजा क्षत्रियश्च पृथिव्याः पतिरेव च ॥ ११ ॥ इयमक्षौहिणी पूर्णा गजवाजिरथाकुला ॥ हस्तिध्वजसमाकीर्णा तेनासौ बलवत्तमः ॥ १२ ॥ एवमुक्ता वसिष्ठेन प्रत्युवाच विनीतवत् ॥ वचनं वचनज्ञा सा ब्रह्मर्षिमतुलप्रभम् ॥ १३ ॥ न बलं क्षत्रियस्याहुर्ब्राह्मणा बलवत्तराः ॥ ब्रह्मन्ब्रह्मबलं दिव्यं क्षात्राच्च बलवत्तरम् ॥ १४ ॥ अप्रमेयं बलं तुभ्यं न त्वया बलवत्तरः ॥ विश्वामित्रो महावीर्यस्तेजस्तव दुरासदम् ॥ १५ ॥ नियुंक्ष्व मां महातेजस्त्वं ब्रह्मबलसंभृताम् ॥ तस्य दर्पं बलं यत्नं नाशयामि दुरात्मनः ॥ १६ ॥

प्रियं वदेत् । देवा मानुषरूपेण चरंत्येते महीतल इति । अद्य विशेषतः अवध्य इति शेषः । अद्य कृतातिथ्यके दिने तेनातिथित्वाद्विशेषतोऽवध्य इति भावः । बली राजेत्यनेन युद्धाजेयत्वमुक्तं । पृथिवीपतिक्षत्रियत्वेन तद्वधस्य महापातकसमता बोधिता ॥ ११ ॥ बलित्वमेव उपपादयति इयमिति । हस्तिस्थैर्ध्वजैः समाकीर्णा ॥ १२ ॥ विनीतवत् विनयोपेतम् ॥ १३ ॥ न बलं अल्पबलं बलवत्तराः क्षत्रियादिभ्यः क्षात्रात्क्षत्रियबलादपि बलवत्तरं अधिकम् ॥ १४ ॥ तुभ्यं तव न त्वया सदृशोपीति शेषः । बलवत्तर इति दूरेति शेषः । महावीर्यः महावीर्योपि । तत्र हेतुस्तेजस्तवेत्यादि ॥ १५ ॥ ननु त्वमेव तस्य बलं नाशय तत्राह नियुंक्ष्वेति । कामधेनुत्वान्नियोगापेक्षापरकाम्यार्थस्रष्टावेव तस्याः सामर्थ्यात् ब्रह्मबलसंभृतां तादृशकार्यसमर्थत्वेन मां ध्यायस्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ हुंभा नाम गवां शब्दः पह्लवशकयवनकांबोजबर्बरा म्लेच्छजातिविशेषाः ॥ १८ ॥ पश्यत इत्यनादरे षष्ठी । विस्फारितं विटतम् ॥ १९ ॥ अर्दिताः पीडिताः ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रभा दुर्निरीक्ष्यं तेजः । हेम्नः किंजल्कस्य च सदृशैः हेमवर्णांबरं पीतांबरम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ वरमानः ॥ इति श्रीरा० श्रीरा० रामा० वा० आ० बाल० चतुष्पंचाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ६॥

इत्युक्तस्तु तया राम वसिष्ठस्तु महायशाः॥ सृजस्वेति तदोवाच बलं परबलार्दनम्॥ १७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुरभिः सासृजत्तदा॥ तस्या हुंभारवोत्सृष्टाः पह्लवाः शतशो नृप॥ १८ ॥ नाशयंति बलं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः॥ स राजा परमक्रुद्धः क्रोधविस्फारितेक्षणः॥ १९ ॥ पह्लवान्नाशयामास शस्त्रैरुच्चावचैरपि ॥ विश्वामित्रार्दितान्दृष्ट्वा पह्लवान् शतशस्तदा॥ २० ॥ भूय एवासृजद्घोराञ्छकान्यवनमिश्रितान्॥ तैरासीत्संवृता भूमिः शकैर्यवनमिश्रितैः॥ २१ ॥ प्रभावद्भिर्महावीर्यैर्हेमकिंजल्कसन्निभैः॥ तीक्ष्णासिपट्टिशधरैर्हेमवर्णांबरावृतैः॥ २२ ॥ निर्दग्धं तद्बलं सर्वं प्रदीप्तैरिव पावकैः॥ ततोऽस्त्राणि महातेजा विश्वामित्रो मुमोच ह॥ २३ ॥ तैस्ते यवनकांबोजा बर्बराश्चाकुलीकृताः॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे चतुष्पंचाशः सर्गः॥ ५४ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ततस्तानाकुलान् दृष्ट्वा विश्वामित्रास्त्रमोहितान्॥ वसिष्ठश्चोदयामास कामधुक्सृज योगतः॥ १ ॥ तस्या हुंकारतो जाताः कांबोजा रविसन्निभाः॥ ऊधसश्चाथ संभूता बर्बराः शस्त्रपाणयः ॥ २ ॥ योनिदेशाच्च यवनाः शकृद्देशाच्छकाः स्मृताः॥ रोमकूपेषु म्लेच्छाश्च हारीताः सकिरातकाः॥ ३ ॥ तैस्तन्निषूदितं सर्वं विश्वामित्रस्य तत्क्षणात्॥ सपदातिगजं साश्वं सरथं रघुनंदन॥ ४ ॥ दृष्ट्वा निषूदितं सैन्यं वसिष्ठेन महात्मना॥ विश्वामित्रसुतानां तु शतं नानाविधायुधम्॥ ५ ॥ अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धं वसिष्ठं जपतां वरम्॥ हुंकारेणैव तान्सर्वान्निर्ददाह महानृषिः॥ ६ ॥ ते साश्वरथपादाता वसिष्ठेन महात्मना॥ भस्मीकृता मुहूर्तेन विश्वामित्रसुतास्तथा ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा विनाशितान्सर्वान्बलं च सुमहायशाः॥ सव्रीडं चिंतयाविष्टो विश्वामित्रोऽभवत्तदा॥ ८ ॥

आकुलान्पलायमानान् कामधुगिति संबोधनं योगतः योगमहिम्ना ॥ १ ॥ २ ॥ रोमकूपेषु रोमकूपेभ्यः म्लेच्छहारीतकिराता जातिविशेषाः ॥ ३ ॥ विश्वामित्रस्य तत्सैन्यम् ॥ ४ ॥ विश्वामित्रसुतानां शतं ऋषिरेव धेनोर्बलमतोऽयमेव नाशनीय इत्याशयेन वसिष्ठमभ्यधावत् ॥ ५ ॥ हुंकारेण तपोबलसंभृतेन क्षत्रियत्वेपि पृथिवीपतित्वाभावात्तद्वधे अल्पप्रायश्चित्तं आततायित्वाच्चेति भावः ॥ ६ ॥ मुहूर्तेन भस्मीकृता इत्यपवर्गे तृतीया मासेनानुवाकोऽधीत इतिवत् ॥ ७ ॥ सर्वान्पुत्रान् सव्रीडमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ८ ॥

निर्वेगत्वे समुद्रोपमा निष्प्रभत्वे इतरे उपमे उपरक्तो राहुग्रस्तः ॥ ९ ॥ हतसर्वबलोत्साहः सर्वाणि बलानि शारीरबौद्धास्त्रादीनि तज्जन्योत्साहहीनः निर्वेदं सर्वत्र निष्फलत्वबुद्धिजं चित्तखेदम् ॥ १० ॥ एकं अवशिष्टमिति शेषः । राज्याय राज्यं रक्षितुं पृथिवीं क्षत्रधर्मेण पालयेति नियुज्येत्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ दर्शयामास आत्मानमिति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ साक्षादुपकारकाणि अंगानि आरात् उपकारकाणि उपांगानि मंत्रा उपनिषदः समाहारद्वंद्वे द्वंद्वाच्चुदेति टच् । तेन सहितो धनुर्वेद इत्यर्थः । रहस्यं आचार्यमुखैकगम्यं विद्याजातम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रसा

समुद्र इव निर्वेगो भग्नदंष्ट्र इवोरगः ॥ उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ॥ ९ ॥ हतपुत्रबलो दीनो लूनपक्ष इव द्विजः ॥ हतसर्वबलोत्साहो निर्वेदं समपद्यत ॥ १० ॥ स पुत्रमेकं राज्याय पालयेति नियुज्य च ॥ पृथिवीं क्षत्रधर्मेण वनमेवाभ्यपद्यत ॥ ११ ॥ स गत्वा हिमवत्पार्श्वे किन्नरोरगसेविते ॥ महादेवप्रसादार्थं तपस्तेपे महातपाः ॥ १२ ॥ केनचित्त्वथ कालेन देवेशो वृषभध्वजः ॥ दर्शयामास वरदो विश्वामित्रं महामुनिं ॥ १३ ॥ किमर्थं तप्यसे राजन् ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ वरदोस्मि वरो यस्ते कांक्षितः सोभिधीयताम् ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तु देवेन विश्वामित्रो महातपाः ॥ प्रणिपत्य महादेवं विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् ॥ १५ ॥ यदि तुष्टो महादेव धनुर्वेदो ममानघ ॥ सांगोपांगोपनिषदः सरहस्यः प्रदीयताम् ॥ १६ ॥ यानि देवेषु चास्त्राणि दानवेषु महर्षिषु ॥ गंधर्वयक्षरक्षःसु प्रतिभांतु ममानघ ॥ १७ ॥ तव प्रसादाद्भवतु देवदेव ममेप्सितम् ॥ एवमस्त्विति देवेशो वाक्यमुक्त्वा गतस्तदा ॥ १८ ॥ प्राप्य चास्त्राणि देवेशाद्विश्वामित्रो महाबलः ॥ दर्पेण महता युक्तो दर्पपूर्णोऽभवत्तदा ॥ १९ ॥ विवर्धमानो वीर्येण समुद्र इव पर्वणि ॥ हतं मेने तदा राम वसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ २० ॥ ततो गत्वाश्रमपदं मुमोचास्त्राणि पार्थिवः ॥ यैस्तत्तपोवनं नाम निर्दग्धं चास्त्रतेजसा ॥ २१ ॥ उदीर्यमाणमस्त्रं तद्विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ दृष्ट्वा विप्रद्रुता भीता मुनयः शतशो दिशः ॥ २२ ॥ वसिष्ठस्य च ये शिष्या ये च वै मृगपक्षिणः ॥ विद्रवंति भयाद्भीता नानादिग्भ्यः सहस्रशः ॥ २३ ॥ वसिष्ठस्याश्रमपदं शून्यमासीन्महात्मनः ॥ मुहूर्तमिव निःशब्दमासीदीरिणसन्निभम् ॥ २४ ॥ वदतो वै वसिष्ठस्य मा भैरिति मुहुर्मुहुः ॥ नाशयाम्यद्य गाधेयं नीहारमिव भास्करः ॥ २५ ॥

दात् न तूपदेशापेक्षेति भावः ॥ १८ ॥ क्षत्रियत्वात्सहज एव दर्पस्तस्य पूर्तिरस्त्रलाभात् ॥ १९ ॥ २० ॥ यैरस्त्रैरस्त्रतेजसा स्वीयतेजसा तपोवनं निर्दग्धं भवेत्तान्यस्त्राणि मुमुचे इत्यन्वयः ॥ २१ ॥ विश्वामित्रस्य शेषे षष्ठी । तेनोदीर्यमाणं विसृज्यमानम् ॥ २२ ॥ भयाद्भयहेतोरस्त्रजालात् नानादिग्भ्यः व्यत्ययेन द्वितीयार्थे चतुर्थी पंचमी वा ॥ २३ ॥ शून्यं सर्वप्राणिपलायनात् अतएव निःशब्दमिव ईरिणमूषरं निर्वृक्षनिर्मानुषकांतारसदृशमितियावत् ॥ २४ ॥ वदतो वै वदतोपीत्यर्थः तादृशस्यापि वसिष्ठस्य वचनमनादृत्य दुद्रुवुरित्यर्थः ॥ २५ ॥

एवमुक्त्वा पलायमानप्राणिजातं प्रतीति शेषः । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ २६॥ यत् यस्मान्मे आश्रमं विनाशितवानसि यत् यस्माच्च हि प्रसिद्धं दुराचारो मूढस्त्वं तस्मान्न भविष्यसि नंक्ष्यसीत्यर्थः
॥ २७ ॥ विधूमः कालाग्निरिव क्रोधाद्वसिष्ठोऽपरं यमदंडमिव दंडमुद्यम्य तस्थाविति शेषः ॥ २८ ॥ दरमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मी०आदिकाव्ये वा

एवमुक्त्वा महातेजा वसिष्ठो जपतां वरः ॥ विश्वामित्रं तदा वाक्यं सरोषमिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥ आश्रमं चिरसंवृद्धं यद्विनाशितवानसि ॥ दुराचारो
हि यन्मूढस्तस्मात्त्वं न भविष्यसि ॥ २७॥ इत्युक्त्वा परमक्रुद्धो दंडमुद्यम्य सत्वरः ॥ विधूम इव कालाग्निर्यमदंडमिवापरम् ॥ २८ ॥ ॥ इत्या
र्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे पंचपंचाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महाबलः ॥
आग्नेयमस्त्रमुद्दिश्य तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १ ॥ ब्रह्मदंडं समुद्यम्य कालदंडमिवापरम् ॥ वसिष्ठो भगवान् क्रोधादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ क्षत्र
बंधो स्थितोऽस्म्येष यद्बलं तद्विदर्शय ॥ नाशयाम्यद्य ते दर्पं शस्त्रस्य तव गाधिज ॥ ३ ॥ क्व च ते क्षत्रियबलं क्व च ब्रह्मबलं महत् ॥ पश्य ब्रह्मबलं दि
व्यं मम क्षत्रियपांसन ॥ ४ ॥ तस्यास्त्रं गाधिपुत्रस्य घोरमाग्नेयमुत्तमम् ॥ ब्रह्मदंडेन तच्छांतमग्नेर्वेग इवांभसा ॥ ५ ॥ वारुणं चैव रौद्रं च ऐंद्रं
पाशुपतं तथा ॥ ऐषीकं चापि चिक्षेप कुपितो गाधिनंदनः ॥ ६ ॥ मानवं मोहनं चैव गांधर्वं स्वापनं तथा ॥ जृंभणं मोहनं चैव संतापनविलापने ॥ ७ ॥
शोषणं दारणं चैव वज्रमस्त्रं सुदुर्जयम् ॥ ब्रह्मपाशं कालपाशं वारुणं पाशमेव च ॥ ८ ॥ पिनाकमस्त्रं दयितं शुष्कार्द्रे अशनी तथा ॥ दंडास्त्रमथ पै
शाचं क्रौंचमस्त्रं तथैव च ॥ ९ ॥ धर्मचक्रं कालचक्रं विष्णुचक्रं तथैव च ॥ वायव्यं मथनं चैव अस्त्रं हयशिरस्तथा ॥ १० ॥ शक्तिद्वयं च चि
क्षेप कंकालं मुसलं तथा ॥ वैद्याधरं महास्त्रं च कालास्त्रमथ दारुणम् ॥ ११ ॥ त्रिशूलमस्त्रं घोरं च कापालमथ कंकणम् ॥ एतान्यस्त्राणि चिक्षे
प सर्वाणि रघुनंदन ॥ १२ ॥ वसिष्ठे जपतां श्रेष्ठे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ तानि सर्वाणि दंडेन ग्रसते ब्रह्मणः सुतः ॥ १३ ॥ तेषु शांतेषु ब्रह्मास्त्रं क्षिप्तवान्
गाधिनंदनः ॥ तदस्त्रमुद्यतं दृष्ट्वा देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ १४ ॥ देवर्षयश्च संभ्रांता गंधर्वाः समहोरगाः ॥ त्रैलोक्यमासीत्संत्रस्तं ब्रह्मास्त्रे समुदी
रिते ॥ १५ ॥

लकांडे पंचपंचाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवमुक्तो न भविष्यसीत्युक्तः ॥ १ ॥ २ ॥ तिष्ठ तिष्ठेति भीषयंतं प्रति स्वभीत्यभावमाह स्थितोऽस्म्येष इति । तव शस्त्रस्य दर्पं त्वया लब्धं
यत् अस्त्ररूपं शस्त्रं तत्प्राप्तिजं ते तव दर्पम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ क्षत्रियपांसनेत्युक्त्वा स्थितस्य तस्य वसिष्ठस्य ब्रह्मदंडेन गाधिपुत्रस्याग्नेयं शांतमासीत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ दयितं शिवस्येति शेषः
॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ग्रसते स्म ॥ १३ ॥ अग्निपुरोगमो वायुस्तत्सहिताः अग्निसहितो वायुः पुरोगमो येषां युद्ध इति वा ॥ १४ ॥ समुदीरिते प्रयुक्ते ॥ १५ ॥

ब्राह्मेण तेजसा ब्रह्मविद्याभ्यासजेन तेजसा युक्तेन ब्रह्मदंडेन करधृतेन ग्रसते स्मेत्यन्वयः । ब्राह्मेणैव तेजसा ब्राह्मतेजःशमनस्य साध्यत्वादिति भावः ॥ १६ ॥ त्रैलोक्यमोहनं भयात्त्रिलोकी चित्तमूर्च्छाकरं रौद्रं स्मरणेपि भयदं सुदारुणं दुर्दर्शं नृसिंहवीरभद्रादिवत् । घोरमिति पाठांतरं तुल्योर्थः ॥ १७ ॥ रौद्रदारुणत्वे उपपादयति रोमेत्यादि । रोमकूपेषु रोमकूपेभ्यः मरीच्यो विस्फुलिंगाः ऋषेर्विश्वामित्रब्रह्मास्त्राकुलत्वाद्धूमाकुलार्चिष्त्वमग्नेर्विशेषणम् ॥ १८ ॥ विधूमः कालाग्निरिव ब्रह्मदंडश्च प्राज्वलत् तत्समर्पितब्रह्मतेजसेति भावः ॥ १९ ॥ ततोऽस्तुवन्साधु साध्वित्युपश्लोकितवंतः हे ब्रह्मन् ते बलं अमोघमस्तु अरातावविसर्जनेनाक्षीणमस्तु प्रतिब्रह्मास्त्रं मा प्रयुंक्ष्वेतियावत् । पारक्यं तेजः स्वतेजसा सहजेन धारय विलाप्यैकी कुरु ॥ २० ॥ नन्वरौ स्थिते कथमम

तदप्यस्त्रं महाघोरं ब्राह्मं ब्राह्मेण तेजसा ॥ वसिष्ठो ग्रसते सर्वं ब्रह्मदंडेन राघव ॥ १६ ॥ ब्रह्मास्त्रं ग्रसमानस्य वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ त्रैलोक्यमोहनं रौद्रं रूपमासीत्सुदारुणम् ॥ १७ ॥ रोमकूपेषु सर्वेषु वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ मरीच्य इव निष्पेतुरग्नेर्धूमाकुलार्चिषः ॥ १८ ॥ प्राज्वलद्ब्रह्मदंडश्च वसिष्ठस्य करोद्यतः ॥ विधूम इव कालाग्निर्यमदंड इवापरः ॥ १९ ॥ ततोऽस्तुवन्मुनिगणा वसिष्ठं जपतां वरम् ॥ अमोघं ते बलं ब्रह्मंस्तेजो धारय तेजसा ॥ २० ॥ निगृहीतस्त्वया ब्रह्मन्विश्वामित्रो महाबलः ॥ अमोघं ते बलं श्रेष्ठ लोकाः संतु गतव्यथाः ॥ २१ ॥ एवमुक्तो महातेजाः शमं चक्रे महातपाः ॥ विश्वामित्रो विनिकृतो विनिःश्वस्येदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम् ॥ एकेन ब्रह्मदंडेन सर्वास्त्राणि हतानि मे ॥ २३ ॥ तदेतत्प्रसमीक्ष्याहं प्रसन्नेंद्रियमानसः ॥ तपो महत्समास्थास्ये यद्वै ब्रह्मत्वकारणम् ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे षट्पंचाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततः संतप्तहृदयः स्मरन्निग्रहमात्मनः ॥ विनिःश्वस्य विनिःश्वस्य कृतवैरो महात्मना ॥ १ ॥ स दक्षिणां दिशं गत्वा महिष्या सह राघव ॥ तताप परमं घोरं विश्वामित्रो महातपाः ॥ २ ॥ फलमूलाशनो दांतश्चचार परमं तपः ॥ अथास्य जज्ञिरे पुत्राः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ३ ॥ हविष्पंदो मधुष्पंदो दृढनेत्रो महारथः ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ४ ॥ अब्रवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ जिता राजर्षिलोकास्ते तपसा कुशिकात्मज ॥ ५ ॥ अनेन तपसा त्वां हि राजर्षिरिति विद्महे ॥ एवमुक्त्वा महातेजा जगाम सह दैवतैः ॥ ६ ॥

तियोगेत आह निगृहीत इति । ब्रह्मास्त्रग्रासेन नष्टसामर्थ्यः स्वत एव मृतप्रायो जात इत्यर्थः ॥ २१ ॥ शमं चक्रे प्रतियोगतोऽरातिनाशनादुपरत इत्यर्थः विनिकृतः निरस्तसर्वशक्तिः ॥ २२ ॥ क्षत्रियबलं धिक् केवलं निंद्यं बलमित्यर्थः । ब्रह्मतेजोबलं प्रशस्तं बलम् ॥ २३ ॥ प्रसन्नेंद्रियमानसः परित्यक्तक्षत्रस्वभाव इतियावत् ॥ २४ ॥ वरमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे षट्पंचाशः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तत इति । कृतवैर इति । इदमेव तपोनाशकमस्य ॥ १ ॥ तताप तपश्चकारेत्यर्थः ॥ २ ॥ तपसो घोरत्वं दर्शयति फलेत्यादि । दांतो जितेंद्रियः पुत्रा हविष्पंदादयः ॥ ३ ॥ ब्रह्मर्षित्वाय ब्रह्मविद्यया तपःकरणात्तदधिदैवतत्त्वाद्ब्रह्माब्रवीत् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

देवैः सह त्रिविष्टपं स्वर्गं गत्वा तदनु स्वं लोकं गतः लोकानां भूरादीनाम् ॥ ७ ॥ समन्युः सदैन्यः स्वं प्रत्येवेदं वचः सुमहति तपसि कृतेपि सर्षिगणा देवा मां राजर्षिरित्येव विदुः अवगच्छंति । तस्मादस्य तपसस्तद्ब्राह्मणत्वं फलं नास्ति न भवतीति मन्ये ॥ ८ ॥ ९ ॥ परमात्मवान् परमात्मध्यानवान् परमधीरश्च ॥१०॥११॥ गच्छेयम् यज्ञबलेनेति शेषः देवतानां परा गतिः स्वर्गः ॥ १२ ॥ अशक्यत्वकथनपूर्वकं प्रत्याख्यानबीजं च प्रसिद्धं त्रिशंकुत्वमेवेति पुराणेषु स्पष्टम् ॥ १३ ॥ तत्कर्म सशरीरस्वर्गप्रापकयज्ञकर्म तस्य वसिष्ठस्य पुत्रा यत्र तेपिरे तत्र गत्वेति शेषः । तस्य पुत्रान् गतः प्राप्तः ॥ १४ ॥ शतशब्देन स्वावयवगतबहुत्वेन बहुवचनम् अनभिधानात् शतशब्दः संख्यावाची संख्येयवाची च विंशत्यादिवत् । अत्र तु संख्येयवाची । शतं वसिष्ठपुत्रान् शतसंख्याका

त्रिविष्टपं ब्रह्मलोकं लोकानां परमेश्वरः ॥ विश्वामित्रोपि तच्छ्रुत्वा ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः ॥ ७ ॥ दुःखेन महताविष्टः समन्युरिदमब्रवीत् ॥ तपश्च सुमहत्तप्तं राजर्षिरिति मां विदुः ॥ ८ ॥ देवाः सर्षिगणाः सर्वे नास्ति मन्ये तपःफलम् ॥ एवं निश्चित्य मनसा भूय एव महातपाः ॥ ९ ॥ तपश्चचार धर्मात्मा काकुत्स्थ परमात्मवान् ॥ एतस्मिन्नेव काले तु सत्यवादी जितेंद्रियः ॥ १० ॥ त्रिशंकुरिति विख्यात इक्ष्वाकुकुलवर्धनः ॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना यजेयमिति राघव ॥ ११ ॥ गच्छेयं स्वशरीरेण देवतानां परां गतिम् ॥ वसिष्ठं स समाहूय कथयामास चिंतितम् ॥ १२ ॥ अशक्यमिति चाप्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना ॥ प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन स ययौ दक्षिणां दिशम् ॥ १३ ॥ ततस्तत्कर्मसिद्ध्यर्थं पुत्रांस्तस्य गतो नृपः ॥ वासिष्ठा दीर्घतपसस्तपो यत्र हि तेपिरे ॥ १४ ॥ त्रिशंकुस्तु महातेजाः शतं परमभास्वरम् ॥ वसिष्ठपुत्रान्ददृशे तप्यमानान्मनस्विनः ॥ १५ ॥ सोभिगम्य महात्मानः सर्वानेव गुरोः सुतान् ॥ अभिवाद्यानुपूर्वेण ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः ॥ १६ ॥ अब्रवीत्स महात्मानः सर्वानेव कृतांजलिः ॥ शरणं वः प्रपन्नोहं शरण्यान् शरणं गतः ॥ १७ ॥ प्रत्याख्यातो हि भद्रं वो वसिष्ठेन महात्मना ॥ यष्टुकामो महायज्ञं तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ १८ ॥ गुरुपुत्रानहं सर्वान्नमस्कृत्य प्रसादये ॥ शिरसा प्रणतो याचे ब्राह्मणांस्तपसि स्थितान् ॥ १९ ॥ ते मा भवंतः सिद्ध्यर्थं याजयंतु समाहिताः ॥ सशरीरो यथाहं वै देवलोकमवाप्नुयाम् ॥ २० ॥ प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन गतिमन्यां तपोधनाः ॥ गुरुपुत्रान्ृते सर्वान्नाहं पश्यामि कांचन ॥ २१ ॥

नित्यर्थः । अत्रावयवप्राधान्येन तद्बहुत्वेन बहुवचनं प्राप्तं तदनभिधानान्न भवति एकवचनमेव भवति यथा विंशतिर्ब्राह्मणाः संख्यावाचिनोपि एकवचनं ब्राह्मणानां शतमिति यथा । अतः वसिष्ठपुत्रानित्यनेन शतमित्यनेन च सामानाधिकरण्यम् ॥ १५ ॥ ह्रिया तत्पितृकृतप्रत्याख्यानजया ॥ १६ ॥ महात्मन इति द्वितीयार्थे महात्मान इत्यार्षम् शरण्यान् रक्षणसमर्थान् शरणं गतः अन्येषां रक्ष्याणां शरणं गतोपि शरणत्वं प्राप्तोपीत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ ब्राह्मणान् अन्वर्थब्राह्मणान् ॥ १९ ॥ सिद्ध्यर्थं सशरीरस्वर्गगमनसिद्ध्यर्थम् ॥२०॥ गुरुपुत्रान्ृते तान्विना अन्यां कांचन गतिमहं न पश्यामीत्यन्वयः ॥ २१ ॥

अयं श्लोकः प्रक्षिप्त इति कतकस्वरसः । तस्मात् इक्ष्वाकूणां परमगतिरूपात्पुरोधसो वसिष्ठादनंतरमित्यर्थः ॥ २२ ॥ रेफमानः ॥ ॥ इति श्रीरा० श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे सप्तपंचाशः सर्गः ॥ ५७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ क्रोधसमन्वितमिति ऋषिपुत्रशतविशेषणम् ॥ १ ॥ दुर्मेधः दुर्बुद्धे शाखांतरं याजनादिना रक्षकांतरम् ॥ २ ॥ न चातिक्रमितुं शक्यमिक्ष्वाकुभिरिति शेषः ॥ ३ ॥ सोवाचेति सोचि लोपे चेदिति साधु । तं क्रतुं यमशक्यमित्युवाच तं यज्ञमित्यर्थः । कथं च कथमपि न शक्ता इत्यर्थः ॥४ ॥ बालिशोऽज्ञः

इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः ॥ तस्मादनंतरं सर्वे भवंतो दैवतं मम ॥ २२ ॥ ॥इत्यार्षे श्रीमद्रा०वा०आ०बालकांडे सप्तपंचाशः सर्गः ॥ ५७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततस्त्रिशंकोर्वचनं श्रुत्वा क्रोधसमन्वितम् ॥ ऋषिपुत्रशतं राम राजानमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ प्रत्याख्यातोसि दुर्मेधो गुरुणा सत्यवादिना ॥ तं कथं समतिक्रम्य शाखांतरमुपेयिवान् ॥ २ ॥ इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः ॥ न चातिक्रमितुं शक्यं वचनं सत्यवादिनः ॥ ३ ॥ अशक्यमिति सोवाच वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ तं वयं वै समाहर्तुं क्रतुं शक्ताः कथं च न ॥ ४ ॥ बालिशस्त्वं नरश्रेष्ठ गम्यतां स्वपुरं पुनः ॥ याजने भगवान् शक्तस्त्रैलोक्यस्यापि पार्थिव ॥ ५ ॥ अवमानं कथं कर्तुं तस्य शक्ष्यामहे वयम् ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोधपर्याकुलाक्षरम् ॥ ६ ॥ स राजा पुनरेवैतानिदं वचनमब्रवीत् ॥ प्रत्याख्यातो भगवता गुरुपुत्रैस्तथैव हि ॥ ७ ॥ अन्यां गतिं गमिष्यामि स्वस्ति वोस्तु तपोधनाः ॥ ऋषिपुत्रास्तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं घोराभिसंहितम् ॥ ८ ॥ शेपुः परमसंक्रुद्धाश्चंडालत्वं गमिष्यसि ॥ इत्युक्त्वा ते महात्मानो विविशुः स्वं स्वमाश्रमम् ॥ ९ ॥ अथ रात्र्यां व्यतीतायां राजा चंडालतां गतः ॥ नीलवस्त्रधरो नीलः पुरुषो ध्वस्तमूर्धजः ॥ १० ॥ चित्यमाल्यांगरागश्च आयसाभरणोऽभवत् ॥ तं दृष्ट्वा मंत्रिणः सर्वे त्यज्य चंडालरूपिणम् ॥ ११ ॥ प्राद्रवन्सहिता राम पौरा येस्यानुगामिनः ॥ एको हि राजा काकुत्स्थ जगाम परमात्मवान् ॥ १२ ॥

त्रैलोक्यस्यापि सिद्ध्यर्थं याजने इत्यर्थः भगवान्वसिष्ठः ॥ ५ ॥ अवमानं तेनासाध्यतयोक्तार्थस्य साधनरूपम् ॥ ६ ॥ एतान्वासिष्ठान् ॥ ७ ॥ अन्यां गतिं याजकांतरम् घोराभिसंहितं घोराभिप्रायसंयुक्तम् कुलगुर्वतिक्रमेण अन्याश्रयस्य कुलनाशहेतुतया तदभिप्रायस्य घोरत्वम् ॥ ८ ॥ चंडालत्वं गमिष्यसीति शेपुरिति योजना । तादृशपापिष्ठदर्शनस्य पापजनकत्वात्स्वस्वाश्रमप्रवेशस्तेषाम् ॥ ९ ॥ परुषो रुक्षांगः ध्वस्तमूर्धजः खर्वकेशः ॥ १० ॥ चिता श्मशानं तत्र भवं पुष्पभस्मादिमाल्यांगरागो यस्य अयोविकार आयसं तदाभरणः। त्यज्य त्यक्त्वा ॥ ११ ॥ अनुगामिनः सहगताः प्राद्रवन् तं त्यक्त्वा गताः परमात्मवान् धीरः ॥ १२ ॥

दह्यमान इत्यस्य दुःखेनेत्यादि । विश्वामित्रं जगामेति पूर्वेणान्वयः । वसिष्ठवैरित्वात् विफलीकृतं वसिष्ठतत्पुत्रैर्विनाशितैहिकामुष्मिकार्थम् ॥ १३ ॥१४॥ यस्त्वं शापाच्चंडालतां गतस्तस्य ते इहागमनकार्यं किमित्यन्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ यं काममुद्दिश्य गतस्तं काममनवाप्य नैतावदेव अपि तु विपर्ययो जातिभ्रंश एवंवेषरूपः । काममाह स शरीर इत्यादि । इतीत्यस्य काम इति शेषः । सौम्यदर्शनेति संबोधनम् ॥ १८॥ तच्च तथापि तत्फलं सशरीरस्वर्गप्राप्तिरूपं नावाप्यत इत्यन्वयः । क्रतुशतं न कृतं त्वयेति चेत्तत्राह अनृतमिति ॥ १९ ॥ कृच्छ्रेष्वपि गतोऽनृतं

दह्यमानो दिवारात्रं विश्वामित्रं तपोधनम्॥ विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा राजानं विफलीकृतम्॥ १३ ॥ चंडालरूपिणं राम मुनिः कारुण्यमागतः॥ कारुण्यात्स महातेजा वाक्यं परमधार्मिकः ॥ १४ ॥ इदं जगाद भद्रं ते राजानं घोरदर्शनम् ॥ किमागमनकार्यं ते राजपुत्र महाबल ॥ १५ ॥ अयोध्याधिपते वीर शापाच्चंडालतां गतः ॥ अथ तद्वाक्यमाकर्ण्य राजा चंडालतां गतः॥ १६ ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम्॥ प्रत्याख्यातोस्मि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च ॥१७॥ अनवाप्यैव तं कामं मया प्राप्तो विपर्ययः॥ सशरीरो दिवं यायामिति मे सौम्यदर्शन ॥१८॥ मया चेष्टं क्रतुशतं तच्च नावाप्यते फलम्॥ अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन॥ १९ ॥ कृच्छ्रेष्वपि गतः सौम्य क्षत्रधर्मेण ते शपे॥ यज्ञैर्बहुविधैरिष्टं प्रजा धर्मेण पालिताः॥ २० ॥ गुरवश्च महात्मानः शीलवृत्तेन तोषिताः॥ धर्मे प्रयतमानस्य यज्ञं चाहर्तुमिच्छतः ॥२१॥ परितोषं न गच्छंति गुरवो मुनिपुंगव॥ दैवमेव परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ॥ २२ ॥ दैवेनाक्रम्यते सर्वं दैवं हि परमा गतिः॥ तस्य मे परमार्तस्य प्रसादमभिकांक्षतः ॥ कर्तुमर्हसि भद्रं ते दैवोपहतकर्मणः॥ २३ ॥ नान्यां गतिं गमिष्यामि नान्यच्छरणमस्ति मे ॥ दैवं पुरुषकारेण निवर्तयितुमर्हसि ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे अष्टपंचाशः सर्गः॥ ५८॥ ॥ ७ ॥ ॥ उक्तवाक्यं तु राजानं कृपया कुशिकात्मजः ॥ अब्रवीन्मधुरं वाक्यं साक्षाच्चंडालतां गतम् ॥ १ ॥ इक्ष्वाको स्वागतं वत्स जानामि त्वां सुधार्मिकम्॥ शरणं ते प्रदास्यामि मा भैषीर्नृपपुंगव ॥ २ ॥

न वक्ष्ये इत्यन्वयः क्षत्रधर्मेण तत्साक्षितया ॥ २० ॥ शीलं सद्गुणः वृत्तमाचारः इच्छतो ममेति शेषः ॥ २१ ॥ न गच्छंति न गच्छंति स्म । यदेवमतो दैवमेव प्रारब्धफलमदृष्टमेव परं श्रेष्ठं हिताहितप्रापणे पौरुषं इदानींतनधर्मानुष्ठानं निरर्थकम् प्रारब्धतिरस्कारे दुर्बलमित्यर्थः ॥ २२ ॥ दैवमुक्तम् । आक्रम्यते अभिभूयते परमा गतिः साक्षादितरतिरस्कारेणैहिकसुखदुःखदम् । प्रसादं दैवानुकूल्यसमर्थं त्वदीयं प्रसादमिच्छतो मे प्रसादं कर्तुमर्हसि । दैवेनोपहतं तिरस्कृतमिहानुष्ठीयमानं कर्म यस्य ॥ २३ ॥ २४ ॥ वीरमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे अष्टपंचाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ उक्तेति ॥ १ ॥ २ ॥

यज्ञसाह्यं यज्ञसाहाय्यम् ॥ ३ ॥ अनेन रूपेण गुरुपुत्रशापकृतेन चंडालरूपेण ऋषिशापस्यान्यथाकर्तुमशक्यत्वात् । गमिष्यसि स्वर्गमिति शेषः । जातिचांडालत्वाभावाच्च यज्ञप्रवृत्तिः ॥ ४ ॥ हस्तप्राप्तं अनायासलभ्यम् । तत्र हेतुः यस्त्वमित्यादि ॥ ५ ॥ यज्ञसंभारकारणात् यज्ञसामग्रीसंपादनार्थम् ॥ ६ ॥ शिष्याणां ऋष्यानयने आज्ञा ॥ ७ ॥ सुहृदः स्वस्य स्वस्वऋत्विक्सहितान् तद्विशेषणम् । सुबहुश्रुतानिति । यदिति आहूतोन्यो वा अनादृतं उपेक्षारूपं चंडालयाजनरूपं निंदात्मकं वा यद्वाक्यं ब्रूयात्तत्सर्वमुक्तमखिलेन ममाख्येयम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ते त

अहमामंत्रये सर्वान्महर्षीन्पुण्यकर्मणः ॥ यज्ञसाह्यकरान् राजंस्ततो यक्ष्यसि निर्वृतः ॥ ३ ॥ गुरुशापकृतं रूपं यदिदं त्वयि वर्तते ॥ अनेन सह रूपेण सशरीरो गमिष्यसि ॥ ४ ॥ हस्तप्राप्तमहं मन्ये स्वर्गं तव नराधिप ॥ यस्त्वं कौशिकमागम्य शरण्यं शरणागतः ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वा महातेजाः पुत्रान्परमधार्मिकान् ॥ व्यादिदेश महाप्राज्ञान्यज्ञसंभारकारणात् ॥ ६ ॥ सर्वान् शिष्यान्समाहूय वाक्यमेतदुवाच ह ॥ सर्वानृषीन्सवासिष्ठानानयध्वं ममाज्ञया ॥ ७ ॥ सशिष्यान्सुहृदश्चैव सर्त्विजः सुबहुश्रुतान् ॥ यदन्यो वचनं ब्रूयान्मद्वाक्यबलचोदितः ॥ ८ ॥ तत्सर्वमखिलेनोक्तं ममाख्येयमनादृतम् ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिशो जग्मुस्तदाज्ञया ॥ ९ ॥ आजग्मुरथ देशेभ्यः सर्वेभ्यो ब्रह्मवादिनः ॥ ते च शिष्याः समागम्य मुनिं ज्वलिततेजसम् ॥ १० ॥ ऊचुश्च वचनं सर्वे सर्वेषां ब्रह्मवादिनाम् ॥ श्रुत्वा ते वचनं सर्वे समायांति द्विजातयः ॥ ११ ॥ सर्वदेशेषु चागच्छन्वर्जयित्वा महोदयम् ॥ वासिष्ठं यच्छतं सर्वं क्रोधपर्याकुलाक्षरम् ॥ १२ ॥ यथाह वचनं सर्वं शृणु त्वं मुनिपुंगव ॥ क्षत्रियो याजको यस्य चंडालस्य विशेषतः ॥ १३ ॥ कथं सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षयः ॥ ब्राह्मणा वा महात्मानो भुक्त्वा चांडालभोजनम् ॥ १४ ॥ कथं स्वर्गं गमिष्यंति विश्वामित्रेण पालिताः ॥ एतद्वचननैष्ठुर्यमूचुः संरक्तलोचनाः ॥ १५ ॥ वासिष्ठा मुनिशार्दूल सर्वे सहमहोदयाः ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सर्वेषां मुनिपुंगवः ॥ १६ ॥ क्रोधसंरक्तनयनः सरोषमिदमब्रवीत् ॥ यद्दूषयंत्यदुष्टं मां तप उग्रं समास्थितम् ॥ १७ ॥

व ॥ ११ ॥ सर्वदेशेष्वित्यस्य स्थिता इति शेषः । आगच्छन्नित्यस्य केचिदिति शेषः । महोदयं तन्नामानमृषिम् वासिष्ठं यच्छतं सर्वं तच्च वर्जयित्वेति योजना । तद्वासिष्ठशतं क्रोधपर्याकुलाक्षरं यथा येन प्रकारेण वचनमाह तत्सर्वं शृण्वित्यर्थः । क्षत्रिय इत्यादि । ब्राह्मणस्यैव याजनाधिकारात् चंडालस्य यज्ञेऽनधिकाराच्च ॥ १२ ॥ १३ ॥ सुराणां देवतात्वेन भोक्तृत्वम् ऋत्विक्त्वेन यज्ञशिष्टभोक्तृत्वम् ॥ १४ ॥ पालिता इति व्यंग्योक्तिः । वचननैष्ठुर्यम् अर्शआद्यजंतम् । नैष्ठुर्यवद्वचनमित्यर्थः ॥ १५ ॥ वासिष्ठा इत्याद्यर्धं पूर्वान्वयि । सहमहोदया महोदयेन सहिताः ॥ १६ ॥ अदुष्टत्वे हेतुः तप उग्रमिति । तपस्तेजसा क्षत्रियस्य चंडालयाजनमपि न दोषायेति ज्ञात्वापि यत् दूषयंति स्म ॥ १७ ॥

तस्माद्भस्मीभूता इत्यादि ॥ १८ ॥ सप्तजातिशतानि सप्तजन्मशतानि मृतपाः शववस्त्रादिहारिणः । मुष्टिका नाम तन्नामानः इदानीं डोंबा इति प्रसिद्धाः ॥ १९ ॥ विकृता विकृतव्यापाराः विरूपाः विकृताकाराः अदूष्यं ह्यदूषयदिति प्राग्वत् ॥ २० ॥ प्राणातिपातनिरतः प्राणिनां प्राणनाशोद्यतः । अनुक्रोशो दया ॥ २१ ॥ वर्तयिष्यति प्राप्स्यति । अत्रेदं बोध्यम् क्षत्रियत्वेपि याजने प्रवृत्तिस्तत्रापि शापदूषितचंडालयाजने प्रवृत्तिर्ब्राह्मणेषु वासिष्ठेषु वधादिकृच्छापकृत्या प्रवृत्तिरेतत्सर्वं ब्राह्मणत्वेच्छया प्रवर्तमानतपसो विनाशाय दैवकृतमिति बोध्यम् ॥ २२ ॥ स्वर

भस्मीभूता दुरात्मानो भविष्यंति न संशयः ॥ अद्य ते कालपाशेन नीता वैवस्वतक्षयम् ॥ १८ ॥ सप्तजातिशतान्येव मृतपाः संभवतु ते ॥ श्वमांसनियताहारा मुष्टिका नाम निर्घृणाः ॥ १९ ॥ विकृताश्च विरूपाश्च लोकाननुचरंत्विमान् ॥ महोदयश्च दुर्बुद्धिर्मामदूष्यं ह्यदूषयत् ॥ २० ॥ दूषितः सर्वलोकेषु निषादत्वं गमिष्यति ॥ प्राणातिपातनिरतो निरनुक्रोशतां गतः ॥ २१ ॥ दीर्घकालं मम क्रोधाद्दुर्गतिं वर्तयिष्यति ॥ एतावदुक्त्वा वचनं विश्वामित्रो महातपाः ॥ विरराम महातेजाः ऋषिमध्ये महामुनिः ॥ २२ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ तपोबलहतान्ज्ञात्वा वासिष्ठान्समहोदयान् ॥ ऋषिमध्ये महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥ अयमिक्ष्वाकुदायादस्त्रिशंकुरिति विश्रुतः ॥ धर्मिष्ठश्च वदान्यश्च मां चैव शरणं गतः ॥ २ ॥ स्वेनानेन शरीरेण देवलोकजिगीषया ॥ यथायं स्वशरीरेण देवलोकं गमिष्यति ॥ ३ ॥ तथा प्रवर्त्यतां यज्ञो भवद्भिश्च मया सह ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा सर्व एव महर्षयः ॥ ४ ॥ ऊचुः समेताः सहसा धर्मज्ञा धर्मसंहितम् ॥ अयं कुशिकदायादो मुनिः परमकोपनः ॥ ५ ॥ यदाह वचनं सम्यगेतत्कार्यं न संशयः ॥ अग्निकल्पो हि भगवान् शापं दास्यति रोषतः ॥ ६ ॥ तस्मात्प्रवर्त्यतां यज्ञः सशरीरो यथा दिवि ॥ गच्छेदिक्ष्वाकुदायादो विश्वामित्रस्य तेजसा ॥ ७ ॥ ततः प्रवर्त्यतां यज्ञः सर्वे समधितिष्ठत ॥ एवमुक्त्वा महर्षयः संजह्रुस्ताः क्रियास्तदा ॥ ८ ॥ याजकश्च महातेजा विश्वामित्रोऽभवत्क्रतौ ॥ ऋत्विजश्चानुपूर्व्येण मंत्रवन्मंत्रकोविदाः ॥ ९ ॥

मानः ॥ ॥ इति श्री०श्रीरा०रामा०रा०वा०आ०बाल०एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ ज्ञात्वा योगबलेन ॥ १ ॥ इक्ष्वाकुदायादः तद्वंश्यः एवमादिगुणैर्यागाधिकारित्वं सूचितम् ॥ २ ॥ स्वं प्रति शरणमागमने हेतुमाह स्वेनेत्यादि ॥ ३ ॥ प्रवर्त्यतां आरभ्यताम् ॥ ४ ॥ धर्मसंहितमिति क्रियाविशेषणम् ऊचुरित्यस्य अन्योन्यमिति शेषः । यदूचुस्तदाह अयमित्यादि ॥ ५ ॥ अग्निकल्पः अजितकामक्रोधत्वाच्छापं दास्यति यतस्तस्मादिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ततः सशरीरस्य स्वर्गगमनाय यज्ञः प्रवर्त्यताम् । सर्वे भवंतः स्वस्वकृत्यं अधितिष्ठत प्रारभध्वम् । ताः क्रियाः स्वस्वार्त्विज्यकर्माणि ॥ ८ ॥ याजकः अध्वर्युरितियावत् । अतएव वक्ष्यति स्रुवमुद्यम्येति ॥ ९ ॥

यथाकल्पं शास्त्रानुसारेण यथाविधि यथासंप्रदायानुष्ठानम् कल्पशास्त्रे नानापक्षोपन्यासस्थले अनुष्ठेयांशे संप्रदायस्यैव शरणत्वात् महता कालेन अधिककालसाध्ययत्नपूर्वकमंत्रपाठेन॥ १०॥ सर्वदेवताः प्रतीति शेषः। तदा तथापि अनधिकारिणा याजनायजनाच्च ॥ ११ ॥ उद्यम्य ऊर्ध्वं क्रोधेन प्रक्षिप्य कोपस्यैवाधिकावस्था क्रोधः ॥ १२ ॥ पश्य मे इति। भागार्थं देवानामना गमनेन असाध्यत्वेपि स्वतपोव्ययेन त्वामभीष्टं स्वर्गं नयामीति भावः॥ १३ ॥ स्वशरीरेण दुष्प्रापमित्यन्वयः। हि यदि मया स्वार्जितं यत्किंचिदपि तपसः फलं सुकृतमस्ति ॥१४॥ तदाह हे राजन् त्वं तस्य तेजसा वैभवेन सशरीरो दिवं गच्छ क्रुद्धत्वात्पुनरुक्त्यादि न दोषः ॥१५॥ मुनीनां पश्यतां मुनिषु पश्यत्सु ॥ १६ ॥ स्वर्गकृतालयः स्वर्गे निजपुण्यकर्मणा कृत आलयो यस्य

चक्रुः सर्वाणि कर्माणि यथाकल्पं यथाविधि॥ ततः कालेन महता विश्वामित्रो महातपाः॥ १० ॥ चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदेवताः॥ नाभ्या गमंस्तदा तत्र भागार्थं सर्वदेवताः॥ ११ ॥ ततः कोपसमाविष्टो विश्वामित्रो महामुनिः॥ स्रुवमुद्यम्य सक्रोधस्त्रिशंकुमिदमब्रवीत्॥ १२ ॥ पश्य मे तपसो वीर्यं स्वार्जितस्य नरेश्वर॥ एष त्वां स्वशरीरेण नयामि स्वर्गमोजसा॥ १३ ॥ दुष्प्रापं स्वशरीरेण स्वर्गं गच्छ नरेश्वर॥ स्वार्जितं किंचिदप्यस्ति मया हि तपसः फलम्॥ १४ ॥ राजंस्त्वं तेजसा तस्य सशरीरो दिवं व्रज॥ उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्सशरीरो नरेश्वरः॥ १५॥ दिवं जगाम काकुत्स्थ मुनीनां पश्यतां तदा॥ स्वर्गलोकं गतं दृष्ट्वा त्रिशंकुं पाकशासनः॥ १६ ॥ सह सर्वैः सुरगणैरिदं वचनमब्रवीत्॥ त्रिशंको गच्छ भूयस्त्वं नासि स्वर्ग कृतालयः॥ १७ ॥ गुरुशापहतोमूढ पत भूमिमवाक्शिराः॥ एवमुक्तो महेंद्रेण त्रिशंकुरपतत्पुनः॥ १८ ॥ विक्रोशमानस्त्राहीति विश्वामित्रं तपो धनम्॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य क्रोशमानस्य कौशिकः॥ १९ ॥ रोषमाहारयत्तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत्॥ ऋषिमध्ये स तेजस्वी प्रजापतिरिवापरः ॥ २० ॥ सृजन्दक्षिणमार्गस्थान्सप्तर्षीनपरान्पुनः॥ नक्षत्रवंशमपरमसृजत् क्रोधमूर्च्छितः॥ २१ ॥ दक्षिणां दिशमास्थाय ऋषिमध्ये महायशाः॥ सृष्ट्वा नक्षत्रवंशं च क्रोधेन कलुषीकृतः॥ २२॥ अन्यमिंद्रं करिष्यामि लोको वा स्यादनिंद्रकः॥ दैवतान्यपि स क्रोधात्स्रष्टुं समुपचक्रमे॥ २३॥

तादृशः स्वर्गवासार्हो नासीत्यर्थः ॥ १७ ॥ तत्र हेतुः गुरुशापेत्यादि ॥ १८ ॥ १९ ॥ आहारयत् अकरोत् ॥ २० ॥ सृजन्निति। यथा उत्तरतो ध्रुवः अचलस्तिष्ठति एवं त्रिशंकुस्तिष्ठतु तस्य परितो यथा सप्तर्षिमंडलं तथा अस्यापि भवत्वित्याशयः। सृजन्निति हेतौ शतृप्रत्ययः। सृष्टिं कुर्वन् तद्धेतोः दक्षिणमार्गस्थानपरानसृजत्। पुनः सप्तविंशतिनक्षत्रमालामसृजत् ॥ २१ ॥ न क्षत्रवंशं क्षुद्रनक्षत्रगणम् ॥ २२ ॥ अन्यमिंद्रं स्वसृज्यमानस्वर्गस्येति शेषः। अथवा मया सृज्यमानः स्वर्गः अनिंद्र एवास्तु त्रिशंकुरेव तत्रेंद्रो भवत्वित्याशयः। एवमिंद्रस्थाने त्रिशंकुं प्रतिष्ठा प्य तस्य परिवारभूतदैवतानि स्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २३ ॥

तत इति । देवप्रतिस्वर्गवत् स्वस्यापि प्रतिस्वर्गं कुर्यात् इति हेतोः सुरा असुराश्च संभ्रांताः पर्याकुलचित्ता इत्यर्थः ॥२४॥ अनुनयप्रकारमाह अयं राजेत्यादि । गुरुशापेन परिक्षतः चंडालत्वं प्राप्तः दिवं ब्रह्मसृष्टं त्वत्सृष्टं वा स्वर्गम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ भद्रं व इत्यनेन अनुनयः॥ २७॥ स्वर्गोस्तु स्वर्गपदवाच्यसुखविशेषानुभवोस्तु ॥ २८ ॥ लोकाः भूरादिसत्यांताः ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ वैश्वानरपथात् ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धानादिज्योतिश्चक्रमार्गाद्बहिर्बहिर्देशे एतानि तानि नक्षत्राणि तिष्ठंत्विति पूर्वेणान्वयः । तेषु त्वदीयेषु ज्योतिःषु नक्षत्रेषु जाज्वलन् भृशं ज्वलन्

ततः परमसंभ्रांताः सर्षिसंघाः सुरासुराः॥ विश्वामित्रं महात्मानमूचुः सानुनयं वचः॥ २४ ॥ अयं राजा महाभाग गुरुशापपरिक्षतः॥ सशरीरो दिवं यातुं नार्हत्येव तपोधन॥ २५ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां मुनिपुंगवः॥ अब्रवीत्सुमहद्वाक्यं कौशिकः सर्वदेवताः॥ २६॥ सशरीरस्य भद्रं व स्त्रिशंकोरस्य भूपतेः॥ आरोहणं प्रतिज्ञातं नानृतं कर्तुमुत्सहे॥ २७ ॥ स्वर्गोस्तु सशरीरस्य त्रिशंकोरस्य शाश्वतः ॥ नक्षत्राणि च सर्वाणि मामकानि ध्रुवाण्यथ ॥२८॥ यावल्लोका धरिष्यंति तिष्ठंत्वेतानि सर्वशः॥ मत्कृतानि सुराः सर्वे तदनुज्ञातुमर्हथ ॥२९ ॥ एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्मुनिपुंगवम्॥ एवं भवतु भद्रं ते तिष्ठंत्वेतानि सर्वशः॥३०॥गगने तान्यनेकानि वैश्वानरपथाद्बहिः॥ नक्षत्राणि मुनिश्रेष्ठ तेषु ज्योतिःषु जाज्वलन्॥३१॥अवाक्शिरास्त्रिशंकुश्च तिष्ठत्वमरसन्निभः॥ अनुयास्यंति चैतानि ज्योतींषि नृपसत्तमम्॥ ३२॥ कृतार्थं कीर्तिमंतं च स्वर्गलोकगतं यथा॥ विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा सर्वदेवैरभिष्टुतः॥ ३३॥ ऋषिमध्ये महातेजा बाढमित्येव देवताः॥ ततो देवा महात्मानो ऋषयश्च तपोधनाः॥ जग्मुर्यथागतं सर्वे यज्ञस्यांते नरोत्तम॥ ३४॥ ॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे षष्टितमः सर्गः॥ ६०॥ ॥ ७॥ ॥ विश्वामित्रो महातेजाः प्रस्थितान्वीक्ष्य तानृषीन्॥ अब्रवीन्नरशार्दूल सर्वांस्तान्वनवासिनः॥ १ ॥ महाविघ्नः प्रवृत्तोयं दक्षिणामास्थितो दिशम्॥ दिशमन्यां प्रपत्स्यामस्तत्र तप्स्यामहे तपः॥ २॥

॥ ३१ ॥ अवाक्शिराः अस्मदुक्तावाक्शिरस्त्ववानेव त्रिशंकुर्देवतुल्यसुखवान् तिष्ठतु । एतानि तव ज्योतींषि तं अनुयास्यंति च॥ ३२ ॥ स्वर्गलोकगतं यथा स्वर्गलोकगतमिवेत्यंतं पूर्वान्वयि ॥ ३३ ॥ बाढमित्येव आहेति शेषः । दुराग्रहस्यानर्थहेतुतां प्रतिसंधाय देवतावचनमंगी चकार ॥ ३४ ॥भागमानः॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायण०वा०आदिकाव्ये बालकांडे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वनवासिनः तपोवनवासिनस्तान्स्वाज्ञया यज्ञार्थमागतान्प्रस्थितान्वीक्ष्य सर्वांस्तानब्रवीदित्यन्वयः। वनवासिन इत्यस्य स्थाने विनयान्वितानितिपाठांतरम् ॥ १ ॥ दक्षिणां दिशमासमंताद्व्याप्यास्थितोयं त्रिशंकुरूपो महाविघ्नोस्माकं तपोनाशकत्वात्प्रवृत्तस्तच्छायाक्रांतत्वाच्चायं देशोऽतः परं तपोऽयोग्य इति भावः ॥ २ ॥

विशालायां विशालतपोवनवत्यां पश्चिमायां वर्तमानेषु पुष्करेषु तत्तीरे तपोवनेष्वित्यर्थः। महात्मन इति महात्मान इत्यर्थकं ऋषिसंबोधनमदीर्घत्वमार्षम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ विप्रः पुरोहितः ॥ ६ ॥ अभ्याहृत इदानीमस्माभिरानीतः पशुस्तव दुर्नयात् त्वत्पापवशात्तावकरक्षिणां प्रमादाच्च प्रनष्ट इत्यन्वयः। राजपापमाह अरक्षितारं प्रजानामिति शेषः ॥ ७ ॥ एतत्पशुनाशरूपं महत्प्रायश्चित्तं महतः प्रायश्चित्तस्य कारणं प्रक्रांतं कर्म यावत्प्रवर्तते प्रवर्तिष्यते तावत्ततः प्रागेव नष्टं पशुमन्विष्यानय तत्प्रतिनिधित्वेन क्रीत्वा नरं वा पशुमानयेत्यर्थः ॥ ८ ॥ सहस्रशो गोभि

पश्चिमायां विशालायां पुष्करेषु महात्मनः ॥ सुखं तपश्चरिष्यामः सुखं तद्धि तपोवनम् ॥ ३ ॥ एवमुक्त्वा महातेजाः पुष्करेषु महामुनिः ॥ तप उग्रं दुराधर्षं तेपे मूलफलाशनः ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु अयोध्याधिपतिर्महान् ॥ अंबरीष इति ख्यातो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ ५ ॥ तस्य वै यजमानस्य पशुमिंद्रो जहार ह ॥ प्रनष्टे तु पशौ विप्रो राजानमिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥ पशुरभ्याहृतो राजन्प्रनष्टस्तव दुर्नयात् ॥ अरक्षितारं राजानं घ्नंति दोषा नरेश्वर ॥ ७ ॥ प्रायश्चित्तं महद्ध्येतन्नरं वा पुरुषर्षभ ॥ आनयस्व पशुं शीघ्रं यावत्कर्म प्रवर्तते ॥ ८ ॥ उपाध्यायवचः श्रुत्वा स राजा पुरुषर्षभः ॥ अन्वियेष महाबुद्धिः पशुं गोभिः सहस्रशः ॥ ९ ॥ देशान् जानपदांस्तांस्तान्नगराणि वनानि च ॥ आश्रमाणि च पुण्यानि मार्गमाणो महीपतिः ॥ १० ॥ स पुत्रसहितं तात सभार्यं रघुनंदन ॥ भृगुतुंगे समासीनमृचीकं संददर्श ह ॥ ११ ॥ तमुवाच महातेजाः प्रणम्याभिप्रसाद्य च ॥ महर्षिं तपसा दीप्तं राजर्षिरमितप्रभः ॥ १२ ॥ पृष्ट्वा सर्वत्र कुशलमृचीकं तमिदं वचः ॥ गवां शतसहस्रेण विक्रीणीषे सुतं यदि ॥ १३ ॥ पशोरर्थे महाभाग कृतकृत्योऽस्मि भार्गव ॥ सर्वे परिगता देशा यज्ञियं न लभे पशुम् ॥ १४ ॥ दातुमर्हसि मूल्येन सुतमेकमितो मम ॥ एवमुक्तो महातेजा ऋचीकस्त्वब्रवीद्वचः ॥ १५ ॥ नाहं ज्येष्ठं नरश्रेष्ठ विक्रीणीयां कथंचन ॥ ऋचीकस्य वचः श्रुत्वा तेषां माता महात्मनाम् ॥ १६ ॥ उवाच नरशार्दूलमंबरीषमिदं वचः ॥ अविक्रेयं सुतं ज्येष्ठं भगवानाह भार्गवः ॥ १७ ॥ ममापि दयितं विद्धि कनिष्ठं शुनकं प्रभो ॥ तस्मात्कनीयसं पुत्रं न दास्ये तव पार्थिव ॥ १८ ॥

र्निष्क्रयभूताभिरित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ स पुत्रेति। स इति पृथक्पदं सोंऽबरीषः भृगुतुंगं पर्वतशृंगविशेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ तं प्रसिद्धतपसमृचीकं इदं वक्ष्यमाणं वचोऽब्रवीदिति शेषः। यदि विक्रीणिषे तदा कृतकृत्योस्मि भवेयं यतो यज्ञियं यज्ञे पूर्वं परिकल्पितं पशुं क्वापि न लभे ॥ १३ ॥ १४ ॥ इतः एतेषु सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ १५ ॥ कथंचन बहुनापि मूल्येन। अनेनेतरयोरनमतिः सूचिता अप्रतिषिद्धमनुमतमिति न्यायात् ॥ १६ ॥ १७ ॥ शुनक इति कनिष्ठपुत्रनाम ॥ १८ ॥

पितृषु पितॄणां रक्षिष्यामीत्यर्थे रक्ष्ये इत्यार्षं ॥ १९ ॥ रामेति संबुद्धिः ॥ २० ॥ मध्यमं मध्यमपुत्रं विक्रेयं मातापित्रोर्विक्रेयत्वेन संमतं मन्येऽर्थादिति शेषः ॥ २१ ॥ ब्रह्मवादिनः मध्यमपुत्रस्य ॥ २२ ॥ गृहीत्वा क्रीत्वा यद्यप्यपत्यस्य दानक्रयौ शास्त्रनिषिद्धौ तथापि अनेन कुलहानौ धर्मार्थमपत्यदानमिव यज्ञायापत्यक्रयो न विगीत इति सूचितं । पुत्रस्य चैवं पित्रधीनतोचितेति च बोधितं ॥ २३ ॥ शुनःशेपं रथमारोप्येत्यन्वयः ॥ २४ ॥ वरमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे एकषष्टितम सर्गः

प्रायेण हि नरश्रेष्ठ ज्येष्ठाः पितृषु वल्लभाः ॥ मातॄणां च कनीयांसस्तस्माद्रक्ष्ये कनीयसम् ॥ १९ ॥ उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्मुनिपत्न्यां तथैव च ॥ शुनःशेपः स्वयं राम मध्यमो वाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥ पिता ज्येष्ठमविक्रेयं माता चाह कनीयसम् ॥ विक्रेयं मध्यमं मन्ये राजपुत्र नयस्व माम् ॥ २१ ॥ अथ राजा महाबाहो वाक्यांते ब्रह्मवादिनः ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य कोटिभी रत्नराशिभिः ॥ २२ ॥ गवां शतसहस्रेण शुनःशेपं नरेश्वरः ॥ गृहीत्वा परमप्रीतो जगाम रघुनंदन ॥ २३ ॥ अंबरीषस्तु राजर्षी रथमारोप्य सत्वरः ॥ शुनःशेपं महातेजा जगामाशु महायशाः ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० बालकांडे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ शुनःशेपं नरश्रेष्ठ गृहीत्वा तु महायशाः ॥ व्यश्रमत्पुष्करे राजा मध्याह्ने रघुनंदन ॥ १ ॥ तस्य विश्रममाणस्य शुनःशेपो महायशाः ॥ पुष्करं ज्येष्ठमागम्य विश्वामित्रं ददर्श ह ॥ २ ॥ तप्यंतमृषिभिः सार्धं मातुलं परमातुरः ॥ विषण्णवदनो दीनस्तृष्णया च श्रमेण च ॥ ३ ॥ पपातांके मुने राम वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ न मेस्ति माता न पिता ज्ञातयो बांधवाः कुतः ॥ ४ ॥ त्रातुमर्हसि मां सौम्य धर्मेण मुनिपुंगव ॥ त्राता त्वं हि नरश्रेष्ठ सर्वेषां त्वं हि भावनः ॥ ५ ॥ राजा च कृतकार्यः स्यादहं दीर्घायुरव्ययः ॥ स्वर्गलोकमुपाश्नीयां तपस्तप्त्वा ह्यनुत्तमम् ॥ ६ ॥ स मे नाथो ह्यनाथस्य भव भव्येन चेतसा ॥ पितेव पुत्रं धर्मात्मंस्त्रातुमर्हसि किल्बिषात् ॥ ७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महातपाः ॥ सांत्वयित्वा बहुविधं पुत्रानिदमुवाच ह ॥ ८ ॥ यत्कृते पितरः पुत्रान् जनयंति शुभार्थिनः ॥ परलोकहितार्थाय तस्य कालोयमागतः ॥ ९ ॥

॥ ६१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ व्यश्रमत् । व्यश्राम्यदिति पाठांतरं ॥ १ ॥ विश्रममाणस्येति विश्रामत इत्यर्थे आर्षं ॥ २ ॥ तृष्णया पिपासया जिजीविषया च श्रमेण चेति विषण्णवदनत्वे दीनत्वे परमातुरत्वे च हेतुः ॥ ३ ॥ अंके उत्संगे मातुलत्वात्तत्र पातः । बांधवाः कुतो दूरादेव सर्वथा न संत्येवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ धर्मेण स्वार्जितेन सर्वेषां शरणागतानां भावनः सर्वेष्टसाधनं । एको हि त्वर्थे ॥ ५ ॥ यथा च राजा कृतकार्यः स्यात् अहं च अव्ययो धर्मलोपाभाववान् दीर्घायुस्तपस्तप्त्वा स्वर्गं प्राप्नुयां तथा कुर्विति शेषः ॥ ६ ॥ किल्बिषात् जीवविपत्तिरूपात् । भव्येन प्रसन्नेन पुत्रं ज्येष्ठं ॥ ७ ॥ ८ ॥ यत्कृते यत्प्रयोजनाय । तदेव प्रयोजनमाह परलोकहितार्थाय परलोकहितरूपप्रयोजनाय तस्य प्रयोजनस्य ॥ ९ ॥

परलोकहितं प्रयोजनमाह अयमिति । शरणं रक्षणं जीवितमात्रेण जीवितप्रदानमात्रेण । प्रियमित्यस्य मम स्वस्य । जीवतो वाक्यकरणादितिस्मृतेः । शुनकवत्परलोकसाधनत्वेन प्रियमित्यर्थः ॥ १० ॥ तत्र प्रवृत्त्यर्थं स्तौति सर्वे इति । पशुभूताः अस्य राज्ञा पशुत्वेन ग्रहणादेतत्प्रतिनिधित्वेन पशुभूता नरेंद्रस्य यज्ञेऽग्नेस्तृप्तिं प्रयच्छथेत्यर्थः ॥११॥ नाथवान्मया रक्षकवान् । मम युष्मत्पितुः जीवतो वाक्यकरणात् वचः कृतं भवति ॥ १२ ॥ साभिमानं साहंकारम् । सलीलं सपरिहासम् ॥ १३ ॥ लोकतः शास्त्रतश्चानुचितानुष्ठातृत्वे दृष्टांतमाह श्वमांसमिवेति ॥ १४ ॥१५॥

अयं मुनिसुतो बालो मत्तः शरणमिच्छति ॥ अस्य जीवितमात्रेण प्रियं कुरुत पुत्रकाः ॥ १० ॥ सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे धर्मपरायणाः ॥ पशुभूता नरेंद्रस्य तृप्तिमग्नेः प्रयच्छत ॥ ११ ॥ नाथवांश्च शुनःशेपो यज्ञश्चाविघ्नतो भवेत् ॥ देवतास्तर्पिताश्च स्युर्मम चापि कृतं वचः ॥ १२ ॥ मुनेस्तद्वचनं श्रुत्वा मधुच्छंदादयः सुताः ॥ साभिमानं नरश्रेष्ठ सलीलमिदमब्रुवन् ॥ १३ ॥ कथमात्मसुतान्हित्वा त्रायसेऽन्यसुतं विभो ॥ अकार्यमिव पश्यामः श्वमांसमिव भोजने ॥ १४ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणां मुनिपुंगवः ॥ क्रोधसंरक्तनयनो व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १५ ॥ निःसाध्वसमिदं प्रोक्तं धर्मादपि विगर्हितम् ॥ अतिक्रम्य तु मद्वाक्यं दारुणं रोमहर्षणम् ॥ १६ ॥ श्वमांसभोजिनः सर्वे वासिष्ठा इव जातिषु ॥ पूर्णं वर्षसहस्रं तु पृथिव्यामनुवत्स्यथ ॥ १७ ॥ कृत्वा शापसमायुक्तान्पुत्रान्मुनिवरस्तदा ॥ शुनःशेपमुवाचार्तं कृत्वा रक्षां निरामयाम् ॥ १८ ॥ पवित्रपाशैराबद्धो रक्तमाल्यानुलेपनः ॥ वैष्णवं यूपमासाद्य वाग्भिरग्निमुदाहर ॥ १९ ॥ इमे च गाथे द्वे दिव्ये गायेथा मुनिपुत्रक ॥ अंबरीषस्य यज्ञेऽस्मिंस्ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ २० ॥ शुनःशेपो गृहीत्वा ते द्वे गाथे सुसमाहितः ॥ त्वरया राजसिंहं तमंबरीषमुवाच ह ॥ २१ ॥ राजसिंह महाबुद्धे शीघ्रं गच्छावहे वयम् ॥ निवर्तयस्व राजेंद्र दीक्षां च समुपाहर ॥ २२ ॥ तद्वाक्यमृषिपुत्रस्य श्रुत्वा हर्षसमन्वितः ॥ जगाम नृपतिः शीघ्रं यज्ञवाटमतंद्रितः ॥ २३ ॥ सदस्यानुमते राजा पवित्रकृतलक्षणम् ॥ पशुं रक्तांबरं कृत्वा यूपे तं समबंधयत् ॥ २४ ॥

साध्वसं भयम् पितृत्वप्रयुक्तभीतिरहितम् । जीवतो वाक्याकरणाद्धर्मादपि विगर्हितं भ्रष्टम् । एवं मद्वाक्यमतिक्रम्य यतो दारुणं परुषं रोमहर्षणं रोमांचरूपविकारजनकमुक्तं तस्मादिति शेषः ॥ १६ ॥ जातिषु मुष्टिकजातिषु ॥ १७ ॥ निरामयां सर्वदुःखनाशिकां रक्षां कृत्वा शुनःशेपमुवाच ॥ १८ ॥ वाक्यमाह पवित्रेति । पवित्रपाशाः दर्भरशनाः वैष्णवं विष्णुदैवत्यम् वैष्णवो वै देवतया यूप इति श्रुतेः । वाग्भिराग्नेयमंत्रैरग्निमुदाहर स्तुहि ॥ १९ ॥ इमे मयोपदिश्यमाने इंद्रोपेंद्रदैवत्ये । सिद्धिं जीवितसिद्धिम् ॥ २० ॥ २१ ॥ गच्छावहे इत्यार्षस्तङ् । निवर्तयस्व यज्ञमिति शेषः । समुदाहर कुरु ॥ २२ ॥ २३ ॥ पवित्रैर्दर्भरज्जुभिः कृतपशुत्वज्ञापनं पशुं कृत्वा यज्ञपशुत्वेन संपाद्य अबंधयत् राजेति शेषः ॥ २४ ॥

इंद्रानुजो विष्णुर्यूपदेवः । अत्र पूर्वमग्निं स्तुत्वा तत एतौ उपदेशकाले तथोक्तत्वात् ॥ २५ ॥ सहस्राक्ष इत्युपलक्षणं विष्णोरपि । रहस्यस्तुतिर्विश्वामित्रोपदिष्टा ॥ २६ ॥ समाप्तवान् फलं सम्यगाप्तवानित्यर्थः । यद्यपि बह्वृचब्राह्मणे हरिश्चंद्रो ह वैधस ऐक्ष्वाको राजेत्यादिना हरिश्चंद्रयज्ञे शुनःशेपस्याजीगर्तिसुतस्य पशुत्वं प्राजापत्यादिस्तुत्या च मोक्षः श्रूयते तथापि अंबरीषविषयमप्येतत् । एतत्प्रामाण्यात्तन्मूलश्रुतिश्चान्वेष्येति बहवः । केचित्तु हरिश्चंद्रपदं सादृश्यादंबरीष एव प्रयुक्तं । अजीगर्तिपदं च ऋचीके प्रयुक्तं श्रुतावस्मादेवोपबृंहणादित्याहुः ॥ २७ ॥ भूयः

स बद्धो वाग्भिरग्र्याभिरभितुष्टाव वै सुरौ ॥ इंद्रमिंद्रानुजं चैव यथावन्मुनिपुत्रकः ॥ २५ ॥ ततः प्रीतः सहस्राक्षो रहस्यस्तुतितोषितः ॥ दीर्घमायुस्तदा प्रादाच्छुनःशेपाय वासवः ॥ २६ ॥ स च राजा नरश्रेष्ठ यज्ञस्य च समाप्तवान् ॥ फलं बहुगुणं राम सहस्राक्षप्रसादजम् ॥ २७ ॥ विश्वामित्रोपि धर्मात्मा भूयस्तेपे महातपाः ॥ पुष्करेषु नरश्रेष्ठ दशवर्षशतानि च ॥ २८ ॥ ॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु व्रतस्नातं महामुनिम् ॥ अभ्यगच्छन्सुराः सर्वे तपःफलचिकीर्षवः ॥ १ ॥ अब्रवीत्सुमहातेजा ब्रह्मा सुरुचिरं वचः ॥ ऋषिस्त्वमसि भद्रं ते स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः ॥ २ ॥ तमेवमुक्त्वा देवेशस्त्रिदिवं पुनरभ्यगात् ॥ विश्वामित्रो महातेजा भूयस्तेपे महत्तपः ॥ ३ ॥ ततः कालेन महता मेनका परमाप्सरा ॥ पुष्करेषु नरश्रेष्ठ स्नातुं समुपचक्रमे ॥ ४ ॥ तां ददर्श महातेजा मेनकां कुशिकात्मजः ॥ रूपेणाप्रतिमां तत्र विद्युतं जलदे यथा ॥ ५ ॥ कंदर्पदर्पवशगो मुनिस्तामिदमब्रवीत् ॥ अप्सरः स्वागतं तेस्तु वस चेह ममाश्रमे ॥ ६ ॥ अनुगृह्णीष्व भद्रं ते मदनेन विमोहितम् ॥ इत्युक्ता सा वरारोहा तत्रावासमथाकरोत् ॥ ७ ॥ तपसो हि महाविघ्नो विश्वामित्रमुपागमत् ॥ तस्यां वसंत्यां वर्षाणि पंच पंच च राघव ॥ ८ ॥ विश्वामित्राश्रमे सौम्ये सुखेन व्यतिचक्रमुः ॥ अथ काले गते तस्मिन्विश्वामित्रो महामुनिः ॥ ९ ॥ सव्रीड इव संवृत्तश्चिंताशोकपरायणः ॥ बुद्धिर्मुनेः समुत्पन्ना सामर्षा रघुनंदन ॥ १० ॥ सर्वं सुराणां कर्मैतत्तपोपहरणं महत् ॥ अहोरात्रापदेशेन गताः संवत्सरा दश ॥ ११ ॥

पूर्वतपसः पुत्रेषु क्रोधेन नाशात्क्रोधं न करिष्यामीति संकल्प्य पुनस्तपोकरोत् ॥ २८ ॥ हरमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ व्रतस्नातं समाप्तव्रतं तपःफलचिकीर्षवः तपःफलं दातुकामाः ॥ १ ॥ ऋषिस्त्वमसि अत्र राजशब्दानुपादानेन क्षत्रजातिविश्लेषः सूचितः ॥ २ ॥ ३ ॥ परमा रूपादिभिः सर्वोत्तमा अप्सरा इत्यार्षं ॥ ४ ॥ तत्र सरसि जलदे विद्युतमिव ॥ ५ ॥ कंदर्पकृतो दर्पो मदः ॥ ६ ॥ अनुगृह्णीष्व भोगदानेनेति शेषः । वरारोहा श्रेष्ठजघना ॥ ७ ॥ पंच पंच दश वर्षाणि ॥ ८ ॥ ९ ॥ सामर्षा देवेषु विघ्नस्य तत्कृतत्वज्ञानात् ॥ १० ॥ तदाह सर्वमिति । अहोरात्रापदेशेन एकाहोरात्रतुल्यतया ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ वेपंतीं वेपमानां मधुरैः मत्प्रार्थनया स्थितासीति तव न कश्चन दोष इत्यादिवाक्यैः क्रोधस्य संकल्पपूर्वं त्यक्तत्वादत्र शापादानं तेनास्य क्रोधजयो जात इत्युक्तं॥ १३ ॥ ततस्तत्र बहुविघ्नदर्शनादुत्तरगमनं नैष्ठिकीं कामस्याप्यकरणं संकल्प्य अत्युत्कटब्रह्मचर्यविषयां बुद्धिं दृढनिश्चयं जेतुकामः काममिति शेषः ॥ १४ ॥ कौशिकी विश्वामित्रभगिनी नदी ॥ १५ ॥ उत्तरे पर्वते इत्येतत्पूर्वान्वयि । समागम्य ब्रह्मणेति शेषः॥ १६ ॥ लभतां भगवन्निति शेषः ॥ १७ ॥ देवप्रार्थनया महर्षिशब्देनैव संबोधयति महर्षे इति ॥ १८ ॥ महत्त्वस्य विवरणं ऋषिमुख्य

काममोहाभिभूतस्य विघ्नोयं प्रत्युपस्थितः॥ स निःश्वसन्मुनिवरः पश्चात्तापेन दुःखितः॥ १२॥ भीतामप्सरसं दृष्ट्वा वेपंतीं प्रांजलिं स्थिताम् ॥ मेनकां मधुरैर्वाक्यैर्विसृज्य कुशिकात्मजः ॥ १३ ॥ उत्तरं पर्वतं राम विश्वामित्रो जगाम ह॥ स कृत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं जेतुकामो महायशाः॥१४॥ कौशिकीतीरमासाद्य तपस्तेपे दुरासदम् ॥ तस्य वर्षसहस्राणि घोरं तप उपासतः॥ १५ ॥ उत्तरे पर्वते राम देवतानामभूद्भयम् ॥ अमंत्रयन्समागम्य सर्वे सर्षिगणाः सुराः॥ १६ ॥ महर्षिशब्दं लभतां साध्वयं कुशिकात्मजः॥ देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः ॥ १७॥ अब्रवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ महर्षे स्वागतं वत्स तपसोग्रेण तोषितः ॥ १८॥ महत्त्वमृषिमुख्यत्वं ददामि तव कौशिक ॥ ब्रह्मणस्तु वचः श्रुत्वा विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ १९ ॥ प्रांजलिः प्रणतो भूत्वा प्रत्युवाच पितामहम् ॥ ब्रह्मर्षिशब्दमतुलं स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः॥ २० ॥ यदि मे भगवान्नाह ततोहं विजितेंद्रियः॥ तमुवाच ततो ब्रह्मा न तावत्त्वं जितेंद्रियः ॥ २१ ॥ यतस्व मुनिशार्दूल इत्युक्त्वा त्रिदिवं गतः ॥ विप्रस्थितेषु देवेषु विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २२ ॥ उर्ध्वबाहुर्निरालंबो वायुभक्षस्तपश्चरन्॥ घर्मे पंचतपा भूत्वा वर्षास्वाकाशसंश्रयः ॥ २३ ॥ शिशिरे सलिलेशायी रात्र्यहानि तपोधनः॥ एवं वर्षसहस्रं हि तपो घोरमुपागमत् ॥ २४ ॥ तस्मिन्संतप्यमाने तु विश्वामित्रे महामुनौ ॥ संतापः सुमहानासीत्सुराणां वासवस्य च॥ २५॥ रंभामप्सरसं शक्रः सर्वैः सह मरुद्गणैः ॥ उवाचात्महितं वाक्यमहितं कौशिकस्य च॥ २६॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे त्रिषष्टितम सर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ ७ ॥

त्वमिति ॥ १९ ॥ प्रत्युवाचेति । पितामहमिति शेषः अतुलं सर्वोत्तमं ब्रह्मर्षिशब्दं मदभीष्टं स्वार्जितैः कर्मभिः प्राप्यं यदि यतो भगवान्नाह न वदति ततो मन्येहं विजितेंद्रियः । अत्र काकुः न विजितेंद्रिय इत्यर्थः । न तावदिति । विकारहेतुसंनिधाने विकाराभावे हि तत्त्वमिति भावः । न तावदिति लोकोक्तौ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ घर्मे ग्रीष्मे आकाशं निरावरणदेशः ॥२३॥२४॥ ॥ २५ ॥ आत्महितं आत्मा इंद्रः ॥ २६ ॥ चरमानः ॥ ॥ इति श्रीरा० श्रीरा० रा० वा० आ० बालकांडे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

लोभनं प्रतारणं काममोहेन कामज्वलितचित्तवैवश्येन समन्वितं युक्तम् ॥ १ ॥ व्रीडिता असामर्थ्यवचननिमित्ता व्रीडा ॥ २ ॥ उत्स्रज्यते इति पाठेपि उत्स्रक्ष्यत इत्येवार्थः ॥ ३ ॥ हि यतो ऽतः प्रसादं एवंनियोगाभावरूपम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ माधवे वसंते कोकिलो भूत्वाहमित्यन्वयः ॥ ६ ॥ बहुगुणं हावभावादिगुणोपेतं रूपं रूपपरिष्कारं भेदयस्व कामोत्पादनेन तपसश्चालय ॥ ७ ॥ ललिता ललिताख्यभावयुक्ता ॥ ८ ॥ वल्गु मनोहरं कमनीयविषयलाभाच्चेतसो हर्षः ॥ ९ ॥ तस्य कोकिलस्य गीतेन रंभाया इति शेषः संदेहं स्वत एवास्या यदृच्छया आगमनं उतेंद्रप्रेरि

सुरकार्यमिदं रंभे कर्तव्यं सुमहत्त्वया ॥ लोभनं कौशिकस्येह काममोहसमन्वितम् ॥ १ ॥ तथोक्ता साप्सरा राम सहस्राक्षेण धीमता ॥ व्रीडिता प्रांजलिर्वाक्यं प्रत्युवाच सुरेश्वरम् ॥ २ ॥ अयं सुरपते घोरो विश्वामित्रो महामुनिः ॥ क्रोधमुत्स्रक्ष्यते घोरं मयि देव न संशयः ॥ ३ ॥ ततो हि मे भयं देव प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ एवमुक्तस्तया राम सभयं भीतया तदा ॥ ४ ॥ तामुवाच सहस्राक्षो वेपमानां कृतांजलिम् ॥ मा भैषी रंभे भद्रं ते कुरुष्व मम शासनम् ॥ ५ ॥ कोकिलो हृदयग्राही माधवे रुचिरद्रुमे ॥ अहं कंदर्पसहितः स्थास्यामि तव पार्श्वतः ॥ ६ ॥ त्वं हि रूपं बहुगुणं कृत्वा परमभास्वरम् ॥ तमृषिं कौशिकं भद्रे भेदयस्व तपस्विनम् ॥ ७ ॥ सा श्रुत्वा वचनं तस्य कृत्वा रूपमनुत्तमम् ॥ लोभयामास ललिता विश्वामित्रं शुचिस्मिता ॥ ८ ॥ कोकिलस्य तु शुश्राव वल्गु व्याहरतः स्वनम् ॥ संप्रहृष्टेन मनसा स चैनामन्ववैक्षत ॥ ९ ॥ अथ तस्य च शब्देन गीतेनाप्रतिमेन च ॥ दर्शनेन च रंभाया मुनिः संदेहमागतः ॥ १० ॥ सहस्राक्षस्य तत्सर्वं विज्ञाय मुनिपुंगवः ॥ रंभां क्रोधसमाविष्टः शशाप कुशिकात्मजः ॥ ११ ॥ यन्मां लोभयसे रंभे कामक्रोधजयैषिणम् ॥ दशवर्षसहस्राणि शैली स्थास्यसि दुर्भगे ॥ १२ ॥ ब्राह्मणः सुमहातेजास्तपोबलसमन्वितः ॥ उद्धरिष्यति रंभे त्वां मत्क्रोधकलुषीकृताम् ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ अशक्नुवन्धारयितुं कोपं संतापमात्मनः ॥ १४ ॥ तस्य शापेन महता रंभा शैली तदाभवत् ॥ वचः श्रुत्वा च कंदर्पो महर्षेः स च निर्गतः ॥ १५ ॥ कोपेन च महातेजास्तपोपहरणे कृते ॥ इंद्रियैरजितै राम न लेभे शांतिमात्मनः ॥ १६ ॥

ताया मत्तपोभंगार्थमित्येवंरूपम् ॥ १० ॥ तत्सर्वं रंभागमनं तत्कृतप्रलोभनं च सहस्राक्षप्रेरणामूलमिति युक्त्या ध्यानेन च विज्ञाय निश्चित्य रंभां शशापेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ शैली शिलाप्रतिमारूपा ॥ १२ ॥ यद्यपि स्वामिनियोगतः प्रवृत्ताया रंभायाः शापदानमनुचितं इंद्रे एव तद्दानमुचितं तथापि क्रोधावेशेन युक्तायुक्तविवेकाभावः । अत एव पश्चाद्विवेकं लब्ध्वा तामनुगृह्णाति ब्राह्मण इति वसिष्ठ इत्यर्थ इति कतकः । एतेन कामादपि क्रोधो दुर्जय इति सूचितम् ॥ १३ ॥ आत्मनः कोपं धारयितुं अशक्नुवन् । तां शप्त्वा तपोव्ययजन्यदुःखेन संतापं पश्चात्तापमुपागत इति शेषः ॥ १४ ॥ महर्षेर्वचः श्रुत्वा कंदर्पः स च इंद्रश्च निर्गत इत्यन्वयः ॥ १५ ॥ कोपेन चात्कामेन च तपोपहरणे कृते सति कामक्रोधहृतत्वादेवाजितैरिंद्रियैरित्यन्वयः आपाततो रंभादर्शनप्रवृत्त्या कामेनापि तपःक्षयः आत्मनो मनसः शांतिं दुःखोपशमम् ॥ १६ ॥

न च वक्ष्ये शापादिवचनमिति शेषः ॥ १७ ॥ आत्मानं शरीरम् ॥ १८ ॥ यावत् यावता कालेन ब्राह्मण्यं प्राप्तं भवेत्तावच्छाश्वतीः समाः बहून्वत्सरान् ॥१९॥ मूर्तयः शरीरावयवाः तपोर्यत्वा दनुच्छ्वासाभोजनयोस्तद्बलेन स्थास्यंत्येवेति भावः । दीक्षां अनुच्छ्वासाभोजने उद्दिश्य अप्रतिमां प्रतिज्ञां सर्वथैवं करिष्य इत्यध्यवसायम् ॥२० ॥ नरमानः॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ अथ प्रतिज्ञोत्तरं हैमवतीं उत्तराम् ॥ १ ॥ मौनरूपं व्रतं वर्षसहस्रसंबंधि मौनं चा

बभूवास्य मनश्चिंता तपोपहरणे कृते ॥ नैवं क्रोधं गमिष्यामि न च वक्ष्ये कथंचन ॥ १७ ॥ अथवा नोच्छ्वसिष्यामि संवत्सरशतान्यपि ॥ अहं हि शोषयिष्यामि आत्मानं विजितेंद्रियः ॥ १८ ॥ तावद्यावद्धि मे प्राप्तं ब्राह्मण्यं तपसार्जितम् ॥ अनुच्छ्वसन्नभुंजानस्तिष्ठेयं शाश्वतीः समाः ॥ १९ ॥ न हि मे तप्यमानस्य क्षयं यास्यंति मूर्तयः ॥ एवं वर्षसहस्रस्य दीक्षां स मुनिपुंगवः ॥ चकाराप्रतिमां लोके प्रतिज्ञां रघुनंदन ॥ २० ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० बा० चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ अथ हैमवतीं राम दिशं त्यक्त्वा महामुनिः ॥ पूर्वां दिशमनुप्राप्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ १ ॥ मौनं वर्षसहस्रस्य कृत्वा व्रतमनुत्तमम् ॥ चकाराप्रतिमं राम तपः परमदुष्करम् ॥ २ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु काष्ठभूतं महामुनिम् ॥ विघ्नैर्बहुभिराधूतं क्रोधो नांतरमाविशत् ॥ ३ ॥ स कृत्वा निश्चयं राम तप आतिष्ठताव्ययम् ॥ तस्य वर्षसहस्रस्य व्रते पूर्णे महाव्रतः ॥ ४ ॥ भोक्तुमारब्धवानन्नं तस्मिन्काले रघूत्तम ॥ इंद्रो द्विजातिर्भूत्वा तं सिद्धमन्नमयाचत ॥ ५ ॥ तस्मै दत्त्वा तदा सिद्धं सर्वं विप्राय निश्चितः ॥ निःशेषितेऽन्ने भगवानभुक्त्वैव महातपाः ॥ ६ ॥ न किंचिदवदद्विप्रं मौनव्रतमुपास्थितः ॥ तथैवासीत्पुनर्मौनमनुच्छ्वासं चकार ह ॥ ७ ॥ अथ वर्षसहस्रं च नोच्छ्वसन्मुनिपुंगवः ॥ तस्यानुच्छ्वसमानस्य मूर्ध्नि धूमो व्यजायत ॥ ८ ॥ त्रैलोक्यं येन संभ्रांतमातापितमिवाभवत् ॥ ततो देवर्षिगंधर्वाः पन्नगोरगराक्षसाः ॥ ९ ॥ मोहितास्तपसा तस्य तेजसा मंदरश्मयः ॥ कश्मलोपहताः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् ॥ १० ॥

त्र काष्ठमौनम् ॥ २ ॥ आधूतमाकुलीकृतमपि आंतरमंतःकरणम् ॥ ३ ॥ निश्चयं क्रोधाकरणविषयकं वर्षसहस्रसंबंधिनि व्रते पूर्णे सति ॥ ४ ॥ तस्मिन्काले व्रतपारणाकाले ॥ ५ ॥ सिद्धं पक्वं निःशेषिते निरवशेषतो दत्ते अभुक्त्वैव पुनः पाकाकरणादभुक्त्वैव ॥ ६ ॥ मौनं कृत्वा आसीदित्यन्वयः ॥७॥ नोच्छ्वसन् श्वासोच्छ्वासरहितः धूम इति धूमकेतुरित्यर्थः अग्निरितियावत् । अत एवाग्रे आतापितमिवेति वक्ष्यति अयं शुद्धसत्वगुणप्रभवोऽग्निरितरेषां रजस्तमःप्रधानानां तन्मिश्रसत्त्वप्रधानानां च देवादीनां तापजनक इति बोध्यम् ॥ ८ ॥ येन वह्निना यथातापितः पुमान्संभ्रांतो व्याकुलो भवति तद्वत्त्रैलोक्यं संभ्रांतमभूदित्यर्थः ॥ ९ ॥ तपसा तेजसा तपोरूपेण तेजसा । मोहिताः विषयाग्राहिचित्ताः कृताः मंदरश्मयः क्षीणतेजसः कश्मलं दुःखम् ॥१०॥

नत्तद्विषयैर्लोभितः क्रोधितोपि निर्विघ्नमेव तौ त्यक्त्वा तपसाभिवर्धत इत्यन्वयः ॥ ११ ॥ सूक्ष्ममपि वृजिनं अल्पमपि कामक्रोधरूपं यदभीप्सितं ब्रह्मर्षित्वम् ॥ १२ ॥ अन्यथा लोकनाश इत्याह विनाशयतीति । तैर्लघुतरपाठान्न च्छंदोभंगः । नाशप्रकारमाह व्याकुला इति ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्रतिजानीमः प्रतिक्रियां न जानीम इत्यर्थः । नास्तिको जायते जगत्क्षोभवशान्नास्तिक इव कर्मानुष्ठान शून्य इत्यर्थः । तदाह संमूढमिवेति । संप्रक्षुभितमानसं व्याकुलचित्तम् ॥ १५ ॥ नाशे जगन्नाशे ॥ १६ ॥ पूर्वं युगांतकाले ॥ १७ ॥ यद्यसौ देवराज्यमपि चिकीर्षेत तदा तदप्यस्य दीयतामित्यर्थ इति केचित् । यद्यस्य अभीष्टं न दीयते तदासौ देवराज्यं चिकीर्षेताऽतोऽस्य यन्मनस्तत्स्थं ब्रह्मर्षित्वं तद्दीयतामित्यर्थ इत्यन्ये ॥ १८ ॥ स्वागतं भद्रं । स्मेति विसर्गलोप

बहुभिः कारणैर्देव विश्वामित्रो महामुनिः ॥ लोभितः क्रोधितश्चैव तपसा चाभिवर्धते ॥ ११ ॥ न ह्यस्य वृजिनं किंचिद्दृश्यते सूक्ष्ममप्युत ॥ न दीयते यदि ह्यस्य मनसा यदभीप्सितम् ॥ १२ ॥ विनाशयति त्रैलोक्यं तपसा सचराचरम् ॥ व्याकुलाश्च दिशः सर्वा न च किंचित्प्रकाशते ॥ १३ ॥ सागराः क्षुभिताः सर्वे विशीर्यंते च पर्वताः ॥ प्रकंपते च वसुधा वायुर्वातीह संकुलः ॥ १४ ॥ ब्रह्मन्न प्रतिजानीमो नास्तिको जायते जनः ॥ संमूढमिव त्रैलोक्यं संप्रक्षुभितमानसम् ॥ १५ ॥ भास्करो निष्प्रभश्चैव महर्षेस्तस्य तेजसा ॥ बुद्धिं न कुरुते यावन्नाशे देव महामुनिः ॥ १६ ॥ तावत्प्रसाद्यो भगवन्नग्निरूपो महाद्युतिः ॥ कालाग्निना यथा पूर्वं त्रैलोक्यं दह्यतेऽखिलम् ॥ १७ ॥ देवराज्यं चिकीर्षेत दीयतामस्य यन्मनः ॥ ततः सुरगणाः सर्वे पितामहपुरोगमाः ॥ १८ ॥ विश्वामित्रं महात्मानं वाक्यं मधुरमब्रुवन् ॥ ब्रह्मर्षे स्वागतं तेऽस्तु तपसा स्म सुतोषिताः ॥ १९ ॥ ब्राह्मण्यं तपसोग्रेण प्राप्तवानसि कौशिक ॥ दीर्घमायुश्च ते ब्रह्मन्ददामि समरुद्गणः ॥ २० ॥ स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते गच्छ सौम्य यथासुखम् ॥ पितामहवचः श्रुत्वा सर्वेषां त्रिदिवौकसाम् ॥ २१ ॥ कृत्वा प्रमाणं मुदितो व्याजहार महामुनिः ॥ ब्राह्मण्यं यदि मे प्राप्तं दीर्घमायुस्तथैव च ॥ २२ ॥ ओंकारोथ वषट्कारो वेदाश्च वरयंतु माम् ॥ क्षत्रवेदविदां श्रेष्ठो ब्रह्मवेदविदामपि ॥ २३ ॥

आर्षः ॥ १९ ॥ दीर्घायुर्दानं स्वदर्शनफलम् ॥ २० ॥ स्वस्ति सुखं यथासुखं तपस उपरते इति शेषः ॥ २१ ॥ यदि इत्यसंदिग्धे संदिग्धवचनं वेदाः प्रमाणं चेदितिवत् ॥ २२ ॥ ओमिति ब्रह्मज्ञानसाधनं वषडिति यज्ञसाधनं वेदाश्च तदपेक्षितांगोपांगादिप्रतिपादकाः वरयंतु । यथावसिष्ठादीन्सहजब्राह्मणान्वरयंति तथा वरणं चाध्यापनयाजनयोरनुमतिः ब्रह्माद्यनुग्रहेपि जातिब्राह्मण्याभावात् । वसिष्ठेनानंगीकारे व्यर्थमेव सर्वमत आह क्षत्रेत्यादि । सूर्यवंशानादिपुरोहितत्वात्तदध्यापकत्वाच्च तेषां युद्धजयादिप्रयोजनसंपत्तये क्षत्रवेदविदां उक्तप्रयोजनधनुर्वेदविदां श्रेष्ठः ब्रह्मवेदा वेदचतुष्टयी ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषद्भागवत्त्वात् ॥ २३ ॥

अन्यदपि श्रैष्ठ्यबीजं ब्रह्मपुत्र इति। एवं ब्रह्मर्षे इति एवं वसिष्ठमुखेन ब्रह्मर्षित्ववादरूपे मम परमः कामो मनोरथो यदि कृतस्तदा मद्विषये कृतकृत्याः सुरर्षभा यांतु नान्यथेति भावः। अन्य
था पुनस्तपश्चरिष्यामीति तात्पर्यम् ॥ २४ ॥ ततो विश्वामित्रोक्त्यनंतरं प्रसादितो विश्वामित्रस्य ब्रह्मर्षित्वानुमतयें एवं ब्रह्मर्षित्वं सख्यं विश्वामित्रेण ॥ २५ ॥ सर्वं ब्राह्मण्यप्रयोजकं ब्राह्म
णाज्जन्मतत्संस्कारादि संपद्यते संपन्नं। अनेन त्रिपुरुषपर्यंतं विश्वामित्रस्य ब्राह्मण्यलाभः सूचितः। एतच्चानृष्यानंतर्ये इति सूत्रे महाभाष्ये स्पष्टं इति वसिष्ठोक्तं देवता अप्युक्त्वा जग्मुरित्यन्व

ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठो मामेवं वदतु देवताः॥ यद्येवं परमः कामः कृतो यांतु सुरर्षभाः॥२४॥ ततः प्रसादितो देवैर्वसिष्ठो जपतां वरः॥ सख्यं चकार ब्रह्म
र्षिरेवमस्त्विति चाब्रवीत्॥ २५ ॥ ब्रह्मर्षिस्त्वं न संदेहः सर्वं संपद्यते तव॥ इत्युक्त्वा देवताश्चापि सर्वा जग्मुर्यथागतम्॥ २६ ॥ विश्वामित्रोपि ध
र्मात्मा लब्ध्वा ब्राह्मण्यमुत्तमम्॥ पूजयामास ब्रह्मर्षिं वसिष्ठं जपतां वरम्॥ २७॥ कृतकामो महीं सर्वां चचार तपसि स्थितः॥ एवं त्वनेन ब्राह्मण्यं
प्राप्तं राम महात्मना॥ २८ ॥ एष राम मुनिश्रेष्ठ एष विग्रहवांस्तपः॥ एष धर्मः परो नित्यं वीर्यस्यैष परायणम्॥२९॥ एवमुक्त्वा महातेजा विरराम
द्विजोत्तमः॥ शतानंदवचः श्रुत्वा रामलक्ष्मणसन्निधौ॥ ३० ॥ जनकः प्रांजलिर्वाक्यमुवाच कुशिकात्मजम्॥ धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मि यस्य मे मु
निपुंगव॥ ३१ ॥ यज्ञं काकुत्स्थसहितः प्राप्तवानसि कौशिक॥ पावितोहं त्वया ब्रह्मन्दर्शनेन महामुने ॥ ३२ ॥ गुणा बहुविधाः प्राप्तास्तव संदर्श
नान्मया॥ विस्तरेण च वै ब्रह्मन्कीर्त्यमानं महत्तपः॥ ३३ ॥ श्रुतं मया महातेजो रामेण च महात्मना॥ सदस्यैः प्राप्य च सदः श्रुतास्ते बहवो गुणाः
॥ ३४ ॥ अप्रमेयं तपस्तुभ्यमप्रमेयं च ते बलम्॥ अप्रमेया गुणाश्चैव नित्यं ते कुशिकात्मज ॥ ३५ ॥ तृप्तिराश्चर्यभूतानां कथानां नास्ति मे विभो
॥ कर्मकालो मुनिश्रेष्ठ लंबते रविमंडलम्॥ ३६ ॥ श्वः प्रभाते महातेजो द्रष्टुमर्हसि मां पुनः॥ स्वागतं जपतां श्रेष्ठमामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३७ ॥ एव
मुक्तो मुनिवरः प्रशस्य पुरुषर्षभम्॥ विससर्जाशु जनकं प्रीतं प्रीतमनास्तदा ॥ ३८॥ एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठं वैदेहो मिथिलाधिपः॥ प्रदक्षिणं चकारा
शु सोपाध्यायः सबांधवः॥ ३९ ॥

यः ॥ २६ ॥ पूजयामास सपरिवारस्य मम सत्कारकरणेन ब्रह्मर्षिता प्रापकसाधनौन्मुख्यसंपादनेन कृतार्थी कृतोस्मि भगवतेति पूजयामासेत्यर्थः ॥ २७ ॥ चचारेति विश्वामित्र इति शेषः।
अथ प्रकृतशतानंदवचनमेवं त्वित्यादि ॥ २८ ॥ नित्यमिदानीमपि वीर्यस्य तपोवीर्यस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पावितः पवित्रः कृतः ॥ ३२ ॥ गुणाः कर्मश्रैष्ठ्यज्ञातिश्रैष्ठ्यलक्षणाः ॥ ३३ ॥
महातेज इति संबुद्धिः। मया जनकेन रामेण च सदः प्राप्य स्थितैः सदस्यैश्च ते गुणाः श्रुताः ॥ ३४ ॥ तुभ्यमिति तवेत्यर्थे। अप्रमेयं इयत्ताज्ञानाविषयम् ॥ ३५ ॥ कथानामिति श्र
ण्वत इति शेषः। कर्मकाल इति अतिवर्तत इति शेषः। तदेवाह लंबत इति ॥ ३६ ॥ स्वागतं भद्रं अनुज्ञातुं कर्मणे इति शेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

स्ववासं स्वनिवेशं। स्ववाटमिति पाठेप्ययमेवार्थः ॥ ४० ॥ नभमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे पंचषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ कृतकर्मा कृतनित्यक्रियः ॥ १ ॥ कर्मणा अर्घ्यपाद्यादिलक्षणेन राघवौ च संपूज्य वाक्यमुवाच विश्वामित्रं प्रतीति शेषः ॥ २ ॥ आज्ञाप्यः आज्ञापयितुं योग्यः। भवतेति कृत्यानां कर्तरि षष्ठी विकल्पात्तृतीया। आगमनप्रयोजनं बोधनीय इति तात्पर्यम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ द्रष्टुकामौ आगताविति शेषः ॥ ५ ॥ कृतकामौ प्राप्तकामौ ॥ ६ ॥ ततो धनुर्वृत्तांतमाह जनकः एवमिति। अस्य दिदृक्षितस्य धनुषः श्रूयतामागमनादिवृत्तांत इति शेषः। यदर्थं यत्प्रयोजनाय तिष्ठति तच्च श्रूयताम् ॥७॥ निमिः कूटस्थः तस्य ज्येष्ठः पुत्रो देवरातः। न्यासो निक्षेपः अयं धनू

विश्वामित्रोपि धर्मात्मा सहरामः सलक्ष्मणः ॥ स्ववासमभिचक्राम पूज्यमानो महात्मभिः ॥ ४० ॥ ॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे पंचषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ ॥६६॥ ॥ततः प्रभाते विमले कृतकर्मा नराधिपः॥ विश्वामित्रं महात्मानमाजुहाव सराघवम् ॥ १ ॥ तमर्चयित्वा धर्मात्मा शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ राघवौ च महात्मानौ तदा वाक्यमुवाच ह ॥ २ ॥ भगवन्स्वागतं तेस्तु किं करोमि तवानघ ॥ भवानाज्ञापयतु मामाज्ञाप्यो भवता ह्यहम् ॥ ३ ॥ एवमुक्तः स धर्मात्मा जनकेन महात्मना ॥ प्रत्युवाच मुनिश्रेष्ठो वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४ ॥ पुत्रौ दशरथस्येमौ क्षत्रियौ लोकविश्रुतौ ॥ द्रष्टुकामौ धनुः श्रेष्ठं यदेतत्त्वयि तिष्ठति ॥ ५ ॥ एतद्दर्शय भद्रं ते कृतकामौ नृपात्मजौ ॥ दर्शनादस्य धनुषो यथेष्टं प्रतियास्यतः ॥ ६ ॥ एवमुक्तस्तु जनकः प्रत्युवाच महामुनिम् ॥ श्रूयतामस्य धनुषो यदर्थमिह तिष्ठति ॥ ७ ॥ देवरात इति ख्यातो निमेर्ज्येष्ठो महीपतिः ॥ न्यासोयं तस्य भगवन् हस्ते दत्तो महात्मनः ॥ ८ ॥ दक्ष यज्ञवधे पूर्वं धनुरायम्य वीर्यवान् ॥ विध्वस्य त्रिदशान् रोषात्सलीलमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ यस्माद्भागार्थिनो भागान्नाकल्पयत मे सुराः ॥ वरांगानि महार्हाणि धनुषा शातयामि वः ॥ १० ॥ ततो विमनसः सर्वे देवा वै मुनिपुंगव ॥ प्रसादयंत देवेशं तेषां प्रीतोऽभवद्भवः ॥ ११ ॥ प्रीतियुक्तस्तु सर्वेषां ददौ तेषां महात्मनाम् ॥ तदेतद्देवदेवस्य धनूरत्नं महात्मनः ॥ १२ ॥

रूपः। अपरे तु नितरामास्ते देवता यत्रेति व्युत्पत्त्या न्यासो देवपूजास्थानं तत्पूजार्थं शत्रुवधार्थं च दत्त इत्यर्थः। निक्षेपपरतया व्याख्याने तु निक्षेपस्य शुल्कीकरणमनुचितं भगवता तद्भंगे च निक्षेपारक्षणप्रयुक्तदोषभागिता जनकस्य स्यादिति प्राहुः ॥ ८ ॥ कैर्दत्तस्तत्राह दक्षेत्यादि। दक्षयज्ञवधे इति निमित्तसप्तमी। आयम्य नमनसज्जीकरणपूर्वमाकृष्य सलीलमिति वधविषयाप्रयासो द्योत्यते ॥ ९ ॥ भागार्थिनः स्विष्टकृदादियज्ञभागार्थिनो मम भागं यतो नाकल्पयंत सुरा अतो वरांगानि शिरांसि अकल्पयतेत्येकवचनमार्षं। महार्हाणि महापूजायोग्यानि ॥ १० ॥ विमनसो दीनाः भवो रुद्रः ॥ ११ ॥ ददौ संहारार्थं गृहीतं धनुरिति शेषः। देवदेवस्य रुद्रस्य देवैर्लब्धं धनूरत्नम् ॥ १२ ॥

अस्मत्पूर्वजे देवराते तैः शिवसहितैर्देवैर्न्यासभूतं देवपूजास्थानभूतं न्यस्तं दत्तं। तदुक्तं कौर्मे एकविंशेऽध्याये । प्रीतश्च भगवानीशस्त्रिशूली नीललोहितः। प्रददौ शत्रुनाशार्थं जनकायाद्भुतं धनुरिति । पाद्मेपि च चापं शंभोर्दयादत्तं कन्या शुल्कीकृतं मयेति यदर्थमिह तिष्ठतीत्यस्याप्युत्तरं न्यासभूतमित्यंतेन जातं पूजास्थानत्वेन पूजार्थमित्यर्थलाभात्। अथेति कृषत इति अग्निचयनार्थमिति शेषः । षड्गवेन कृषतीत्यादिशास्त्रात् लांगलात् लांगलपद्धतेः उत्थिता कन्येति शेषः ॥१३॥ यतः क्षेत्रं शोधयता सीताया लांगलपद्धतेर्मया लब्धाऽतो नाम्ना सीतेति प्रसिद्धा । भूतलात् यज्ञियात् व्यवर्धत वृद्धिं प्राप्ता । पाद्मेपि । अथ लोकेश्वरी लक्ष्मीर्जनकस्य पुरे स्वतः । शुभक्षेत्रे हलोत्खाते तारे चोत्तरफाल्गुने । अयोनिजा पद्मकरा बालार्कशतसन्निभा। सीतामुखे

न्यासभूतं तदा न्यस्तमस्माकं पूर्वजे विभौ ॥ अथ मे कृषतः क्षेत्रं लांगलादुत्थिता ततः ॥ १३ ॥ क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता॥ भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्धत ममात्मजा॥ १४ ॥ वीर्यशुल्केति मे कन्या स्थापितेयमयोनिजा ॥ भूतलादुत्थितां तां तु वर्धमानां ममात्मजाम् ॥ १५ ॥ वरयामासुरागत्य राजानो मुनिपुंगव ॥ तेषां वरयतां कन्यां सर्वेषां पृथिवीक्षिताम् ॥१६॥ वीर्यशुल्केति भगवन्न ददामि सुतामहम्॥ ततः सर्वे नृपतयः समेत्य मुनिपुंगव ॥ १७ ॥ मिथिलामप्युपागम्य वीर्यं जिज्ञासवस्तदा ॥ तेषां जिज्ञासमानानां शैवं धनुरुपाहृतम् ॥ १८ ॥ न शेकुर्ग्रहणे तस्य धनुषस्तोलनेपि वा ॥ तेषां वीर्यवतां वीर्यमल्पं ज्ञात्वा महामुने ॥ १९ ॥ प्रत्याख्याता नृपतयस्तन्निबोध तपोधन ॥ ततः परमकोपेन राजानो मुनिपुंगव ॥ २० ॥ अरुंधन्मिथिलां सर्वे वीर्यसंदेहमागताः॥ आत्मानमवधूतं मे विज्ञाय नृपपुंगवाः ॥ २१ ॥ रोषेण महताविष्टाः पीडयन्मिथिलां पुरीम् ॥ ततः संवत्सरे पूर्णे क्षयं यातानि सर्वशः॥२२॥ साधनानि मुनिश्रेष्ठ ततोऽहं भृशदुःखितः ॥ ततो देवगणान्सर्वांस्तपसाऽहं प्रसादयन् ॥ २३ ॥

समुत्पन्ना बालभावेन सुंदरी । सीतामुखोद्भवात्सीता इत्यस्यै नाम चाकरोत्। ततोभूदौरसी तस्य ऊर्मिला नाम कन्यकेति ॥ १४ ॥ वीर्यशुल्का धनुःसज्जीकरणादिक्षमं वीर्यमेव शुल्कं मूल्यं यस्याः ॥ १५ ॥ १६ ॥ न ददामि न प्रादाम् ॥ १७ ॥ वीर्यं धनुषः सारं जिज्ञासव इत्यस्याभूवन्निति शेषः । उपाहृतं दर्शितमानीयत्येर्थः ॥ १८ ॥ ग्रहणं धारणं तोलनं भारपरीक्षणार्थं हस्ते न चालनं ॥ १९ ॥ प्रत्याख्याताः कन्या न दत्तेतियावत् तदित्यव्ययं ततोनंतरं यद्वृत्तं तन्निबोध जानीहि । तत इत्युत्तरान्वयि ॥ २० ॥ अरुंधन्नुपरुद्धवंतः वीर्यसंदेहं धनुरारोपणलक्षणवीर्यविषयेऽन्येषां संदेहविषयत्वं गताः अतो बलेनैव कन्यां गृहीष्याम इत्यरुंधन्नित्यर्थः । न च सर्वे नृपा आत्मानं स्वं स्वमात्मानं मे मयाऽवधूतं वीर्यशुल्ककरणेन तिरस्कृतं विज्ञाय ॥२१॥ रोषेणाविष्टा मिथिलामपीडयन् अडभाव आर्षः । क्षयं यातानि दुर्गस्थित्या युद्धवशादिति शेषः ॥ २२ ॥ साधनानि रक्षणसाधनानि प्रसादयं प्रसादितवान्। लङ्यडभाव आर्षः ॥२३॥

सुरा ददुः जगन्मातुः रक्षणार्थं स्वकार्यसिद्ध्यर्थं चेदं बलदानं दिशो ययुः समूहं विसृज्येति शेषः ॥ २४ ॥ अवीर्याः अल्पवीर्याः स्ववीर्यसंदिग्धाः संदिग्धस्ववीर्याः आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठायाः परनिपातः । तदेतत् उक्तवृत्तांतकम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ सरमानः ॥ ॥ इति श्रीरा०श्रीरा०रा०वा०आ०बा०षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ रामाय इति हेत्यसंधिश्छिकः । आरोपयिष्यति सीतां ग्रहीष्यति चेति भावः ॥ १ ॥ सचिवान्समीपे विद्यमानान् अनुलेपितं युक्तम् ॥ २ ॥ प्राविशन् पुरं यज्ञवाटादित्यर्थः ॥ ३ ॥ शतानि पंचाशत् पंचसहस्राणीत्य

ददुश्च परमप्रीताश्चतुरंगबलं सुराः ॥ तते भग्ना नृपतयो हन्यमाना दिशो ययुः ॥ २४ ॥ अवीर्या वीर्यसंदिग्धाः सामात्याः पापकारिणः ॥ तदेतन्मुनिशार्दूल धनुः परमभास्वरम् ॥ २५ ॥ रामलक्ष्मणयोश्चापि दर्शयिष्यामि सुव्रतः ॥ यद्यस्य धनुषो रामः कुर्यादारोपणं मुने ॥ २६ ॥ सुतामयोनिजां सीतां दद्यां दाशरथेरहम् ॥ २७ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ जनकस्य वचः श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ धनुर्दर्शय रामाय इति होवाच पार्थिवम् ॥ १ ॥ ततः स राजा जनकः सचिवान् व्यादिदेश ह ॥ धनुरानीयतां दिव्यं गंधमाल्यानुलेपितम् ॥ २ ॥ जनकेन समादिष्टाः सचिवाः प्राविशन्पुरम् ॥ तद्धनुः पुरतः कृत्वा निर्जग्मुरमितौजसः ॥ ३ ॥ नृणां शतानि पंचाशद्व्यायतानां महात्मनाम् ॥ मंजूषामष्टचक्रांतां समूहुस्ते कथंचन ॥ ४ ॥ तामादाय सुमंजूषामायसीं यत्र तद्धनुः ॥ सुरोपमं ते जनकमूचुर्नृपतिमंत्रिणः ॥ ५ ॥ इदं धनुर्वरं राजन्पूजितं सर्वराजभिः ॥ मिथिलाधिप राजेंद्र दर्शनीयं यदीच्छसि ॥ ६ ॥ तेषां नृपो वचः श्रुत्वा कृतांजलिरभाषत ॥ विश्वामित्रं महात्मानं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥ इदं धनुर्वरं ब्रह्मन् जनकैरभिपूजितम् ॥ राजभिश्च महावीर्यैरशक्तैः पूरितुं तदा ॥ ८ ॥ नैतत्सुरगणाः सर्वे सासुरा न च राक्षसाः ॥ गंधर्वयक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः ॥ ९ ॥ क्व गतिर्मानुषाणां च धनुषोस्य प्रपूरणे ॥ अरोपणे समायोगे वेपने तोलने तथा ॥ १० ॥

र्थः । अनेन धनुषो दुर्ग्रहत्वादि दर्शितं आयताः दीर्घाः महात्मानो हृष्टपुष्टशरीराः अष्टचक्रां रथांगाष्टयुक्तां तां दृढत्वेन प्रसिद्धां कथंचन तत्संख्या अपि महता प्रयत्नेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥ आयसीं अष्टलोहनिर्मितां सुरोपममिति जनकविशेषणम् ॥ ५ ॥ यदि दर्शनीयमितीच्छसि तदा दर्शयेत्यर्थः ॥ ६ ॥ उभौ रामलक्ष्मणौ तदाश्रयं धनुःप्रदर्शनमुद्दिश्य विश्वामित्रमभाषतेति योजना ॥ ७ ॥ पूरितुं अशक्तैस्तोलनादिवक्ष्यमाणव्यापाराशक्तैः राजभिस्तु जनकैर्देवरातातिरिक्तैः पूजितं ऐश्वरत्वादीश्वरवदेव केवलं पूजितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ नैतदिति । एतद्धनुः सुरादयो न सज्जीकर्तुं शक्ता इति शेषः ॥ ९ ॥ गतिः शक्तिः सामर्थ्यं चस्त्वर्थे प्रपूरणं आकर्णाकर्षणं आरोपणं सज्जीकरणं समायोगः शरेण योजनं वेपनं ज्यास्फालनं तोलनमुक्तम् ॥ १० ॥

आनीतं अथापि त्वदाज्ञयेत्यादिः ॥ ११ ॥ १२ ॥ यत्र धनुस्तिष्ठति तां मंजूषां अपावृत्य अपगतावरणां कृत्वा ॥१३॥ स्पृशामीति दर्शनौत्सुक्यस्य निवृत्तेः वा चार्थे यत्नवान्भविष्यामि किमि त्यब्रवीत् अपृच्छदित्यर्थः ॥१४॥ तं राजा मुनिश्च बाढमित्येव चाब्रवीत् समभाषतेति । प्रत्येकमन्वयः । मध्ये मध्यप्रदेशे लीलया अनायासेन जग्राह पादांगुलेनोन्नतं कृत्वा करेण जग्राह । तदु क्तं पाद्मे रामोपि तद्धनुःकोटिं स्पृष्ट्वा पादांगुलात्ततः । उन्नतं चापमारोप्य बभंजे मोहिता जना इति । अतिभारवद्वस्तुनः पादांगुल्या मध्यभागपर्यंतमुन्नमनं मध्ये गृहीत्वोद्धारश्च महाबल

तदेतद्धनुषां श्रेष्ठमानीतं मुनिपुंगव ॥ दर्शयैतन्महाभाग अनयो राजपुत्रयोः ॥ ११ ॥ विश्वामित्रः सरामस्तु श्रुत्वा जनकभाषितम् ॥ वत्स राम धनुः पश्य इति राघवमब्रवीत् ॥ १२ ॥ महर्षेर्वचनाद्रामो यत्र तिष्ठति तद्धनुः ॥ मंजूषां तामपावृत्य दृष्ट्वा धनुरथाब्रवीत् ॥ १३ ॥ इदं धनुर्वरं दिव्यं संस्पृशा मीह पाणिना ॥ यत्नवांश्च भविष्यामि तोलने पूरणेपि वा ॥१४॥ बाढमित्यब्रवीद्राजा मुनिश्च समभाषत ॥ लीलया स धनुर्मध्ये जग्राह वचनान्मुनेः ॥ १५ ॥ पश्यतां नृसहस्राणां बहूनां रघुनंदनः ॥ आरोपयत्स धर्मात्मा सलीलमिव तद्धनुः ॥ १६ ॥ आरोपयित्वा मौर्वीं च पूरयामास तद्धनुः ॥ तद्बभंज धनुर्मध्ये नरश्रेष्ठो महायशाः ॥ १७ ॥ तस्य शब्दो महानासीन्निर्घातसमनिःस्वनः ॥ भूमिकंपश्च सुमहान्पर्वतस्येव दीर्यतः ॥ १८ ॥ निपे तुश्च नराः सर्वे तेन शब्देन मोहिताः ॥ वर्जयित्वा मुनिवरं राजानं तौ च राघवौ ॥ १९ ॥ प्रत्याश्वस्ते जने तस्मिन् राजा विगतसाध्वसः ॥ उवाच प्रांजलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो मुनिपुंगवम् ॥ २० ॥ भगवन्दृष्टवीर्यो मे रामो दशरथात्मजः ॥ अत्यद्भुतमचिंत्यं च अतर्कितमिदं मया ॥ २१ ॥ जन कानां कुले कीर्तिमाहरिष्यति मे सुता ॥ सीता भर्तारमासाद्य रामं दशरथात्मजम् ॥ २२ ॥ मम सत्या प्रतिज्ञा सा वीर्यशुल्केति कौशिक ॥ सीता प्राणैर्बहुमता देया रामाय मे सुता ॥२३॥ भवतोनुमते ब्रह्मन् शीघ्रं गच्छंतु मंत्रिणः ॥ मम कौशिक भद्रं ते अयोध्यां त्वरिता रथैः ॥२४॥ राजानं प्रश्रितैर्वाक्यैरानयंतु पुरं मम ॥ प्रदानं वीर्यशुल्कायाः कथयंतु च सर्वशः ॥ २५ ॥

साध्य इति महाबलवत्त्वमनेन सूचितम् ॥ १५ ॥ पश्यतामनादरे षष्ठी ॥ १६ ॥ पूरणमाकर्षणं ॥ १७ ॥ निर्घातोशनिध्वनिस्तन्निःस्वनसमः शब्द आसीत् । दीर्यतः पर्वतस्य समीपदेशे यथा भू मिकंपस्तथा भूकंप आसीत् ॥ १८ ॥ मुनिवरो विश्वामित्रः राजा जनकः ॥ १९ ॥ विगतसाध्वसः रामेण धनुरनारोपणे कन्याऽविवाहितैव स्थास्यतीति या भीः स्थिता सा गतेत्यर्थः ॥ २० ॥ अतर्कितमिदं मया एतदारोपणमित्यर्थः ॥ २१ ॥ आहरिष्यति संपादयिष्यति ॥ २२ ॥ मम प्रतिज्ञा सत्या जातेति शेषः प्राणैः प्राणेभ्यः ॥ २३ ॥ मम मंत्रिण इत्यन्वयः अनुमते अनुमतकृत्य साधननिमित्तमित्यर्थः भवतोऽनुमत्येति वार्थः ॥ २४ ॥ प्रश्रितैर्विनयसहितैः सर्वशश्च सर्वमप्यत्रत्यं वृत्तांतमित्यर्थः ॥ २५ ॥

गुप्तौ रक्षितौ प्रीतियुक्तमिति क्रियाविशेषणं ॥ २६ ॥ आभाष्य आहूय कृतशासनान् दत्तकल्याणसंदेशपत्रान् ॥ २७ ॥ २८ ॥हरमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ ॥६॥ ॥ त्रिरात्रं रात्रित्रयं उषिता मार्गे कृतवासाः तावद्वासकरणे निमित्तं क्लांतवाहनत्वं । ते दूतकर्मणि नियुक्ता मंत्रिणः तदनंतरं तेऽयोध्यायां प्राविशन् ॥ १ ॥ राजवचनात् जनकोस्मानिह प्रेषितवानिति स्वराजनामसंकीर्तनात् राजवेश्म दशरथवेश्म प्रवेशितास्तदीयैर्द्वारपालैरिति शेषः ॥ २ ॥ विगतसाध्वसाः महाराजदूतत्वेन तद्भृत्यवत्तत्सन्निधौ भयरहिताः ॥ ३ ॥ साग्निहोत्रपुरस्कृतः पुरस्कृताग्निहोत्रसहितः आहिताग्न्यादिः पुरस्कृता मंत्र्यादयः अग्निहोत्रपदेन तत्साधनऋत्विजस्तैः सहित

मुनिगुप्तौ च काकुत्स्थौ कथयंतु नृपाय वै ॥ प्रीतियुक्तं तु राजानमानयंतु सुशीघ्रगाः ॥ २६ ॥ कौशिकस्तु तथेत्याह राजा चाभाष्य मंत्रिणः ॥ अयोध्यां प्रेषयामास धर्मात्मा कृतशासनान् ॥ २७ ॥ यथावृत्तं समाख्यातुमानेतुं च नृपं तथा ॥ २८ ॥ ॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ ॥६॥ ॥ जनकेन समादिष्टा दूतास्ते क्लांतवाहनाः ॥ त्रिरात्रमुषिता मार्गे तेऽयोध्यां प्राविशन्पुरीं ॥ १ ॥ ते राजवचनाद्गत्वा राजवेश्म प्रवेशिताः॥ ददृशुर्देवसंकाशं वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ २ ॥ बद्धांजलिपुटाः सर्वे दूता विगतसाध्वसाः ॥ राजानं प्रश्रितं वाक्यमब्रुवन्मधुराक्षरम् ॥ ३ ॥ मैथिलो जनको राजा साग्निहोत्रपुरस्कृतः ॥ मुहुर्मुहुर्मधुरया स्नेहसंरक्तया गिरा ॥ ४ ॥ कुशलं चाव्ययं चैव सोपाध्यायपुरोहितम् ॥ जनकस्त्वां महाराजापृच्छते सपुरःसरम् ॥५॥ पृष्ट्वा कुशलमव्यग्रं वैदेहो मिथिलाधिपः ॥ कौशिकानुमते वाक्यं भवंतमिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥ पूर्वं प्रतिज्ञा विदिता वीर्यशुल्का ममात्मजा ॥ राजानश्च कृतामर्षा निर्वीर्या विमुखीकृताः ॥ ७ ॥ सेयं मम सुता राजन्विश्वामित्रपुरस्कृतैः ॥ यदृच्छयागतै राजन्निर्जिता तव पुत्रकैः ॥ ८ ॥ तच्च रत्नं धनुर्दिव्यं मध्ये भग्नं महात्मना ॥ रामेण हि महाबाहो महत्यां जनसंसदि ॥ ९ ॥ अस्मै देया मया सीता वीर्यशुल्का महात्मने ॥ प्रतिज्ञां तर्तुमिच्छामि तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १० ॥ सोपाध्यायो महाराज पुरोहितपुरस्कृतः ॥ शीघ्रमागच्छ भद्रं ते द्रष्टुमर्हसि राघवौ ॥ ११ ॥

इत्यर्थ इत्यन्ये ॥ ४ ॥ कुशलं क्षेमं अव्ययमनपायं हे महाराज आपृच्छते । आङि नुपृच्छ्योरित्यात्मनेपदं । पुरःसरा भृत्यास्तत्सहितं ॥ ५ ॥ अनुमते अनुमतकृत्यसाधननिमित्तं ॥ ६ ॥ वीर्यशुल्केति प्रतिज्ञापूर्वं युष्माकं विदितेत्यन्वयः । विमुखीकृता इत्यपि विदितं ॥७॥ तव पुत्रकैरिति । तव पुत्रेण रामेणेत्यर्थः । कप्रत्ययेनाल्पार्थकेन बाल्यद्योतनं । जामातृबुद्ध्या महाबलत्वेनेश्वरबुद्ध्या च पूज्यत्वेन बहुवचनप्रयोगः ॥ ८ ॥ तच्च पूर्वं दक्षाध्वरध्वंससमये रुद्रेण यद्बलाच्छक्रादिपुरःसरसकलसुरजयः कृतस्तच्चेत्यर्थः । रत्नं धनुः उत्तमं धनुः ॥ ९ ॥ प्रतिज्ञां वीर्यशुल्कतया सीतादानप्रतिज्ञां तर्तुं पूरयितुं ॥ १० ॥ ११ ॥

उभयोरेव उभयोरपि पुत्रयोः न केवलं रामस्यैवेत्यर्थः प्रीतिं विवाहजां एतेन लक्ष्मणायोर्मिलाप्रदानं सूचितं ॥ १२ ॥ अभ्यनुज्ञातः अभ्यनुज्ञातकन्याप्रदानकृत्यः ॥ १३ ॥ एवं वक्ष्यमाणं ॥ १४ ॥ विदेहेषु विदेहानां निवासभूते जनपदे ॥ १५ ॥ १६ ॥ यदि वो रोचते वृत्तं यौनसंबंधयोग्यमित्यर्थः पर्ययोऽतिक्रमः ॥ १७ ॥ श्वो यात्रेति मंत्रिणोऽब्रवीदित्यन्वयः । तदर्थं उद्यमः क्रियतामिति शेषः ॥१८॥ मंत्रिणो जनकमंत्रिणः गुणैः सत्कारातिशयैः । नरेंद्रश्चेतिपाठे स च मुदित उवासेति विपरिणामः । नरेंद्रस्येतिपाठे जनकस्येत्यर्थः ॥१९॥ धुकमानः॥ ॥ इति श्रीरामा

प्रतिज्ञां मम राजेंद्र निर्वर्तयितुमर्हसि ॥ पुत्रयोरुभयोरेव प्रीतिं त्वमुपलप्स्यसे ॥ १२ ॥ एवं विदेहाधिपतिर्मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः शतानंदमते स्थितः ॥ १३ ॥ दूतवाक्यं तु तच्छ्रुत्वा राजा परमहर्षितः ॥ वसिष्ठं वामदेवं च मंत्रिणश्चैवमब्रवीत् ॥ १४ ॥ गुप्तः कुशिकपुत्रेण कौसल्यानंदवर्धनः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विदेहेषु वसत्यसौ ॥ १५ ॥ दृष्टवीर्यस्तु काकुत्स्थो जनकेन महात्मना ॥ संप्रदानं सुतायास्तु राघवे कर्तुमिच्छति ॥ १६ ॥ यदि वो रोचते वृत्तं जनकस्य महात्मनः ॥ पुरीं गच्छामहे शीघ्रं मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ १७ ॥ मंत्रिणो बाढमित्याहुः सह सर्वैर्महर्षिभिः ॥ सुप्रीतश्चाब्रवीद्राजा श्वो यात्रेति च मंत्रिणः ॥ १८ ॥ मंत्रिणस्तु नरेंद्रस्य रात्रिं परमसत्कृताः ॥ ऊषुः प्रमुदिताः सर्वे गुणैः सर्वैः समन्विताः ॥ १९ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ततो रात्र्यां व्यतीतायां सोपाध्यायः सबांधवः ॥ राजा दशरथो हृष्टः सुमंत्रमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अद्य सर्वे धनाध्यक्षा धनमादाय पुष्कलम् ॥ व्रजंत्वग्रे सुविहिता नानारत्नसमन्विताः ॥ २ ॥ चतुरंगबलं चापि शीघ्रं निर्यातु सर्वशः ॥ ममाज्ञासमकालं च यानं युग्यमनुत्तमम् ॥ ३ ॥ वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ कश्यपः ॥ मार्कंडेयस्तु दीर्घायुर्ऋषिः कात्यायनस्तथा ॥ ४ ॥ एते द्विजाः प्रयांत्वग्रे स्यंदनं योजयस्व मे ॥ यथा कालात्ययो न स्याद्दूता हि त्वरयंति माम् ॥ ५ ॥ वचनाच्च नरेंद्रस्य सेना च चतुरंगिणी ॥ राजानमृषिभिः सार्धं व्रजंतं पृष्ठतोऽन्वयात् ॥ ६ ॥ गत्वा चतुरहं मार्गं विदेहानभ्युपेयिवान् ॥ राजा च जनकः श्रीमान् श्रुत्वा पूजामकल्पयत् ॥ ७ ॥

भिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ तत इति ॥ १ ॥ धनाध्यक्षाः कोशरक्षाधिकारिणः पुष्कलं बहुश्रेष्ठं च सुविहिताः सुरक्षिताः सुसंपादितकल्याणोचितकर्माणो वा ॥ २ ॥ यानं शिबिकादि युग्यमश्वादि अनुत्तमानि श्रेष्ठानि यानानि युग्यानि च यांतु वसिष्ठाद्यर्थमिति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अग्रे द्विजप्रयाणं प्रयाणे कल्याणाय प्रयांतु उक्तयानयुग्यैरिति शेषः । दूता जनकदूताः ॥ ५ ॥ चद्वयं चिंत्यफलं पादपूरणमात्रार्थं ॥ ६ ॥ दूतानां त्रिदिनगम्योपि मार्गश्चतुरंगबलोपेतप्रयाणत्वाच्चतुर्दिनं वासो मध्ये श्रुत्वा दशरथागमनम् ॥ ७ ॥

राजानमासाद्य मुदितो हर्षं ययौ मोदस्यैवाधिकावस्था हर्ष इति भेदः ॥ ८ ॥ ९ ॥ वीर्यं शौर्यं ॥ १० ॥ वसिष्ठे इंद्रसादृश्यं पूर्णधर्मत्वेन विघ्नाः कन्यादानप्रतिबंधाः ॥ ११ ॥ राघवैः सह संबंधं प्राप्य पूजितं मे कुलं नरेंद्र सर्वराजश्रेष्ठ संवर्तयितुं निर्वर्तयितुं विवाहमित्यग्रिमेणान्वयः ॥ १२ ॥ यज्ञांते अवभृथे ॥ १३ ॥ प्रतिग्रहः कन्यागवादीनां दातृवशः यदि दाता ददाति तदा प्रतिग्राह्यं प्रतिग्रहीत्रेति स्थितः एतद्वाक्यं मया श्रुतं क्षत्रियतया प्रतिग्रहधर्मस्याद्याप्यज्ञानमेव सांप्रतमेवानुभवो भविष्यतीति श्रुतमित्युक्तम् ॥ १४ ॥ अतो यथा त्वं वक्ष्यसि तद्वयं करिष्या

ततो राजानमासाद्य वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ मुदितो जनको राजा प्रहर्षं परमं ययौ ॥८॥ उवाच वचनं श्रेष्ठो नरश्रेष्ठं मुदान्वितम् ॥ स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोसि राघव ॥९॥ पुत्रयोरुभयोः प्रीतिं लप्स्यसे वीर्यनिर्जिताम् ॥ दिष्ट्या प्राप्तो महातेजा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥१०॥ सह सर्वैर्द्विजश्रेष्ठैर्दे वैरिव शतक्रतुः ॥ दिष्ट्या मे निर्जिता विघ्ना दिष्ट्या मे पूजितं कुलम् ॥११॥ राघवैः सह संबंधाद्वीर्यश्रेष्ठैर्महाबलैः ॥ श्वः प्रभाते नरेंद्र त्वं संवर्तयितुमर्ह सि ॥१२॥ यज्ञस्यांते नरश्रेष्ठ विवाहमृषिसत्तमैः ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिमध्ये नराधिपः ॥१३॥ वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठः प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ प्रतिग्रहो दातृवशः श्रुतमेतन्मया पुरा ॥ १४ ॥ यथा वक्ष्यसि धर्मज्ञ तत्करिष्यामहे वयम् ॥ तद्धर्मिष्ठं यशस्यं च वचनं सत्यवादिनः ॥ १५ ॥ श्रुत्वा विदेहाधिपतिः परं विस्मयमागतः ॥ ततः सर्वे मुनिगणाः परस्परसमागमे ॥ १६ ॥ हर्षेण महता युक्तास्तां रात्रिमवसन्सुखम् ॥ राजा च राघवौ पुत्रौ निशाम्य परिहर्षितः ॥ १७ ॥ उवास परमप्रीतो जनकेनाभिपूजितः ॥ जनकोपि महातेजाः क्रियाधर्मेण तत्त्ववित् ॥ यज्ञस्य च सुताभ्यां च कृत्वा रात्रिमुवास ह ॥ १८ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥

॥ ततः प्रभाते जनकः कृतकर्मा महर्षिभिः ॥ उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः शतानंदं पुरोहितम् ॥ १ ॥ भ्राता मम महातेजा वीर्यवानतिधार्मिकः ॥ कुशध्वज इति ख्यातः पुरीमध्यवसच्छुभाम् ॥ २ ॥

महे ॥ १५ ॥ विस्मयं कन्याया वीर्येण शुल्केन जितत्वात् मदनुमत्यनपेक्षायामपि राज्ञो विनयेन तादृशवचनाद्विस्मयः ॥ १६ ॥ निशाम्य दृष्ट्वा ॥ १७ ॥ यज्ञस्यावशिष्टाः क्रियाः सुताभ्यां दुहित्रोः कन्यादानशेषतया यत्कर्तव्यमंकुरारोपणादिलौकिकालौकिकं तत्सर्वं कृत्वोवास ॥ १८ ॥ ॥ जयमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ अथ ब्राह्मसंबंधसदृशे यौनसंबंधे वध्वपेक्षितः परस्परकुलाचारः सर्गाभ्यां तत इति । कृतकर्मा कृतनित्यक्रियः ॥ १ ॥ पुरीमध्यवसत् । उपान्वध्याङिति कर्मत्वम् ॥ २ ॥

परबलं वारयितुमर्हो वार्यः प्राकारस्तत्स्था आफलका यंत्रफलकास्तद्युक्तः पर्यंतः परिसरो यस्याः सा तथा इक्षुमतीं पिबन् तज्जलं पिबन् सांकाश्यां तदाख्यां नगरीं । वार्यामलकपर्यंता मितिपाठे वार्यामलका आमलकविशेषाः पर्यंतेषु यस्या इत्यर्थः । पुण्यसंकाशां पुण्यशब्देन तत्फलं स्वर्गस्तत्संकाशां तदुपमामित्यर्थः पुष्पकं विमानं कौबेरं प्रसिद्धम् ॥ ३ ॥ तं उक्तपुरवासिनं यज्ञगोप्ता मिथिलायां क्रियमाणयज्ञस्य सांकाश्यायामेव स्थित्वाऽस्मद्यज्ञापेक्षितसामग्रीसंपादकत्वेन रक्षिता इमां प्रीतिं जानकीपरिणयजाम् ॥ ४ ॥ अव्यग्राः समर्थाः समादिशत् शतानंदेन

वार्याफलकपर्यंतां पिबन्निक्षुमतीं नदीम् ॥ सांकाश्यां पुण्यसंकाशां विमानमिव पुष्पकम् ॥ ३ ॥ तमहं द्रष्टुमिच्छामि यज्ञगोप्ता स मे ततः ॥ प्रीतिं सोपि महातेजा इमां भोक्ता मया सह ॥ ४ ॥ एवमुक्ते तु वचने शतानंदस्य सन्निधौ ॥ आगताः केचिदव्यग्रा जनकस्तान्समादिशत् ॥ ५ ॥ शासनात्तु नरेंद्रस्य प्रययुः शीघ्रवाजिभिः ॥ समानेतुं नरव्याघ्रं विष्णुमिंद्राज्ञया यथा ॥ ६ ॥ सांकाश्यां ते समागम्य ददृशुश्च कुशध्वजम् ॥ न्यवेदयन्यथावृत्तं जनकस्य च चिंतितम् ॥ ७ ॥ तद्वृत्तं नृपतिः श्रुत्वा दूतश्रेष्ठैर्महाजवैः ॥ आज्ञया तु नरेंद्रस्य आजगाम कुशध्वजः ॥ ८ ॥ स ददर्श महात्मानं जनकं धर्मवत्सलम् ॥ सोऽभिवाद्य शतानंदं जनकं चातिधार्मिकम् ॥ ९ ॥ राजार्हं परमं दिव्यमासनं सोऽध्यरोहत ॥ उपविष्टावुभौ तौ तु भ्रातरावमितद्युती ॥ १० ॥ प्रेषयामासतुर्वीरौ मंत्रिश्रेष्ठं सुदामनम् ॥ गच्छ मंत्रिपते शीघ्रमिक्ष्वाकुममितप्रभम् ॥ ११ ॥ आत्मजैः सह दुर्धर्षमानयस्व समंत्रिणम् ॥ औपकार्यां स गत्वा तु रघूणां कुलवर्धनम् ॥ १२ ॥ ददर्श शिरसा चैनमभिवाद्येदमब्रवीत् ॥ अयोध्याधिपते वीर वैदेहो मिथिलाधिपः ॥ १३ ॥ स त्वां द्रष्टुं व्यवसितः सोपाध्यायपुरोहितम् ॥ मंत्रिश्रेष्ठवचः श्रुत्वा राजा सर्षिगणस्तथा ॥ १४ ॥ सबंधुरगमत्तत्र जनको यत्र वर्तते ॥ राजा च मंत्रिसहितः सोपाध्यायः सबांधवः ॥ १५ ॥ वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो वैदेहमिदमब्रवीत् ॥ विदितं ते महाराज इक्ष्वाकुकुलदैवतम् ॥ १६ ॥ वक्ता सर्वेषु कृत्येषु वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः सह सर्वैर्महर्षिभिः ॥ १७ ॥ एष वक्ष्यति धर्मात्मा वसिष्ठो मे यथाक्रमम् ॥ तूर्ष्णीं भूते दशरथे वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १८ ॥

गंतुं प्रेरयत् ॥ ५ ॥ नरेंद्रशासनात् शतानंदप्रेरिताः प्रययुर्दूता इति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ नृपतिः कुशध्वजः ॥ ८ ॥ पूर्वं शतानंदमभिवाद्य ततो जनकं चाभिवाद्येत्यर्थः ॥ ९ ॥ अध्यारोहत् पुरोहितजनकयोरनुमत्येति शेषः ॥ १० ॥ सुदामनं सुदामनाख्यम् ॥ ११ ॥ औपकार्यां उपकार्याशब्दात्स्वार्थेऽण् । दशरथशिबिरसन्निवेशमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इदं वाक्यं वक्ष्यमाणम् । वसिष्ठमुखेन कन्यां वरयितुं इक्ष्वाकुकुलदैवतं भगवान्वसिष्ठः इक्ष्वाकूणां सर्वेषु कृत्येषु वक्तेति ते विदितमित्यन्वयः । अतो विश्वामित्राभ्यनुज्ञया ऋषिभिः सह कुलप्रभवधर्मक्रममनतिक्रम्य क्रमं ज्येष्ठानुक्रमं चानतिक्रम्य दशपूरुषविख्यातादिति न्यायेन यौनसंबंधापेक्षितवंशपारंपर्यमेष वक्ष्यति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

अव्यक्तशब्देन मायाशबलं ब्रह्म ब्रह्मा चतुर्मुखः शाश्वतत्त्वनित्यत्वाव्ययत्वान्यस्य आपेक्षिकाणि द्रष्टव्यानि ॥ १९ ॥ २० ॥ मनोः प्रजापतित्वं प्रजासर्गाधिकारित्वेन पूर्वकं आद्यम् ॥२१॥ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ यस्य असितस्य प्रतिराजानः शत्रुभूता राजानः ॥ २८ ॥ सोसितः प्रतियुध्यन् प्रतिपक्षतया युध्यन् प्रवासितः राज्यान्निःसारितः ॥ २९ ॥ इति

उवाच वाक्यं वाक्यज्ञो वैदेहं सपुरोधसम् ॥ अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः ॥ १९ ॥ तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः कश्यपः सुतः ॥ विवस्वान्कश्यपाज्जज्ञे मनुर्वैवस्वतः स्मृतः ॥ २० ॥ मनुः प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुश्च मनोः सुतः ॥ तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकम् ॥ २१ ॥ इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान्कुक्षिरित्येव विश्रुतः ॥ कुक्षेरथात्मजः श्रीमान्विकुक्षिरुदपद्यत ॥ २२ ॥ विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् ॥ बाणस्य तु महातेजा अनरण्यः प्रतापवान् ॥ २३ ॥ अनरण्यात्पृथुर्जज्ञे त्रिशंकुस्तु पृथोरपि ॥ त्रिशंकोरभवत्पुत्रो धुंधुमारो महायशाः ॥ २४ ॥ धुंधुमारान्महातेजा युवनाश्वो महारथः ॥ युवनाश्वसुतश्चासीन्मांधाता पृथिवीपतिः ॥ २५ ॥ मांधातुस्तु सुतः श्रीमान्सुसंधिरुदपद्यत ॥ सुसंधेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसंधिः प्रसेनजित् ॥ २६ ॥ यशस्वी ध्रुवसंधेस्तु भरतो नाम नामतः ॥ भरतात्तु महातेजा असितो नाम जायत ॥ २७ ॥ यस्यैते प्रतिराजान उदपद्यंत शत्रवः ॥ हैहयास्तालजंघाश्च शूराश्च शशबिंदवः ॥ २८ ॥ तांश्च स प्रतियुध्यन्वै युद्धे राजा प्रवासितः ॥ हिमवंतमुपागम्य भार्याभ्यां सहितस्तदा ॥ २९ ॥ असितोल्पबलो राजा कालधर्ममुपेयिवान् ॥ द्वे चास्य भार्ये गर्भिण्यौ बभूवतुरिति श्रुतिः ॥ ३० ॥ एका गर्भविनाशार्थं सपत्न्यै सगरं ददौ ॥ ततः शैलवरे रम्ये बभूवाभिरतो मुनिः ॥ ३१ ॥ भार्गवश्च्यवनो नाम हिमवंतमुपाश्रितः ॥ तत्र चैका महाभागा भार्गवं देववर्चसम् ॥ ३२ ॥ ववंदे पद्मपत्राक्षी कांक्षंती सुतमुत्तमम् ॥ तमृषिं साभ्युपागम्य कालिंदी चाभ्यवादयत् ॥ ३३ ॥ स तामभ्यवदद्विप्रः पुत्रेप्सुं पुत्रजन्मनि ॥ तव कुक्षौ महाभागे सुपुत्रः सुमहाबलः ॥ ३४ ॥ महावीर्यो महातेजा अचिरात्संजनिष्यति ॥ गरेण सहितः श्रीमान्मा शुचः कमलेक्षणे ॥ ३५ ॥ च्यवनं च नमस्कृत्य राजपुत्री पतिव्रता ॥ पत्या विरहिता तस्मात्पुत्रं देवी व्यजायत ॥ ३६ ॥

श्रुतिः पुरातनकथा इत्यर्थः ॥ ३० ॥ सगरं गरसहितं भक्ष्यं शैलवरे हिमवत्यभिरतो बभूव ॥ ३१ ॥ तत्र हिमवति एका प्राशितगरा ॥ ३२ ॥ कालिंदी तस्या नाम अभ्युपागम्य शरणं गत्वा अभ्यवादयच्च चेन शुश्रूषणमप्यकरोत् ॥ ३३ ॥ पुत्रजन्मनि तद्विषयेऽभ्यवदत् उक्तवान् ॥ ३४ ॥ गरेण सहितो जनिष्यतीत्यन्वयः । मा शुचः पतिमरणजं गरदानजं च शोकं त्यज पुत्रेणैव सुखिनी भविष्यसीति भावः ॥ ३५ ॥ पतिना रहितेतिपाठे नाभाव आर्षः । तस्माच्च्यवनप्रसादात् व्यजायत असूत ॥ ३६ ॥

यतो गरेण सह जातोऽतः सगरो नाम्नाऽभवत् ॥३७ ॥ ३८ ॥ प्रवृद्धस्तन्नामा पुरुषादकः वसिष्ठशापवशाद्राक्षसोभवत् वसिष्ठाय प्रतिशापं दातुमुद्धृतं जलं स्वपत्न्यनुनयेन स्वपादयोर्विसृष्टवान्। ततः कल्माषवर्णपादस्तदाख्यश्चाभवत् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ यद्यपि वंशपरंपरा पुराणादिष्वन्यथा दृश्यते तथापि तत्र कल्पभेदेन विरोधपरिहारः। एकस्यानेकनामकत्वाद्वा। आदीति । आदितो ब्रह्माणमारभ्य वंशेन शुद्धानां वीराणां सत्यवाङ्मिनां संबंधिनो रामलक्ष्मणयोरित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ मेघमानः ॥ ॥ इति श्रीरा० श्रीरा० रा० वा० आ० बा० सप्ततितमः सर्गः

सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया ॥ सह तेन गरेणैव संजातः सगरोभवत् ॥३७॥ सगरस्यासमंजस्तु असमंजादथांशुमान् ॥ दिलीपोंशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥ ३८ ॥ भगीरथात्ककुत्स्थश्च ककुत्स्थाच्च रघुस्तथा ॥ रघोस्तु पुत्रस्तेजस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः ॥ ३९ ॥ कल्माषपादोप्यभवत्तस्माज्जातस्तु शंखणः ॥ सुदर्शनः शंखणस्य अग्निवर्णः सुदर्शनात् ॥ ४० ॥ शीघ्रगस्त्वग्निवर्णस्य शीघ्रगस्य मरुः सुतः ॥ मरोः प्रशुश्रुकस्त्वासीदंबरीषः प्रशुश्रुकात् ॥ ४१ ॥ अंबरीषस्य पुत्रोभून्नहुषश्च महीपतिः ॥ नहुषस्य ययातिस्तु नाभागस्तु ययातिजः ॥ ४२ ॥ नाभगस्य बभूवाज अजाद्दशरथोभवत् ॥ अस्माद्दशरथाज्जातौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥४३॥ आदिवंशविशुद्धानां राज्ञां परमधर्मिणाम् ॥ इक्ष्वाकुकुलजातानां वीराणां सत्यवादिनाम् ॥ ४४ ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थे त्वत्सुते वरये नृप ॥ सदृशाभ्यां नरश्रेष्ठ सदृशे दातुमर्हसि ॥४५॥ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० बा० सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥ ॥ एवं ब्रुवाणं जनकः प्रत्युवाच कृतांजलिः ॥ श्रोतुमर्हसि भद्रं ते कुलं नः परिकीर्तितम् ॥ १॥ प्रदाने हि मुनिश्रेष्ठ कुलं निरवशेषतः ॥ वक्तव्यं कुलजातेन तन्निबोध महामते ॥ २ ॥ राजाभूत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः स्वेन कर्मणा ॥ निमिः परमधर्मात्मा सर्वसत्ववतां वरः ॥ ३ ॥ तस्य पुत्रो मिथिर्नाम जनको मिथिपुत्रकः ॥ प्रथमो जनको राजा जनकादप्युदावसुः ॥ ४ ॥ उदावसोस्तु धर्मात्मा जातो वै नंदिवर्धनः ॥ नंदिवर्धसुतः शूरः सुकेतुर्नाम नामतः ॥ ५ ॥ सुकेतोरपि धर्मात्मा देवरातो महाबलः ॥ देवरातस्य राजर्षेर्बृहद्रथ इति स्मृतः ॥ ६ ॥ बृहद्रथस्य शूरोभून्महावीरः प्रतापवान् ॥ महावीरस्य धृतिमान्सुधृतिः सत्यविक्रमः ॥ ७ ॥

॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ अथ जनकः कन्यापितृत्वात् जामातृवर्गे प्रभुताया अनौचित्येन स्ववंशं स्वयमेवाह एवमिति । ब्रुवाणं वसिष्ठं अस्माभिः परिकीर्तितं नोस्माकं कुलं श्रोतुमर्हसि ॥ १ ॥ कुलजातेन सत्कुलप्रसूतेन प्रदाने कन्यादानविषये कुलं वक्तव्यमित्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ तस्य निमेः मिथिनाम्ना च मिथिलेति प्रथमो जनकः सर्वेषामस्माकं जनकशब्दव्यवहारार्थत्वे मूलभूतः ॥ ४ ॥ नाम प्रसिद्धं नामतः सुकेतुरित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ तस्य ह्रस्वरोम्णः ज्येष्ठोहम् ममानुजः कुशध्वजः ॥ १३ ॥ स मम पिता मां ज्येष्ठं तु राज्येभिषिच्य कुशध्वजं भारं भरणीयं । यद्वा कुशध्वजं भारं राज्यभारं च मयि समावेश्य स्थापयित्वा वनं गत इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ धुरं राज्यभारम् स्नेहात्पश्यन् पालयन् ॥ १५ ॥ सांकाश्यमिति सुधन्वनगरनाम अवरोधकोऽगमत् अवरोद्धुमागतवानित्यर्थः

सुधृतेरपि धर्मात्मा धृष्टकेतुः सुधार्मिकः॥ धृष्टकेतोश्च राजर्षेर्हर्यश्व इति विश्रुतः॥ ८ ॥ हर्यश्वस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रतींधकः॥ प्रतींधकस्य धर्मात्मा राजा कीर्तिरथः सुतः॥ ९ ॥ पुत्रः कीर्तिरथस्यापि देवमीढ इति स्मृतः॥ देवमीढस्य विबुधो विबुधस्य महीध्रकः॥ १० ॥ महीध्रकसुतो राजा कीर्तिरातो महाबलः॥ कीर्तिरातस्य राजर्षेर्महारोमा व्यजायत॥ ११॥ महारोम्णस्तु धर्मात्मा स्वर्णरोमा व्यजायत॥ स्वर्णरोम्णस्तु राजर्षेर्ह्रस्वरोमा व्यजायत॥ १२ ॥ तस्य पुत्रद्वयं राज्ञो धर्मज्ञस्य महात्मनः॥ ज्येष्ठोहमनुजो भ्राता मम वीरः कुशध्वजः॥ १३ ॥ मां तु ज्येष्ठं पिता राज्ये सोभिषिच्य पिता मम॥ कुशध्वजं समावेश्य भारं मयि वनं गतः॥ १४ ॥ वृद्धे पितरि स्वर्याते धर्मेण धुरमावहम्॥ भ्रातरं देवसंकाशं स्नेहात्पश्यन्कुशध्वजम्॥ १५ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य सांकाश्यादागतः पुरात्॥ सुधन्वा वीर्यवान् राजा मिथिलामवरोधकः॥ १६॥ स च मे प्रेषयामास शैवं धनुरनुत्तमम्॥ सीता च कन्या पद्माक्षी मह्यं वै दीयतामिति॥ १७ ॥ तस्याप्रदानान्महर्षे युद्धमासीन्मया सह॥ स हतो विमुखो राजा सुधन्वा तु मया रणे॥ १८ ॥ निहत्य तं मुनिश्रेष्ठ सुधन्वानं नराधिपम्॥ सांकाश्ये भ्रातरं शूरमभ्यषिंचं कुशध्वजम्॥ १९ ॥ कनीयानेष मे भ्राता अहं ज्येष्ठो महामुने॥ ददामि परमप्रीतो वध्वौ ते मुनिपुंगव॥ २० ॥ सीतां रामाय भद्रं ते ऊर्मिलां लक्ष्मणाय वै॥ वीर्यशुल्कां मम सुतां सीतां सुरसुतोपमाम्॥ २१ ॥ द्वितीयामूर्मिलां चैव त्रिर्वदामि न संशयः॥ ददामि परमप्रीतो वध्वौ ते मुनिपुंगव॥ २२ ॥ रामलक्ष्मणयो राजन्गोदानं कारयस्व ह॥ पितृकार्यं च भद्रं ते ततो वैवाहिकं कुरु॥ २३ ॥

॥ १६ ॥ शैवं धनुः सीता च कन्या मह्यं दीयतामिति दूतान्प्रेषयामास मे इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ तस्य उक्तवस्तुद्वयस्य विमुखो युद्धविमुखः ॥ १८ ॥ सांकाश्ये सुधन्वनगरे ॥ १९ ॥ २० ॥ ऊर्मिलां योनिजां निजपुत्रीम् ॥ २१ ॥ त्रिर्वदामि उक्तमपि दाढ्यायेत्याशयः ॥ २२ ॥ गोदानं समावर्तनम् वैवाहिकं विवाहादौ कर्तव्यम् पितृकार्यं नांदीमुखश्राद्धम् ॥ २३ ॥

अथ तृतीयदिवसे तव मिथिलाप्रवेशात्तृतीयदिवसे यज्ञसमाप्तेस्तृतीयदिवसे वाद्य मघानक्षत्रम् फल्गुन्यां पूर्वफल्गुनीनक्षत्रे उत्तरे श्रेष्ठे अत एव भगो यत्र प्रजापतिरित्यनेन अविरोधः। भगो हि पूर्वफल्गुनीदेवः उत्तरफल्गुन्यास्त्वर्यमेति बोध्यम्। वैवाहिकं विवाहम् विनयादित्वात् ठक्। मघानक्षत्रं पितरो देवता फल्गुनीनक्षत्रमर्यमा देवता फल्गुनीनक्षत्रं भगो देवतेति तैत्तिरीयसंहितायाम्। अर्यम्णः पूर्वे फल्गुनी भगस्योत्तरे इति तद्ब्राह्मणे चोक्तत्वेन यथाश्रुतमेव सम्यगिति तत्त्वम्। उत्तरे इति पुंस्त्वमार्षम्। यद्यप्युत्तराफल्गुनी सीताया जन्मर्क्षं तथापि तदृक्षे प्रथमचरणं विहाय तज्जन्मसत्त्वेन तस्याः कन्याराशित्वात् तृतीयैकादशरूपभकूटशुद्धेस्तस्य न दोषः। भकूटशुद्धौ तन्न दुष्टमिति ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धम्। किं च पूर्वासु तस्या द्वादशश्चंद्र इति तत्र विवाहोऽनुचित एव। एकनाडीदोषेण च रामसीतयोर्वियोग इति ध्येयम् ॥ २४ ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थे तदभ्युदयाय सुखोदयं सुखोदर्कम् दानं गोभूतिलहिरण्यादेर्दानं कार्यम् त्वयेति शेषः ॥ २५ ॥

मघा ह्यद्य महाबाहो तृतीयदिवसे प्रभो ॥ फल्गुन्यामुत्तरे राजंस्तस्मिन्वैवाहिकं कुरु ॥ २४ ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थे दानं कार्यं सुखोदयम् ॥ २५ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ तमुक्तवंतं वैदेहं विश्वामित्रो महामुनिः ॥ उवाच वचनं वीरं वसिष्ठसहितो नृपम् ॥ १ ॥ अचिंत्यान्यप्रमेयाणि कुलानि नरपुंगव ॥ इक्ष्वाकूणां विदेहानां नैषां तुल्योस्ति कश्चन ॥ २ ॥ सदृशो धर्मसंबंधः सदृशो रूपसंपदा ॥ रामलक्ष्मणयो राजन्सीता चोर्मिलया सह ॥ ३ ॥ वक्तव्यं च नरश्रेष्ठ श्रूयतां वचनं मम ॥ भ्राता यवीयान्धर्मज्ञ एष राजा कुशध्वजः ॥ ४ ॥ अस्य धर्मात्मनो राजन् रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ सुताद्वयं नरश्रेष्ठ पत्न्यर्थं वरयामहे ॥ ५ ॥ भरतस्य कुमारस्य शत्रुघ्नस्य च धीमतः ॥ वरये ते सुते राजंस्तयोरर्थे महात्मनोः ॥ ६ ॥ पुत्रा दशरथस्येमे रूपयौवनशालिनः ॥ लोकपालसमाः सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः ॥ ७ ॥ उभयोरपि राजेंद्र संबंधेनानुबध्यताम् ॥ इक्ष्वाकुकुलमव्यग्रं भवतः पुण्यकर्मणः ॥ ८ ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा वसिष्ठस्य मते तदा ॥ जनकः प्रांजलिर्वाक्यमुवाच मुनिपुंगवौ ॥ ९ ॥

॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ वीरं जनकम् ॥ १ ॥ एषां तुल्यः परस्परव्यतिरेकेणापरो नास्ति ॥ २ ॥ धर्मसंबंधो युवयोर्विवाहसंबंधः सदृशोऽनुरूपः। किं चोर्मिलया सह वर्तमाना या सीता तस्याः यथायोग्ययो रामलक्ष्मणयोर्यः संबंधः स्वरूपसंपदा सदृशः। सीतयोर्मिलयेति पाठस्तु सुगम एव ॥ ३ ॥ किंचिदन्यद्वक्तव्यमस्ति तच्छ्रूयतामित्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ कयोः पत्नीत्वार्थं तत्राह भरतस्येत्यादि। आद्यार्धं पूर्वान्वयि। तथा ते सुते सीतोर्मिले तयोरर्थे रामलक्ष्मणयोरर्थे ॥ ६ ॥ दशरथपुत्रेषु न कस्मिन्नपि वरगुणन्यूनतेत्याह पुत्रा इति ॥ ७ ॥ उभयोर्भ्रात्रोः संबंधेन इक्ष्वाकुकुलं संबध्यताम् तत्र च संबंधे पुण्यकर्मणो भवतोऽव्यग्रं चित्तं भवत्विति शेषः। कथमीदृशेन महाराजेन युगपन्मया संबंधचतुष्टयं कार्यमिति व्यग्रता मास्त्वित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

स्वयं न तु शिष्यादिमुखतो यत् यस्मादाज्ञापयतस्तस्मादिदं कुलं धन्यं मन्ये ॥ १० ॥ सहितौ नित्यसहचरौ अत्र क्रमे न तात्पर्यम् ॥ ११ ॥ एकाह्नेति टजभावोऽनित्याः समासांता इति ।स प्तम्यर्थे तृतीया एकदिवसे इत्यर्थः । चतसृणामिति दीर्घत्वमार्षम् ॥ १२ ॥ फल्गुनीभ्यामुत्तरफल्गुनीभ्यामुपलक्षिते उत्तरे दिवसे द्वितीये दिवसे प्रजापतिर्देवता प्राशस्त्यं च विवाहप्रजोत्पत्तिसा धनयोर्निलिंगाधिष्ठातृभगदैवत्यत्वेनेति कतकः ॥ १३ ॥ प्रत्युत्थाय आसनादुत्थाय ॥ १४ ॥ परो धर्मः कन्यादानरूपः अहं भवतोः शिष्योस्मि तथा यथा दशरथश्च युवयोः शिष्यः स्वस्य शिष्यत्वे कनीयसः कुशध्वजस्य शिष्यत्वमर्थसिद्धम् । आसनमुख्यानि त्रयाणां त्रीणि सिंहासनानि । आस्यतामित्यार्षं परिपालयेतामित्यर्थकम् । राज्यत्रयमपि युष्मदीयमित्यर्थः ॥१५॥ ननु

कुलं धन्यमिदं मन्ये येषां तौ मुनिपुंगवौ ॥ सदृशं कुलसंबंधं यदाज्ञापयतः स्वयम् ॥ १० ॥ एवं भवतु भद्रं वः कुशध्वजसुते इमे ॥ पत्न्यौ भजेतां सहितौ शत्रुघ्नभरतावुभौ ॥ ११ ॥ एकाह्ना राजपुत्रीणां चतसृणां महामुने ॥ पाणीन्गृह्णंतु चत्वारो राजपुत्रा महाबलाः ॥ १२ ॥ उत्तरे दिवसे ब्रह्मन्फल्गुनीभ्यां मनीषिणः ॥ वैवाहिकं प्रशंसंति भगो यत्र प्रजापतिः ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा वचः सौम्यं प्रत्युत्थाय कृतांजलिः ॥ उभौ मुनिवरौ राजा जनको वाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥ परो धर्मः कृतो मह्यं शिष्योस्मि भवतोस्तथा ॥ इमान्यासनमुख्यानि आस्यतां मुनिपुंगवौ ॥ १५॥ यथा दशरथस्येयं तथाऽयोध्या पुरी मम ॥ प्रभुत्वे नास्ति संदेहो यथार्हं कर्तुमर्हथ ॥ १६ ॥ तथा ब्रुवति वैदेहे जनके रघुनंदनः ॥ राजा दशरथो हृष्टः प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १७॥ युवामसंख्येयगुणौ भ्रातरौ मिथिलेश्वरौ ॥ ऋषयो राजसंघाश्च भवद्भ्यामभिपूजिताः ॥ १८ ॥ स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते गमिष्यामः स्वमालयम् ॥ श्राद्धकर्माणि विधिवद्विधास्य इति चाब्रवीत् ॥ १९ ॥ तमापृष्ट्वा नरपतिं राजा दशरथस्तदा ॥ मुनींद्रौ तौ पुरस्कृत्य जगामाशु महायशाः ॥ २० ॥ स गत्वा निलयं राजा श्राद्धं कृत्वा विधानतः ॥ प्रभाते काल्यमुत्थाय चक्रे गोदानमुत्तमम् ॥ २१ ॥ गवां शतसहस्रं च ब्राह्मणेभ्यो नराधिपः ॥ एकैकशो ददौ राजा पुत्रानुद्दिश्य धर्मतः ॥ २२ ॥ सुवर्णशृंग्यः संपन्नाः सवत्साः कांस्यदोहनाः ॥ गवां शतसहस्राणि चत्वारि पुरुषर्षभ ॥ २३ ॥

दशरथसिंहासनं कथं त्वया शक्यदानमत आह यथेति । यथेयं मिथिला दशरथस्य यथेष्टविनियोगार्हा एवमयोध्या पुरी मम अतो युष्माकं त्रिसिंहासनप्रभुत्वे नास्ति संदेहः । अतो यथा योग्यं प्रभुत्वं कर्तुमर्हथ । पूजायां बहुवचनम् वयं सर्वे भवदधीना इत्याशयः ॥ १६ ॥ हृष्टः एवमैक्यवादेनेति शेषः ॥ १७ ॥ ऋषिरूपा भवद्वंश्या राजसंघास्ते भवद्भ्यामभिपूजिताः । अनेन विनयेन सर्वोत्कर्षं प्रापिताः भवद्वंश एवैवंविनीतो नायमपूर्वोर्थस्त्वयीति भावः ॥ १८ ॥ क्षत्रियत्वेपि प्रतिग्रहीतृत्वात् दातरि जनके आशीः स्वस्तीत्यादि ॥ १९ ॥ आपृष्ट्वा आपृच्छ्य ॥ २० ॥ प्रभाते उत्थाय काल्यं प्रातःकालकर्तव्यं गोदानाख्यं कर्म चक्रे ॥ २१ ॥ तदंगत्वेन प्रसिद्धगोदानमाह गवामित्यादि । एकैकश इत्यार्षम् ॥ २२ ॥ संपन्ना बहुदुग्धाः ईदृश्यो या गावस्तासां गवां चत्वारि लक्षाणि ददावित्युत्तरेणान्वयः ॥ २३ ॥

गोदानं तदाख्यं कर्मविशेषम् । गोदानं चौलवत्कार्यं षोडशेब्दे तदुच्यते । अंकोपवेशनं नास्ति श्मश्रूणां मुंडनं भवेत् । स्नात्वा च वाग्यतस्तिष्ठन्नहःशेषं नयेदथ । आदित्येस्तमिते वाचं विसृजेत् तांतिके गुरोः । अहं वरं ददामीति दद्याद्गोमिथुनं तत इत्याश्वलायनकारिकायाम् । इदं समावर्तनपूर्वांगम् वेदव्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा । गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञयेति याज्ञवल्क्यात् ॥२४॥ सौम्यः सोम इव सोम्यः सोम्य एव सौम्यः ॥२५॥ शरमानः॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे द्विसप्ततितमः सर्गः॥७२॥ समुपेयिवान्दशरथमिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ केकयाधिपतिर्युधाजित्पिता कुशलमब्रवीदिति युष्मान्प्रतीति शेषः । येषामस्माकं त्वं कुशलकामोसि तेषामस्माकं संप्रत्यनामयमिति चाब्रवीत्॥३॥

वित्तमन्यच्च सुबहु द्विजेभ्यो रघुनंदनः ॥ ददौ गोदानमुद्दिश्य पुत्राणां पुत्रवत्सलः ॥ २४ ॥ स सुतैः कृतगोदानैर्वृतः सन्नृपतिस्तदा ॥ लोकपालैरिवाभाति वृतः सौम्यः प्रजापतिः ॥ २५ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ यस्मिंस्तु दिवसे राजा चक्रे गोदानमुत्तमम् ॥ तस्मिंस्तु दिवसे वीरो युधाजित्समुपेयिवान् ॥ १ ॥ पुत्रः केकयराजस्य साक्षाद्भरतमातुलः ॥ दृष्ट्वा पृष्ट्वा च कुशलं राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ केकयाधिपती राजा स्नेहात्कुशलमब्रवीत् ॥ येषां कुशलकामोसि तेषां संप्रत्यनामयम् ॥ ३ ॥ स्वस्रीयं मम राजेंद्र द्रष्टुकामो महीपतिः ॥ तदर्थमुपयातोहमयोध्यां रघुनंदन ॥ ४ ॥ श्रुत्वा त्वहमयोध्यायां विवाहार्थं तवात्मजान् ॥ मिथिलामुपयातांस्तु त्वया सह महीपते ॥ ५ ॥ त्वरयाभ्युपयातोहं द्रष्टुकामः स्वसुः सुतम् ॥ अथ राजा दशरथः प्रियातिथिमुपस्थितम् ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा परमसत्कारैः पूजनार्हमपूजयत् ॥ ततस्तामुषितो रात्रिं सह पुत्रैर्महात्मभिः ॥ ७ ॥ प्रभाते पुनरुत्थाय कृत्वा कर्माणि तत्त्ववित् ॥ ऋषींस्तदा पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ॥ ८ ॥ युक्ते मुहूर्ते विजये सर्वाभरणभूषितैः ॥ भ्रातृभिः सहितो रामः कृतकौतुकमंगलः ॥ ९ ॥ वसिष्ठं तु पुरस्कृत्वा महर्षीनपरानपि ॥ वसिष्ठो भगवानेत्य वैदेहमिदमब्रवीत् ॥ १० ॥ राजा दशरथो राजन्कृतकौतुकमंगलैः ॥ पुत्रैर्नरवरश्रेष्ठो दातारमभिकांक्षते ॥ ११ ॥ दातृप्रतिग्रहीतृभ्यां सर्वार्थाः संभवंति हि ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व कृत्वा वैवाह्यमुत्तमम् ॥ १२ ॥

आगमनप्रयोजनमाह स्वस्रीयमिति । स्वस्रीयं भरतम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ अयोध्यायामदृष्ट्वा भरतं द्रष्टुकाम इहाभ्युपयात इत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ यज्ञवाटं यज्ञशालाद्वारम् ॥ ८ ॥ युक्ते इत्यादि सार्धश्लोकस्योपागमदिति पूर्वेणान्वयः । युक्ते शुभलग्नादियुक्ते विजये तदाख्ये ॥ ९ ॥ एत्य यज्ञवाटांतर्वर्तिनं वैदेहम् ॥ १० ॥ दातारं दातुस्तवाज्ञां प्रवेष्टुमाकांक्षते ॥ ११ ॥ दातृप्रतिग्रहीतृभ्याम् योगे इति शेषः सर्वार्था दानधर्माः । हि यतोऽतः उत्तमं वैवाह्यम् आर्षः ष्यञ् । विवाहोपयोगिलौकिकालौकिकं कर्म कृत्वा ततः स्वधर्मं प्रवेशाज्ञादानरूपं प्रतिपद्यस्व तावद्द्वार्येव तिष्ठाम इति भावः ॥ १२ ॥

परमोदारः परमदाता ॥ १३ ॥ प्रतिहारो द्वारपालः येन राजागमनं प्रतिबध्यते इति शेषः । यथेदं मम राज्यं तथा तव तत्र स्वगृहे प्रवेशे को विचार इत्यर्थः ॥ १४ ॥ अपि च कृतस्वकर्तव्येन मयैव युष्मत्प्रतीक्षा क्रियत इत्याह कृतेति कृतं कौतुकसर्वस्वं वैवाहिककृत्स्नमंगलानुष्ठानं यासां ताः वेदिमूलं वेदिसमीपम् ॥ १५ ॥ सद्यः अस्मिन्काले त्वां प्रतीक्षत इति त्वत्प्रतीक्षः । अविघ्नमविलंबं यथा तथा सर्वं विवाहकर्म भवता क्रियताम् । किमर्थं द्वार्यवस्थानेन विलंब्यते भवतेति शेषः ॥ १६ ॥ श्रुत्वा वसिष्ठमुखात् ॥ १७ ॥ सर्वां वैवाहिकीमित्युत्तरेणान्वयः ॥ १८॥ लोकरामस्य लोकप्रियस्येतियावत् ॥ १९ ॥ प्रपामध्ये यज्ञशालामध्ये इतिकतकः । प्रपामंडप इत्यन्ये तृष्णाशामकत्वेन प्रपात्वारोपः । वेदिं विवाहवेदिम् इयं वेदिरग्न्यर्था ॥ २० ॥ सुवर्णपालि

इत्युक्तः परमोदारो वसिष्ठेन महात्मना ॥ प्रत्युवाच महातेजा वाक्यं परमधर्मवित् ॥ १३ ॥ कः स्थितः प्रतिहारो मे कस्याज्ञां संप्रतीक्षते ॥ स्वगृहे को विचारोस्ति यथा राज्यमिदं तव ॥ १४ ॥ कृतकौतुकसर्वस्वा वेदिमूलमुपागताः॥ मम कन्या मुनिश्रेष्ठ दीप्ता वह्नेरिवार्चिषः ॥ १५ ॥ सद्योहं त्वत्प्रतीक्षोस्मि वेद्यामस्यां प्रतिष्ठितः ॥ अविघ्नं क्रियतां सर्वं किमर्थं हि विलंब्यते ॥ १६ ॥ तद्वाक्यं जनकेनोक्तं श्रुत्वा दशरथस्तदा ॥ प्रवेशयामास सुतान्सर्वानृषिगणानपि ॥ १७॥ ततो राजा विदेहानां वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ कारयस्व ऋषे सर्वानृषिभिः सह धार्मिक ॥ १८॥ रामस्य लोकरामस्य क्रियां वैवाहिकीं प्रभो ॥ तथेत्युक्त्वा तु जनकं वसिष्ठो भगवानृषिः॥ १९ ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य शतानंदं च धार्मिकम् ॥ प्रपामध्ये तु विधिवद्वेदिं कृत्वा महातपाः ॥ २० ॥ अलंचकार तां वेदिं गंधपुष्पैः समंततः॥ सुवर्णपालिकाभिश्च चित्रकुंभैश्च सांकुरैः ॥ २१ ॥ अंकुराढ्यैः शरावैश्च धूपपात्रैः सधूपकैः ॥ शंखपात्रैः स्रुवैः स्रुग्भिः पात्रैरर्घ्यादिपूजितैः ॥ २२ ॥ लाजपूर्णैश्च पात्रीभिरक्षतैरपि संस्कृतैः॥ दर्भैः समैः समास्तीर्य विधिवन्मंत्रपूर्वकम् ॥ २३ ॥ अग्निमाधाय तं वेद्यां विधिमंत्रपुरस्कृतम् ॥ जुहावाग्नौ महातेजा वसिष्ठो मुनिपुंगवः॥ २४ ॥ ततः सीतां समानीय सर्वाभरणभूषिताम् ॥ समक्षमग्नेः संस्थाप्य राघवाभिमुखे तदा ॥२५॥ अब्रवीज्जनको राजा कौसल्यानंदवर्धनम् ॥ इयं सीता मम सुता सहधर्मचरी तव॥२६॥

काभिः सांकुराभिरित्यनुकर्षः । चित्रकुंभैः नानावर्णादियुतकुंभैः । अच्छिद्रकुंभैरितिपाठे स्फुटनादिदोषरहितैः स्वर्णकुंभैरित्यर्थ इति कतकः । अच्छिद्रकुंभैः करकैरिति तीर्थः ॥ २१ ॥ अर्घ्यादिपूजितैस्तद्युक्तैः ॥ २२ ॥ लाजपूर्णैश्च पात्रीभिरित्यार्षम् । संस्कृतैर्हरिद्रालेपादिसंस्कारवद्भिः समैः समप्रमाणैः समास्तीर्य वेदिमिति शेषः ॥ २३ ॥ विधिना कल्पोक्ततंत्रकलापेन मंत्रैश्च पुरस्कृतम् हविरिति शेषः । विवाहहोमादीनां वरकृत्यत्वात्तत्पुरोहितो वसिष्ठो जुहाव ॥ २४ ॥ अग्नेः समक्षं राघवाभिमुखे देशे संस्थाप्येत्यन्वयः ॥ २५ ॥ इयं त्वद्भुजवीर्यनिर्जिता मम सुतेत्याभिजात्यसूचनम् । सहधर्मचरी अनेन यत् कर्तव्यं तदनया सहेति स्मारितम् ॥ २६ ॥

प्रतीच्छ प्रतिगृहाण तदुपयोगित्वेन पाणिना पाणिं गृह्णीष्व पाणिगृहीती हि सर्वथानतिक्रमणीयेति एवमुक्तम् छायेवानुगता भविष्यतीत्यन्वयः ॥ २७ ॥ मंत्रपूतं कन्यादानमंत्रेण पूतं जलं प्राक्षिपत् रामहस्ते इति शेषः । वदतां शब्द आसीदिति शेषः ॥ २८ ॥ दानीयमंत्रोदकाभ्यां पुरस्कृताम् ॥ २९ ॥ उद्यतां दातुं कृतनिश्चयाम् ॥ ३० ॥ प्रतीच्छेत्यादिप्राग्व्याख्यातम् ज्येष्ठाद्भ्रातुःपूर्वं लक्ष्मणपाणिग्रहस्तु भिन्नोदरत्वान्न दोषाय ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सुचरितं व्रतं ब्रह्मचर्यादि यैः ॥ ३३ ॥ पत्नीभिः सहिताः संतु भवंतु इत्यप्यर्थः ॥ ३४ ॥ वेदिं विवाहवेदिम् राजानं जनकम्

प्रतीच्छ चैनां भद्रं ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना ॥ पतिव्रता महाभागा छायेवानुगता सदा ॥ २७ ॥ इत्युक्त्वा प्राक्षिपद्राजा मंत्रपूतं जलं तदा ॥ साधु साध्विति देवानामृषीणां वदतां तदा ॥ २८ ॥ देवदुंदुभिनिर्घोषः पुष्पवर्षो महानभूत् ॥ एवं दत्त्वा सुतां सीतां मंत्रोदकपुरस्कृताम् ॥ २९ ॥ अब्रवीज्जनको राजा हर्षेणाभिपरिप्लुतः ॥ लक्ष्मणागच्छ भद्रं ते ऊर्मिलामुद्यतां मया ॥ ३० ॥ प्रतीच्छ पाणिं गृह्णीष्व मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ तमेवमुक्त्वा जनको भरतं चाभ्यभाषत ॥ ३१ ॥ गृहाण पाणिं मांडव्याः पाणिना रघुनंदन ॥ शत्रुघ्नं चापि धर्मात्मा अब्रवीन्मिथिलेश्वरः ॥ ३२ ॥ श्रुतकीर्तेर्महाबाहो पाणिं गृह्णीष्व पाणिना ॥ सर्वे भवंतः सौम्याश्च सर्वे सुचरितव्रताः ॥ ३३ ॥ पत्नीभिः संतु काकुत्स्था मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ जनकस्य वचः श्रुत्वा पाणीन्पाणिभिरस्पृशन् ॥ ३४ ॥ चत्वारस्ते चतसृणां वसिष्ठस्य मते स्थिताः ॥ अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा वेदिं राजानमेव च ॥ ३५ ॥ ऋषींश्चापि महात्मानः सहभार्या रघूद्वहाः ॥ यथोक्तेन ततश्चक्रुर्विवाहं विधिपूर्वकम् ॥ ३६ ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीदंतरिक्षात्सुभास्वरा ॥ दिव्यदुंदुभिनिर्घोषैर्गीतवादित्रनिःस्वनैः ॥ ३७ ॥ ननृतुश्चाप्सरःसंघा गंधर्वाश्च जगुः कलम् ॥ विवाहे रघुमुख्यानां तदद्भुतमदृश्यत ॥ ३८ ॥ ईदृशे वर्तमाने तु तूर्योद्घुष्टनिनादिते ॥ त्रिरग्निं ते परिक्रम्य ऊहुर्भार्या महौजसः ॥ ३९ ॥ अथोपकार्यं जग्मुस्ते सभार्या रघुनंदनाः ॥ राजाप्यनुययौ पश्यन् सर्षिसंघः सबांधवः ॥ ४० ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ अथ राज्यां व्यतीतायां विश्वामित्रो महामुनिः ॥ आपृष्ट्वा तौ च राजानौ जगामोत्तरपर्वतम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रे गते राजा वैदेहं मिथिलाधिपम् ॥ आपृष्ट्वैव जगामाशु राजा दशरथः पुरीम् ॥ २ ॥

॥ ३५ ॥ ऋषींश्चापि प्रदक्षिणं कृत्वेति शेषः । यथोक्तेन शास्त्रोक्तेन प्रकारेण विवाहं तत्कृत्यशेषं होमादि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तदद्भुतं दुंदुभिनिर्घोषादिसहितपुष्पवृष्ट्यादि ॥ ३८ ॥ तूर्याणां यदुद्घुष्टं घोषस्तन्निनादिते काले त्रिरग्निमित्युपसंहारेण पुनर्वादः ॥ ३९ ॥ उपकार्यं शिबिरम् पश्यन् वधूवरसंबंधकल्याणम् ॥ ४० ॥ नभमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ आपृष्ट्वा आपृच्छ्य तौ दशरथजनकौ उत्तरपर्वतं कौशिकीतटावच्छिन्नम् ॥ १ ॥ जगाम गंतुमुद्यतोभूत् ॥ २ ॥

कन्याधनं विवाहकाले कन्यायै देयं धनं यौतकाख्यम् तस्यैव प्रपंचो गवामित्यादि ॥ ३ ॥ मुख्यानां कंबलानां नेपालादिभवानां कंबलानां बहूनि इति संबंधः । क्षौमान्बहूनिति विपरिणामः कोट्यंबराणि कोटिसंख्यानि सामान्यवासांसि ॥ ४ ॥ कन्याशतं सखीत्वेन तासां राजकुमारीणाम् प्रत्येकमिति शेषः दासीदासमिति गवाश्वादित्वादेकत्वम् । हिरण्यं रजतम् सुवर्णं हेम षष्ठ्यंतानां कोटिपदाध्याहारेणान्वयः ॥ ५ ॥ पार्थिवं दशरथम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ बलैश्चतुरंगैरनुगैः किंकरैश्च सहितः तथागच्छंतम् दशरथमिति शेषः ॥ ८ ॥ पक्षिणः करटादयः तत्र पक्षिणां घोरव्याहरण

अथ राजा विदेहानां ददौ कन्याधनं बहु॥ गवां शतसहस्राणि बहूनि मिथिलेश्वरः ॥ ३ ॥ कंबलानां च मुख्यानां क्षौमान् कोट्यंबराणि च ॥ हस्त्यश्वरथपादातं दिव्यरूपं स्वलंकृतम् ॥ ४ ॥ ददौ कन्याशतं तासां दासीदासमनुत्तमम् ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य मुक्तानां विद्रुमस्य च ॥ ५ ॥ ददौ राजा सुसंहृष्टः कन्याधनमनुत्तमम् ॥ दत्त्वा बहुविधं राजा समनुज्ञाप्य पार्थिवम् ॥ ६ ॥ प्रविवेश स्वनिलयं मिथिलां मिथिलेश्वरः ॥ राजाप्ययोध्याधिपतिः सह पुत्रैर्महात्मभिः ॥ ७ ॥ ऋषीन् सर्वान्पुरस्कृत्य जगाम सबलान्वितः ॥ गच्छंतं तु नरव्याघ्रं सर्षिसंघं सराघवम् ॥ ८ ॥ घोरास्तु पक्षिणो वाचो व्याहरंति समंततः ॥ भौमाश्चैव मृगाः सर्वे गच्छंति स्म प्रदक्षिणम् ॥ ९ ॥ तान्दृष्ट्वा राजशार्दूलो वसिष्ठं पर्यपृच्छत ॥ असौम्याः पक्षिणो घोरा मृगाश्चापि प्रदक्षिणाः ॥ १० ॥ किमिदं हृदयोत्कंपि मनो मम विषीदति ॥ राज्ञो दशरथस्यैतच्छ्रुत्वा वाक्यं महानृषिः ॥ ११ ॥ उवाच मधुरां वाणीं श्रूयतामस्य यत्फलम् ॥ उपस्थितं भयं घोरं दिव्यं पक्षिमुखाच्च्युतम् ॥ १२ ॥ मृगाः प्रशमयंत्येते संतापस्त्यज्यतामयम् ॥ तेषां संवदतां तत्र वायुः प्रादुर्बभूव ह ॥ १३ ॥ कंपयन्मेदिनीं सर्वां पातयंश्च महाद्रुमान् ॥ तमसा संवृतः सूर्यः सर्वे नावेदिषुर्दिशः ॥ १४ ॥ भस्मना चावृतं सर्वं संमूढमिव तद्बलम् ॥ वसिष्ठ ऋषयश्चान्ये राजा च ससुतस्तदा ॥ १५ ॥ ससंज्ञा इव तत्रासन्सर्वमन्यद्विचेतनम् ॥ तस्मिंस्तमसि घोरे तु भस्मच्छन्नेव सा चमूः ॥ १६ ॥ ददर्श भीमसंकाशं जटामंडलधारिणम् ॥ भार्गवं जामदग्न्येयं राजा राजविमर्दनम् ॥ १७ ॥ कैलासमिव दुर्धर्षं कालाग्निमिव दुःसहम् ॥ ज्वलंतमिव तेजोभिर्दुर्निरीक्ष्यं पृथग्जनैः ॥ १८ ॥

मादौ दुर्निमित्तं ततो मृगप्रदक्षिणगमनं सुनिमित्तम् ॥ ९ ॥ तान् शुभाशुभसूचकोत्पातान् असौम्याः पक्षिणो घोराः घोरशब्दा इत्यर्थः ॥ १० ॥ इदं हृदयकंपजनकम् किमिदं दुःखोदर्कं सुखोदर्कं वेति प्रश्नः । अनिश्चयान्मे मनो विषीदति ॥ ११ ॥ दिवि खे भवं दिव्यम् पक्षिमुखाच्च्युतं वचनम् घोरं भयमुपस्थितं प्राप्तमाशु वेदयतीति शेषः ॥ १२ ॥ प्रशमयंति प्रशमं सूचयंतीत्यर्थः । तेषां संवदतामित्यस्य पुर इति शेषः ॥ १३ ॥ तमो भस्म चोभयमप्युत्पातजम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ ससंज्ञा इव ईषत्संज्ञा इत्यर्थः अन्यत्तु बलं निःसंज्ञमेव भस्मच्छन्नेवाभूदिति शेषः ॥ १६ ॥ भीमसंकाशं भयंकरदर्शनम् ॥ १७ ॥ कैलासमिवेत्यनेन महाकारत्वं दुर्धर्षमशक्यातिक्रमं पृथग्जनः पामरजनः ॥ १८ ॥

प्रभातिशयेन विद्युद्गणोपमं धनुरुग्रं शरं च प्रगृह्य त्रिपुरघ्नं शिवमिव स्थितमित्यर्थः ॥ १९ ॥ जपहोमपरायणा आसन्निति शेषः। यद्यपि होमोऽप्यधिकरणस्तदा पथि चलनसमये बाधितस्त थाप्यपाने जुह्वति प्राणमित्यादिर्बोध्य इति केचित्। परे तु जपहोमपरायणत्वमुपलक्षणं अतएवाये संजजल्पुरिति संगच्छतेऽन्यथा तादृशहोमादिपरायणानां जल्पासंभवादित्याहुः ॥ २० ॥ ऋषीणां परस्परं जल्पमाह कच्चिदित्यादि। श्लोकद्वयेपि नशब्दो ननुशब्दैकदेशो नन्वित्यर्थको वितर्के ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ वरमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्री० रा० वा० आ० वा०

स्कंधे चासज्य परशुं धनुर्विद्युद्गणोपमम् ॥ प्रगृह्य शरमुग्रं च त्रिपुरघ्नं यथा शिवम् ॥ १९ ॥ तं दृष्ट्वा भीमसंकाशं ज्वलंतमिव पावकम् ॥ वसिष्ठप्रमुखा विप्रा जपहोमपरायणाः ॥ २० ॥ संगता मुनयः सर्वे संजजल्पुरथो मिथः ॥ कच्चित्पितृवधामर्षी क्षत्रं नोत्सादयिष्यति ॥ २१ ॥ पूर्वं क्षत्रवधं कृत्वा गतमन्युर्गतज्वरः ॥ क्षत्रस्योत्सादनं भूयो न खल्वस्य चिकीर्षितम् ॥ २२ ॥ एवमुक्त्वार्घ्यमादाय भार्गवं भीमदर्शनम् ॥ ऋषयो राम रामेति मधुरं वाक्यमब्रुवन् ॥ २३ ॥ प्रतिगृह्य तु तां पूजामृषिदत्तां प्रतापवान् ॥ रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्योऽभ्यभाषत ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ राम दाशरथे वीर वीर्यं ते श्रूयतेऽद्भुतम् ॥ धनुषो भेदनं चैव निखिलेन मया श्रुतम् ॥ १ ॥ तदद्भुतमचिंत्यं च भेदनं धनुषस्तथा ॥ तच्छ्रुत्वाहमनुप्राप्तो धनुर्गृह्यापरं शुभम् ॥ २ ॥ तदिदं घोरसंकाशं जामदग्न्यं महद्धनुः ॥ पूरयस्व शरेणैव स्वबलं दर्शयस्व च ॥ ३ ॥ तदहं ते बलं दृष्ट्वा धनुषोप्यस्य पूरणे ॥ द्वंद्वयुद्धं प्रदास्यामि वीर्यश्लाघ्यमहं तव ॥ ४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा दशरथस्तदा ॥ विषण्णवदनो दीनः प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥ क्षत्ररोषात्प्रशांतस्त्वं ब्राह्मणश्च महातपाः ॥ बालानां मम पुत्राणामभयं दातुमर्हसि ॥ ६ ॥ भार्गवाणां कुले जातः स्वाध्यायव्रतशालिनाम् ॥ सहस्राक्षे प्रतिज्ञाय शस्त्रं प्रक्षिप्तवानसि ॥ ७ ॥ स त्वं धर्मपरो भूत्वा कश्यपाय वसुंधराम् ॥ दत्त्वा वनमुपागम्य महेंद्रकृतकेतनः ॥ ८ ॥

चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ किमभाषतेत्यत्राह रामेति। निखिलेन कार्त्स्न्येन चेन ताटकावधादिसमुच्चयः ॥ १ ॥ यत्त्वया तथाऽनायासेन धनुषो भेदनं कृतं तदद्भुतमचिंत्यं चान्येन मनसापि अशक्यं अतस्तच्छ्रुत्वेत्यादि गृह्य गृहीत्वा ॥ २ ॥ जामदग्न्यं जमदग्नेः स्वपितुरागतम् अत्रार्थे ष्यञ् आर्षः। शरेण युक्तं पूरयस्वैव आकर्षयस्व ॥ ३ ॥ अस्यापि धनुषः पूरणे सति वीर्यश्लाघ्यं वीर्यवत् श्लाघ्यं च वीर्येण तद्वत्तया श्लाघ्यमित्यन्ये ॥ ४ ॥ तद्वचनं द्वंद्वयुद्धवचनम् ॥ ५ ॥ क्षत्ररोषात् तज्जक्षत्रवधात् ॥ ६ ॥ सहस्राक्षे तत्सन्निधौ प्रतिज्ञाय अतःपरं शस्त्रं न ग्रहीष्यामीत्येवम् प्रक्षेपस्त्यागः ॥ ७ ॥ तपसे महेंद्रकृतकेतनत्वम् ॥ ८ ॥

त्वं तथात्यक्तशस्त्रादिर्मम सर्वविनाशाय कुतः संप्राप्त इत्यन्वयः । सर्वनाशमेवोपपादयति न चेत्यादि ॥ ९ ॥ १० ॥ इमे वक्ष्यमाणलक्षणे यत् त्वया भग्नं यच्च मया धृतं ते इत्यर्थः । बलवती बलवन्नाम्ये सुकृते यत्ननिर्मिते ॥ ११ ॥ युयुत्सवे त्रिपुरवासिभिरिति शेषः त्रिपुरघ्नं तद्धननसाधनम् ॥ १२ ॥ वैष्णवं विष्णवे दत्तम् तदिदं वैष्णवं वैष्णवत्वेन प्रसिद्धम् ॥ १३ ॥ रौद्रेण शैवेन शैवस्येदानीमसारत्वमाह तदा त्विति ॥ १४ ॥ विष्णोस्त्रिपुरसंहारे शरत्वेन रुद्रपरिकरांतर्भावश्रवणात् अयं रुद्राद्दुर्बल उत सम इत्येवं शितिकंठविष्णवोर्बलाबलज्ञानाय देवताः पितामहं पृच्छंति स्म स च पितामहस्तेषां देवानां उक्तमभिप्रायं विज्ञाय ॥ १५ ॥ सत्यवतां वरः सत्यसंकल्पः स्वसंकल्पेन देवानां मोहं निरसितुमेकात्मनोरपि रुद्रविष्णवोर्विरोधं जनयामास । तावपि तत्संकल्प

मम सर्वविनाशाय संप्राप्तस्त्वं महामुने ॥ न चैकस्मिन्हते रामे सर्वे जीवामहे वयम् ॥ ९ ॥ ब्रुवत्येवं दशरथे जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥ अनादृत्य तु तद्वाक्यं राममेवाभ्यभाषत ॥ १० ॥ इमे द्वे धनुषी श्रेष्ठे दिव्ये लोकाभिपूजिते ॥ दृढे बलवती मुख्ये सुकृते विश्वकर्मणा ॥ ११ ॥ अनुसृष्टं सुरैरेकं त्र्यंबकाय युयुत्सवे ॥ त्रिपुरघ्नं नरश्रेष्ठ भग्नं काकुत्स्थ यत्त्वया ॥ १२ ॥ इदं द्वितीयं दुर्धर्षं विष्णोर्दत्तं सुरोत्तमैः ॥ तदिदं वैष्णवं राम धनुः परपुरंजयम् ॥ १३ ॥ समानसारं काकुत्स्थ रौद्रेण धनुषा त्विदम् ॥ तदा तु देवताः सर्वा पृच्छंति स्म पितामहम् ॥ १४ ॥ शितिकंठस्य विष्णोश्च बलाबलनिरीक्षया ॥ अभिप्रायं तु विज्ञाय देवतानां पितामहः ॥ १५ ॥ विरोधं जनयामास तयोः सत्यवतां वरः ॥ विरोधे तु महद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥ १६ ॥ शितिकंठस्य विष्णोश्च परस्परजयैषिणोः ॥ तदा तु जृंभितं शैवं धनुर्भीमपराक्रमम् ॥ १७ ॥ हुंकारेण महादेवस्तंभितोथ त्रिलोचनः ॥ देवैस्तदा समागम्य सर्षिसंघैः सचारणैः ॥ १८ ॥ याचितौ प्रशमं तत्र जग्मतुस्तौ सुरोत्तमौ ॥ जृंभितं तद्धनुर्दृष्ट्वा शैवं विष्णुपराक्रमैः ॥ १९ ॥ अधिकं मेनिरे विष्णुं देवाः सर्षिगणास्तथा ॥ धनू रुद्रस्तु संक्रुद्धो विदेहेषु महायशाः ॥ २० ॥ देवरातस्य राजर्षेर्ददौ हस्ते ससायकम् ॥ इदं च वैष्णवं राम धनुः परपुरंजयम् ॥ २१ ॥

सिद्ध्यर्थमेव विरोधं चक्रतुः । इदं युद्धं दक्षयज्ञवधे बोध्यम् अतः पूर्वेण न विरोधः ॥ १६ ॥ तदा हुंकारेण विष्णुना शैवं धनुर्विजृंभितं शिथिलीकृतं महादेवश्च स्तंभितः ॥ १७ ॥ १८ ॥ याचिताविति । एतावत्यर्थे दृष्ट्वा प्राप्तनिश्चयैर्देवैर्युद्धादुपरतिं याचितौ देवतानुग्रहाय प्रशमं जग्मतुः ॥ १९ ॥ विष्णुं अधिकं श्रेष्ठं सेव्यत्वेन मेनिरे ज्ञातवंतः । वस्तुतस्तु प्रकृतयुद्धे विष्णोराधिक्यदर्शनात्त्रिपुरवधे शिवस्याधिक्यदर्शनात्तयोः साम्यग्रहणमिति तात्पर्यं । अधिकमित्यस्य स्वीयपूर्वज्ञानविषयस्वरूपापेक्षयाधिकमित्यर्थः । धनू रुद्रस्त्विति । एवं युद्धदशायां क्रुद्धः पश्चाद्देवप्रार्थनया प्रसन्नः शिवो देवेभ्यो दत्त्वा ततः सर्वैर्देवैः सह युद्धार्थं धनुरिच्छतो देवरातस्य ददौ अतएव वरुणेन दत्तमिति वक्ष्यमाणेन रुद्रेण देवानां दत्तमित्युक्तग्रंथेन च न विरोध इत्याहुः ॥ २० ॥ एवं च शैवस्य धनुषस्तदारभ्य शिथिलत्वेन तद्भंगकृतं न ते वीर्याधिक्यमिति भार्गवाभिप्रायः । अथ स्वधनुष आगममाह इदं चेत्यादि । परपुरंजयमित्यार्षमसंज्ञायाम् ॥ २१ ॥

भार्गवे भृगुपुत्रे स उक्तरूपो विष्णुः न्यासं प्रादात् अप्रतिकर्मणः स्वहंतर्यपि शापादिप्रतिक्रियारहितस्य ॥ २२ ॥ न्यस्तशस्त्रे न्यस्तं त्यक्तं विष्णुधनूरूपं शस्त्रं येन तथाभूते तपोबलयुते
तरि प्राकृतां बुद्धिमास्थितोर्जुनः कार्तवीर्यः मत्पितुर्मृत्युं विदधे ॥ २३ ॥ तमयोग्यं पितुर्वधं श्रुत्वाहं रोषात् क्षत्रमुत्सादयं उत्सादितवान् अडभाव आर्षः ॥ २४ ॥ प्राप्य स्वबलेनेति शे
ण्यकर्मणे यज्ञरूपपुण्यसाद्गुण्यार्थं ॥ २५ ॥ दत्त्वा भूमिमिति शेषः महेंद्रो महेंद्रपर्वतः धनुषः शैवस्य ॥ २६ ॥ पितृपैतामहं पितृपितामहक्रमादागतं उत्तरपदवृद्धिरार्षी। क्षत्रधर्मं मद्वर्तिनं म
या पूर्वमंगीकृतं क्षत्रधर्मं न तु ब्राह्मणधर्ममाश्रित्य त्यजेत्यर्थः । ब्राह्मणवत् शांतिमास्थाय नाहं शक्त इति मा ब्रूहीत्यर्थ इति कतकः ॥ २७ ॥ शक्तोसि शरयोजने इति शेषः तावतापि न
त्वां त्यक्ष्याम्यपि तु द्वंद्वं दास्यामीत्यर्थः । अन्यथा मां शरणं व्रजेति तात्पर्यं ॥२८ ॥ दरमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे पंचस

ऋचीके भार्गवे प्रादाद्विष्णुः सन्यासमुत्तमम् ॥ ऋचीकस्तु महातेजाः पुत्रस्याप्रतिकर्मणः ॥ २२ ॥ पितुर्मम ददौ दिव्यं जमदग्नेर्महात्मनः ॥ न्यस्त
शस्त्रे पितरि मे तपोबलसमन्विते ॥ २३ ॥ अर्जुनो विदधे मृत्युं प्राकृतां बुद्धिमास्थितः ॥ वधमप्रतिरूपं तु पितुः श्रुत्वा सुदारुणम् ॥ क्षत्रमुत्सादयं
रोषाज्जातं जातमनेकशः ॥ २४ ॥ पृथिवीं चाखिलां प्राप्य कश्यपाय महात्मने ॥ यज्ञस्यांतेददं राम दक्षिणां पुण्यकर्मणे ॥ २५ ॥ दत्त्वा महेंद्रनि
लयस्तपोबलसमन्वितः ॥ श्रुत्वा तु धनुषो भेदं ततोहं द्रुतमागतः ॥ २६ ॥ तदेवं वैष्णवं राम पितृपैतामहं महत् ॥ क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य गृह्णीष्व धनुरु
त्तमम् ॥ २७ ॥ योजयस्व धनुःश्रेष्ठे शरं परपुरंजयम् ॥ यदि शक्तोसि काकुत्स्थ द्वंद्वं दास्यामि ते ततः ॥ २८ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे पंचसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ श्रुत्वा तु जामदग्न्यस्य वाक्यं दाशरथिस्तदा ॥ गौरवा
द्यंत्रितकथः पितू राममथाब्रवीत् ॥ १ ॥ श्रुतवानसि यत्कर्म कृतवानसि भार्गव ॥ अनुरुध्यामहे ब्रह्मन्पितुरानृण्यमास्थितः ॥ २ ॥ वीर्यहीनमि
वाशक्तं क्षत्रधर्मेण भार्गव ॥ अवजानासि मे तेजः पश्य मेद्य पराक्रमम् ॥ ३ ॥ इत्युक्त्वा राघवः क्रुद्धो भार्गवस्य वरायुधम् ॥ शरं च प्रतिज
ग्राह हस्ताल्लघुपराक्रमः ॥ ४ ॥ आरोप्य स धनू रामः शरं सज्यं चकार ह ॥ जामदग्न्यं ततो रामं रामः क्रुद्धोब्रवीदिदम् ॥ ५ ॥

प्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ पितुर्गौरवात् पितृसंनिधिवशात् यंत्रिता नियमिता कथोच्चैः कथनं येन सः ॥ १ ॥ पितुरानृण्यं पितृहंतृक्षत्रवधेन पितृवैरशुद्धिमास्थितः
सन् यत्कर्म त्रिःसप्तकृत्वः क्षत्रियवधरूपं कृतवानसि तदनुरुध्यामहेंऽगी कुर्मः शूरेणावश्यं वैरशुद्धेः कर्तव्यत्वात् ॥ २ ॥ यन्मां क्षत्रधर्मेण युक्तं वीर्यहीनमशक्तमिव मन्यमानोऽवजानासि त
न्नानुरुध्यामहे । अतोद्य मे तेजःपराभिभवासहनं तन्मूलं मे पराक्रमं च पश्य ॥ ३ ॥ क्रुद्धः प्रागुक्तरूपावमानवचनेन क्रोधादेव तद्धस्तात्स्वयमेव धनुः चाद्भार्गवनिष्ठां वैष्णवीं शक्तिं जग्राह ।
तदुक्तं पाद्मे । इत्युक्त्वा देवि वैष्णव्या शक्त्या तद्गतया सह । जग्राह वैष्णवं चापं विनयेन च लीलयेति । अत्राप्यग्रे वक्ष्यति निर्वीर्यो जामदग्न्योसाविति । लघुः शीघ्रः पराक्रमो यस्य सः
॥ ४ ॥ आरोप्य ज्यारोपं कृत्वा शरं सज्यं ज्यायुक्तं चकार ॥ ५ ॥

जमदग्निपुत्रत्वेन ब्राह्मणोसीति विश्वामित्रभगिन्याः पौत्रोसीति पूज्यस्त्वं मेऽसि वधानर्होसि अतस्ते प्राणहरं शरं मोक्तुं न शक्तोस्मीति शेषः ॥ ६ ॥ इमां प्रत्यक्षसिद्धां गतिं गतिसाधनं पादौ तच्छक्तिं चाकाशगमनादिरूपां लोकान् लोकप्राप्तिसाधनं धर्मं । त्वत्पादकमले हन्मि ब्रूहि तेद्यथवा वृषमिति पाद्मोक्तेः । वृषो धर्मः उभयोर्मध्ये यदिच्छसि यत्तवेष्टं तद्वदेत्यर्थः ॥ ७ ॥ कुत एवमत आह न हीति । वीर्येण स्वशक्त्या शत्रूणां बलदर्पविनाशनः मोघो व्यर्थः ॥ ८ ॥ वरायुधं वैष्णवं धनुः । समेता मिलिताः ॥ ९ ॥ तद्द्रष्टुमागता इति शेषः ॥ १० ॥ वरधनुर्धरे रामेऽधिकरणे तस्य भार्गवस्यालोके तेजसि संक्रांते सतीति शेषः । ततः परशुरामस्य देहान्निर्गत्य वैष्णवं । पश्यतां सर्वदेवानां तेजो राममुपागमदिति नृसिंहपुराणात् पूर्वोक्तपाद्माच्च । अतएव भार्गवे जडीकृते सति निर्वीर्यः स रामो राममुदैक्षत उद्भूतविष्णुतेजस्कमपश्यदित्यर्थः ॥ ११ ॥ तदेव विवृणोति तेजोभिरित्यादि । रामसंक्रांतैस्तेजोभिर्हेतुभिर्गतवीर्यतया जडीकृतः परशुराम उवाच शरव

ब्राह्मणोसीति पूज्यो मे विश्वामित्रकृतेन च ॥ तस्माच्छक्तो न ते राम मोक्तुं प्राणहरं शरम् ॥ ६ ॥ इमां वा त्वद्गतिं राम तपोबलसमर्जितान् ॥ लोकानप्रतिमान्वापि हनिष्यामीति मे मतिः ॥ ७ ॥ न ह्ययं वैष्णवो दिव्यः शरः परपुरंजयः ॥ मोघः पतति वीर्येण बलदर्पविनाशनः ॥ ८ ॥ वरायुधधरं रामं द्रष्टुं सर्षिगणाः सुराः ॥ पितामहं पुरस्कृत्य समेतास्तत्र सर्वशः ॥ ९ ॥ गंधर्वाप्सरसश्चैव सिद्धचारणकिन्नराः ॥ यक्षराक्षसनागाश्च तद्द्रष्टुं महदद्भुतम् ॥ १० ॥ जडीकृते तदा लोके रामे वरधनुर्धरे ॥ निर्वीर्यो जामदग्न्योसौ रामो राममुदैक्षत ॥ ११ ॥ तेजोभिर्गतवीर्यत्वाज्जामदग्न्यो जडीकृतः ॥ रामं कमलपत्राक्षं मंदं मंदमुवाच ह ॥ १२ ॥ काश्यपाय मया दत्ता यदा पूर्वं वसुंधरा ॥ विषये मे न वस्तव्यमिति मां काश्यपोब्रवीत् ॥ १३ ॥ सोहं गुरुवचः कुर्वन्पृथिव्यां न वसे निशाम् ॥ तदाप्रभृति काकुत्स्थ कृता मे काश्यपस्य ह ॥ १४ ॥ तामिमां मद्गतिं वीर हंतुं नार्हसि राघव ॥ मनोजवं गमिष्यामि महेंद्रं पर्वतोत्तमम् ॥ १५ ॥ लोकास्त्वप्रतिमा राम निर्जितास्तपसा मया ॥ जहि तांछरमुख्येन मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ १६ ॥ अक्षय्यं मधुहंतारं जानामि त्वां सुरेश्वरम् ॥ धनुषोस्य परामर्शात्स्वस्ति तेस्तु परंतप ॥ १७ ॥

ध्यप्रश्नोत्तरमिति शेषः ॥ १२ ॥ विषये देशे एवमुक्तिश्च क्षत्रभीत्यादिनिवृत्तये ॥ १३ ॥ गुरुवचः काश्यपवचः निशां रात्रिं न वसे तदार्षः । तदा यदा दत्ता यदा च न वस्तव्यमित्युक्तं तदाप्रभृतीति शेषः पृथिव्यां न वसे इत्यर्थः । यतो ह प्रसिद्धं काश्यपस्य अग्रे प्रतिज्ञा कृता इति शेषः पृथिव्यां रात्रौ न वसामीत्येवंरूपा प्रतिज्ञा कृता ॥ १४ ॥ यदेवमतस्तामिमामित्यादि । तां मद्गतिं आकाशगमनसाधनौ पादौ चेन्न हनिष्यसि तदा मनोजवं पादमास्थाय काश्यपेन समुद्रेण च दत्तं महेंद्रं गमिष्यामि अन्यथा प्रतिज्ञाहान्या महत्संकटं स्यादिति भावः ॥ १५ ॥ तपसा यज्ञादिरूपेण निर्जिता आर्जिताः अत्र पुण्यार्जितलोकहननाभ्यनुज्ञाया स्वस्य तत्त्वज्ञत्वं व्यंग्यं रामस्य लोकदानप्रतिबंधयोः स्वातंत्र्यदर्शनेन परेशत्वबोधनं च । पाद्मेपि शतयज्ञकृतं पुण्यं तदस्त्राय न्यवेदयदिति ॥ १६ ॥ यत उतामृतत्वस्येशान इतिश्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्मैव त्वमित्याह अक्षय्यमिति । अक्षय्यं अनाद्यंतं केनापि पराजयं नेतुमशक्यं च एवं निश्चये हेतुर्धनुष इत्यादि । अर्थ अस्य वैष्णवस्येतरदुरारोपस्य परामर्शो ग्रहणाकर्षणादि ॥ १७ ॥

॥ ९० ॥

अप्रतिद्वंद्वं प्रतिभटरहितम् ॥१८॥ इयं त्वद्विषयेऽशक्तिः व्रीडा व्रीडार्हा तत्र हेतुस्त्वयेत्यादि। विमुखीकृतस्वशक्तेः स्वस्मिन्योजनेनाशक्तः कृतः । एतेन स्वस्य भगवदंशत्वं रामस्य च पूर्णभगवदव
तारत्वं सूचितं । स्वातिरिक्तेन विमुखीकरणे हि व्रीडा न तु स्वात्मना मायया तथाकरणे इति भावः । एतद्व्यवहारप्रयोजनं च दयया दशरथादीन्प्रति स्वरूपबोधनं रामस्य पूर्णतेजोवत्त्वसंपादनं
चेति भाति । वैष्णवतेजसोंऽशेनान्यत्र सत्त्वे रावणवधस्य दुष्करत्वात् । एतदर्थमेव रावणवधेच्छुदेवगंधर्वादीनां द्रष्टुमागमनं पूर्वमुक्तम् ॥ १९ ॥ शरमोक्षे गमिष्यामि पापस्य तपसा दग्धत्वात्पुण्य
स्य च शरमोक्षेण फलप्रतिबंधे जीवन्मुक्तो भूत्वा गमिष्यामीत्यर्थः । अनेन लोकावरोधः स्वेष्ट एवेति दर्शितम् ॥२०॥२१॥ दृश्य दृष्ट्वा ॥ २२ ॥ २३ ॥ रामः दाशरथिना ब्राह्मणत्वात्पूजितो

एते सुरगणाः सर्वे निरीक्षंते समागताः॥ त्वामप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वंद्वमाहवे ॥१८॥ न चेयं तव काकुत्स्थ व्रीडा भवितुमर्हति ॥ त्वया त्रैलोक्यनाथेन यदहं विमुखीकृतः॥१९॥शरमप्रतिमं राम मोक्तुमर्हसि सुव्रत॥ शरमोक्षे गमिष्यामि महेंद्रं पर्वतोत्तमम्॥२०॥तथाब्रुवति रामे तु जामदग्न्ये प्रतापवान्॥ रामो दाशरथिः श्रीमांश्चिक्षेप शरमुत्तमम्॥२१॥स हतान् दृश्य रामेण स्वाँल्लोकांस्तपसार्जितान्॥जामदग्न्यो जगामाशु महेंद्रं पर्वतोत्तमम् ॥२२॥ततो वितिमिराः सर्वा दिशश्चोपदिशस्तथा ॥ सुराः सर्षिगणा रामं प्रशशंसुरुदायुधम्॥ २३ ॥ रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्यः प्रपूजितः॥ ततः प्रदक्षिणीकृत्य जगामात्मगतिं प्रभुः॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे षट्सप्ततितमः सर्गः॥ ७६ ॥

॥ ७७ ॥ ॥ गते रामे प्रशांतात्मा रामो दाशरथिर्धनुः॥ वरुणायाप्रमेयाय ददौ हस्ते महायशाः॥ १ ॥ अभिवाद्य ततो रामो वसिष्ठप्रमुखानृषीन्॥ पितरं विकलं दृष्ट्वा प्रोवाच रघुनंदनः ॥ २ ॥ जामदग्न्यो गतो रामः प्रयातु चतुरंगिणी॥ अयोध्याभिमुखी सेना त्वया नाथेन पालिता ॥ ३ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा राजा दशरथः सुतम्॥ बाहुभ्यां संपरिष्वज्य मूर्ध्न्युपाघ्राय राघवम्॥ ४ ॥ गतो राम इति श्रुत्वा हृष्टः प्रमुदितो नृपः॥ पुनर्जातं तदा मेने पुत्रमात्मानमेव च॥ ५॥ चोदयामास तां सेनां जगामाशु ततः पुरीम्॥ पताकाध्वजिनीं रम्यां तूर्योद्घुष्टनिनादिताम्॥ ६ ॥

नमस्कृतश्च । प्रशस्य हेति पाठांतरं। दाशरथिं प्रदक्षिणीकृत्य अंतर्यामित्वेन ज्ञानात् प्रदक्षिणकरणं च क्षत्रियत्वाच्च तस्य प्रणत्यकरणं कायेनेति बोध्यं। आत्मगतिं तत्वज्ञानं स्वस्थानं जगामेत्यर्थः। प्रभुरिति । ब्रह्मत्वेन सर्वलोकप्रभुत्वम् ॥ २४ ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वा॰आदिकाव्ये बा॰ षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥ रामे परशुरामे प्रशांतो गतक्रोधः आत्मा चित्तं यस्य। हस्ते स्वहस्ते स्थितं धनुर्वरुणाय देवैः सह कौतुकदर्शनार्थमंतरिक्षे स्थिताय ददौ न्यासात्मनेति शेषः। वरुणस्याप्रमेयत्वं भृगवे साक्षाद्ब्रह्मविद्याप्रदत्वात् । इदं च तैत्तिरीयोपनिषदि स्पष्टम् ॥ १ ॥ विकलं परशुरामभयेन धनुर्दानवृत्तांतस्य मायया तिरोधानमन्यान्प्रति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ हर्ष एवाधिकावस्थः प्रमोदः ॥ ५ ॥ तां सेनां प्रथमं क्षुभितां पश्चात्प्राप्ताश्वासां चेत्यर्थः जगाम सेनेति शेषः । पताका ध्वजपटः ध्वजो दंडः पताकायुक्तध्वजवती पताकाः क्षुद्रध्वजाः ध्वजा महांत इत्यन्ये । रम्यां स्वभावत उद्घुष्टं घोषः ॥ ६ ॥

सिक्तेन राजपथेन आसमंताद्रम्याम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ श्रीमद्भिः दारपरिग्रहादधिकलक्ष्मीवद्भिः पुत्रैः सुधालेपजधावल्यादौन्नत्याच्च हिमवत्सादृश्यं गृ... ९ ॥ कामैः विषयभोगपरिकरस्रक्चंदनादिभिः सुपूजितः प्राप्तपूजः ननंद ॥ १० ॥ वधूनां स्नुषाणां प्रतिग्रहे मंगलाचरणपूर्वकं दर्शनस्पर्शने ॥ ११ ॥ मंगलालापनैर्मंगलार्थमालापनैराशीर्वादैरुपलक्षिता इति शेषः । होमैर्गृहप्रवेशनीयहोमैः प्राप्तशोभनाः ॥ १२ ॥ देवतायतनानि पुरगृहदेवतायतनानि ताः सर्वा राजसुताः स्नुषाः राजपत्न्यः प्रत्यपूजयन्प्रणामयंति स्म अभिवाद्यान् अभिवादनार्हान् अभिवाद्य नमस्कार्य ॥ १३ ॥

सिक्तराजपथारम्यां प्रकीर्णकुसुमोत्कराम् ॥ राजप्रवेशसुमुखैः पौरैर्मंगलपाणिभिः ॥ ७ ॥ संपूर्णां प्राविशद्राजा जनौघैः समलंकृताम् ॥ पौरैः प्र
त्युद्गतो दूरं द्विजैश्च पुरवासिभिः ॥ ८ ॥ पुत्रैरनुगतः श्रीमान् श्रीमद्भिश्च महायशाः ॥ प्रविवेश गृहं राजा हिमवत्सदृशं प्रियम् ॥ ९ ॥ ननंद स्वज
नै राजा गृहे कामैः सुपूजितः ॥ कौसल्या च सुमित्रा च कैकेयी च सुमध्यमा ॥ १० ॥ वधूप्रतिग्रहे युक्ता याश्चान्या राजयोषितः ॥ ततः सीतां महा
भागामूर्मिलां च यशस्विनीम् ॥ ११ ॥ कुशध्वजसुते चोभे जगृहुर्नृपयोषितः ॥ मंगलालापनैर्होमैः शोभिताः क्षौमवाससः ॥ १२ ॥ देवतायतना
न्याशु सर्वास्ताः प्रत्यपूजयन् ॥ अभिवाद्याभिवाद्यांश्च सर्वा राजसुतास्तदा ॥ १३ ॥ रेमिरे मुदिताः सर्वा भर्तृभिर्मुदिता रहः ॥ कृतदाराः कृतास्त्राश्च
सधनाः ससुहृज्जनाः ॥ १४ ॥ शुश्रूषमाणाः पितरं वर्तयंति नरर्षभाः ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य राजा दशरथः सुतम् ॥ १५ ॥ भरतं कैकयीपुत्रमब्र
वीद्रघुनंदनः ॥ अयं केकयराजस्य पुत्रो वसति पुत्रक ॥ १६ ॥ त्वां नेतुमागतो वीरो युधाजिन्मातुलस्तव ॥ श्रुत्वा दशरथस्यैतद्भरतः कैकयीसुतः
॥ १७ ॥ गमनायाभिचक्राम शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ आपृच्छ्य पितरं शूरो रामं चाक्लिष्टकारिणम् ॥ १८ ॥ मातॄश्चापि नरश्रेष्ठः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥
युधाजित्प्राप्य भरतं सशत्रुघ्नं प्रहर्षितः ॥ १९ ॥ स्वपुरं प्राविशद्वीरः पिता तस्य तुतोष ह ॥ गते च भरते रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ २० ॥ पितरं
देवसंकाशं पूजयामासतुस्तदा ॥ पितुराज्ञां पुरस्कृत्य पौरकार्याणि सर्वशः ॥ २१ ॥ चकार रामः सर्वाणि प्रियाणि च हितानि च ॥ मातृभ्यो मातृका
र्याणि कृत्वा परमयंत्रितः ॥ २२ ॥ गुरूणां गुरुकार्याणि काले कालेन्ववैक्षत ॥ एवं दशरथः प्रीतो ब्राह्मणा नैगमास्तथा ॥ २३ ॥

कृतास्त्राः लब्धास्त्राः । कृताज्ञा इतिपाठे अनुष्ठितपित्रभियोगाः ॥ १४ ॥ वर्तयंति पित्रुक्तं कुर्वंति नरर्षभाः रामादयः कस्यचित्कालस्य अत्यये इति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ मातुलस्तवेति । अं तस्त्वन्नगरं गत्वा आगच्छेति शेषः एतद्वाक्यम् ॥ १७ ॥ अक्लिष्टं कस्यापि दुःखं यथा न भवति तथा कर्तुं शीलमस्य तं रामम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रियाणि हितानि हितानि पर्यंते इष्टजनकानि पौराणां । परममत्यंतं यंत्रितः श्रुतिस्मृतिमर्यादाऽलंघी ॥ २२ ॥ गुरूणां तद्विषये परमयंत्रितः गुरुकार्याणि गुरुसंबंधिशुश्रूषादीनि । नैगमा वणिजः ॥ २३ ॥

विषयवासिनः प्रीता इति शेषः। तेषां चतुर्णां पुत्राणां मध्ये सत्यपराक्रमो राम एवातियशाः। भूतानां मध्ये स्वयंभूरिव गुणवत्तरो बभूवेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २४ ॥ बहूनृतून् द्वादशवर्षाणीत्यर्थ इति बहवः ॥ २५ ॥ मनस्वी अनुकूलमनस्कः अतएव तद्गतमना नित्यं सीतागतमनाः तस्या हृदि समर्पितः संबंधसामान्ये षष्ठी तयेत्यर्थः। एतेन परस्परानुरागो दर्शितः। पितृकृताः ब्राह्मविवाहसदृशविवाहेन पितृदत्ताः स विवाह एव सर्वथा श्लाघ्य इति भावः ॥ २६ ॥ नैतावदेव किं तु गुणाद्धितकारित्वपातिव्रत्यादिरूपात् रूपं सौंदर्यं तद्रूपाद्गुणाच्च भूयोधिकं रामस्य प्रीतिर्वर्धते स्म। तस्याश्च हृदये गुणाद्रूपगुणाच्च भर्ता द्विगुणं परिवर्तते स्म ॥ २७ ॥ तस्य रामस्यांतर्गतं हृदयं हृदयाभिप्रायं मैथिली हृदा स्वहृदयेन भूयोधिकं विशेषेण। मैथिलीजनकात्मजा रूपिणी श्रीरिव रूपे देवताभिः समा सीता आख्याति जानाति अतो ज्ञायते भर्ता तद्धृदयस्थ इति ॥ २८ ॥ अभिकामया स्वविषयेच्छावत्या स्वेच्छाविषयया च समेयिवान्संयुक्तः विभुः विभुत्वशक्तिमान्

रामस्य शीलवृत्तेन सर्वे विषयवासिनः ॥ तेषामतियशा लोके रामः सत्यपराक्रमः ॥ २४ ॥ स्वयंभूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः ॥ रामश्च सीतया सार्धं विजहार बहूनृतून् ॥ २५ ॥ मनस्वी तद्गतमनास्तस्या हृदि समर्पितः ॥ प्रिया तु सीता रामस्य दाराः पितृकृता इति ॥ २६ ॥ गुणाद्रूपगुणाच्चापि प्रीतिर्भूयोभिवर्धते ॥ तस्याश्च भर्ता द्विगुणं हृदये परिवर्तते ॥ २७ ॥ अंतर्गतमपि व्यक्तमाख्याति हृदयं हृदा ॥ तस्य भूयो विशेषेण मैथिली जनकात्मजा ॥ देवताभिः समा रूपे सीता श्रीरिव रूपिणी ॥ २८ ॥ तया स राजर्षिसुतोभिकामया समेयिवानुत्तमराजकन्यया ॥ अतीव रामः शुशुभे मुदान्वितो विभुः श्रिया विष्णुरिवामरेश्वरः ॥ २९ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसाहस्रिकायां संहितायां बालकांडे रामक्रीडाख्यानं नाम सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥ ॥ अतः परमयोध्याकांडं तस्यायमाद्यः श्लोकः ॥ गच्छता मातुलकुलं भरतेन तदानघः ॥ शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो नीतः प्रीतिपुरस्कृतः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥

अमरेश्वरो विष्णुः श्रियेव। तत्र द्वादशवर्षाणि राघवः सह सीतया। रमयामास धर्मात्मा नारायण इव श्रियेति पाद्मे उक्तं। एकोनषोडशवर्षस्य विश्वामित्रेण नयनात् पंचदशवर्षसमाप्तौ विवाह इति बोध्यम् ॥ २९ ॥ धरमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे सप्तसप्ततितमः ॥ ७७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ बालकांडे तु सर्गाणां कथिता सप्तसप्ततिः ॥ श्लोकानां द्वे सहस्रे च पंचाशच्च शतद्वयम् ॥ १ ॥ बाले बालेन कल्पेन कृत्वा संरक्षणं क्रतोः ॥ सीता अंके धृता येन स रामः पातु नः सदा ॥ २ ॥ बालकांडव्याख्या समाप्ता ॥ ग्रंथसंख्या ॥ ५०५० ॥ मूलं ॥ २२५० ॥ टीका ॥ २८०० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

इदं वाल्मीकिरामायणस्य बालकांडं प्रथमं मुंबय्याख्यराजधान्यां गणपतकृष्णाजीमुद्रायंत्रालये मुद्रितम्

॥ इति श्रीवाल्मीकिरामायणे बालकांडं समाप्तम् ॥